

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY

NO. 00231

KULTUR-HISTORISHE SHTUDIES

Israel Zinberg

*Permanent preservation of this book was made possible by
Orrie & Laurel Friedman*

FUNDING FOR THE CORE COLLECTION OF YIDDISH LITERATURE
WAS MADE POSSIBLE IN PART BY A GRANT FROM THE
DAVID AND BARBARA B. HIRSCHHORN FOUNDATION

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified.

If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

ד.ר. י. צינפערג
קולטור-היסטארישע
שימודינים

בית-הדפוס 'מגן' - ירושלים

ניו-יארק, נ. י., 1949.

DR. ISRAEL ZINBERG

Kultur-Historische Shtudies

(Studies in Culture and History)

MORRIS S. SKLARSKY

10 Monroe St., G. D. 4,

New York 2, N. Y.

Printed in U.S.A.

Grenich Printing Corp.

New York 1, N. Y.

אינהאלט

זייט

- 5 — דערקלערונגען פון אַרויסגעבער
- 7 — צוויי שיטות אין יידישן לעבן
- 87 — די געשיכטע פון דער רוסיש־יידישער פרעסע (1860—1880)
- 159 — דער „קול מבשר“ און זיין צייט
- די מחלוקות צווישן די ראשי־הקהל און דעם רב אין ווילנע אין
190 דער צווייטער העלפט פון 18־טן י״ה
- 227 — טעאָטער ביי יידן אין דער תקופה פון רענעסאַנס
- 252 — צו דער געשיכטע פון דער יידישער פּאַלקס־דראַמאַטיק
- 277 — „פורים שפיל“ אין פּאַרשידענע צייטן
- צו דער „קעניג ליר“ פּאַרשטעלונג אין מאַסקווער יידישן מלוכה־
292 טעאָטער
- 297 — וועגן וואַנדערנדיקע מאַטיוון אין יידישן פּאַלקלאָר
- 306 — וועגן די מקורים פונם „מעשה־בוך“
- 314 — מאַקס עריקס געשיכטע פון דער אַלטער יידישער ליטעראַטור
- דר. מאַקס וויינרייך: בילדער פון דער יידישער ליטעראַטור־
329 געשיכטע
- 333 — אלעזר שולמאַנס ווערק און זיין רעדאַקטאָר
- 339 — איין יובל — צוויי דורות
- 344 — אַבראַמאָוויטש — מענדעלע (צום צענטן יאַרצייט)
- 361 — מיטן פנים צום טאַלענט

דערקלערונג פון אַרויסגעבער

דאָס דאָזיקע בוך, האָט נאָך אין 1946, געזאָלט אַרויס אין פּאַרלאַנג אליהו שולמאַג, רעדאַקטירט, מיט אַן אַריינפיר און קריטישע באַמער- קונגען און הוספות פון דר. יעקב שאַצקי. אין דעצעמבער 1948 האָט דער פּאַרלעגער איבערגעלאָזט דעם פּאַרטיקן מאַטעריאַל ביים דרוקער, וועלכער האָט געזאָלט צעוואַרפן דעם זאַץ. האָב איך אָפּגעקויפט פון דער „גרעניטש פּרינטינג קאַרפּ.“ דעם זאַץ, און פּאַרענדיקט דאָס בוך לויט דער ערשטער געלע-פּראַוו.

איך האָב צוגעגעבן די פּאַלגנדע צוויי אַרטיקלען: „צו דער „קעניג ליר“ פּאַרשטעלונג אין מאַסקווער יידישן מלוכה-טעאַטער“, און „מיטן פנים צום טאַלענט“.

דעם מחברס האַנאַראַר האָב איך איבערגעגעבן צום „אידישער אַרבעטער קאַמיטעט“, 175 איסט בראַדוויי, ניו-יאָרק, נ. י.

איך בין זייער צופרידן וואָס עס האָט זיך מיר איינגעגעבן אָפּצו- ראַטעווען דעם וויכטיקן מאַטעריאַל, פון דרוקערס שמעלץ-טאַפּ.

ניו-יאָרק, 15טן מערץ, 1949. משה שמואל שקלאַרסקי

צוויי שיטות אין יידישן לעבן

א קולטור-היסטארישע שטודיע

הקדמה

אין דער דאזיקער ארבעט האט זיך דער מחבר געשטעלט פאר א ציל צו אַנאַליזירן אין אַלגעמיינע שטריכן די זיגנאַגן, וואָס דער יידישער פּאָלקס־געדאַנק האָט דורכגעמאַכט אין דעם סאַמע פינצטערן פּעריאָד פון דער יידישער געשיכטע. די אויפגאַבע פון דעם מחבר איז אויסצופאַרשן, ווי אַזוי האָט דער קאַמף פון דער יידישער פּערזענ־לעכקייט פאַר איר אינדיווידועלע און נאַציאָנאַלע עקזיסטענץ, זיך אָפּגעשפיגלט אויף דער „אידעאָלאָגיע“ פון דער דאזיקער פּערזענ־לעכקייט און אויך, ווי אַזוי האָט די דאזיקע „אידעאָלאָגיע“ משפיע געווען אויף דעם יחידס „זיין“.

אַנהייבנדיק מיט די קרייצצוגן, איז דאָס לעבן פון יידן אין אייראָפּע, וואָס איז אַזוי אויך געווען זייער טרויעריק, געוואָרן ממש אומדערטרעגלעך. דאָס דאזיקע לעבן האָט זיך פאַרוואַנדלט אין אַ פּערמאַנענטן קידוש־השם, אין אַן ענדלאָזן דערנער־וועג.

די יידישע פּערזענלעכקייט האָט זיך צונויפגעשטויסן פנים אל פנים מיט אַ סטיכישן שטראָם פון דרויסנדיקע, פיינטלעכע כוחות, וואָס האָבן געשפאַרט אויף איר פון אַלע זייטן. די דאזיקע פּערזענ־לעכקייט האָט פאַרמאַגט מער קולטור, ווי די סביבה אַרום. אָבער די דאזיקע סביבה האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט אַ סך אַ גרעסערן כוח צוליב איר סטיכישער מאַסע. די יידישע פּערזענלעכקייט האָט געמוזט אַנווענדן ממש העראַאישע כוחות כדי אויסצוהאַלטן אין דעם דאזיקן שווערן און ניט־גלייכן קאַמף פאַר זיין אינדיווידואַליטעט, פאַר רעכט אויף פרייע אַליינבאַשטימונג.

דאָס איז געווען אַ קאַמף, וואָס האָט ניט קיין אַנאַלאָגיע אין

דער וועלט־געשיכטע, דער איינציקער קאמף פון דעם מין. אויף קיין פאלק אין דער וועלט איז ניט אויסגעפאלן אזא ביטערער גורל זיך צו פארטיידיקן קעגן אזעלכע פארביטערטע אטאקעס — און ארויס א זיגער. די יידישע פערזענלעכקייט האט אויסגעהאלטן דעם אנגריף פון די גרויסע, פיינטלעכע כוחות. זי האט זיך ניט אונטערגעגעבן און דערפאר ניט אומגעקומען. דער דאזיקער ניט־גלייכער קאמף פארמאגט א סך טיפן טראגיום און שפאנענדיקע דראמאטישקייט. עס איז פאראן אין דעם דאזיקן קאמף א סך אויסערגעוויינטלעכע, אייגנ־ארטיקע און מערקווירדיקע מאמענטן.

דער אינסטינקט פון אליינדערהאלטונג האט דיקטירט דער יידישער פערזענלעכקייט דעם געדאנק, אז מחוץ די גרעניצן פון א שארף־אויסגעשיילטער נאציאנאליטעט און דער רייך־נאציאנאלער רעליגיע, מוז זי אומפארמיידלעך אונטערגיין און פארשלונגען ווערן פון די פיינטלעכע כוואליעס. דערפאר האט דער יידישער יחיד פאר־טיידיקט מיט אזא מערקווירדיקער עקשנות און מסירת־נפש די גאנצ־קייט און די פעסטקייט פון די עיקר־יסודות פון דער יידישער אמונה קעגן די אטאקעס פון אלע זייטן.

אזוי שנעל, ווי דער יידישער יחיד האט דערפילט, אז דער יידישער אבסטרעקטער און גאוהדיקער פילאסאפישער געדאנק שטעלט אין א סכנה די דאזיקע עיקר־יסודות האט ער זיך ניט געוואקלט און זיך אפגעזאגט פון דעם דאזיקן פילאסאפישן געדאנק, הגם ווי א הויך־קולטורעלע פערזענלעכקייט איז דער ייד געווען דורכגעדרונגען מיט דעם באוואוסטזיין, אז וויסן מיינט מאכט. געבראכט האט ער דעם דאזיקן קרבן דערפאר, ווייל דער אינסטינקט פון אליינדערהאלטונג האט אים דיקטירט, אז עס איז בעסער פאלגן דעם דיקטאט פון געפיל, איידער דער העגעמאניע פון שכל, אויב דאס שטעלט אין א סכנה דעם קיום האומה. די יידישע פערזענלעכקייט וואס פאר איר איז די וועלט פון רדיפות, נגישות און פיין געווען א רעאלע וועלט, שאפט איר אייגענע מיסטישע וועלט פול מיט דמיונות און הלומות. מיט אלע סטרונעס פון איר אויסגעפייניקטער נשמה הויבט זי אן צו גלויבן. דער יידישער יחיד האט אזוי געגלויבט, ווייל ער האט געמוזט גלויבן. אנדערש וואלט ער ניט געקענט עקזיסטירן און ממילא געמוזט אונטערגיין. יעמאלט דערגרייכט דער דאזיקער גלויבן ביז א „מאסן־פסיכאז“, ממש צו א „פאטאלאגישער מאגיק“. לגבי די דאזיקע פאטאלאגישע דערשיינונגען אבער מוז מען אנווענדן גאר אן אנדער מאס פון שאצן.

דערשיינונגען פון דער ספערע פון פאטאָלאָגישער מאַגיק ווערן געוויינטלעך אויפגעקלערט, ווי אַ פּראָצעס פון דעצענטראַליזאַציע פון דעם פּערזענלעכן „איד“, ווי אַ ירידה פון דער פּערזענלעכקייט, ווי אַ געפּאָלנקייט פון דעם יחיד. דער „המון“, וואָס פּאַלט אַריין אין אַ „מאַסן־פּסיכאָז“ ווערט באַטראַכט בדרך־כלל ווי מענטשן, וואָס די לעבנס־תּנאים האָבן זיי אַראָפּגענידערט צום מעמד פון אויטאָמאַטן, ווי מענטשן מיט צעשטערטן באַוואוסטזיין און מיט אַ פּאַראַליזירטן ווילן. דאָ אַבער שטויסט מען זיך אָן אויף אַ גאַר פּאַרקערטער דערשיינונג. ניט דער פּאַראַליזירטער ווילן, ניט דאָס דעצענטראַליזירטע „איד“־באַוואוסטזיין — זיינען אין תּוך גענומען די סיבות פאַר דעם מאַסן־פּסיכאָז. פּאַרקערט, מען שטויסט זיך דאָ אָן אויף אַ מאַניפעסטאַציע פון אַ שטאַרקן ווילן וואָס צילט צו דערגרייכן אַ באַ־שטימטע אידעע, וואָס ווערט אַנערקענט ווי דער עיקר און דער תּמצית פון דער מענטשלעכער עקזיסטענץ. דער יחיד אין זיין קאַמף פאַר דער מאַניפעסטאַציע פון זיין „איד“, ווענדט אָן די סאַמע שוואַכע מיטלען, די איינציקע, וואָס זיינען נאָך געבליבן פאַר אים כדי צו קענען אַנגיין מיטן קאַמף.

דער מחבר פּרעטענדירט ניט צו געבן קיין פּול בילד פון דעם דאָזיקן, היסטאָרישן קאַמף. די אויפגאַבע פון דער דאָזיקער אַרבעט איז אַ באַשיידענע. דער מחבר וויל אַנווייזן, ווי אַזוי האָבן די דאָזיקע צוויי שיטות ריוואַליזירט איינע מיט דער אַנדערער אין דעם קאַמף, וואָס איז פּאַרגעקומען אין יידישן לעבן און געדאַנק. ביידע שיטות האָבן פּרעטענדירט אויף אַן העגעמאָניע. פון איין זייט — די דעמאָקראַטישע „רעליגיע פון געפיל“, פון דער צווייטער זייט — דער „גייסט־קער אַריסטאָקראַטיזם“ און זיין שאַטן — דער טרוקענער, איינזייטיגער ראַציאָנאַליזם.

נאָכפּאָלגן, אַפילו אין די סאַמע אַלגעמיינע שטריכן די דאָזיקע צוויי ריכטונגען, וואָס האָבן זיך שטאַרק באַקעמפט און צייטנווייז זיך אַפילו געקרייציקט און זיך אַריינגעפלאַכטן איינע אין דער אַנדערער — מיינט, באַקומען אַ באַלערנדיק בילד וועגן אונדזער עבר. אויך לגבי אונדזער איצטיקער ווירקלעכקייט איז דאָס אַ וויכ־טיקער ענין. אויך די „אידעאָלאָגיע פון דער צוקונפֿט“, וואָס באַ־אמרזאיקט אונדז אַזוי שטאַרק קען אין ליכט פון דער היסטאָרישער ווירקלעכקייט באַלויכטן ווערן אַזוי, אַז מען קען פון דעם זיך עפּעס אַפּלערנען.

1.

עס איז פאַראַן אַ טיפּע סיבה אין דעם, פאַרוואָס ווערט די אַריסטאָטעלישע תקופה פון דער יידישער רעליגיעזער פּילאָסאָפּיע באַטראַכט פאַר די סאַמע וויכטיקסטע אין דער געשיכטע פון דער אַנטוויקלונג פון דעם יידישן קולטור-געדאַנק.

„פאַר אונדז האָט דער דאָזיקער פּעריאָד אַ גרויסן באַטייט ניט נאָר צוליב דעם, וואָס ער רעפּרעזענטירט די תקופה פון דער אינטענ-סיווסטער פּילאָסאָפּישער שפּערישקייט פון אונדזער פּאַלק, נאָר אויך צוליב דעם, וואָס אין אים האָבן זיך צונויפגעפלאַכטן אַלע גערוון, וואָס האָבן באַוועגט די יידישע גלות געשיכטע. אין דעם דאָזיקן פּעריאָד האָבן זיך געקרייציקט אַלע זיך סותרדיקע טענדענצן, וואָס האָבן געהערשט און הערשן עדהיום אין דעם היסטאָרישן לעבן פון דעם יידישן פּאַלק. די צענטראַלע פּראָגע, וואָס האָט אינטערעסירט די דענקער פון יענעם פּעריאָד, איז נאָך אַלץ אַקטועל. מען קען אַפילו זאָגן, אַז ערשט איצט ווערט זי געשטעלט אויפן סדר-היום.“*

ניט ווייניקער חשוב איז דער דענקער גופא, מיט וועמעס נאָמען עס איז פאַרבונדן די דאָזיקע מערקווירדיקע אידעאישע דיכטונג. דאָס איז געווען ר' משה בן מיימון, דער רמב"ם (1135—1204). דער גורל פון דעם דאָזיקן דענקער איז זייער אַ מערקווירדיקער. בעת ער האָט געלעבט, האָט מען אים ממש פאַרגעטערט און געהאַלטן אין איין זאָגן, אַז „פון משה (רבינו) ביז משה (רמב"ם) איז ניט געווען צו אים קיין גלייכן“. אויף זיין מצבה האָט מען אויסגע-קריצט דעם דאָזיקן שיר:

אדם ולא אדם, ואם אדם היית ממלאכי רום אמך חרתה או
אומרה: לאל בלא אשה ואיש, מלאך בלא אשה ואיש נבראת.
[אַ מענטש און ניט קיין מענטש און אויב דו ביסט אַפילו געווען
אַ מענטש — איז דיין מאַמע פאַרשווענגערט געוואָרן פון אַ מלאך.]
אַ צייט שפּעטער איז דער שיר אויסגעמעקט געוואָרן און פאַר-
ביטן געוואָרן מיט אַ גאָר לאַקאָנישן אויפשריפט: מחרם ומין, זיינע
בעסטע ווערק האָט מען געברענט. אַרום זיין נאָמען איז אַנגעגאַנגען
אַ פאַרביסענער און בלוטיקער קאַמף.

ווער זיינען דאָס געווען אַט-די מענטשן, וואָס האָבן אַזוי ביטער
באַקעמפט דעם רמב"ם גייסטיקע ירושה? וואָס זיינען געווען זייערע
כוונות? האָבן מיר דאָ צו טאָן מיט פשוטע פינצטערלינגען, שונאים

(* גאידראָוו (זשיטלאָווסקי). וואַסכאָד, 1904, 1.

פון דעם ליכטיקן וויסן און פון שעפערנישן, פראַגרעסיוון געדאַנק? כידוע, האָט מען ניט איין מאָל אַזוי אויסגעטייטשט די דאָזיקע רעאַקציע. ווען מען פאַרטיפט זיך אָבער אין די פרטים פון דעם דאָזיקן קאַמף און מען גיט זיך אָפּ אַ דינ־וחשבון — אין וואָס ער איז אייגנט־לעד באַשטאַנען, דאָן הייבט מען ערשט אָן צו פאַרשטיין, אַז דער ענין איז ניט אַזוי פשוט. גאָר טיפערע סיבות האָבן גורם געווען דעם דאָזיקן קאַמף. ניט פינצטערניש האָט געקעמפט קעגן וויסן און קולטור, נאָר דער דעמאָקראַטישער פּאָלקס־געפיל, דער נאַציאָנאַלער אינסטינקט האָט דערקלערט אַ מלחמה דעם שטאַלצן, אַריסטאָקראַטישן שכל, וואָס האָט פּרעטענדירט אויף אַליינהערשאַפט און געבראַכט אין אַ סכנה די עצם־עקזיסטענץ פון דער נאַציע.

2.

דער „מורה נבוכים“ איז דער סאַמע וויכטיקסטער ספר, וואָס רמב"ם האָט אָנגעשריבן, ממילא דער סאַמע וואָגיקסטער מקור אויף צו פאַרשטיין זיין אינדיווידואַליטעט. שוין דער „מבוא“ צו דעם דאָזיקן ספר איז זייער כאַראַקטעריסטיש פאַרן מחבר. רמב"ם דער־קלערט, אַז דער דאָזיקער ספר איז געשריבן נאָר פאַר יחידי־סגולה און בשום אופן ניט פאַרן „המון“. ער איז באַשטימט נאָר פאַר די, וואָס פאַרטיפן זיך אין ענינים פון אמונה און פילאָסאָפיע, און שטויסן זיך אָן אויף סתירות. פאַר די דאָזיקע „בלאַנדזשענדיקע“ איז דער ספר באַשטימט מיט דער כוונה אַז זיי זאָלן „אויסמיידן און ראַטעווען זיך פון בלאַנזשעניש.“ (ונשאר במבוכה גדולה.)

רמב"ם האָט אָפילו מיט אַ כיוון אַנטוויקלט זיינע געדאַנקען ניט אויף אַ סיסטעמאַטישן אופן, כדי די אמתן זיינע זאָלן בלייבן אַ סוד פאַרן פשוטן פּאָלק.

דאָ זעט מען בפועל ממש דעם רמב"םס גייסטיקן אַריסטאָקראַ־טיזם. דער רמב"ם איז בלי ספק געווען אַ וואָגיקער דענקער, אָבער ניט מער. זיינע כשרונות זיינען געווען מער פון אַ סיסטעמאַטיקער, ווי פון אַ שעפערנישן פילאָסאָף. אים איז לחלוטין געווען פרעמד אמתע שעפערנישקייט, אינספיראַציע, אַ מאַכטיקער פלי פון דער פאַנטאַזיע. ער איז געווען דורך און דורך אַ ראַציאָנאַליסט. אַריסטאָטלס טרוקענע נאַטורוויסנשאַפט וואָס האָט יעמאַלט באַהערשט די מוחות פון די אויפגעקלערטע אַראַבער — האָט ביי אים שטאַרק נושאַ חן געווען. פאַר אים האָט געהאַט אַ ווערט נאָר דאָס, וואָס מען קען משיג זיין מיטן שכל. דער זין פון לעבן, דעם מענטשנס ציל איז געווען, לויט

אים, משיג זיין דעם בריאת העולם און זיין שעפער. דער רמב"ם איז אויסגעוואקסן אונטער דער השפעה פון צוויי לחלוטין פארשיידענע אידיאישע שטרעמונגען: דער אריסטאטעליזם פון דער אראבישער פילאסאפיע און דער תנ"ך. ער האט ניט באמערקט, אז די דאזיקע צוויי ריכטונגען קערן זיך אן צו צוויי זעלבסטשטענדיקע און אין תוך גענומען גאר אנדערע אויסדרוקן פון דעם מענטשלעכן גייסט. ער איז געווען איבערצייגט, אז עס איז פאראן נאר איין אמת, דאס איז דער שכלדיקער, פילאסאפישער אמת, דאס קינד פון דעם קאלטן, אביעקטיוון שכל. אויך אין יהדות האט ער געזען פילאסאפיע און נאר פילאסאפיע. אויב יהדות איז די וואר, וואס מען קען ניט פארלייקענען, דאן מוז עס הארמאניזירן מיטן פילאסאפישן אמת, מיט דער איינציקער אמתער פילאסאפיע. ד"ה מיטן אריסטאטעליזם. דער רמב"ם האט אזוי ארום געזען אין יהדות, אין תנ"ך — נאר א ראציאנאליסטישן פירוש פון אריסטאטלס פילאסאפיע. ער האט פאר-לייקנט די ראל פון עמאציאנעלע פאקטארן און ניט האבנדיק בכלל קיין דיכטערישן חוש, האט דער דאזיקער שטארקער און קלארער דענקער קיין אנדערע זאכן אין תנ"ך ניט געזען. ער האט אפילו ניט געקענט זיך דערטראכטן צו דעם, אז אריסטאטעליזם און דער תנ"ך זיינען צוויי היפוכדיקע, ממילא זיך סותרדיקע עולמות.

דער רמב"ם גייט ארויס פון דער הנחה אז דעם מענטשנס בא-גריף וועגן גאט דארף זיך באגרעניצן אויף בלויז נעגאטיווע אטריביוטן, דאס מיינט, אז א מענטש קען נאר וויסן, אז גאט איז ניט פיל-צאליק, ניט באגרענעצט אין זיין מאכט אאז"וו. גאט דארף מען דינען ניט מיט תפילות און אפילו ניט מיט א הויכעטישן לעבן, נאר הויפטזעכלעך דורך א קלארע, פילאסאפישע דערקענטעניש פון זיין עקזיסטענץ. דאס קען מען דערגרייכן נאר דורך שטודירן די וויסנ-שאפטן, ווי פיזיק, מאטעמאטיק, לאגיק און מעטאפיזיק. באזונדער שארף אטאקירט דער רמב"ם די פאעטן (המשוררים והמליצים), וואס שטעלן צוזאמען תפילות, אין וועלכע זיי לויבן גאט און באשענקען אים מיט כלערליי עפיטעטן. די פיטנים גופא רופט ער אן „נאראנים“ (פתיים) און זייערע תפילות און פאעטישע אויסגוסן „חילול השם“.

אויף אזא אופן ווערן אין זיינע אויגן די וואונדערלעכע פאעטישע אויסגוסן פון א יהודה הלוי אדער פון א אבן גבירול, ניט מער און ניט ווינציקער, ווי „חילול השם“, געבוירן אין א מוח פון א „נאר“.

די גרויסע, רייכע וועלט פון מענטשלעכע געפילן און עמאציעס,

פאָעזיע, די גרויסע נחמה־ברענגערקע פון דער מענטשהייט, מיט אירע פאָרכישופדיקע, פרעכטיקע קאַלירן, מיט אירע חלומות און אילוזיעס — מיט איין וואָרט, דאָס אַלץ וואָס גיט שיינקייט און חשיבות דעם מענטשלעכן לעבן — האָט לגמרי ניט עקזיסטירט פאַר רמב"ם סטרוקענעם און קאַלטבלוטיקן שכל. ער האָט ניט געקענט משיג זיין, אָז דער מענטש האָט אַ באַגער זיך שאַפן אָן אייגענע, אידעאַלע וועלט און אַז אין דעם דאָזיקן שאַפן באַטייליקט זיך דאָס בעסטע און דאָס העכסטע פון דעם מענטשלעכן גייסט. ער האָט ניט פאַרשטאַנען אַז די שירים פון גבירול און הלוי זיינען אַ קוואַל פון אַ טיפער רעליגיעזער נשמה, וואָס שטרעבט צו דעם קרישטאָלענעם מקור, וואָס מאַכט פון דעם מענטשן אַ געטלעך באַשעפעניש.

די הויפּט־טענדענץ פון רמב"ם ספר האָט ניט געשטימט מיטן גייסט פון יידישקייט, מיט דער פאַלקס־מסורה און מיט דער בענק־שאַפט פון דעם פאַלק. לאַמיר דאָס קודם כל אילוסטרירן מיט רמב"ם קוק אויף השארת הנפש און עולם הבא.

די גמרא זאָגט: כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא. דער רמב"ם האָט אָבער אָפגעלייגנט אינדיווידועלע אומשטערבלעכקייט, ממילא, האָט ער געהאַלטן אַז ניט ביי אַלע מענטשן איז די נשמה אומשטערבלעך. ביי אַלע מענטשן, — האָט ער געלערנט, — איז פאַראַן אַ נאַטירלעכע נטיעה צו שלימות, לגבי חיות, וואָס האָבן דאָס ניט. נאָר דורך גייסטיקן פאַרפולקאַמען זיך, אין אויספיינערן דעם מוח אין פאַרשיידענע וויסנשאַפטן, ווערט דער פאַטענציעלער כוח פון מענטשן אַקטיוו. נאָר דעמאָלט באַהעפט זיך די מענטשלעכע נשמה מיטן אַלגעמיינעם „אַקטיווע אינטעלעקט“ (השכל הפועל), וואָס איז — אומשטערבלעך. דערקעגן ביי אַ מענטשן, וואָס איז ניט צוגעקומען צו קיין פילאָסאָפישע אמתן, איז די נשמה ניט אומשטערבלעך. אַזאָ מענטש שטאַרבט צוגלייך מיט יעדער ניט־שכלדיקער באַ־שעפעניש.

ניט אַלע מענטשן געפינען זיך אפילו אונטער דער געטלעכער השגחה, — לערנט דער רמב"ם. היות ווי דער באַגריף השגחה איז אַ פראַדוקט פון מענטשלעכן שכל, איז ממילא די השפעה פון דער השגחה אויף דעם גורל פון מענטשן אַדעקוואַט צו זייער גייסטיקן שלימות (מה ששיגהו מן השכל ישיגהו מן ההשגחה). דעריבער זיינען נאָר מענטשן מיט אַ שלימותדיקן שכל באַשיצט פון דער געטלעכער השגחה. די מדרגה פון דער געטלעכער השפעה אויף דעם מענטשלעכן לעבן ווערט אויף אַזוי פיל שטאַרקער, אויף וויפל דער

שכל פון דעם מענטשן ווערט שלימותדיקער. אבער „די ווידערשפען“ ניקסטע נאַראַנים, ניט אויפגעקלערט פון שכל, געפינען זיך אויף דער זעלבער מדרגה, וואָס חיות. מען וואָלט זיי געקענט קוילענען, פונקט ווי מען טוט דאָס מיט חיות, אָבער גאָט האָט דאָס פאַרווערט, צוליב אונדזער טובה וועגן. אַזאָ פאַראַכטונג־באַציאונג צום „המון“, צו מענטשן וואָס גיבן זיך ניט אָפּ מיט לערנען, איז אין דער דעמאָלט־דיקער יידישער ליטעראַטור אַן אומדערהערטע, אַן אויסערגעוויינט־לעכע דערשיינונג.

די דאָזיקע גדולותדיקע באַציאונג צום „המון“ איז דער לייט־מאָטיוו פון רמב"ם ספר. דאָס איז זייער בולט אָפילו אין יענע ערטער פון זיין ספר, וואו עס רעדט זיך וועגן די נביאים. די דאָזיקע הויכע אידעאָליסטן, וואָס האָבן אָפּגעגעבן זייערע גרויסע, גייסטיקע כוחות פאַרן קאָמף קעגן אונטערדריקונג און אונטערדריקער און באַ־שיצט די שוואַכע, די הילפלאָזע און אַרימע; אַט די דאָזיקע מענטשן, וועמענס לעבן עס שטעלט פאַר מיט זיך אַ בילד פון מסירת נפש, פון אַ שטענדיקן קאָמף קעגן סאַציאַלן אומיושר — זעען אויס ביי רמב"ם מען ווי אַלימפישע חכמים, וואָס פאַרטראָגן ניט דעם המון און וואָס שווימען אייביק אין די וואַלקנס פון „אַקטיוון אינטעלעקט“. לויט רמב"ם איז אַ נביא, אַ מאַן, וואָס האַלט זיך וואָס ווייטער פון המון, זוכט ביי אים ניט קיין כבוד און ניט קיין שבת. ער באַ־טראַכט קאָלטבולטיק און פאַרשט אויס פאַרזיכטיק די מעשים און די באַגערן פון אַט די דאָזיקע מענטשן, וואָס זיינען דאָך אין געוויסע פּרטים גלייך צו בהמות און חיות.

„אַט דער מאַן פון תכלית השלימות האַלט זיך וואָס ווייטער פונם המון, — שרייבט דער רמב"ם, — און טראַכט נאָר וועגן דעם, ווי אויסצומיידן דעם שאַדן, וואָס דער המון קאָן אים ברענגען בעת ער קומט מיט אים אין באַרירונג, אָדער אויף וואָס פאַר אַן אופן קאָן מען זיך מיט דעם המון באַנוצן, ווען דאָס איז אים, דעם מושלם, נייטיק.“

דער וויכטיקסטער און העכסטער ציל פון דעם מענטשן אויף דער ערד, — לערנט דער רמב"ם, — איז ניט דאָס מאַראַליש־עטישע שלימות, נאָר וויסן און פאַרשן, דערגרונטעווען דעם תמצית פון אַלץ, וואָס עקזיסטירט (מכל הנמצאות).

דעריבער ווערט נאָר אַ נשמה פון אַ דענקער אומשטערבלעך, פון איינעם וואָס פאַרטיפט זיך אין די הויכע וועלטן, און ניט די הויך־מאַראַלישע פּערזענלעכקייט, וואָס לעבט מיט מעשים טובים.

דער צונויפגוס פון מענטשן מיט גאט איז נאָר מעגלעך בעת דער מענטש פאַרטיפט זיך אין גאָטס וועזן. דינען גאָט קען מען נאָר מיטן אינטעלעקט. נאָר מיטן שכל זיינעם קען דער מענטש שאַפן אַ פאַרבינדונג צווישן זיך און דעם געטלעכן שכל. ווער עס פאַרטיפט זיך ניט אין פילאָסאָפישע חקירות, וועט אים דער שטראַל פון דער געטלעכער השגחה קיינמאָל ניט באַרירן, מעג זיין לעבן זיין הויך-מאָראַליש און פול מיט מעשים טובים, מעג זיין לעבן זיין אַ שיינער קראַנץ פון אַליינאַפּפּערונג און מענטשן-ליבע.

אין דעם פרט איז זייער באַראַקטעריסטיש דער שלום פרק פונם „מורה נבוכים“, וואו דער רמב"ם רעדט וועגן די פיר מדרגות פון „שלימות“.

די ערשטע, די נידעריקסטע מדרגה — דאָס זיינען מאַטעריעלע רייכטימער; די צווייטע — פיזישע שלימות; די דריטע — מאָראַלישע.

„אַבער, — איז דער רמב"ם מוסיף, — אויך די דריטע מדרגה דאַרף מען באַטראַכטן נאָר ווי אַ מיטל, בשום אופן אַבער ניט ווי אַ צוועק אין זיך גופא. מאָראַל און יושר, — זאָגט ער, — שפילט אַ ראַל נאָר אין געזעשאַפּטלעכע באַציאונגען. דענקט מען אַבער וועגן דעם מענטשן ווי אַ יחיד, מחוץ דעם קיבוץ — פאַרלירט דאָן זייער יושר און מאָראַל דעם גאַנצן ווערט.“

די העכסטע מדרגה פון שלימות איז אַבער די פּערטע — די שלימות פון שכל, בעת דער מענטש דרינגט אַריין אין די טיפן פון דער אידיען-וועלט און באַקומט אַ ריכטיקן באַגריף וועגן גאָטהייט. „אַט דאָס, — דערקלערט דער רמב"ם, — און נאָר דאָס הייסט אמתע שלימות! נאָר מיט דעם קויפט זיך דער מענטש אומשטער-בלעכקייט און פאַרדינט צו טראַגן דעם נאָמען מענטש!“

אַזוי אַרום, איז דער רמב"ם, וואָס איז שייך די מאָראַליש-עטישע אויפגאַבן פונם מענטשן און די צילן זיינע — אַ געטרייער תלמיד פון אַריסטאָטל.

רמב"ם, פונקט ווי אַריסטאָטל, האָט געזען דאָס העכסטע גליק פון מענטשן אין אַקטיוון אינטעלעקט, אין משיג זיין געטלעכקייט. מאָראַל איז ניט מער ווי דער פּועל-יוצא פון פּראַקטישן פאַרשטאַנד, וואָס רעגולירט אונדזער ווילן אין דעם זין, אַז ער זאָל ניט אַרויס פון דער „מדה בינונית“, ד"ה אַז דער שכל זאָל זיך ניט דערלויבן אויף קיין שום עקסטרעמען (שביל הזהב — דער גאַלדענער מיטן).

3.

די אידייען, וואָס דער רמב"ם אַנטוויקלט אין זיין באַרימטן ספר „מורה נבוכים“ זיינען אין אַ בולטער סתירה מיט די הויפט־עיקרים פון יהדות. לויט דער יידישער אויפפאַסונג איז דער געט־לעכער מהות דער עיקר און דער יסוד פון מאַראַלישקייט, זיין אַפיר און זיין ערשטער מקור. היות ווי מאַראַליש מיינט געטלעך און דאָס געטלעכע איז דער סימבאָל פון מאַראַלישקייט, דאַרף דער מענטש תמיד שטרעבן זיך דערנענטערן צום מאַראַלישן אידעאַל, ווערן ענלעך צו גאָט. נאָר דורך דער אידייע פון מאַראַלישקייט, דורך „דער קדושה פון לעבן“ (קדושים תהיו) דערנענטערט זיך מענטש צו גאָט. ניט דערקענען דעם אמת, ניט חקירן זיך איבער דער סיבה הראשונה, נאָר ווערן ענלעך צו גאָט, זיין מאַראַליש — דאָס איז דער ציל פון מענטשלעכן לעבן לויט דער יידישער תורה. דער לעצטער, אמתער ציל, דער העכסטער געזעץ פון מאַראַלישקייט, לערנט דאָס יידנטום — איז די אידייע פון גוטס. מאַראַל, ווי דער העכסטער ציל, גיט אַ ווערט די אַלע אַנדערע צילן, צו וועלכע דער מענטש שטרעבט, זי באַשטימט אויך די גרענעצן פון די דאָזיקע צילן. פון אַלע מינים שאַפן — איז דאָס שאַפן און צוזאַמענלעבן צווישן מענטשן באַזירט אויף מאַראַלישע יסודות, דאָס שאַפן פון אַ יושרדיקער סאָציאַלער אָרדענונג, איז די סאַמע גרעסטע. מאַראַליש שאַפן — איז די קרוין פון דער גאַנצער מענטשלעכער גייסטיקער טעטיקייט. היות, ווי מיר האָבן געזען, אז אויך רמב"ם האַלט, אַז דער מענטש קען טאָן מעשים טובים נאָר בעת ער געפינט זיך אין אַ געזעלשאַפט פון מענטשן, ממילא קען אַ מענטש ניט ווערן מאַראַליש שלימותדיק דורך דער־ווייטערן זיך פון „המון“, אַ פשיטא דורך פאַרראַטן אים. דעריבער איז דעם יידנטום לחלוטין פרעמד דער גייסטיקער אַריסטאָקראַטיזם אין דעם גדר פון דעם יידישן פּאָלק. יעדער ייד, פון דעם עלטסטן ביזן לעצטן „האַלצהעקער און וואַסערטרעגער“, דאַרף און קען שטרעבן ווערן ענלעך צו גאָט.

„און איר וועט זיין אַ מלכות פון כהנים, אַ הייליק פּאָלק.“
 משה, דער גרעסטער יידישער נביא איז געווען גאָר ווייניג
 ענלעך צו דעם טיפּ נביא, ווי דער רמב"ם האָט אים אויסגעמאַלן.
 זיין חלום, זיין אידעאַל איז אַז „דאָס גאַנצע פּאָלק זאָל ווערן נביאים.“

4.

רמב"מ לערע האָט ניט נאָר ניט געשטימט מיטן גייסט פון יהדות, נאָר האָט אויך אונטערגעגראָבן אירע הויפט־יסודות און גלייכצייטיק געוואָרן אַ געפאַר פאַר דער עצם־עקזיסטענץ פון דעם יידישן פּאָלק. מען טאָר ניט פאַרגעסן, וואָס איז געווען די לאַגע פון יידן אין אייראָפּע אין יענער צייט. עס איז ניט קיין צופאַל, וואָס יענער יאָרהונדערט ווערט באַטראַכט, ווי דער גרענעץ, וואָס טיילט אָפּ אַ פעריאָד ווען די לאַגע פון יידן אין אייראָפּע איז געווען צו דער־ליידן, פון אַ נייעם פעריאָד פול מיט שרעקלעכע רדיפות און ענויים מצד די אייראָפּעאישע פעלקער אויף די שוואַלעזע יידן.

נאָך אויפן שוועל פון 12־טן יאָרהונדערט איז פאַרגעקומען דער ערשטער קרייצצוג, וואָס עפנט אַ בלאַט פאַרשריבן מיט בלוט אין דער געשיכטע פון יידישן פּאָלק. די געשיכטע דערציילט ניט נאָר פון ראַפינירטע אַכזריותן פון דעם המון קרייצגיגלער, די דאָזיקע „וועלף פון דעם מדבר“, וואָס האָבן געלעכצט נאָך יידיש בלוט און פאַרמעגן — נאָר די געשיכטע דערציילט וועגן אַ מאַסאָוו, העראַ־אישן קידוש־השם פון יידן אין נאַמען פון זייער הייליקייט, זייער אמונה. יידן האָבן געוואַלט בעסער שטאַרבן פון די הענט פון די נאַענטסטע, איידער פאַלן פון שווערד פון די בלוטדאַרשטיקע מערדער. יידן האָבן געהרגעט איינער דעם צווייטן אָדער זיך פאַרברענט אין די אייגענע היימען. אין וואַרמס זיינען אומגעקומען מיט אַזאַ העלדישן טויט — 800 נפשות, אין מאַיניץ — 1300. אַזעלכע וואָס האָבן זיך אונטערן שרעק פון טויט אָפּגעזאָגט פון דער אמונה פון זייערע אָבות — איז געווען זייער ווינציק. דער יידישער יחיד איז געווען דורכגעדונגען מיטן באַוואוסטזיין, אַז ער איז, ווי די גמרא זאָגט, „אַ קליינע וועלט“ פאַר זיך גופא. דער יחיד האָט געגלויבט אין דעם אמת, וואָס ער האָט געירשנט על פי המסורה און ער האָט אים פאַר־טיידיקט מיט יענער אינטענסיווקייט און מסירת־נפש, אויף וועלכן עס איז פעאיק נאָר אַזאַ מענטש, וואָס איז טיף רעליגיעז, אַ מענטש ביי וועלכן די אמונה איז געוואָרן זיין טאַטאַלע רעליגיע, וואָס פאַר־דערט דעם גאַנצן מענטשן פאַר זיך, וואָס אַנערקענט ניט קיין שום קאָמפּראַמיסן, קיין שום הנחות.

דער אָנהייב פון 12־טן יאָרהונדערט איז געווען ניט מער ווי אַ פּראָלאַג צו אַ שרעקלעכער דראַמע. אמת, בעת דעם צווייטן קרייצ־צוג זיינען געפאַלן אַ סך ווייניקער יידישע קרבנות, ווי בעת דעם

ערשטן. דאָס האָט מען געהאַט צו פאַרדאַנקען די שתדלנות פון גער-
מאַנישן אימפּעראַטאָר און דעם פּראַנצווזישן מלך. אָבער די דאָזיקע
שתדלנות איז געקויפט געוואָרן פאַר אַ שווערן פּרייז. די יידן האָבן
דערפאַר באַצאָלט מיט זייער פּרייהייט. פאַר דעם חסד פון דעם
גערמאַנישן אימפּעראַטאָר, וואָס האָט גענומען די יידן אונטער זיין
שוץ, זיינען זיי געוואָרן קאמער-קנעכט. אויב דאָס פאַרשקלאַפּן פון יידן
איז אין דייטשלאַנד געגאַנגען בהדרגהדיק, איז דאָס אָבער אין
פּראַנקרייך פאַרגעקומען מיט אַ זייער שנעלער טעמפּאָ. דער פּראַנ-
צווזישער מלך פּיליפּ אויגוסט האָט געהאַלטן אַז „דער פאַרמעגן פון
יידן געהערט דעם הערשער.“

סוף 12-טן יאָרהונדערט האָט זיך פאַרערגערט אויך די יידישע
לאַגע אין אַנדערע לענדער, ווי, למשל, אין ענגלאַנד. אין לאַנדאָן
און אין אַנדערע שטעט זיינען פאַרגעקומען בלוטיקע פאַגראַמען אויף
יידן. אין 13טן יאָרהונדערט איז די לאַגע פון יידן אין ענגלאַנד
געוואָרן אַ סך ערגער, ווי אין דייטשלאַנד.

אין דער זעלבער צייט שווימט אויף צום ערשטן מאל דער
עלילת דם בבלול. אין 13-טן י"ה, ווען אינאָסענט דער דריטער ווערט
פּויפּסט, ווערט די לאַגע פון יידן נאָך ערגער. דעמאָלט ווערן געגרייבן
דעט די אַרדנס פון דאַמיניקאַנער און פּראַנציסקאַנער, וואָס האָבן
געשפּילט אַ טרויעריקע ראָל אין דער יידישער געשיכטע בעתן מיטל-
אַלטער.

אין 1215 ווערט אויפן פּערטן רוימישן סאַבאַר אָנגענומען אַ באַ-
שלוס, אַז יידן דאַרפן טראָגן ספּעציעלע סימנים אויף זייערע בגדים.
צוואַנציק יאָר שפּעטער האָט מען שוין געברענט דעם תּלמוד.

מיר האָבן געזען מיט וויפל העלדישקייט און מסירת-נפש יידן
האָבן באַשיצט זייער אייגנאַרטיקייט, זייערע נאַציאָנאַלע, גייסטיקע
עשירות. יעדער ייד האָט זיך באַטראַכט פאַר דעם טרעגער פון
דעם גרויסן אמת, צוליב וועלכן ער איז געווען תּמיד גרייט צו גיין
אויף קידוש-השם.

איז דען אַ וואונדער, אַז אין יענע תּנאים פון יידישן לעבן, האָבן
אַ סך געזען אין רמב"ם מס תורה, וואָס איז געווען אזוי שטאַרק דורכ-
געכאַפט מיט גייסטיקן אַריסטאָקראַטיזם, אַ גרויסע סכּנה פאַרן
יידינטום? קען מען זיך בכלל וואונדערן אַז אין יענער שרעקלעכער,
בלוטיקער תקופה, ווען יעדער יידישער בשר ודם, דיקטירט פון זיין
אינסטינקטיוון רעליגיעזן געפּיל, האָט אַרויסגעוויזן אַ גוואַלדיקן

מאָראַלישן כוח — אַז אַזאַ יידן האָט געמוזט טיף באַליידיקן די גאוּוה־דיקע, אַנטי־דעמאָקראַטישע תורה פון רמב"מ'ן ? דער נאַציאָנאַלער אינסטינקט פון אַליינדערהאַלטונג האָט אונ־טערגעזאָגט דעם יידישן פּאָלק, אַז דער קאַמף קעגן דעם טרוקענעם ראַציאָנאַליזם איז פאַר אים אַ לעבנס־פּראָגע און אַז מען דאַרף קעגן דער אַריסטאָקראַטישער „רעליגיע פון פאַרשטאַנד“ פון רמב"ם אַרויס־שטעלן די דעמאָקראַטישע „רעליגיע פון האַרצן“, די רעליגיע פון געפיל.

עס איז דאָך זייער סימפּטאָמאַטיש, אַז שוין ביים אָנהייב פון דער אַריסטאָטלשער תקופה אין דער געשיכטע פון דעם יידישן געדאַנק, אַ האַלב יאָרהונדערט איידער רמב"מ'ס ספר איז דערשינען — האָט יהודה הלוי, איינער פון די סאַמע שענסטע געשטאַלטן פון מיטלאַלטער, מיט אַ מערקווירדיקער טיפקייט פאַרויסגעזען די גרויסע געפאַר וואָס לויפערט פאַר דעם יידישן פּאָלק אין דעם איינזייטיקן ראַציאָנאַליזם.

און בכדי פאַראַלזירן די, לויט זיין מיינונג, שעדלעכע ווירקונג פון אַריסטאָטעליזם אויפן יידנטום, האָט יהודה הלוי געשאַפן זיין באַרימט ספר „כּוּזרי“, וואָס איז דער סאַמע בולסטטער און דער־הויבענער אויסדרוק פון אַט דעם צווייטן שטראָם אין יידישן לעבן, יענעם שטראָם וואָס האָט מיט גרויס עקשנות און ניט קיין קלענערן דערפאַלג געקעמפט קעגן דער אַגרעסיווער העגעמאָניע פון דעם ראַציאָנאַליזם.

דער „כּוּזרי“ איז דער פּולשטענדיקער קעגנזאַץ פון דעם „מורה נבוכים“. בעת מען לייענט יהודה הלויס ספר, ווילט זיך ממש ניט גלויבן, אַז ער איז אַנגעשריבן געוואָרן פּופציק יאָר פאַר רמב"מ'ס ספר. דער דאָזיקער ספר מאַכט אַן איינדרוק ווי ער וואַלט אויפגעקומען אין דער תקופה פון די ליידנשאַפטלעכע ויכוחים, באַלד נאָך רמב"מ'ס פטירה, ווען עס האָט זיך אַנגעהויבן דער קאַמף צווישן די אָנהענגער און די קעגנער פון דעם דאָזיקן גרויסן געלערנטן.

5.

וואָס איז דער תּמצית פון דעם „ספר כּוּזרי“ ?

עס וועט ניט זיין קיין שום גוזמא ווען מען זאָגט, אַז דער דאָזיקער ספר געהערט צו די סאַמע וויכטיקסטע דענקמאָלער פון דער יידישער פּילאָסאָפּיע אין מיטלאַלטער. ווען מען לייענט דעם ספר זייער אויפּמערקזאַם, ווערט מען ממש דערשטוינט, וויפּל טיפקייט

און אינטואיציע איז פאראן אין הלויס ווערק. ער האט ארויסגעזאגט געדאנקען, וואס זיינען מיט דער צייט געווארן דאס אייגנס פון וויסנשאפט און לעבן אויף א סך דורות. וואס באצויבערט אמשטארקסטן אין דעם מחבר פון „כוזרי“ — איז די וואונדערלעכע גאנצקייט און הארמאנישקייט פון זיין נאטור. די הויך־פאָעטישע, טיף־רעליגיעזע נשמה זיינע גיסט זיך צונויף הארמאניש אין אים מיט א ליכטיקן, אָריגינעלן קאָפּ. ער איז געווען ניט נאָר אַ גרויסער משורר, נאָר אויך אַ דענקער, באַוואָפנט מיט וויסן פון זיין תקופה.

עס וועט קלינגען אביסל פאראדאקסאל, ווען מען זאגט אַז דער פאָעט הלוי איז אין אַ סך וויסנשאַפֿטלעכע פרטים מער למדן פון דעם גרויסן גאון רמב"ם.

לאַמיר דאָס אילוסטרירן מיט איין ביישפּיל. דער רמב"ם רעדט מיט אַ סך ביטול וועגן דעם, וואָס עס ווערט געבראַכט אין דער גמרא, אַז ר' אבויא האָט געזאָגט, אַז אונדזער וועלט איז ניט די ערשטע יצירה פון גאָט, נאָר אַ פּוּעל יוצא פון אַ גאַנצער קייט „יצירות“, ווייל גאָט האָט „געשאַפּן וועלטן און זיי חרוב געמאַכט, געשאַפּן און ווייטער חרוב געמאַכט.“ דער רמב"ם באַצייכנט די דאָזיקע קאָסמאָ־לאַגישע השערה, ווי „נידערטרעכטיג“ (מגונה).

יהודה הלוי האַלט אַז די דאָזיקע השערה איז זיך ניט סותר מיט די הייליקע כתבים, ווייל די כתבי קודש, — זאָגט ער, — הייבן זיך אָן פון יענעם מאָמענט, ווען די וועלט איז באַשאַפּן געוואָרן, די וועלט, אין וועלכער עס האָט זיך אָנגעהויבן מענטש לעבן.

אין דעם „כוזרי“ געפינט מען וויסנשאַפֿטלעכע געדאַנקען, וואָס איבערראַשן, בפרט אַז מען ווייסט אַז דאָס איז געשריבן אין 12־טן יאָרהונדערט. אַזוי, למשל, ברענגט הלוי אַרויס דעם ריכטיקן גע־דאַנק, אַז מיר נעמען ניט אויף מיט אונדזערע חושים די געגנשאַנדן גופא, נאָר זייערע דערשיינונגען.

הלוי איז געווען גוט באַקאַנט מיט דער מיטצייטלערישער מעטאָפיזיק און פּילאָסאָפּיע. ער האָט געהאַט אַ טיפּן אַפּשיי פאַר די גריכישע פּילאָסאָפּן בכלל און פאַר סאָקראַטעסן בפרט. דאָך האָט ער באַקעמפט אין זיין ספר די גריכישע פּילאָסאָפּיע, וואָס האָט געהאַט אַ גרויסע שליטה אויף די מוחות פון זיין דור. ער איז געווען קעגן דער דאָזיקער פּילאָסאָפּיע, ווייל זי שפּייזט נאָר דעם פאַרשטאַנד און ניט דאָס האַרץ און האָט קיין שום מאַראַליש־דערציערישע השפּעה ניט אויף מענטשן און וויל האַבן, אַז נאָר אין אינטעלעקט שטעקט דער שליסל צום מענטשלעכן שלימות. הלוי, וואָס האָט געהאַלטן אַז די

וועלט פון עטיק איז ענג פאַרבונדן מיטן רעליגיעזן געפיל — האָט בשום אופן ניט געקענט שלום מאַכן מיטן געדאַנק פון שלטון השכל. ער איז געווען דורכגעדרונגען מיטן באַוואוסטזיין, אַז דער שכל איז נאָך ניט אַלץ, אַז ער איז ניט דער גאַנצער מענטש, אַז ער איז ניט דער איינציקער און אַפילו ניט דער וויכטיקסטער מקור פון וויסן. אין די ערשטע פרקים פון זיין ספר טרעט יהודה הלוי אַרויס קעגן די פילאָסאָפּן, וואָס האַלטן אַז דער מענטשלעכער שלימות קען דער־גרייכט ווערן נאָר דורך וויסן און אַז נאָר „דורך אויספאַרשן און באַקענען זיך מיט די פאַרשיידענע וויסנשאַפטן באַהעפט זיך דער מענטש מיטן וועלט־גייסט“ (שכל הפועל).

„ביים פילאָסאָף, — זאָגט הלוי, — איז דאָס וויכטיקסטע די חקירה גופא, דאָס טעאָרעטישע פאַרשן און דענקען וועגן גאָט. גאָר אַנדערש פאַרהאַלט זיך דער מענטש, וואָס איז דורכגעדרונגען מיטן פאַטאָס פונם טיפן רעליגיעזן געפיל. אַזאָ מענטש שטרעבט נאָר משיג זיין דעם מהות פון גאָט, נאָר זיין באַגער אַז גאָט זאָל זיין זיין מדריך, די מאָס און די וואָג פון אַלע זיינע מעשים, זיין עטישער באַוואוסטזיין און אויף אַזאָ אופן דערפירן אים צו שלימות.“

דער רעליגיעזער מענטש, — זאָגט ווייטער יהודה הלוי, — קאָן זיך בכלל ניט באַגנוגן דערמיט, וואָס ער וועט אַנזאַמלען וויסן. ער שטרעבט איבערשאַפן דעם אמת צו וועלכן ער איז דערגאַנגען, אין מעשים, אין אַ לעבעדיקן ישׁ. דער פילאָסאָף טראַכט אָבער נאָך וועגן איין ענין: ווי אַזוי צו פאַרשאַרפן דעם אינטעלעקט. נאָר אין דעם זעט ער דאָס איינציקע גליק פון מענטשן. דער פילאָסאָף, ווייל ער זעט נאָר אין פאַרשן און וויסן דעם איינציקן דרך, וואָס פירט צו שלימות — דערווייטערט זיך און טיילט זיך אָפּ פון מענטשן, פון זייערע טאַג־טעגלעכע ענינים און אינטערעסן. דערקעגן, דער רעליגיעזער מענטש איז דורכגעדרונגען מיטן באַוואוסטזיין, אַז נאָר אין לעבן, אין אַקטיווע מעשים, אין זיינע באַציאונגען לגבי זיינע מיטמענטשן — ליגט דער וועג, וואָס פירט צו שלימות און התקרבות מיטן באַשעפער.

הלוי שטרייכט אונטער, אַז אין דער עטישער דערציאונג און דעם פאַרשלימותן פון מענטשלעכן מין, שפּילן ה י ס ט א ר י ש - פּ ס י כ אַ ל אַ ג י ש ע פּאַקטאַרן אַ גוואַלדיקע ראַל. די עטישע פּרינציפּן, אַפּגעהיט און עוואַלוציאַניזירט פון דור צו דור און סאַנקט־ציאַנירט פון דער מסורה, האָבן אַ גרויסן היסטאָריש־קולטורעלן באַ־טייט. די ראַל וואָס ביי קאַנטן שפּילט דער „קאַטעגאָרישער אימפע־

ראטיוו, דערפילט ביי הלוי'ן די סאנקציאָנירטע מסורה — די רעליגיע. ביי קאָנטן איז דער מהות פון מאַראַלישקייט איינגעפונדעוועט אין דעם אינערלעכן טעמפל פון דענקען און דערפאַר איז קיינמאָל ניט מעגלעך דערווייזן על פי עקספערימענט איר אמתן פרצוף. אין אונדז געפינען מיר אַ געזעץ, וואָס דיקטירט אונדז אין אַן אַבסאָלוטער פאַרמע, ווי אַזוי מיר זאָלן האַנדלען.

ביי יהודה הלוי'ן ווערן די רעליגיעזע יסודות, וואָס גייען דורך על פי המסורה אין משך פון דורות זיי העכסטע טאָנקציע, דער אינער־לעכער באַוואוסטזיין, וואָס באַפרייט דעם מענטשן פון ספקות און גיט אים די זיכערקייט, אַז ער קען אַנדערש ניט האַנדלען, ווי ער האַנדלט.

לויט דער טיפער איבערצייגונג פון הלוי'ן, איז רעליגיע דער הויפּט־גורם פון מאַראַלישן שלימות פון דעם מענטשן, ווייל זי פאַר־מאָגט אַט דעם עלעמענט פון אַבסאָלוטקייט. די פילאָסאָפיע פאַרמאָגט אָבער ניט דעם עלעמענט, ווייל איין פילאָסאָפישע שיטה איז סותר די אַנדערע.

די גריכישע חכמים, — זאָגט הלוי, — האָבן געמוזט זיך טועה זיין אין אַ סך ענינים, ניט פאַרשטיין אַדער אַפליקענען דערשיינונגען, וואָס ווערן באַשטעטיקט על פי דער יידישער מסורה און יידישע נביאים. דאָס איז געשען דערפאַר, וואָס די פילאָסאָפן האָבן זיך באַצויגן נעגאַטיוו צו „אַלע זאַכן“ וואָס מען קען על פי שכל ניט משיג זיין. דערקעגן, די נביאים האָבן „באַשטעטיקט די דאָזיקע זאַכן“, ווייל זיי האָבן ניט געקענט פאַרלייקענען דאָס, וואָס זייער גייסטיק אויג האָט דערזען און וואָס זייער אינערלעכער באַוואוסטזיין האָט זיי אונטערגעזאָגט.

כדי קלאַרער פאַרשטיין יהודה הלוי'ן, איז זייער וויכטיק צו באַמערקן, אַז ביי אים איז רעליגיע, און דווקא די יידישע רעליגיע, ניט עפעס אַנדערש, ווי נאַציאָנאַלער באַוואוסטזיין און אַליינבאַ־שטימונג. ווי אַ רויטער פּאָדים גייט דורך איבערן גאַנצן ספר פון הלוי דער געדאַנק, אַז יידן זיינען ניט נאָר אַ רעליגיעזע גרופע, נאָר אַ פּאָליטיש־פּסיכאָלאָגישע אינדיוידוּאַליטעט, וואָס באַזיצט אַ גוואַל־דיקן נאַציאָנאַל־היסטאָרישן גייסטיקן און קולטורעלן קאַפיטאַל. הלוי שטרייכט אונטער ניט נאָר דעם נאַציאָנאַלן כאַראַקטער פון דער יידי־שער רעליגיע, נאָר ער פירט דורך דעם געדאַנק, אַז די יידישע רעליגיע קען האָבן איר מאַראַלישע השפעה הויפּט זעכלעך אויף יידן, ווייל זיי האָבן געירשנט פון דור צו דור די עטישע עיקרים פון דער

דאזיקער רעליגיע. טאקע אין זכות פון אייעגענע הויך־עטישע מסורות, זיינען יידן געווארן אן „אויסדערוויילט פאלק“.

דעריבער שטרייכט הלוי אונטער, אָז די יידישע אמונה איז מתחייב נאָר יידן. אויב אָן אַנדערע אומה נעמט זי אָן, וועט זי פאָרט ניט זיין נאָך „אַ גלייכע מיט אונדו“.

הלוי דריקט אויס דעם מערקווירדיקן געדאַנק פאָר זיין צייט, אָז דער קולטור־מענטש איז אַ פראָדוקט פון אַ לאַנגער, היסטאָרישער עוואָלוציע, און אָז קולטור און מאַראַל פון אַ מענטשן זיינען אַ פּועל יוצא פון אַ קאָנסעקווענטער און ריטמישער אַנטוויקלונג פון איין עיקרדיקן פראָצעס.

אין מיטלאַלטער, בעת אין אייראָפּע געפינט מען פון איין זייט אַ באַשרענקטן פאַרטיקולאַריזם פון קליינע שטעט און פון דער אַנדערער זייט — אַ קאָסמאָפּאָליטיזם, וואָס נעמט אַרום די גאַנצע קריסטלעכע וועלט פון מערב — שטרייכט הלוי אומאויפהערלעך אונטער, אָז די יידישע רעליגיע איז, ניט געקוקט אויף די אַלגעמיינ מענטשלעכע יסודות פון אירע עטישע עיקרים, אָן אַבסאָלוטער פראָ־דוקט פון דעם יידישן פאלק, ווייל אין פּסיכאָלאָגישן און קולטור־היסטאָרישן זין, שטעלט זי מיט זיך פאָר אַן אינטעגראַלע טייל פון דעם יידישן פאלק.

זייער שאַרפּזיניק ווייזט הלוי אָן, אָז אַפילו דער שכר פאָר אַ לעבן פול מיט מעשים־טובים, וואָס די תורה ברענגט, טראָגט אַ ריין נאַציאָנאַלן כאַראַקטער. אָבער כדי אויפצוקלערן הלוים וועלטקוק איז זייער כדאי אַנצואווייזן, אָז ביי אים ווערט דער יחיד בשום אופן ניט פאַרשלונגען פון דער נאַציע. דער יחיד פאַרלירט ניט זיין וויכ־טיקייט און ווערט ניט פאַרוואַנדלט אין אַ קליין טייל פון אַ גרויסער גאַנצקייט. אין אַ נאַציע זעט הלוי נאָר אַ נייטיקע סביבה, וואָס מחוץ איר קען דער יחיד בשום אופן זיך ניט אַנטוויקלען אין דער פולער גייסטיקער מאָס. ביי אים איז דער נאַציאָנאַלער פּרינציפ — דער מקור פון היסטאָרישן פראָגרעס, פון דער אייגנאַרטיקער עשירות פון לעבן און פון דער האַרמאָנישער אַנטוויקלונג פון דער פּערווענ־לעכקייט. אין דער נאַציאָנאַלער אידייע זעט ער דעריבער ניט די דערדריקונג פון דער פּערווענלעכקייט, נאָר אַ נייטיקן תנאי פאָר איר פולער און פרייער אַנטוויקלונג. נאַציאָנאַלע רעליגיע, וואָס איר נייטיקייט און אַבסאָלוטקייט איז לויט הלוינ באַשטעטיקט על פי מסורה, דערשטיקט ניט די מענטשלעכע פּערווענלעכקייט, נאָר פאַר־

קערט, גיט איר אַ באַזונדער ווערט, פאַרגרעסערט איר גייסטיקע עשירות און גיט איר אומשטערבלעכקייט.

קיינ זאך רעגט הלוינ גיט אויף, ווי די מיינונגען פון אַנדערע פילאַסאָפּן, וואָס האַלטן אַז דער פשוטער בשר ודם וואָס האָט גיט באַרייכערט זיין פאַרשטאַנד מיט וויסן, איז דומה צו אַ בהמה און זיין נשמה שטאַרבט צוזאַמען מיטן גוף און אַז אומשטערבלעכקייט איז נאָר די זכיה פון פילאַסאָפּן.

„מיר, — דערקלערט הלוי, — לייקענען ביי קיינעם גיט אַפּ זיין שכר פאַר זיינע מעשים טובים, מעג ער געהערן צו וואָסער אומה ס'איז.“

מאַראַליש לעבן פירט יעדן איינעם צו אומשטערבלעכקייט. דעם יידישן יחיד אָבער איז דער וועג צו אומשטערבלעכקייט שטאַרק פאַר-גרינגערט אַדאַנק די פּסיכאָלאָגיש-היסטאָרישע פאַקטאָרן, די נאַציאָנאַל-עטישע יסודות, געהייליגט פון דער מסורה.

די דאָזיקע היסטאָריש-פּסיכאָלאָגישע פאַקטאָרן האַבן, לויט הלוינ, גורם געווען די מערקווירדיקע שטאַרקייט פון יידן, ווי אַ נאַ-ציאָנאַל-פּסיכאָלאָגישע אינדיווידואַליטעט, גיט געקוקט אויף דעם, וואָס זיי זיינען צעשפּרייט איבער דער גאַרער וועלט און זיינען „עגלעך צו אַ טויטער זאך“ (כמו הדבר המת).

בעת דער „כּוּרִי“ זאַגט צום יידישן חכם :

„איר (יידן) זייט געגליכן צו אַ גוף אָן אַ קאַפּ און אָן אַ האַרץ“, ענטפּערט יענער, אַז הגם מיר שטעלן פאַר מיט זיך גיט נאָר אַ גוף אָן אַ קאַפּ, נאָר צעזייטע ביינער, דערפאַר איז אין אונדז דער גייסט געבליבן לעבעדיק. מיר זיינען גיט געגליכן צו אַ מת, נאָר צו אַ חולה מסוכן, וואָס גלויבט באמונה שלימה אַז עס וועט געשען אַ נס און די „פאַרטריקנטע ביינער“ וועלן אויפשטיין תּחית המתים.

„מיר, — איז דער חכם ממשיך, — ליידען מער פון אַנדערע, ווייל ישראל איז צווישן די אומות דאָס וואָס דאָס האַרץ איז צווישן אַלע איבעריקע אברים: דאָס האַרץ פילט מער, ווי אַנדערע אברים, דער פאַר ליידיט עס אויך מער. אָבער ליידין מאַכן איידל, זיי רייניקן דאָס פאַלק פון פּסולת.“

הלוי חזרט איבער דעם דאָזיקן געדאַנק אַפּטמאַל.

„גאַטס ליכט באַשטראַלט נאָר ליידידיקע נשמות“ — דער-

קלערט ער.

הלוי איז אָבער ביי דעם אַלעמען נאָך זייער ווייט פון פרעדיקן פּרישות. להיפּוך צו רמב"מ, וואָס האָט געלערנט אַז גשמיות איז

א שאַנד פאַרן מענטשן, ווייל דער מענטש איז געשאַפן נאָר פאַר רוחניות, האָט הלוי געהאַלטן אַז מען „דאַרף זיך באַמיען צו אַנט־וויקלען אַלע גייסטיקע און פיזישע כוחות“, ווייל דער מענטש קען דאָך ניט מאַכן קיין מחיצה צווישן דער נשמה פון דעם גוף. דער מענטש דאַרף זיין אַ גאַנצער מענטש.

פון דעם דאָזיקן אַנאַליז איז קלאַר, אַז בעת רמב"ם ספר האָט אונטערגעגראַבן די יסודות פון יידישקייט, האָט הלויס ווערק באַ־טראַכט יידן ווי אַ נאַציאָנאַל־פּסיכאָלאָגישע אינדיווידואַליטעט און די יידישע רעליגיע — ווי אַ נאַציאָנאַלן באַוואוסטזיין און אַליינבאַ־שטימונג. הלויס ספר איז אַ הייסער פּראָטעסט קעגן דעם איינזייטיקן ראַציאָנאַליזם און איז דורכגעדרונגען מיטן געדאַנק, אַז דער יחיד דריקט זיך ניט אויס נאָר דורכן אינטעלעקט און אַז דער זין און ציל פון מענטשן איז ניט מחוץ לעבן, נאָר דווקא אויף דער ערד, דאַרטן וואו עס שפּילן זיך אַפּ מענטשלעכע באַגערן און שטרעבונגען.

6.

אויפן ערשטן קוק זעט עס אויס זייער מאַדנע, וואָס בעת עס האָט זיך אָנגעהויבן דער קאַמף קעגן רמב"ם (אין דעם ערשטן דריטל פון 13־טן י"ה), האָבן די קעגנער זיך ווינציק באַנוצט מיט אַזאַ האַרמאָניש און פאַרענדיקט ווערק, ווי הלויס „ספר הכוורי“. דעם „מורה נבוכים“ וואָס האָט, ווי די קעגנער זיינע האָבן געטענהט, העלעניזירט דעם יהדות און פאַרשקלאַפט די רעליגיע צו דער פּילאַ־סאָפּיע — האָט מען אָנגעהויבן באַקעמפן ניט מיט דער הילף פון הלויס ספר, נאָר מיט דער קבלה, מיט דער „רעליגיע פון האַרצן“. די גוואַלדיקע ליידן פון יידישן פּאָלק האָבן אַרויסגערופן אַ טיפּע בענקשאַפט נאָך אַ משיח, אַ גלויבן, אַז די גאולה, איז נאָענט. דער געפּיל פון אַליינדערהאַלטן, דער באַגער און חשק צו לעבן, וואָס איז אַזוי נאַטירלעך פאַר יעדן יחיד און פאַר יעדער אומה — האָט געפונען זיין אויסדרוק אין דעם גוואַלדיקן שטראַם פון דער האַרץ־פּילאַסאָפּיע, וואָס מען רופט אַן קבלה.

שוין אין די ערשטע קאַבאַליסטישע ווערק, ווי אין דעם טראַק־טאַט וועגן עמאַנאַציעס (מסכת אצילות), אָנגעשריבן פון ר' יוסף נזיר (12־טער י"ה) אין דעם ספר „עזרת ד'“ פון זיין רבין ר' נחמן עזריאל (ערשטע העלפט פון 13־טן י"ה) און אין „שער השמים“ פון יוסף בן ששת — געפינט מען די פּאַנטעאיסטישע לערע וועגן אצילות, וועגן ווילן (רצון) אַאז"וו. דער איך־סוף פאַרוואַנדלט מיט דער הילף

פון רצון אַלץ וואָס עקזיסטירט פּאַטענציעל אין אַ ווירקלעכקייט. די יצירה איז, לויט דער קבלה, אַבסאָלוט, אין סופּדיק, איינצל און אומטיילבאַר. דער מענטשלעכער מוח קען ניט משיג זיין דעם מהות פון גאָט, וואָס איז אַן אַבסאָלוטער נעגאַטיוו (אין). דער „זוהר“ לערנט, אַז מיר קענען ניט וויסן וואָס איז באַהאַלטן אין דער אור־סיבה פון דער וועלט.

צווישן דעם ניט־באַגרייפלעכן אַבסאָלוט און דעם ענדלעכן זיינען די צען ספירות אָדער די צען אַטריבוטן, די ערשטע מאַני־פעסטאַציע פון גאָט — דער רינג, וואָס פאַרבינדט. אָבער די דאָזיקע צען ספירות זיינען ניט די פולע אַפּשפיגלונג פון בורא. נאָר גיכער זיין אַליינבאַשרענקען זיך, ווייל נאָר אין אַזאַ פאַרמע קען זיך דער איך־סוף מאַניפעסטירן.

די קבלה, פונקט ווי יהודה הלוי, נעמט אָן די מעגלעכקייט פון עקזיסטענץ פון וועלטן נאָך איידער אונדזער וועלט איז אויפגעקומען. אַרויסגייענדיק פון דער הנחה, אַז קיין זאָך גייט ניט אין דער וועלט לאיבוד, און אַז אַלץ איז „פאַראייניקט אין גאָט“ — לייקנט די קבלה, אַז די וועלט איז באַשאַפן פון „גאַרניט“. על פי הקבלה איז דאָס „גאַר־ניט“ די סיבה הראשונה, ד״ה דער אַבסאָלוטער נעגאַטיוו (אין). אָבער די וועלט, — לערנט די קבלה, — איז ניט די ערשטע יצירה, ווייל נאָך פאַר איר האָבן שוין עקזיסטירט וועלטן.

„אָבער פאַרוואָס, — פּרעגט דער זוהר, — זיינען די אַלע פּריער־דיקע וועלטן חרוב געוואָרן? ווייל דער מענטש איז יעמאַלט נאָך ניט באַשאַפן געוואָרן. כל זמן עס איז נאָך ניט געווען דער צלם אדם, האָבן די וועלטן וואָס פאַר אים ניט געקענט האָבן קיין קיום; זיינען אַלע חרוב געוואָרן, ביז דער מענטש האָט זיך באַוויזן.“

„דער מענטש, — ווערט געזאָגט אין אַן אַנדער שטעל, — איז אין דער זעלבער צייט די העכסטע מדרגה און אויך דער עצם און תוך פון אַלע באַשעפענישן, אַזוי שנעל ווי דער מענטש איז באַשאַפן געוואָרן — איז שוין אַלץ געווען פאַרענדיקט, דער עולם של מטה און דער עולם של מעלה, ווייל דאָס אַלץ געפינט זיך אין מענטשן; ער נעמט אין זיך אַריין אַט די אַלע פּורעמס.“

ביי דער אויסערגעוויינטלעכער ראַל, וואָס די קבלה שרייבט צו דעם מענטשן, איז קיין וואונדער ניט, וואָס די קבלה דריקט אויס דעם טיפן און עטישן געדאַנק, אַז אַן דער השפעה און אַקטיווער האַנדלונג פון דער מענטשלעכער פּערזענלעכקייט — איז גאָטס חסד אומ־מעגלעך.

„די שפע דערנידערדיקט זיך קיינמאל ניט פון אויבן, אויב עס קומט ניט אפריער דער סטימול פון אונטן“ (אין שפע יורד מלמעלה אלא אם קודמת לו התעוררת מלמטה).

א ליכט פון אונטן הייבט זיך תמיד אנטקעגן דער אויסשטראַך־לונג (עמאָנאַציע) פון געטלעכן ליכט, וואָס פּאַלט אַראָפּ אויף אַלץ וואָס עקזיסטירט. די מענטשלעכע פּערזענלעכקייט נעמט אויף גאַטס חסד אַקטיוו; זי גופא איז משפיע אויף די העכערע ספּערן, ווייל אַן איר וואָלט דאָס ניט געקענט פאַרקומען.

„מעולם לא התעוררה מדת הרחמים מלמעלה בלי התעוררת שבלב מלמטה (די מידה פון רחמנות דערוואָרט קיינמאל ניט פון אויבן, אויב זי ווערט ניט מקדים פון אַ האַרץ דערווארטונג פון דער נידער). אַזוי ווערט געזאָגט אין זוהר.

דער העכסטער כוח אין דער וועלט איז דער געפיל פון ליבע. „דער גאַנצער סוד פון גאַטס איינציקייט, — לערנט דער זוהר, — איז אין ליבע. זי איז דער רינג וואָס פאַרבינדט די העכסטע מדרגות מיט די נידעריקע; זי דערהויבט אַלץ וואָס לעבט אויף די הימל־הויכן, וואו אַלץ גיסט זיך צונויף אין איין גאַנצקייט.“

די קבלה אָנערקענט ניט דעם שאַרפן דואַליזם צווישן מאַטעריע און גייסט. לויט איר איז די מאַטעריע (גשמיות) ניט עפעס זעלבסט־שטענדיקס, נאָר איז דער זעלבער גייסט, אָבער אין אַ מער פאַר־גרעסערטער פאַרמע, ווייניקער דורכגעדרונגען פון די ליכטיקע שטראַלן, וואָס שטראַמען אַרויס פון דעם לעבנס מקור, פון ליכט און ענערגיע. זי איז די ערשטע סיבה.

לויט דער קבלה זיינען אויך די מאַטעריעלע עלעמענטן, די „קליפות“, ניט קיין טויטע מאַסע. זיי זיינען אינספּירירט פון גאַטס ליכט, הגם אין אַ קליינער מדרגה.

„גאַט, — לערנט דער זוהר, — איז דער אָנהייב און דער סוף פון אַלע מדרגות אין „מעשה בראשית“, אַלע מדרגות טראָגן זיין חותם.“

אויך די „קליפות“ טראָגן דעם געטלעכן „חותם“. אויך זיי טראָגן אין זיך די שטראַלן פון געטלעכקייט, פון דער געטלעכער ענערגיע.

אַלץ איז איינציקייט, אַלץ איז אינספּירירט, אַלע מדרגות פון דער יצירה שטרעבן איינער צום צווייטן, כדי זיך צונויפגיין מיט דעם וואָס איז אַ סך העכער, אַ סך שלימותדיקער. דאָס לעבנלאַזע שטרעבט צום לעבעדיקן, דאָס לעבעדיקע — צום מענטשן, וועמענס

נשמה עס איז אומשטערבלעך. אַלץ, וואָס איז דאָ אין דער וועלט איז דורכגעדרונגען מיט גאָטס ליכט און אַלץ שטרעבט צו דעם דאָזיקן ליכט. די מעשים פון אַ מענטשן מאַכן קלענער דאָס דאָזיקע ליכט, טוט אָן היזוק דער געטלעכקייט. מקיים זיין אַ מצוה איז געוואונטשן גיט נאָר צוליב דעם, וואָס אַזוי איז באַפוילן געוואָרן פון אויבן, אָדער אַז עס איז נוצלעך פאַר דעם מענטשן, נאָר דערפאַר, וואָס דער מענטש איז מיט דעם משפיע אויף גאָטס חסד, ער פאַרגרעסערט די קדושה, די גייסטיקייט אויף דער ערד און רעאַגירט אויף די העכסטע ספערן. אין אַלע מעשים פון דעם בן־אָדם איז אויסגעקריצט אַ הויך־עטישער זין. דערפאַר שטעלט די קבלה דעם פרומען און הערלעכן מענטשן אויף זייער אַ הויכער מדרגה. לויט דער קבלה איז דער צדיק דער יסוד פון דער וועלט. ער איז מער ווי אַ מלאך, ער איז דער קרבן און די גאולה פון דער וועלט.

אַבער יעדער פשוטער בשר־וּדָם קען דורך מקיים זיין די מצוות, דורך אַ לעבן פול מיט צדקות — אויספילן דאָס גרויסע שליחות, ווייל די נשמה פון יעדן מענטשן איז באַרופן צו שפילן אַן אַקטיווע ראָל אין דער וועלט.

די תפילה שפילט, על פי קבלה, אַ גרויסע ראָל אין דעם מענטשנס לעבן.

דער רמב"ם האָט געהאַלטן, אַז דינען גאָט קען מען נאָר דורך פאַרטיפן זיך מיטן אינטעלעקט אין זיין מהות. אויף דעם זיינען פעאיק נאָר יחידי סגולה. די מאַסע האָט דעריבער גיט קיין גייסטיקע התקרבות מיט גאָט און אַ תפילה איז כמעט ווי אַ חילול־השם.

די קבלה, ווי די רעליגיע פון געפיל, וואָס גיט זיך אָפּ מיט די עמאַציאָנעלע שטריכן פון דער מענטשלעכער נאַטור, שטרייכט קודם כל אונטער די גרויסע פסיכאָלאָגישע באַדייטונג פון דאָווענען בציבור, וואָס גיט דער מענטשלעכער נשמה אַ גוואַלדיקע, מאַראַלישע עליה. תפילה, — לערנט די קבלה, — שטעלט אָן די נשמה פון גלויביקן אויף אַ געהויבענעם טאָן, ברענגט אים, דעם מענטשן, נענטער צו גאָט און דער געטלעכער חסד פאַרוואַנדלט זיך פון אַ פּאַטענץ אין אַ ווירקלעכקייט. די קבלה האָט גיט געקוקט אויף די ווערטער פון דער תפילה ווי אויף טויטע אותיות, וואָס מען האָט איינגעחזרט. אין יעדן וואָרט, אין יעדן אות האָבן די בעלי־הקבלה געזען אַ טיפן, געטלעכן זין, וואָס רייניקט די נשמה פון גלויביקן און ברענגט אים נאָענט צום מקור פון ליכט. און גיט נאָר יחידי סגולה, נאָר דאָס גאַנצע פּאַלק ישראל קענען דורך דער תפילה ווערן

הייליק, דערפילן די התקרבות צו געטלעכקייט. ניט נאָר חכמים, וואָס קענען משיג זיין אַלע סתרי תורה, נאָר אַלע יידן, וואָס זיינען מקיים די מצוות, וואָס די תורה האָט געבאָטן און אַלע צדיקים פון אַנדערע אומות, וואָס זיינען מקיים נחם מצוות, האָבן, על פי הקבלה, אָן אומ- שטרעבלעכע נשמה.

פון דעם ווערט קלאָר אָז די קבלה, ווירקנדיק אויף די נשמה, אויף די פאַנטאַזיע — איז געווען ביכולות באַהערשן ברייטע פאַלקס- מאַסן. זי האָט באַפרידיקט די גויטן ניט פון אַ קליינעם מיעוט, נאָר פון גאַנץ ישראל. דער יידישער יחיד, וואָס האָט זיך אַזוי אַנגעליטן, איז געווען מיסטיש געשטימט — האָט געזוכט אַ גייסטיקע וועלט, וואו מען קען געפינען אַ שטיקל נחמה אין די גרויסע ליידן. דאָס האָט בשום אופן ניט געקענט געבן די טרוקענע פילאָסאָפיע פון מיטלעלטער, ניט דער טרוקענער, קאַלטער תלמודישער פלפול. דאָס האָט געקענט געבן נאָר די סודותפולע, די מיסטישע פאַעזיע פון קבלה. אין דער סאַמער שרעקלעכער תקופה פון דער יידישער געשיכטע, האָט די קבלה געראַטעוועט דאָס יידישע האַרץ פון פאַרגליווערט ווערן. זי האָט געוואַרעמט די געפילן פון פאַלק, געווען פאַר אים אַ נחמה און לייכטער געמאַכט זיינע וואונדן.

7.

נאָך דעם ווי עס איז אויפגעקלערט געוואָרן די ראַל וואָס די קבלה האָט געשפילט אין יידישן לעבן, ווערט שוין פאַרשטענדלעך, אָז זי האָט געמוזט אומפאַרמיידלעך זיך ווערן ניט נאָר קעגן רמב"ם פילאָסאָפיע אַליין. די טרוקענע סכאַלאַסטיק פון תלמוד און די פאַר- גליווערטע פרומקייט פון רבנים האָבן זי שוין בשום אופן ניט געקענט צופרידנשטעלן. אין אָנהייב איז די קבלה אַרויס נאָר קעגן דער פילאָסאָפיע. מיט דער צייט האָט זי זיך אינגאַנצן אָפגעקילט צו דעם ענין, כדי איבערגיין צו אַ בולטער און שאַרפער קעגנערשאַפט צום טרוקענעם תלמודיזם און טויטער פרומקייט. דער דאָזיקער שטראַם אַבער ווערט קענטיק ערשט סוף 13-טן י"ה. אין אָנהייב פון דעם קאַמף קעגן די פילאָסאָפישע געדאַנקען פון רמב"ם איז די קבלה געגאַנגען יד-אחת קעגן דעם געפערלעכן שונא — די פרומע רבנים. די ווייטער- דיקע אַנטוויקלונג פון די געשעענישן האָט גאַר שנעל באַוווּזן, אָז די באַוואַרענישן פון אַזעלכע חשובע קעגנער פון רמב"ם, ווי מאַר אבולפיה, יהודה אַלפאָכאַר און שלמה פון מאַנפעליע זיינען געווען גוט באַגרינדעט. די אַלעגארישע, זייער

טרוקענע און אן שום פאָעטישן טעם, פירושים פון רמב"מן אויף מעשההלעך אין תנ"ך — זיינען פון זיינע אָנהענגער דערפירט געוואָרן צו אַ פשוטן אומזין. די תורה איז ביי זיי פאָקטיש פאָרוואַנדלט געוואָרן אין אַן אַלעגאָרישן פירוש צו אַריסטאָטלס לערע.

באַזונדער שעדלעך האָט זיך אַרויסגעוויזן רמב"מס טרוקענער ראַציאָנאַליזם. דער פּראַוו פון רמב"מן צו געבן די החלטות און די מצוות אין דער תורה אַ ראַציאָנאַליסטישע אויסטייטשונג און אונטערטרייבן הויפטזעכלעך די נוצלעכקייט פון די דאָזיקע החלטות און די אוטיליטאַרע יסודות פון איר עטיק — האָט גורם געווען, אַז די אויבערפלעכלעכע חסידים פון רמב"מן זיינען געוואָרן פולע אפיקורסים. אויב אַלע החלטות האָבן נאָר אַ ראַציאָנאַליסטישן אונטערשלאַג, איז גענוג אַז מען פאַרשטייט זיי — מקיים זיי האָט מען געהאַלטן פאַר לחלוטין אומנייטיק.

אַ טשיקאַווע אילוסטראַציע פון דער באַציאונג פון די דאָזיקע „ראַציאָנאַליסטן“ צו די חוקי התורה ווערט געבראַכט אין דער מעשה, וואו מען האָט געפרעגט אין שול איינעם פון די דאָזיקע „פילאָ-סאָפן“: פאָרוואָס האָט משה פאַרבאַטן עסן חזיר? איז דאָס צוליב דער שעדלעכקייט פון חזיר? אָבער די דאָקטוירים האַלטן ניט, אַז חזיר איז שעדלעך.“

דער דאָזיקער אינדיפּערענטיוזם צו רעליגיע, וואָס האָט זיך אַנטוויקלט אין געוויסע, אַזוי גערופענע אויפגעקלערטע קרייזן, האָט גאָר שנעל געבראַכט זייער טרויעריקע רעזולטאַטן. דאָס שמדן זיך איז געוואָרן וואָס מער אַליץ אַן אַפּטערע דערשיינונג. דאָס איז געווען זייער פאַרשטענדלעך. צו וואָס דאַרף מען ליידן, אויסטראַגן צרות און דערנידערונגען? צוליב אַ רעליגיע, וואָס האָט אין תוך גענומען קיין שום זעלבסטשטענדיקן חשיבות ניט?

אַ סך פון די דאָזיקע משומדים, ווי, למשל, אבנער פון בורגאָס אָדער אַלפאַנסאָ דע וואַלאַדאָיד, ווי ער האָט שפּעטער געהייסן (1270—1346) זיינען געוואָרן די גרעסטע שונאים און פייניקער פון יידישן פאָלק.

דעם אמתן אונטערשלאַק פון די דאָזיקע אַפּטע שמדן האָט אויפגעדעקט אַ מיטצייטלער פון יענע טרויעריקע געשעענישן, יהושע אלורקי אין אַ בריוו צו איינעם פון די נייע קריסטן, דאָן שלמה הלוי: „אפשר האָט דיך די באַקאַנטשאַפט מיט דער פילאָסאָפיע איבערגעדרייט מיטן קאַפּ אַראַפּ און געמאַכט קוקן אויף גלויבונגען, ווי אויף אַ שטות און שווינדל. דערפאַר האָסטו זיך אויסגעקליבן

א מער זיכערן וועג פאר דיין נשמה און גוף און דו ווילסט לעבן אן שרעק און אן פחד.”

ענלעכע טרויעריקע געשעענישן האָבן נאָך מער פאַרשטאַרקט דעם באַגער ביי די גלויביקע, וואָס האָבן ליב געהאַט זייער פּאַלק, צו באַקעמפּן די פּילאָסאָפּיע און אירע אָנהענגער.

„ווען איך האָב זיך אָנגעהויבן צוקוקן צו די „מתפלספים“, — שרייבט מיט אַ ירגזון שם־טובּ בן שם־טוב, אַ תּלמיד חכם (געלעבט אין 14־טן י״ה), — האָט זיך אַ פּייער אָנגעצונדן אין מיין נשמה. איך האָב געזען ווי אַ צרעת האָט זיך אַריינגעריסן אין פּאַלק ישראל. זיי האָבן אַלע געפעלשט די תּורה, כּופּר בעיקר געווען מיט דער הילף פון פּילאָסאָפּישע דריידלעך, און ווען עס האָבן זיך אָנגעהויבן די רדיפות און נגישות, זיינען אונדזערע קהילות חרובּ געוואָרן, ווייל די „פּילאָסאָפּן“ האָבן פּאַרלאָזט די תּורה, האָבן פּורץ גדר געווען און נאַכגעשלעפט נאָך זיך אַ סך אַנדערע.“

אַ טשיקאָווע בילד פון די באַציאונגען צווישן די מאמינים און די פּילאָסאָפּירנדיקע גיט אונדז דער באַקאַנטער קאַמענטאַטאָר און באַגייסטערטער אָנהענגער פון רמב״ם, אבן־כּספי (1280—1340): „אין דער איצטיקער צייט, — האָט ער געשריבן, — זיינען פּאַראַן אין ייִדנטום צוויי מחנות. איינע באַשטייט פון תּלמידים פון דער פּילאָסאָפּיע, וואָס לאַכן אויס דעם תּלמוד, האַלטן ניט פון ייִדישע דינים, טייטשן אויס די הייליקע ספרים על פי משל און וואָס האָבן בכלל ניט קיין יראת הכבוד פאַר דער אמונה און אירע חוקים. די צווייטע מחנה האָט אַ ביטול פאַר וויסן און שילט אַריס־טאַטלען און זיינע מפרשים.“

פּאַראַלעל מיטן וואוקס פון אַפּיקורסות אין די העכערע ייִדישע קרייזן איז געגאַנגען אַ מאַראַלישע פּאַרווילדעווען פון די שפּאַניש־ייִדישע קהילות אין 13־טן און 14־טן י״ה. אין יענער צייט האָבן אין גאַנץ מעריב־אייראָפּע נאָר די יידן אויף דעם פּירענעאישן האַלב־אינדזל געלעבט מער אַדער ווייניקער צו דערליידן. די דאָרטיקע עשירים און שררות האָבן געשפּילט אַ וויכטיקע ראַל אויף די הויפּן פון די מושלים און זיך באַטייליקט אין פאַרשיידענע הויפּישע אינ־טריגעס און קאַנספּיראַציעס. די ייִדישע אַריסטאָקראַטיע האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זשעדנעקייט, גאוה און קליינער קנאה. פּירנדיק אינטריגעס איינער קעגן צווייטן, האָבן די דאָזיקע גבירים אַריינ־געטראָגן אין די קהילות קריגערייען און רייסערייען.

„די ייִדישע הויף־לייט, די אַריסטאָקראַטן און די גבירים, —

שרייבט דער מיטציטיילער יצחק בן ששת, — האָבן בייגעשטייערט צו דער מאַראַלישער פאַרווילדקייט פון די יידן. זיי ליגט אין זינען נאָר זייער גרויסקייט און עשירות, אָבער וועגן גאָט טראַכטן זיי אינ"גאַנצן ניט."

נאָך אַ טרויעריק בילד מאַלט שלמה אלעמי אין זיין „אגרת מוסר", וואָס איז אָנגעשריבן געוואָרן אין יאָר 1315.

„דאָס רוב יידישע שררות, — קלאַגט זיך אַלעמי, — וואָס זיינען געוואָרן מקורבים אויף די קיניגלעכע הויפן און מען האָט זיי אָנפאַר" טרויט די שליסלען פון דעם מלוכה-אוצר, שטאַלצירן רק מיט זייער גרויסקייט און מיט זייער עשירות. וועגן די אַרימע האָבן זיי אינ"גאַנצן פאַרגעסן. זיי האָבן זיך אויסגעבויט פאַלאַצן, פאַרן אַרום אין רייכע קאַרעטעס אָדער אויף מוילאיזלען, באַפּוצטע מיט טייערע שטיינער. זיי טוען זיך אָן אין פראַכטיקע בגדים. זייערע פרויען און טעכטער זיינע ווי פרינצעסינס באַהאַנגען מיט גאָלד, פערל און טייערע שטיינער. זיי זיינען גלייכגילטיק צו דער רעליגיע, פאַראַכטן די עניוּתדיקע מענטשן, האָבן פיינט די יעניקע וואָס לעבן פון זייער אייגענער פראַצע און האָבן ליב פוסט און פאַסטעווען. זיי טראַכטן נאָר וועגן דעם, ווי מען באַפרייט זיך פון צאָלן שטייערן און ווילן אַרויפּוואַרפן דעם גאַנצן עול פון שטייערן אויף די אַרימעלייט. אין יעדער שטאַט פירן זיי מחלוקות און צוליב נאַרישקייט הייבן זיי אָן זיך צו קריגן. צוליב קנאה ושנאה מסרט איינער אויפן צווייטן פאַר די קיניגן און פירשטן."

פאַראַט, מסירות און רדיפות זיינען געוואָרן אַ גאַנץ געוויינט" לעכע דערשיינונג אין די יידישע קהילות. מען דאַרף געדענקען, אָז יידן האָבן אין יענער צייט געהאַט זייער אייגענעם בית-דין, אין וועלכן עס זיינען געזעסן חשובע רבנים און דיינים. די דאָזיקע געריכטן האָבן אַפילו געהאַט דאָס רעכט פאַרמשפטן אַ יידן צום טויט. עס איז אמת, אָז אָן אַן הסכמה פון קיניג האָט מען אַ טויט־פסקדין ניט געקענט דורכפירן. אָבער אַ הויף־ייד האָט געקענט לייכט אויספועלן ביים קיניג ער זאָל באַשטעטיקן אַזאַ טויט־אורטייל.

דער יידישער געריכט מיט זיינע רבנים און דיינים זיינען אַפּט" מאַל געווען ניט מער ווי אַ שפּילצייג אין די הענט פון די יידישע שררות, וואָס האָבן אויסגענוצט דעם בית-דין פאַר זייערע אייגענע, קליינע אינטערעסן. עס איז ניט געווען קיין סוף צו מיסברויכן. די רבנים זיינען ניט געווען שטאַרק גענוג כדי זיך אַנטקעגנצושטעלן דעם דאָזיקן הפקרות. אייניקע רבנים האָבן אַפילו אַרויסגערופן קעגן

זיך דעם צאָרן פון קהל צוליב זייער טרוקענער פעדאָנטישקייט און אומנייטיקער שטרענגקייט.

פאַר יעדער נאַרישקייט האָט מען מחרים געווען.
דאָס האָט נאָך מער פאַרשטאַרקט די מחלוקות און פאַרגרעסערט מסירות און פאַרראַט.

„איך האָב געזען, — קלאַגט זיך אל דבי, דער מחבר פון „שבילי אמונה“, — ווי דאָס פּאַלק בלאַנדזשעט אין דער פינצטער, די געבילדעטע ווערן וואָס ווייניקער, די חכמים ווערן פאַרשוואַונדן און די אונטערדריקער און זשעדנע מענטשן טוען זייערע שענדלעכע מעשים.“

דאָס, וואָס די גייסטיקע פירער האָבן זיך ווינציק געזאָרגט פאַר זייערע קהילות, וואָס זיינען שטאַרק פאַרגרעכט געוואָרן און געדינט די רייכע יידישע שררות קעגן די אינטערעסן פון דעם אַרימען קלאַס, האָט אַ סך ניט צופרידנגעשטעלט.

אברהם אבולפיא, איינער פון די שאַפער פון „זוהר“, אַן אַרימער געוונדניק, האָט פיינט געהאַט די „גראַבע לומדים“, די פאַרטרעטער פון ראַביניזם, ווייל זיי אינטערעסירן זיך, ווי ער דריקט זיך אויס, „מיט קאָסע ביכער און געלט חשבונות“. ער פּאַלט אַן זייער שאַרף אויף יענע רבנים, וואָס ביי זיי איז תורה אַן ענין פאַר זיך גופא און דער תלמודישער פּלפול — דער א' און ת' פון אַלע חכמות.

פון אבולפיאס צייטן דאָטירט זיך די פיינטלעכע באַציאונג פון דער קבלה צום טרוקענעם ראַביניזם. וועלנדיק אַריינברענגען לעבן און פרישקייט וואָס שטראַמט פון האַרצן, טרעט די קבלה אַרויס קעגן דער פאַרגליווערונג פון ראַביניזם. די דאָזיקע טענדענץ איז שוין זייער בולט אין דעם „זוהר“ גופא.

די הלכה ווערט אין דער קבלה פאַרגליכן מיט אַ טרוקענעם, האַרטן שטיין פון וועלכן עס איז שווער אַרויסשלאַגן טראַפּן. פון לעבעדיקן טוי. די קבלה ווערט, דערקעגן, פאַרגליכן מיט אַ קוואַל, וואָס שלאַגט ווייט איבער זיינע ברעגן. די משנה איז אין פאַרגלייך מיט דער קבלה ווי אַ דינסטמיידל לגבי אַ בעל־הביתטע (ושפּחה כי תירש גבירתה דא משנה).

די שאַפער פון זוהר פּאַלן אַן אויף די פאַרטרעטער פון ראַביניזם, וואָס ווייסן נאָר ווי „מחרים זיין און אסרן, פאַרווערן און ניט דער־לאָזן“ (חרוב והתרם, הטרף ואסור).

אַזוי אַרום איז די קבלה געוואָרן דער הייליקער כלי־זיין פאַר דער עליה פון דער נשמה, פאַר דער אינעווייניקסטער רעליגיעזער

עמאָציע. די געטין פון דער פּאַעזיע, פּאַרטריבן פון בית ישראל אין 18-טן י"ה, האָט געפונען אַ מקום מקלט נאָר אין דער קבלה, וואָס האָט אַרומגענומען דאָס גאַנצע רעליגיעזע און מאַראַלישע לעבן פון דעם יידן.

8.

דער קאַמף פון דער „רעליגיע פון האַרצן“ מיט דער סכאַלאַס-טישער פּילאָסאָפּיע האָט זיך פּאַרענדיקט מיט אַ פּולשטענדיקער מּפּלה פון דער פּילאָסאָסיע. אין יענער שרעקלעכער תקופה פון בלוט און נגישות, האָט דאָס יידישע פּאָלק ניט געקענט געפּינען קיין נחמה און דערלייכטערונג אין דער קאַלטער תורה פון די יידישע תלמידים פון אַריסטאָטל. געפּירט פון דעם אינסטינקט פון אַליינ-דערהאַלטונג, האָט דאָס יידישע פּאָלק פּאַרקירעוועט זיינע גייסטיקע כוחות אין גאָר אַן אַנדער ריכטונג. די רעליגיעזע פּילאָסאָפּיע האָט יעמאַלט געמוזט פּאַרוויאַנעט ווערן און ממילא שטאַרבן אַ נאַטירלעכן טויט. זי האָט זיך אומזיסט געאַמפּערט קעגן דעם גרויזאַמען פּסקדין פון דער געשיכטע. אמת, אין דער ערשטער העלפט פון 14-טן י"ה באַווייזט זיך אין דרום-פּראַנקרייך אַ גוואַלדיקער דענקער, דער רלב"ג (ר' לוי בן גרשון), אַ מער שאַרפּער און קאַלטער מח, ווי רמב"ם. ער האָט מיט מער דרייסטיקייט, ווי רמב"ם, אַראָפּגעווישט פון וועג אַלץ, וואָס האָט לויט זיין מיינונג געשטערט אַנטדעקן דעם ש כ ל ד י ק ן אמת. קיין אַנדערן אמת האָט דער רלב"ג ניט אָנער-קענט. דער שכל, דער טרוקענער, אומרחמנותדיקער שכל איז דער איינציקער, אַליינהערשנדיקער גאַט פון דעם דאָזיקן שטאַרקן דענקער. אָבער ער איז געווען אַן אויסנאַם. זיין פּילאָסאָפּישער ספר „מלחמת ה'" האָט שוין ניט אָנגעצונדן די ליידנשאַפטן אין ניט געהאַט קיין השפּעה אויף יענעם דור, וואָס האָט איבערגעלעבט די שרעקלעכע צייטן פון שוואַרצן טויט. פון די קרייצונגען, פון די פּאַסטוכער-באַוועגונגען און פון די מצורעים.

נאָך רלב"ג האָט די אַריסטאָטעלישע פּילאָסאָפּיע אין יידנטום שוין ניט געהאַט מער קיין וואַגיקע רעפּרעזענטאַנטן.

ח ס ד א י ק ר ש ק ש, וואָס האָט געלעבט אין 15טן י"ה, טרעט שוין אַרויס אין זיין ספר „אור אדוני“ קעגן דער פּילאָסאָפּיע און אויך קעגן די אַלע וואָס ווילן די גריכישע פּילאָסאָפּיע אַנטקעגנשטעלן דער יידישער תורה. מיט דעם האָבן זיי, לויט זיין אויסדרוק, „פּאַר-וואַנדלט אין אַפּיקורסות גאַטס לעבעדיק וואַרט און אַראָפּגעפּירט אַ סך פון דרך הישר“.

דער יידישער הימל איז געוואָרן אַלץ פינצטערער און פינצטערער. די גרויזאָמע אינקוויזיציע האָט אָנגעצונדן הונדערטער שייטער־אויבנס, אויף וועלכע צענדליגער טויזנטער יידן האָבן געפונען אַ מאַר־טירער־טויט נאָר דערפאַר, ווייל זיי זיינען געווען געטריי דעם גלויבן פון זייערע אַבות. דעם זעלבן יאָר, ווען אַ געוואַגטער ים־שווימער האָט זיך געלאָזט פון שפּאַניע אַנטדעקן אַ נייע, אומבאַקאַנטע וועלט — זיינען הונדערטער טויזנטער יידן געווען געצוואונגען פאַרלאָזן דאָס לאַנד, וואָס איז געווען באַגאַסן מיט זייער בלוט און וואָס איז אין משך פון יאָרהונדערטער געווען דער סאַמע וויכטיקסטער יידישער צענטער. דאָס פאַרבליטיקטע פּאַלק, דער נע־ונד, געיאָגט פון איין לאַנד אין אַ צווייטן, ווי אַ ווילדע חיה, איז אָפּגעשוואַכט געוואָרן פון די קלעפּ פון דעם אומברח־מנותדיקן גורל. אַבער דער אַזוי ליידנשאַפט־לעך געגאַרטער גואל האָט זיך נאָך אַלץ ניט באַוויזן. די שרעקלעכע רדיפות האָבן אַלץ מער אונטערגעגראָבן די גייסטיקע כוחות פון פּאַלק. דער ראַביניזם האָט עקשנותדיק ממשיך געווען זיין אַרבעט, געבויט „אַ צוים נאָך אַ צוים“, געשאַפן וואָס מער איסורים און פאַר־באַטן, וואָס זייער צאל איז געוואַקסן אָן אַ סוף. ובכדי אַ ייד, אַ יראה שמים, זאל זיך קענען אַריענטירן אין דעם מערקווירדיקן לאַבירינט פון כל אַלערליי דינים וחוקים, וואָס האָבן געפּענטעט זיין יעדן טראַט — האָבן די סאַמע חשובסטע רבנים פון 16טן י"ה זיך אָפּגעגעבן מיט שאַפן אַ האַנדבוך פון רעליגיעזע דינים, מיט אַזעלכע רעליגיעזע קאָדעקסן, ווי דער „שולחן ערוך“ שעפט זיך אויס די שעפּע־רישקייט פון ראַביניזם אין דעם גאַנצן 16טן יאָרהונדערט. יענעם יאָר־הונדערט האָט די קבלה, וואָס אַדאַנק איר איז, לויט דער מיינונג פון אַ מיטצייטלער, דאָס „מקיים זיין פון די רבנישע תקנות ניט געוואָרן אַזוי מעכאַניש און לעבלאָז“ — האָט אין דער געשטאַלט פון דעם עקזאַלטירטן יצחק לוריא (דער אר"י, 1534—1572) אָנגע־נומען מרה־שחורהדיקע, יאושדיק־מיסטישע פאַרמען. די משיחישע אידייע האָט מיט אַ גוואַלדיקן כוח באַהערשט די היציקע פאַנטאַזיע פון ליידנדיקן פּאַלק. דער גלויבן אין משיח און אין דער אָנקומענ־דיקער גאולה איז געווען די איינציקע נחמה אין דעם ים פון פיין און ליידן.

יעמאַלט באַווייזן זיך דער סודותפולער דוד ראובני, זיין איידע־לער מיטקעמפּער שלמה מולכו, דאָן קומט אשר לעמליין און אַנדערע מבשרים פון דער גאולה.

אַבער דער יידישער כּוס פון פיין איז נאָך ניט געווען איבער־

געפולט. אין מיטן פון 17-טן י"ה האָט זיך אַ שרעקלעכער שטורעם אַראָפּגעלאָזט אויף דעם היימלאָזן פּאָלק. ער האָט צעשמעטערט הונדערטער יידישע קהילות. די בלוטיקע תקופה פון דער כמעלניטשינע, די גירות ת"ח (1648) האָט אויפגעלעבט אַלע שרעקן פון די קרייצ-צוגן און פון „שוואַרצן טויט“.

משוגע פון שרעק, האָט דאָס פּאָלק אַרומגענומען נאָר איין מחשבה: „אַזוי טאָר מען ניט לעבן“. עפעס דאַרף געשען, און זאָל נעמען אַ סוף פון די גרויסע ליידן. דאָס פּאָלק האָט געוואַרט אויף די גאולה, געוואַרט מיט אומגעדולד, געוואַרט מיט טיפער אמונה, וואָס נאָר אַן אויסגעמאַטערטע נשמה איז אויף דעם פעאיק. יענעם קריטישן מאַמענט באַווייזן זיך אויף דער אַרענע פון דער יידישער געשיכטע צוויי געשטאַלטן, צוויי אַנטיפּאָדן, פּאַרטרעטער פון צוויי אַנדערע וועלטן. איינער — אַ גייסטיקער ריז, פאַר וועמען דער אינטעלעקט איז אַלץ, דאָס וויסן — דער איינציקער זין פון לעבן, דאָס העכסטע גליק און פרייד. דער צווייטער — אַ מוטיקער בעל-חלומות, מיט אַ פּאַנטאַזיע, וואָס דערגייט צו אומגעצוימטער האַלוצינאַציע, ביי וועמען די רעאַלע וועלט איז געקניפט און געבונדן מיט דער וועלט פון פּאַנטאַזיע. דער ערשטער — אַ קאַלטער אומברחמנותדיקער און קאַלט-בלוטיקער דענקער, דער צווייטער — אַן עקזאַלטירטער מיסטיקער, וואָס איז אויף דער גרענעץ פון נאַרמאַלקייט און פּסיכאָפּאַטישקייט. דאָס זיינען געווען — ברוך ספינאָזאָ און שבת צבי.

9.

ספינאָזאַס השפּעה אויפן יידנטום איז געווען זייער אַ קליינע. דאָס ווערט בדרך כלל דערקלערט מיט דעם, וואָס דאָס יידנטום האָט זיך אין יענער צייט געפונען אויף אַ צו נידעריקער קולטור-מדרגה און ממילא ניט געקענט פאַרדייען די געדאַנקען פון דעם גרויסן פּילאָסאָף. עס איז אָבער אויך כדאי זיך שטעלן אַ פּראָגע: וואָס האָט איינגטלעך ספינאָזאַס האַרמאָנישע און טיפע לערע געקענט געבן דעם ליידנדיקן יידישן פּאָלק, וואָס האָט אַזוי שטאַרק געבלוטיקט? האָט זי געקענט לינדערן זיינע ליידן, היילן זיינע וואונדן? כדי צו געבן אַ תשובה אויף די דאָזיגע פּראָגע, איז כדאי נאָר אַנמערקן אויף דער שטעלונג פון ספינאָזאַן צום יידנטום און צו זיין טרעגער — דעם יידישן פּאָלק:

„ווער עס לעבט לויט דער הדרכה פון אינטעלעקט, — לערנט ספינאָזאַ, — דער באַמיט זיך, אויף ווי ווייט עס קען ענטפערן

אויף שנאה צו אים, אויף כעס און פאַראַכטונג פון אַנדערע — מיט ליבע און איידלמוט“.

„ווער עס באַמיט זיך אַפּצאלן פאַר באַליידיקונגען מיט שנאה, דעם איז באמת צו באַדויערן“ — זאָגט ווייטער דער גרויסער פּילאָסאָף.

און אין אַן אַנדער אַרט שרייבט ער :

„דער מענטש מיט אַ שטאַרקן כאַראַקטער פּילט צו קיינעם ניט קיין שנאה, איז אויף קיינעם ניט אין כעס, איז קיינעם ניט מקנא, ווערט ניט אויפגעבראַכט, באַציט זיך צו קיינעם ניט מיט פאַראַכטונג און איז ניט גאוועדיק“.

ליידער, האָט אַבער ספּינאָזאָ גופא, אַט דער דאָזיקער איידעלער, אידעאָליסטיש ריינער מענטש, ניט תמיד געהאַנדלט אַזוי, ווי עס פּאַסט לויט זיין מיינונג פאַר אַ מענטשן, וואָס הערט זיך צו נאָר „צום דיקטאַט פון אינטעלעקט“.

ספּינאָזאָ האָט ניט געקענט מוחל זיין זיינע אמונהבריידער, וואָס האָבן אים אַפּגעשטויסן פון זיך; ער האָט ניט געקענט דער־שטיקן אין זיך דעם געפיל פון שנאה און צאַרן צו די רבנים, דערפאַר, וואָס דער אַמסטערדאַמער בית־דין האָט אים מחרים געווען. זיין האָס האָט ער איבערגעטראָגן אויף דעם יידנטום גופא. די רבנים רופט ער אַן ניט אַנדערש, ווי „די פאַריסעיער“ (פרושים). מיט אַ סך ביטול רעדט ספּינאָזאָ וועגן דעם „אתה־בחרתנודיקייט“ פון יידישן פּאַלק. ער באַמיט זיך צו באַווייזן, אַז דאָס יידישע פּאַלק שטייט מיט קיין זאַך ניט העכער פון אַלע אַנדערע פעלקער. ער פאַרזיכערט אַפּילו, אַז אַנדערע פעלקער האָבן אויך געהאַט נביאים און ניט נאָר די יידן, און אַז די קריסטלעכע אַפּאָסטאַלן זיינען געשטאַנען אַ סך העכער ווי די יידישע נביאים. עס איז אמת, אַז נאָר דאָס יידישע פּאַלק האָט באַקומען די תורה. אַבער מיט דעם — פאַרזיכערט ספּינאָזאָ, איז ניטאָ וואָס זיך איבערנעמען. די געזעצן פון דער תורה — דאָס זיינען געזעצן פאַרן טאַגטעגלעכן, גשמיותדיקן לעבן. די דאָזיקע געזעצן זיינען געווען נויטווענדיק פאַר די יידן פאַר זייער פּאַליטישן לעבן אין ארץ־ישׂראל. איצט דאַרף מען זיי אַבער מער לחלוטין ניט האָבן. די געזעצן פון דער תורה האָבן לויט ספּינאָזאָ פונקט אַזאָ באַטייט, ווי די געזעצן פון וועלכן עס איז אַנדערן פּאַלק. דער מענטש דאַרף זיי האָבן ניט ווייל זיי זיינען אמתדיק, נאָר ווייל זיי זיינען נוצלעך. דער אמתער זין פון לעבן, די אמתע מאַראַלישקייט שטעקט אין משיג זיין גאָט. דאָס ווערט אַבער דערגרייכט ניט דורך מקיים זיין מצוות,

נאָר דורך שטודירן די אַלגעמיינע געזעצן פון דער נאַטור. ספינאָזאַ גייט אָבער אין זיינע אורטיילן וועגן יידנטום אַ סך ווייטער. ער שטעלט די פראַגע: װאָס איז די סיבה װאָס דאָס יידישע פּאָלק האָט אַזוי אַפּט אָפּגעטראָטן פון די געזעצן, װאָס זייער ציל און כּוונה איז דאָך געווען אויפצוהיטן אין אים דעם מלוכה־סוף כל סוף געפּאָלן? אויף דעם װאָס איז די דאָזיקע יידישע מלוכה סוף געפּאָלן? אויף דעם גיט ספינאָזאַ אַזאַ באַמט מערקווירדיקע, תּשובּה: גאָט האָט ניט געגעבן דעם פּאָלק ישראל אַזעלכע גוטע און יושרדיקע געזעצן, כּדי יידן זאָלן ניט קענען זיך דערהאַלטן װי אַ נאַציע, נאָר פּאַרקערט: די געזעצן זיינען זיי געגעבן געװאָרן, כּדי זיי װאָס גיכער אומברענגען.

„װאָס מער, — שרייבט ספינאָזאַ, — איך פּאַרטיף זיך אין דער דאָזיקער פּראַגע, אַלץ מער קום איך צו דער איבערצייגונג, אַז גאָט האָט אין יענער צייט בכלל ניט געהאַט אין זינען דאָס גליק און די זיכערקייט פון די יידן, נאָר געשטרעבט זיך נוקם זיין פּאַר זייערע שלעכטע מידות, װי דאָס האָט שוין בשעתו אָנגעװיזן טאַציט. עס איז מער צו שטוינען, װי גרויס עס איז געווען גאָטס צאָרן אויפן יידישן פּאָלק, װאָס ער האָט אים מוזק געווען מיט אַזעלכע געזעצן, ניט כּדי זיי זאָלן לעבן לויט זיי, נאָר װי אַ שטראַף פּאַר זייערע זינד.“

דאָס איז געווען די באַצייאונג פון ספינאָזאַ צום יידנטום. מיט אַזאַ גרוינאָמער קאַלטקייט און, לאַמיר דאָס זאָגן אָפּ, מיט אַזאַ האַרצלאַזיקייט האָט זיך דער גרויסער פּילאָסאָף באַצויגן צו די גרויסע ליידן פון זיין פּאָלק.

עס װערט אַפּט אָנגעװיזן, אַז די קבלה האָט געהאַט אַ גרויסע השפּעה אויף ספינאָזאַס פּילאָסאָפּישן סיסטעם. עס איז ניטאָ קיין שום ספק, אַז אַזאַ השפּעה איז געווען, הגם ניט אין אַזאַ פּאַרם, װי מען איז נוהג צו דענקען. מען דאַרף קודם־כל ניט פּאַרגעסן, אַז ענלעכקייט אַדער השפּעה פון דער קבלה לאַזט זיך פעסטשטעלן נאָר אין דעם מעטאָפיזיש־ספּעקולאַטיוון טייל פון ספינאָזאַס פּילאָסאָפּישן סיסטעם. פּונקט װי די קבלה, לערנט אויך ספינאָזאַ, אַז גאָט איז די אַבסאָלוט איינציקע אור־סובּסטאַנץ, פון װעלכן עס שטאַמט אָפּ אַלץ װאָס האָט אַ קאָנקרעט אינדיווידועלע עקזיסטענץ.

„אַלץ װאָס איז, איז גאָט, און אויסער גאָט קאָן גאַרניט ניט עקזיסטירן און קען אַפּילו ניט געדאַכט װערן.“

אין הסכם מיט דער קבלה און להיפך צו זיין לערער, דעקאַרט, פּירט ספינאָזאַ אַדורך אין זיין סיסטעם אַ שטרענג אויסגעהאַלטענעם מאַניזם. ער האָט ניט געקוקט אויף מאַטעריע און גייסט, װי אויף צוויי

באזונדערע, זעלבסטשטענדיקע סובסטאנצן, פארשיידן אין זייער מהות, וואָס פאראייניקן זיך נאָר אין גאָט. לויט אים זיינען מאַטעריע (אויסשפרייטונג) און גייסט (אינטעלעקט) בלויז צוויי אומענדלעכע אַטריבוטן פון דער אור־סיבה. די אויסשפרייטונג איז, לויט ספינאָזאָן, דער פאַרקערפערטער געדאַנק (אינטעלעקט) און דער געדאַנק איז די אויסשפרייטונג וואָס מען קען ניט זען. דאָס איז די אַביעקטיווע און סוביעקטיווע זייט — וואָס זייער אידענטישקייט איז גאָט.

ספינאָזאָ שטימט איין מיטן „זוהר“ אין דעם הויפט־געדאַנק, אַז גאָט איז איינציק אין אַלץ און אַז אַלץ איז אין גאָט. ער צעגייט זיך אָבער מיט אים אין דעם סאַמע עיקרדיקן פונקט און דווקא אין דעם, וואָס אַנטהאַלט אין זיך דעם קערן און דעם צענטער פון דער קבלה, דאָס איז איר עטישע תורה.

דער גרונד־געדאַנק פון דער קאַבאַליסטישער תורה איז, אַז אין דער וועלט איז פאַראַן אַ שטאַרקער עטישער יסוד און אַז אין דער אַנטוויקלונג און ענדגילטיקן נצחון פון אַט דעם דאָזיקן יסוד שפילט די מענטשלעכע פערזענלעכקייט אַ גוואַלדיקע ראל. און גראַד אין ספינאָזאָס פילאָסאָפישער שיטה איז בכלל ניטאָ קיין פלאַץ פאַר דער מענטשלעכער פערזענלעכקייט.

מיט גרויס חריפות אַנטוויקלט ספינאָזאָ דעם געדאַנק, אַז אין דער נאַטור איז ניטאָ קיין צופאַלן. אַלץ איז דעטערמינירט. דערפאַר איז פאַראַן תמיד אַ נויטווענדיקע פאַרבינדונג צווישן סיבות און פועל־יוצאס. גוט און שלעכטס, דאָס פולקומע און ניט־פולקומע זיינען דע־ריבער באַגריפן, וואָס האָבן אַביעקטיוו גענומען קיין שום זין ניט, ווייל זיי דריקן ניט אויס דעם תמצית פון די זאַכן — נאָר זיינען בלויז שטימונגען און איינדרוקן פון אונדזער אופן דענקען. יעדע אַביעקטיווע דערקענטעניש האָט צו טאָן נאָר מיט שטענדיקע שייכותן פון די זאַכן צווישן זיך, בעת אַזעלכע באַגריפן, ווי מיאוס — שייך, נוצלעך — שעדלעך, גוט — שלעכט אַאָז״וו זיינען ניט מער ווי סוביעקטיווע באַגריפן. די אַלע אורטיילן און אַפשאַצונגען וואָס דענקענדיקע און פילנדיקע מענטשן ברענגען אַרויס — זיינען, לויט ספינאָזאָן, סוב־יעקטיוו און רעלאַטיוו, בשום אופן אָבער ניט אַבסאָלוט און אַביעקטיוו. דאָס איז אויך חל אױף מאַראַל. אין דער אומענדלעכער קייט פון זיין און ווערן, פאַרנעמט דאָס מאַראַלישע פונקט אַזאָ אַרט, ווי דאָס אומ־מאַראַלישע. פון דעם אַביעקטיוו קוק־וינקל שטעלן ביידע פאַר מיט זיך ניט מער ווי דעם צוזאַמענשייכות צווישן פאַרשיידענע סטי־

מולן און דערקענטענישן. ביידע זיינען איינגעשלאסן אין דער גרויסער קייט, וואָס פאַרבינדט אַלע פאַרמען פון זיין מיט זייער אייביקן יסוד. אין דעם אַלגעמיינעם שייכות פון אַלע פאַרמען פון זיין מיט זייער אייביקן יסוד, פאַסט ספינאַזאַ אַריין זיין לערע וועגן מאַראַל, וועגן אַ ריין שכלדיקער מאַראַל, וואָס אַנערקענט ניט קיין אונטערשייד צווישן גוטס און שלעכטס. מיר דאַרפן, — לערנט ספינאַזאַ, — באַטראַכטן זאַכן ווי נויטווענדיקייטן, און ניט ווי צופעליקייטן. די דאָזיקע נויטווענדיקייט פון זאַכן איז דאָך די נויטווענדיקייט פון גאַטס אייביקער נאַטור גופא.

דאָס קאַלטבלוטיקע דערקענען פון דעם אַלגעמיינעם שייכות פון זאַכן — דאָס איז טאַקע די העכסטע עמאַנאַציע, דער עצם מאַ-ראַלישקייט. דאָס שכלדיקע באַנעמען אַדער ריכטיקע דערקענטעניש, דאָס איז דאָס איינציקע, וואָס דרינגט אַרויס פון תמצית פון גייסט מיט אַן אמתער, אינערלעכער נויטווענדיקייט. זיך אָפגעבן מיט דער דאָזיקער דערקענטעניש, מיט דעם ריכטיקן פאַרשטיין פון זאַכן — אין דעם שטעקט די איינציקע פרייד, דאָס גליק פון מענטשן. אין דעם ריינעם באַטראַכטן, ד"ה אין דער אַבסאָלוטער קאַלטבלוטיקייט און פאַסיוויטעט זעט ער דעם העכסטן אויפבלי פון מענטשלעכע כוחות און זייער ענדציל.

ספינאַזאַ האָט אַרויסגעזאַגט דעם ריכטיקן געדאַנק, אַז גוטס און שלעכטס האָט ניט קיין אויספיר, אַז דער ווערט פון די דאָזיקע באַגריפן ווערט פאַרן מענטשן אויף אַ האַר ניט קלענער, ווייל זיי שפּיגלען אַפ די מענטשלעכע און געזעלשאַפטלעכע באַציאונגען. דורך דעם וואָס ער שטעלט פאַר דעם מענטשן, ווי אַן אַבסטראַקטן מאָדוס פון געטלעכקייט און ניט ווי אַ טייל פון אַ סאַציאַלן אַרגאַניזם, זעט ער גליק, מאַראַל און טוגנט פון אַ מענטשן נאָר אין דערקענען זיי.

ספינאַזאַ האָט אַליין געמוזט מודה זיין, אַז דאָס דערגרייכן פון דער העכסטער פאַרם פון עטישקייט דורך ריינער קאַנטעמפלאַציע, איז אַן ענין, וואָס נאָר יחידי סגולה קענען זוכה זיין. דורכגעדרונגען מיט אַ שטאַרקן גייסטיקן אַריסטאָקראַטיזם, שטעלט ספינאַזאַס לערע דער מענטשהייט קיין שום צילן, צו וועלכע זי זאָל קענען אַקטיוו שטרעבן. זיין לערע בלייבט בכּן פרוכטלאָז, ניט געקוקט אויף דעם גאַנצן ברייטן פאַרנעם און מערקוויירדיקער קאַנסטרוקציע. לויט ספי-נאַזאַן קען מען שטרעבן צו דערקענטעניש נאָר יעמאַלט, ווען דאָס דרינגט אַרויס מיט אַ נויטווענדיקייט פון אונדזער טבע אין דער פאַרם, אין וועלכער זי איז גופא באַשאַפן געוואָרן. מיט איין וואָרט, דער

מענטש האָט קיין שום צילן ניט, פונקט ווי די נאַטור ווייסט פון זיי ניט.

עס איז אומנייטיק מוסיף צו זיין, אַז ספינאָזאַס לערע איז געווען מער פרעמד און פיינלעך דעם יידנטום, ווי רמב"מס תורה. די אַביעקטיווע געשיכטע וועט ניט אַרויסטראַגן קיין שאַרפן פסקדין קעגן די אַמסטערדאַמער פאַרטרעטער פון דער קהילה, וואָס האָבן אויס-געשלאָסן פון זייער סביבה דעם גרויסן אַפיקורס, ווייל זיי האָבן מיט רעכט אין אים געזען אַ גרויסע סכנה פאַר זייערע נאַציאָנאַלע אוצרות, פאַר די אוצרות, צוליב וועלכע יידן האָבן אַזוי פיל געליטן.

דער גרויסער אַמסטערדאַמער דענקער, פאַרטיפט אין זיין פילאָסאָפישער אידיען-וועלט, האָט זיך געהאַלטן אַן אַ זייט פון דעם אומגליקלעכן יידישן פאַלק. ער האָט געלעבט און איז געשטאַרבן אַפגעפרעמדט פון זיין פאַלק.

עס האָט זיך אָבער באַוויזן אַן אַנדער מענטש, וואָס איז געווען דורך און דורך איינגעווייקט אין די בענקשאַפטן פון ליידנדיגן יידנטום. דער דאָזיקער מענטש האָט געגעבן אַ קלאַרן, קאַטעגאָרישן ענטפער אויף די פראַגע וואָס עס האָט געפייניקט די יידישע נשמה — און דאָס פאַלק איז אַוועק מיט אים בלינד און הכנעהדיק. דאָס איז געווען: שבת צבי (1626—1676).

דער דאָזיקער מערקווירדיקער, עקזאַלטירטער מענטש, וואָס איז געווען אויף דער גרענעץ פון נאַרמאַל און פאַטאַלאָגיש, האָט פעסט און זיכער מבשר געווען דעם ליידנדיקן יידנטום, אַז דער כּוּס פון ליידן איז שוין איבערגעפולט און דער טאַג פון גאולה איז נאַענט. דער לאַנגדער-וואַרטער משיח האָט זיך שוין באַוויזן און ער וועט ברענגען דעם אויסגעמאַטערטן אויסגעליטענעם פאַלק צוריק אין לאַנד פון זיינע אַבות, וואו ער וועט אָנהייבן לעבן אַ ניי, ליכטיק, פריילעך לעבן.

„איך, שבתי צבי, בין אייער משיח!“

די דאָזיקע יובלדיקע דעקלאַראַציע האָט זיך שנעל פאַרשפרייט בכל תפוצות ישראל און מען האָט אים מקבל געווען מיט אַן אמת ווילדער, עקזאַלטירטער פרייד. עס איז פאַראַן עפעס טיף טראַגישעס, עפעס וואָס כאַפט ממש ביים האַרצן, בעת מען ליענט אַפילו די פראַטאַקאָל־מעסיקע באַשרייבונגען פון היסטאָריקער, וואָס רופן דאָס אַן „מאַסן־פּסיכאָז“.

ענדלעך האָט ער זיך באַוויזן, אַט דער, אַזוי לאַנג דערוואַר-טעטער שליח פון גאָט. ענדלעך האָט דער רבּונו של עולם זיך

צוגעהערט צו די תפילות פון זיין פֿאלק און פֿאר די אַלע עינויים קשים.
האַט ער צוגעגרייט פֿאר אים אַ גרויסע פֿרייד.

אַ פֿרייד האָט אַרומגעכאַפט דאָס גאַנצע פֿאלק; אַ פֿרייד, וואָס דערגייט ממש ביז עקסטאַז, ביז אַ שיגעון. יא, דאָס איז געווען אַ „מאַסן פֿסיכאָז“, אַ מאַסן שיגעון. אָבער אין דעם דאָזיקן שיגעון האָט זיך מיט אַ גוואַלדיקן כוח מאַניפעסטירט און זיך דורכגעשלאָגן כלפי חוץ דער גאַנצער ליידנשאַפטלעכער חשק צו לעבן, וואָס האָט געטליעט אין דער אויסגעמאַטערטער ייִדישער פֿאַלקס־נשמה. די גרעסטע צרות זיינען ניט געווען בכוח צעשמעטערן אין דעם ייִדישן פֿאַלק דעם גלויבן אין אַ בעסערן עתיד, אין בעסערע תנאים פון לעבן. נאָר אַ נס האָט געקענט ראַטעווען דאָס אומגליקלעך פֿאַלק פון זיינע הענקערס. דאָס דאָזיקע פֿאַלק, פֿאַרטיידיקנדיק זיין אינדיווידועלן פֿרצוף, האָט זיך זשעדנע געצאַפֿלט צו לעבן און דערפֿאַר האָט ער געגלויבט אין דעם נס. ער האָט געגלויבט, אַז גאָטס שליח וועט קומען און מאַכן אַ סוף צו די ליידן. ער וועט טרויער פֿאַרוואַנדלען אין פֿרייד, טרערן אין יובל. דער דאָזיקער גואל — משיח מוז קומען און דערפֿאַר איז ער געקומען.

עס איז זייער כאַראַקטעריסטיש, אַז שבתי צבי און זיינע אָנהענגער, ווי אמתע תלמידים פון דער קבלה, האָבן קודם כל באַשלאָסן, אַז די צייט איז געקומען צו באַפֿרייען דאָס ייִדנטום פון דער לאַסט פון אומנייטיקע דינים, מיט וועלכע די רבנים אין מיטלעלטער האָבן געפענטעט יעדן טראַט פון דעם יידן. שבתי צבי האָט אַפילו אָפּגע־שאַפט תעניתים. ער האָט דאָס אויסגעדריקט אין אַזעלכע מערקוויר־דיקע אויסדרוקן:

„איך בין אייך אַלע מודיע, אַז אַזוי ווי איר האָט זוכה געווען צו זען גאָטס גרויסן טאַג ווען זיין וואַרט איז מקויים געוואָרן, דאַרף אייער טרויער און קלאַגן פֿאַרוואַנדלט ווערן אין פֿרייד און אייערע תעניתים זאָלן ווערן טעג פון פֿרייד, ווייל מער וועט איר שוין ניט וויינען. פֿרייט זיך דעריבער מיט געזאַנג און שמחותדיקע אויסגע־שרייען. די טעג, וואָס איר האָט פֿאַרבראַכט אין טרויער, וועלן פֿאַרוואַנדלט ווערן אין טעג פון שמחה, ווייל איך האָב זיך פֿאַר אייך נתגלה געווען.“

אָבער דער פֿאַנטאַסטישער חלום פון שבתי צבי איז ניט מקויים געוואָרן, ער האָט זיך גופא שטאַרק אַנטוישט. ער האָט געגלויבט באַמונה שלימה, אַז ער איז דער מלך המשיח. ער איז געווען זיכער,

אז א נס וועט געשען. נאָר עס איז ניט געשען. און דער כלומרשטער משיח איז פאָרוואַנדלט געוואָרן אין אַ געפאַנגענעם פון סולטאַן. נאָכן גוואַלדיקן גייסטיקן עקסטאַז, וואָס שבתֿי צביס משיחֿיזם האָט אַרויסגערוּפֿן, איז דאָס אידישע פּאָלק אַנטוישט געוואָרן און פּאַרגליווערט אין זיין יאוש. די חסידים זיינע, וואָס האָבן ממשיך געווען זיין שליחות — האָבן שוין ביים פּאָלק ניט געקענט אַרויסרופֿן קיין התלהבות. דאָס יידישע פּאָלק האָט נאָך מער אַראַפּגענידערט דעם קאַפּ, צוזאַמענגעבראַכן פון די גרויזאַמע קלעפּ פון דעם אומ־רחמנותדיקן גורל. דער גלויבן אין אַ גאולה האָט זיך באַהאַלטן ערגעץ אין די טיפענישן פון דער געפּלאַגטער נשמה און האָט זיך אַ צייט ניט מאַניפעסטירט כלפי הויך.

די רבנישע יידישקייט איז אין יענער צייט פּאַרגליווערט גע־וואָרן און פּאַרוואַנדלט אין אַ זייער שמאַלן, טויטן פּאַרמאַליזם. זי האָט געגעבן דעם פּאָלק דעם „שולחן ערוך“ מיט זיינע צאָלרייכע פירושים. דאָס איז געווען אין דער פּראַקטיק, אין דער טעאָריע האָט זי זיך דערטראַכט צום פּלפּול. דאָס קלאַרע, לאַגישע דענקען איז פּאַר־ביטן געוואָרן מיט פּשטלעך און ווילדע המצאות. די טרוקענע, פּרוכט־לאַזע סכּאלאַסטיק איז געוואָרן אַן ענין פּאַר זיך גופּא, אַ מין „קונסט־לשם קונסט“. אַלץ, וואָס האָט זיך ניט פּאַרוואַנדלט אין אַ מומיע; אַלץ, וואָס האָט נאָך געטראָגן אין זיך סימנים פון לעבן, איז אָפּגע־וואָרפֿן געוואָרן און אַנערקענט ווי אַפּיקורסות. אַפּילו דער תנ״ך איז געוואָרן טריף. צו ווינציק ווערט האָט דער תנ״ך געהאַט פּאַר קאַפּברעכערישע פּשטלער.

דעם גרויסן רב פון 17טן י״ה, ר' יהונתן אייבעשיץ (1690—1764), אַ גרויסער חריף, איז געוואָרן ענג אין דער דאָזיקער אַטמאָספּערע פון טרוקענער קאָזואיסטיק. ער האָט ניט געפונען אַרום זיך קיין לעבעדיקע, גייסטיקע סביבה. אויך ער האָט זיין ווייט ניט קיין דורכשניטלעכן אינטעלעקט אָפּגעגעבן אויף דעם סאַמע נישטיקן טייל פון דער קבלה, אויף קבלה מעשיות מיט כישוף, סגולות און גמטריות.

קעגן די קאַבאַליסטישע קונצן איז אַרויסגעטראָטן מיט אַ גרויסן רעזש, דער ערלעכער, אָבער קריגערישער און בייסיקער רב, ר' יעקב עמדין אשכנזי (יעבץ, 1696—1776). צווישן די דאָזיקע צוויי זיילן פון רבנות האָבן זיך אָנגעהויבן מחלוקות, וואָס האָבן דעם ראַב־ניום קיין כבוד ניט פּאַרשאַפּט. עס האָט זיך אויסגעדוכט, אַז די גייס־טיקע כוחות פון ייִדנטום זיינען שוין אינגאַנצן געבראַכן און דאָס

אלטע, גרויסע פאלק, אפגעשאווכט פון דער ניט־גלייכער מלחמה, שטייט פאר שווערער, פיינלעכער גסיסה. איז אבער אויפגעקומען די גרויסע תקופה פון אויפקלערונג, וואס האט ארומגעכאפט גאנץ מעריב־אייראפע. דאס יידישע פאלק האט באוויזן, אז עס לעבט און קיין שום לידן זיינען ניט בכוח אויסלעשן אין אים דעם לעבעדיקן גייסט. אין דער צווייטער העלפט פון 18טן י"ה האבן זיך אין יידישן פאלקס־לעבן באוויזן מיט א נייעם כוח צוויי פארשיידענע שיטות — איינע פיינט־לעך צו דער צווייטער. עס האט זיך אויפסניי אנגעהויבן „דער קאמף פאר אינדיווידואליטעט“, פאר דער נאציאנאלער אינדיווידואליטעט.

10.

די גוואלדיקע גייסטיקע רעוואלוציע וואס האט אין דער צווייטער העלפט פון 18טן י"ה אויפגעטרייסלט די אלטע אייראפע, האט געהאט זייער א שטארקע השפעה אויך אויף די יידן אין מעריב־אייראפע. קודם כל האט זיך געלאזט פעסטשטעלן די בולטע השפעה פון די פראנצויזישע אויפקלערערס אויף די בערלינער אינטעליגענטע און אריסטא־קראטישע קרייזן. פריידענקעריי און אויבערפלעכלעכער ראציאנאליזם זיינען אין פרייסן סאנקציאנירט געווארן פון דעם טראן, אויף וועלכן עס איז געזעסן פרידריך דער גרויסער, וואלטערס א פריינד. די דאזיקע השפעה האט זיך תיכף געלאזט פילן ביי די שפיצן פון דער יידישער בורזשאזיע, וואס איז געווען צאלרייך אין בערלין, צוליב דעם, וואס ניט קיין פארמעגלעכע יידן איז ניט געווען אזוי גרינג זיך צו באזעצן אין דער פרייסישער הויפטשטאט.

עס איז שוין פריער דערמאנט געווארן, ווי אזוי דער טרוקענער, פלאכער ראציאנאליזם האט ארומגעכאפט געוויסע קרייזן פון שפאן־נישן יידנטום אין דער נאך־רמב"ם־תקופה. אן ענלעכע דערשיינונג, אבער אין א סך א גרעסערן פארנעם, האט זיך איבערגעחזרט אין לעצטן פערטל פון 18טן י"ה אין די קרייזן פון פרייסישן שפיץ־יידנטום. די אידיען פון די פראנצויזישע אויפקלערערס, די גאלדיקע סאראקאזמען פון וואלטערן — האבן אין געוויסע דייטשע קרייזן גורם געווען א רעליגיעזע אינדיפערענץ. אין ליכט פון דעם אליינ־הערשנדיקן אינטעלעקט, האט מען אנגעהויבן קוקן אויף רעליגיע, ווי אויף אן אבערגלויבן, ווי אויף א שעדלעך איבערבלייבעכץ פון די אלטע צייטן. אבער דער דייטש־ראציאנאליסט, וואס האט זיך אומ־געדרייט מיט דער פלייצע צו דער רעליגיע, האט דאך דורך דעם ניט

אויפגעהערט צו זיין א דייטש. גאר אנדערש איז אבער געווען מיט יידן. דער סימן מובהק פון א יידן, דאָס, וואָס שיילט אים אויס פון דער אַרומיקער וועלט, איז דווקא זיין רעליגיע. אַבער די דעמאָלטידיקע „אויפקלערערס“ האָבן געהאַלטן רעליגיע ווי אַן איבערבלייבעכץ פון אַן אַלטער, אָפגעלעבטער וועלט. אין דער תקופה פון גראַדליניקן ראַציאָנאַליזם האָט די רעליגיע ניט געקענט באַווייזן איר „שכלדיקייט“.

די לערע פון די פראַנצויזישע דענקער פון 18-טן י"ה האָט גע- בירן די דעקלאַראַציע פון רעכט פון מענטש און דעם שטאַליקלינגענ- דיקן פרינציפ פון „פרייהייט, גלייכהייט און ברידערלעכקייט“, אַ דעוויז, וואָס אַנטהאַלט אין זיך, ווי אַ לאַגישער פּוּעל-יוצא, דעם פרינ- ציפ פון גלייכע רעכט פאַר יידן, ווי מענטשן, קינדער פון דער אַל- מענטשלעכער משפּחה. אַבער ניט ווי אַ באַזונדער גרופּע, וואָס האָט אַ רעליגיע „פול מיט אבערגלויבנס“. עס איז פאַרשטאַנען געוואָרן, אַז אויב אַ ייד וויל געהערן צו דער דאָזיקער נייער וועלט, ווערן אַ גלייכבאַרעכטיקטער גליד פון דער משפּחה פון מענטשן דאָן דאַרף ער אָפשאַקלען פון זיך אַלץ, וואָס איז אַלט און ניט-שכלדיק, ד"ה ער דאַרף זיך אָפּזאָגן פון זיין רעליגיע און זיך שטעלן אונטער דער שוץ פון דעם שכל.

אין יענער אַנטי-היסטאָרישער תקופה האָט ניט געקענט זיין קיין רייד וועגן וועלכער עס איז קריטישער באַציאָונג צו דער היסטאָרישער עוואָלוציע פון דער יידישער רעליגיע און וועגן איר ראַל אין דער אַנטי- וויקלונג פון דער יידישער נאַציע.

דער גייסט פון נעגאַציע, פון פראַטעסט קעגן גייסטיקע קייטן, וואָס אייראָפּע האָט געירשנט פון מיטלעלטער, האָט אויך משפּיע געווען דאָס יידישע געטאָ און האָט דאָ אַנגענומען אייגנאַרטיקע, זייער כאַראַקטעריסטישע פאַרמען.

דער עצם-קאַמף פון די דייטשע יידן קעגן די אַלטע פאַרמען פון לעבן איז געווען אויסגעדריקט אין דעם שטרעבן זיך מתייחד זיין מיט דער דייטשישער קולטור.

די הומאַניטאַרע געדאַנקען, וואָס מען האָט אימפּאַרטירט קיין בערלין פון פאַריז, האָבן געוועקט אין די שפּיצן פון מער סענסיטיווע שיכטן פון דער דייטשישער געזעלשאַפּט אַ געפיל פון זעלבסט- באַוואוסטזיין, אַ דראַנג צו בילדונג. אַבער דאָס „מתייחד זיין זיך מיט דער אַלגעמיינער קולטור“, האָט נאָך ניט געמיינט, אַז דער דייטש וועט צוליב דעם ווערן אַ פראַנצויז, ד"ה צו דער נעגאַציע פון אייגענער אינדיוידוואַליטעט, פון דעם אייגענעם, נאַציאָנאַלן עבר. פאַרקערט.

די דערוואַכונג פון זעלבסטבאַוואוסטזיין און דאָס מיטגעריסן ווערן פון די אויפקלערערישע אידייען האָט אַ סך מיטגעהאַלפן דער אַנטוויקלונג פון נאַציאָנאַל־קולטורעלע כוחות און האָט גורם געווען דעם אויפבלי פון דער אייגענער ליטעראַטור. ביי די שפּיץ־שיכטן פון יידנטום, האָט אָבער קולטור־דערוואַכונג געמיינט: אַסימילירן זיך מיט דער דייטשער קולטור און דאָס באַפרייען זיך פון די אַבערגלויבנס פון מיטלעלטער. דאָס האָט אומפאַרמיידלעך געפירט צו דער נעגאַציע פון אייגענעם נאַציאָנאַלן עבר. מיט איין וואָרט — אַ קולטור־מענטש האָט ביי דעם יידן געהייסן ווערן אַ דייטש. ביי די שפּיץ־שיכטן פון דייטשישן יידנטום האָט דער גייסט פון נעגאַציע אַנגענומען אַן אויסטערלישע פאַרמע: זיי האָבן נעגירט זיך גופאַ. בראש פון די אויפקלערערישע שיכטן אין דייטשישן יידנטום איז געשטאַנען משה מענדעלסאָן. מען האָט אויף אים גע־קוקט ווי אויף דער גרעסטער היסטאָרישער פּערזענלעכקייט פון זיין צייט. אַזוי האָבן געקוקט אויף אים ניט נאָר דייטשע יידן, נאָר אויך אייניקע רוסישע יידן. אַפילו די, וואָס באַציען זיך נעגאַטיוו צו דער „בערלינער שקר־השכלה“, פאַלן אַן אויף מענדעלסאָנען הויפטזעכלעך דערפאַר, וואָס זיי מאַכן אים פאַראַנטוואָרטלעך פאַר די ריכטונג, וואָס דאָס מעריב־איראַפּעאישע יידנטום האָט אַנגענומען אין דעם לעצטן יאָרהונדערט. אָבער סיי די אָנהענגער און סיי די קעגנער פון מענדעלסאָנען זיינען שטאַרק ניט גערעכט אין זייער אַפּשאַץ פון דער ראַל און באַטייט פון דעם בערלינער פּילאָסאָף אין דער געשיכטע פון דער השכלה ביי יידן. קודם כל איז מענדעלסאָן געווען ווייט פון אַ נאָוואַטאַר, פון אַ מענטש מיט איניציאַטיוו. אַ סך פון דעם, וואָס עס ווערט אים צוגעשריבן, איז געשען ניט מיט זיין ווילן, נאָר קעגן דעם. אין דער שטורמישער עפּאָכע פון נעגאַציע און פון נצחון פון אַליינהערשנדיקן שכל, איז מענדעלסאָן געבליבן דער זעלבער רואיקער, טיף־רעליגיעזער מענטש. דאָס וואָרט „פריי־גייסט“ — איז ער זיך מודה אין אַ בריוו צו לעסינג, — האָט אים תמיד אויפגעשוידערט. דער געדאַנק, אַז זיין פריינד לעסינג האַלט פון ספינאָזאן, וואָס אָנער־קענט ניט קיין מעטאַפּיזישן גאָט, האָט אים שטאַרק געשראַקן. ער איז געווען אויפריכטיק צוגעבונדן צו דער יידישער אמונה, צו אירע מנהגים און דינים. צאָלנדיק צינזן דעם גייסט פון זיין צייט, האָט ער זיך באַמיט ראַציאָנאַליסטיש מאַטיווירן זייער נויטווענדיקייט, זייער „שכלדיקייט“. ער האָט געפילט אַ טיפע צוגעבונדנקייט צום יידנטום. ער איז אָבער ניט געווען בכוח באַלייכטן דאָס יידנטום וויסנשאַפטלעך.

פאר דעם האָט אים געפעלט אַ היסטאָרישע פּערספּעקטיווע, אַ היסטאָ-
רישע אויפפּאַסונג. אין ייִדנטום האָט ער געזען נאָר אַ דאָגמאַטישע
רעליגיע. ער האָט ניט געזען אין דער ייִדישער רעליגיע אַן היסטאָרישן
פּראָדוקט, אַ לעבעדיקן קערפּער, וואָס האָט זיך תּמיד אַנטוויקלט
און וואָס האָט אויך משנה געווען דעם נאַציאָנאַלן וועלט-באַנעם
פּון ייִדן. ער האָט געקוקט אויף דער ייִדישער רעליגיע ווי אויף אַ
פּאַרגליווערטע רעליגיע, וואָס איז איינמאַל געגעבן געוואָרן די ייִדן
און האָט זיך מער ניט געענדערט. מענדעלסאָן איז געווען אַן אמתער
זון פּון אַ ניט-היסטאָרישער תקופּה. ער פּלעגט וועגן זיך זאָגן: „וואָס
ווייס איך פּון געשיכטע, אַלץ וואָס טראָגט דעם נאָמען געשיכטע, ווי
געשיכטע פּון מלוכות, געשיכטע פּון געלערנטע — איז מיר קיינמאַל
אַפּילו אין קאַפּ ניט געקראַכן.“

מענדעלסאָן איז ניט געווען קיין קעמפּער. אַלץ וואָס ער האָט
אַנגעשריבן לטובת די ייִדן און אין זייער פּאַרטיידיקונג — איז געווען
אַ פּועל יוצא פּון אַ דרויסנדיקן דרוק. זיין בעסט שאַפּן, וואָס האָט
באמת געשפּילט אַ וויכטיקע ראָל אין דעם קולטור אויפּוואַכן פּון
ייִדנטום, די חומש-אייבערזעצונג, האָט ער פּאַקטיש געמאַכט אויס-
שליסלעך פּאַר זיינע קינדער. ערשט אויף די פּאַדערונגען פּון די
פּריינד, איז ער איינגעגאַנגען אַז מען זאָל דאָס אָפּדרוקן.
די הויפּט-סיבה פּון דעם קולט פּאַר מענדעלסאָנען באַשטייט
אין דעם, וואָס ער איז געווען דער ערשטער ייִד אין דייטשלאַנד,
וואָס האָט פּאַרמאַגט אַן אייראָפּעאישע בילדונג און איז געווען פּול-
מיט מידות טובות. ווי אַ דענקער איז ער געווען ניט מער ווי אַ מיטל-
מעסיקייט. זיין גרויס פּאַרדינסט באַשטייט אין דעם, וואָס ער איז
געווען דער ערשטער דייטשישער שרייבער, וואָס האָט אין אַ קלאַרער
שפּראַך געשריבן וועגן פּילאָסאָפּישע פּראָגעס.

מענדעלסאָנען האָט געפעלט מוט צו קעמפּן קעגן די, מיט וועמען
ער האָט ניט איינגעשטימט. לעסינג האָט וועגן אים ריכטיק געזאָגט,
אַז „ער האָט אין אַלצדינג געפונען אויך די גוטע זייט.“
אַדאַנק טאַקע אַט דער דאָזיקער פּשרהדיקייט, האָט מען אין
דעם קרייז פּון זיינע פּריינד און געסט געקענט באַגעגענען מענטשן
פּון פּאַרשיידענע מיינונגען און סימפּאַטיעס. זיי אַלע האָבן זיך גע-
האַלטן פּאַר זיינע „תּלמידים“ און נאָך זיין טויט אַפּילו געשאַפּן
זיינע אַ „שולע“.

מענדעלסאָן האָט כּלימיו געהאַט אַ טיפּע ליבע און אַרויס-
געוויזן אַ צוגעבונדנקייט צום אייגענעם פּאַלק און צו זיינע מנהגים.

הגם די דאזיקע צוגעבונדנקייט האָט ער נישט דערקלערט אויף אַ "ראַ" ציאַנאָליסטישן" אופן, האָט עס אָבער די אינטענסיווקייט פון זיין צוגע-
בונדנקייט נישט געמינערט. בעת יוסף דער צווייטער האָט אַרויסגעגעבן דעם פאַרנאַנטן "טאַלעראַנץ-עדיקט" און האָט באַפוילן עפענען שולן פאַר יידישע קינדער, האָט מענדעלסאָן אַרויסגעוויזן גענוג שכל הישר און איז נישט פאַרכאַפט געוואָרן פון דעם צוויידייטיקן שפּיל מיט הומאַניזם. אין יוספּס עדיקט האָט ער געזען נישט קיין אַקט פון טאַלעראַנץ, נאָר אַ נייעם, מער ראַפּינירטן מיטל פאַר צוואַנג-אַסימילאַציע.

"אַ שיינעם דאַנק פאַר דאָס גאַנצע טאַלעראַנץ, — האָט ער גע-
שריבן צום עסטרייכישן משכיל הערץ האַמבערג, וואָס האָט באַקומען די אויפגאַבע עפענען די דאָזיקע שולן, — בפרט נאָך, אַז מען האָט דערביי אין זינען דאָס אויסגלייכן פון רעליגיעס."

מענדעלסאָן באַרירט די זעלבע פראַגע אין אַ צווייטן בריוו צו דעם זעלבן האַמבערג.

"וועגן טאַלעראַנץ, — שרייבט ער, — וואָס וועגן דעם הערט מען נישט אויף צו שרייבן אין די בלעטער, האָב איך נישט אַזאַ הויכע מיינונג, ווי איר. כל זמן פון אונטער די קוליסן קוקן אַרויס פאַר-מאַסקירטע אַסימילאַציע צילן, האַלט איך אַזאַ צביעותדיקע שפּיל אין טאַלעראַנץ פאַר אַ סך אַ געפערלעכערן ענין, ווי אַפּענע רדיפות. דערפאַר איז זייער וויכטיק, אַז די דאָזיקע קליינע גרופע, וואָס וויל נישט באַקערן אַנדערע, און וויל נישט אליין באַקערט ווערן, זאָל זיך ענגער פאַרבינדן און אַרגאַניזירן."

אַבער די דאָזיקע פראַגע האָט נישט באַאומראַיקט נאָר דעם איינעם "תלמיד" פון מענדעלסאָנען. נישט נאָר דער טעמפּער האַמבערג, וואָס האָט פיינט געהאַט דאָס יידנטום, נאָר אַפילו דער "גאַטספאַרכטיקער", דער מעסיקער פון זיינע "תלמידים", דער נאַאיוויגוטמוטיקער מליצה-שרייבער נפתלי הערץ ווייזל — ביידע זיינען אַנטציקט געוואָרן פון יוסף דעם צווייטנס טאַלעראַנץ-עדיקט.

ווייזל האָט באַזונגען דעם "אויפגעקלערטן" און "הומאַניטאַרן" מאַנאַרך אין באַמבאַסטישע שירים. כדי די גאַליצישע יידן וואָס מען האָט מוכה געווען מיט אַ קיניגלעכן עדיקט זאָלן זיין בכוח אַפּשאַצן דעם מאַנאַרכס חסד, האָט ער זיך צו זיי געווענדט (אין יאָר 1872) מיט אַ פּלוגשריפט — "דברי שלום ואמת"

מיט גרויס תּפּעלות שרייבט ער וועגן דעם קייזערס הומאַניזם

און אויפגעקלערטקייט און באַמיט זיך איבערצייגן זיינע אמונה ברידער, אַז מען דאַרף זיך ניט אַנטקעגנשטעלן די לייטזעליקע רע-פאַרמען זיינע, נאָר זען ווירקן, אַז דער יונגער דור זאָל ווערן רע-פאַרמירט און די בילדונג זיינע זאָל האָבן אַ סדר. פאַר דעם צוועק, — שרייבט ווייזל, — איז נייטיק קודם כל צוזאַמענשטעלן לערנביכער „באַזירט אויף פילאָסאָפיע“ און וואָס זאָלן זיין „פולשטענדיק אין הסכם מיטן שכל“. לויט די דאָזיקע לערנביכער וועלן זיך יידישע קינדער לערנען די יידישע עטיק און די עיקרים פון דער יידישער אמונה.

דער דאָזיקער קול-קורא האָט אַרויסגערופן אַ גרויסן שטורעם. באַזונדער שטאַרק האָט אויפגעבראַכט זיין באַהויפטונג, אַז אַ תלמיד חכם, וואָס קען נאָר לערנען און איז ניט באַקאַנט מיט וועלטלעכע לימודים, איז „ערגער פון אַ נבלה“.

ווייזל איז געווען דער סאַמע מעסיקער פון מענדעלסאָנס „תלמידים“. ווען מען באַציט זיך אינגאַנצן אַביעקטיוו און אַן ליידיג-שאַפטן צו די דעמאָלטדיקע „משכילים“ און מען מאַכט זיי ניט פאַר-אַנטוואָרטלעך פאַר די טעותים, וואָס זיי זיינען באַגאַנגען, ווייל דאָס זיינען געווען טעותים פון דעם גאַנצן דור — קען מען אָבער פאַרט ניט פאַרלייקענען דעם עצם פאַקט, אַז די דאָזיקע באַוועגונג איז געווען זייער אַ פלאַכע, באַדנלאַזע און ניט קיין אַריגינעלע. פון דער גאַנצער פּלעיַאָדע טרעגערס פון „מענדעלסאָנס השכלה“, האָט זיך ניט אַרויסגערוקט קיין איין וואַגיקער און אַריגינעלער דענקער, קיין איין שעפּערישער טאַלאַנט, וואָס זאָל דערפילן אַ בלוט-נאַענטקייט צום אייגענעם פאַלק און צו זיין עבר, קיין איין פּערזענלעכקייט, קיין איין פאַרביקע אינדיווידואַליטעט. דאָס זיינען געווען טיפּישע מענטשן פון אַ רעכטלאָזן געטאַ, גייסטיקע קנעכט וואָס זיינען ניט געווען פּעאיק אויף קיין שום זעלבשטענדיקן, קריטישן אַנאַליז.

אַלץ וואָס איז יידיש האָבן זיי געהאַלטן פאַר רעאַקציאָנער און אַלטפּרענקיש. נאָר דאָרטן, אויף „יענעם ברעג“, האָט פאַר זיי גע-שיינט מיט אַ פּאַנטאַסטישער שיינקייט די סודותפולע געטין פון דער השכלה. עפעס אַ ווילדער געמיש פון נאַאיוון התלהבות און קנעכטי-שער הכנעה, פון לייכטזין און פּיליסטערישקייט, פון דאָרשט נאָך וויסן און דראַנג נאָך פאַרגעניגנס — האָט זיך מאַניפעסטירט אין דער דאָזיקער אויסטערלישער באַוועגונג. די יידישע „משכילים“ האָבן זיך קנעכטיש געבוקט פאַר דער מיינונג פון די קריסטן און אַנגענומען ווי תורת אמת די אַלע מיינונגען, וואָס האָבן ביי זיי געהערשט בנוגע

יידנטום און יידישקייט. געפעלן ווערן דער דייטשישער קריסטלעכער געזעלשאפט — דאס איז געווען דער העכסטער געבאָט פון די „אויפֿ-געקלערטע“. מה יאמרו הגויים, למה יאמרו הגויים — איז געוואָרן דער הויפט־ניגון פון אַלע יידישע משכילים געזאָנגען. כדי נושא חן זיין ביי די „אַנדערע“, כדי צוגעלאָזט ווערן אין זייער סביבה, האָבן די יידן זיך באַמיט אין אַלע פרטים צופאַסן זיך „צו זיי“. זיי האָבן טועם געווען אַ ביסל פון דער אויבערפלאַך פון בילדונג, געכאַפט פון דעם אַ לעק און געמיינט, אַז זיי ווערן תיכף גאַנצע אינטעליגענטן. די דאָזיקע פּריש־געבאַקטע „משכילים“ האָבן געהאַלטן פאַר זייער חוב קודם כל באַציען זיך מיט פאַראַכטונג צום אייגענעם עבר און צו די מנהגים פון אייגענעם פּאָלק.

דאָס אַלץ, פאַרשטייט זיך, איז געמאַכט געוואָרן אין נאַמען פון און לכבוד דער „השכלה“. וואָס זיי האָבן פאַרשטאַנען מיטן וואָרט „השכלה“, „בילדונג“ איז אין דער אמתן געווען זייער ניט קלאַר און צעשוואומען. פון די „משכילים“, וואָס האָבן נאָך געפילט אַ צוגע-בונדקייט צו דער העברעאישער שפּראַך און געוואַלט באַווייזן, אַז אויף העברעאיש קען עקזיסטירן פונקט אַזאַ ליטעראַטור, ווי ביי „זיי“, האָבן האַרבסט 1783 אַנגעהויבן אַרויסגעבן דעם העברעאישן אַרגאַן פון דער השכלה — דעם „מאַסָה“.

אַבער די דאָזיקע גאַנצע „השכלה“־ליטעראַטור האָט מיט זייער קליינע אויסנאַמען, פאַרגעשטעלט מיט זיך, אַפילו פאַר יענער צייט, עפעס וואָס האָט קיין פאַרב ניט און ממילא ניט געהאַט קיין שום ליטעראַרישן ווערט.

דער רעזולטאַט האָט לאַנג ניט געלאָזט אויף זיך וואַרטן: דער פּלאַכער ראַציאָנאַליזם און די קנעכטישע נטיעה געפעלן די „אַנדערע“ — האָט גאָר גיך געבראַכט די שפיצן פון דער יידישער אינטעליגענץ אין פּרייסן צו אַ פולער נעגאַציע פון זייער נאַציאָנאַליטעט, צו אַ בגידה לגבי דעם רוב בנין ורוב מנין פון דעם יידישן פּאָלק.

נאָך מענדעלסאָנס טויט האָט זיך בראש פון דער בערלינער „השכלה“ געשטעלט דוד פּרידלענדער. דאָס איז געווען אַ מיטלמעסיקייט, אַ גרויסער בעל־גאווה, אַ „פּלאַכקאַפּ“ — לויט גרעזעס ריכטיקער כאַראַקטעריסטיק. דאָס איז געשען דערפאַר, וואָס ער איז געווען אַ גרויסער גביר און געהאַט ברייטע פאַרבינדונגען. ווען פּרידריך דער צווייטער, דער שונא־ישראל, איז אַוועק פון דער וועלט (אין יאָר 1787) און פּרידריך ווילהעלם דער צווייטער איז גע-וואָרן פּרייסישער קיניג, האָבן זיך די פּרייסישע יידן געווענדט צו

אים מיט דער בקשה גרינגער מאכן זייער גורל. זיי האָבן אָנגעוויזן אויף די גרויסע שטייערן, וואָס דער אַלטער פרידריך האָט זיי גע- צוואונגען צו צאָלן. די יידישע דעפוטאַטן דוד פרידלענדער און זיין רייכער שווער דניאל איציק האָבן דאָס געוואָלט דורכפירן די דאָזיקע שליחות. אָבער דער „משכיל“ דוד פרידלענדער האָט זיך געשעמט צו ריידן אין זיין פעטיציע וועגן יידן און וועגן אַ יידישער נאַציע. ער האָט גערעדט נאָר וועגן „דער יידישער קאָלאָניע אין די פרייסישע פּראָווינצן“. די דאָזיקע פעטיציע האָט אָבער סיי ווי סיי קיין פעולות ניט געבראַכט. די פרייסישע רעגירונג האָט צוגעוואָרפן די יידן שיריים פון חסד. די דעפוטאַטן האָבן זיך דערפון אינגאַנצן אָפגעזאָגט. איבער- לאַזנדיק די יידן אין דעם פריערדיקן קלאָגעדיקן צושטאַנד, האָט די פרייסישע רעגירונג דערפאַר געגעבן פולע רעכט איינצלע רייכע יידן. אָבער אַ גרויסע צאָל ווייניקער חשובע און ווייניקער רייכע „אויפגעקלערטע“ יידן אין בערלין, ברעסלוי, קעניגסבערג און אַנדערע פרייסישע שטעט האָבן געפונען אַן אַנדער אופן אויף צו באַקומען גלייכבאַרעכטיקונג. האָט דען געלוינט, די „אויפגעקלערטע“ מענטשן זיך רעכענען מיט די „פאַראורטיילן“ פון זייערע אבות און ליידן צוליב די פאַראורטיילן פון דעם פינצטערן און פאַרגליווערטן עבר ? עס האָט זיך תיכף אָנגעהויבן אַ שמד־מגפה. די נייע „אויפגעקלערטע“ קריסטן האָבן אָנגעהויבן קוקן מיט פאַראַכטונג אויף די תושבים פון דער געטאָ און אויסגעלאַכט זייערע פאַראורטיילן און פאַרגליווערט- קייט. די דאָזיקע קנעכט, וואָס זיינען דורך זייטיקע וועגן אַרויף אויפן דרך וואָס פירט צו מענטשלעכקייט, האָבן געקוקט אויף זייערע נעכ- טיקע אחים בצרה, ווי אויף פראַסטאַקעס, וואָס זיינען ניט פלינק גענוג צו פאַרבעסערן זייער אייגענעם מעמד.

איז דען דאָ אַ סיבה זיין אויפגעבראַכט אויפן „אַבסקוראַנטיזם“ און „פאַרגליווערטקייט“ פון די פרומע יידן, וואָס האָבן באַקעמפט די „השכלה“ ? זיי, די דאָזיקע אומוויסנדיקע, אַלטפרענקישע מענטשן האָבן געהאַט אַ רעכט צו זען אין דער השכלה אַ געפערלעכע זאַך, וואָס רייסט אונטער די יסודות פון יידנטום. זיי האָבן זיך איבער- געצייגט, אַז די תלמידים פון דער השכלה האָבן מיט אַ ביטול זיך אָפגערוקט פון אייגענעם פאַלק, אָפגעזאָגט זיך פון אייגענעם עבר און דורך בגידה און אַליינפאַרלייקענונג געוואָלט זיך דערווערבן בירגערלעכע רעכט.

11.

אין יענער צייט, ווען אין פרייסן האָט אויפגעלויכטן די זון פון דער יידישער השכלה, איז אויפן צווייטן ברעג, דאָרטן וואו עס האָט געלעבט אַ ברייטע יידישע פּאָלקס־מאַסע — האָט זיך אָנגעהויבן אַ גוואַלדיקע באַוועגונג, וואָס האָט אויפגעטרייסלט דאָס גאַנצע יידנטום און געלייגט אַן אייגנאַרטיקן חותם אויף דער ווייטערדיקער אַנטוויקלונג פון יידישן פּאָלק. דאָס איז געווען די חסידישע באַוועגונג. די דאָזיקע באַוועגונג איז ניט קיין נייע, ניט קיין אומבאַקאַנטע אין יידישן לעבן. פאַרקערט, זי איז פאַרבונדן מיט בלוטיקע פעדים מיט דער זעלבער דעמאָקראַטישער באַוועגונג, מיט דער אייגנאַרטיקער „רעליגיע פון האַרצן“, וועגן וועלכער עס איז שוין געווען די רייד.

עס איז שוין פריער אָנגעוויזן געוואָרן אויף דעם מעמד פון ראַביניזם אין פּוילן אין 17-טן און 18-טן י"ה. קיינמאַל האָט דער פּרוכטלאַזער פּלפּול ניט אָנגענומען אַזעלכע ווילדע פאַרמען, ווי דווקא אין פּוילן פון יענער תקופה.

די טרוקענע, לעבלאַזע רבנישע תורה איז געווען אָפּגעריסן פון לעבן און פרעמד דעם לעבן. די מוח־אַקראַבאַטיק איז אָנערקענט געוואָרן פאַר דאָס העכסטע, פאַר אַ ציל אין זיך גופא. דער ראַביניזם מיט זיין יסוד־פּרינציפּ, אַז דער עיקר פון רעליגיע איז „לערנען די דינים“ — האָט געשטרעבט איבערטראַגן די גאַנצע מאַראַל פון דעם איבערלעבן לעבן אויסשליסלעך אין די וועלט פון דרויסנדיקער הדרכה, ד"ה פאַר־וואַנדלען עטישקייט אין אַ רעליגיעזער פאַרמאָליטעט.

דאָס איז געטאָן געוואָרן מיט אַ שרייענדיקער גדלות און גרויסער גאוונה. מען האָט געהאַלטן, אַז נאָר יענער איז חשוב, וועלכער האָט אַ פאַרשפּיצטן שכל און איז אַ בריה אויף פאַרשיידענע לומדישע דרייד־לעך. אַזאַ איינער האָט געקוקט מיט ביטול אויפן „עם־הארץ“, וואָס האָט ניט געהאַט קיין צייט און קיין חשק זיך פאַרנעמען מיט דער דאָזיקער גייסטיקער אַריסטאָקראַטיע, על פי רוב ווערברירט צווישן ישיבה־בחורים. זיי האָבן געקוקט מיט גדלות אויף דעם פשוטן יידישן פּאָלקס־מענטש, אויף די דאַרפ־יידן, קליינע אַרענדאַרס, שענקערס, קליינע סוחרים און אַרימע בעל־מלאַכות. וואָס מער עס האָט אין פּוילן געבליט דער פּלפּול, אַלץ גרעסער איז געוואָרן דער תהום צווישן „למדן“ און „עם־הארץ“.

שלמה מימאָן, אַ פּילאָסאָף, וואָס האָט געלעבט אין יענער צייט, דערציילט אין זיין אויטאָביאָגראַפיע, אַז דאָס פּוילישע יידנטום

האָט זיך געטיילט אין דריי קלאַסן: אויף האַרעפאַשנע פשוטע יידן, אויף לומדים, וואָס האָבן געלעבט פון לומדות און אויף לומדים, וואָס האָבן זיך אינגאַנצן אָפגעגעבן מיט לערנען תורה, ניט געהאַט קיין שום פרנסה און געלעבט אויפן חשבון פון דעם בעל־הביתשן קלאַס.

וואָס מער דער „קלאַס פון לומדים“ האָט זיך דערווייטערט פון פּאַלק און פון לעבן, אַלץ גרעסער איז געווען די ירידה פון זיין השפעה אויפן פּאַלק גופא.

צו אַזאָ לאַגע האָט אין אַ גאַר גרויסער מאָס אויך גורם געווען דער פּאַקט, וואָס דער פּרעסטיזש פון די רבנים איז שטאַרק געפאַלן. רבנים פלעגן קויפן זייערע אַמטן און דאָס פּאַלק האָט וועגן דעם זייער גוט געוואוסט.

די עקאָנאָמישע לאַגע פון יידן אין פּוילן סוף 18־טן י"ה איז געווען זייער אַ געדריקטע. דער „ניט־לומדישער קלאַס“ האָט געליטן פון דער שטייער־משא, וואָס די אייגענע אַריסטאָקראַטיע האָט אויף אים אַרויפגעלייגט. די קהילה, וועמענס איינציקע פאַרטרעטער עס זיינען געווען מענטשן פון דער גייסטיקער און געלט־אַריסטאָקראַטיע, האָט שטאַרק געדריקט דעם פשוטן יידן מיט שטייערן, פון וועלכע יענע זיינען געווען פריי. דער חרם הישוב, די חזקה און אַנדערע באַגרעני־צונגען האָבן פאַרביטערט דאָס לעבן פון דעם אַרימען יידן. אין דריקן די יידישע פּאַלקס־מאַסע זיינען די רבנים געגאַנגען האַנט אין האַנט מיט די גבירים. אָפטמאָל פלעגט פאַרקומען אַ הייסער קאַמף צווישן די צוויי פּרוויליגירטע קלאַסן גופא, ווייל יעדער איינער האָט גע־קעמפט פאַר רעכט צו שטיין ביים מזרח־וואַנט פון יידישן ציבור־לעבן. די פשוטע יידן, דער „עם־הארצישער קלאַס“ האָט אומזיסט באַמיט זיך צו באַפרייען פון דער אומדערטרעגלעכער אונטערדריקונג פון דער קהלשער אַליגאַרכיע. אין משך פון דעם גאַנצן 18־טן י"ה איז אַנגעגאַנגען דער עקשנותדיקער קאַמף פון די פּאַלקס־יידן קעגן קהל. דער דאָזיקער קאַמף האָט זיך געשטעלט פאַר אַ ציל צו באַפרייען דעם ייד־יחיד פון דער יורידישער קאַמפּעטענץ פון דער קהילה. אָפּשאַפן דעם חרם הישוב, די חזקה אַזוֹ״וו. די פּאַלקס־יידן האָבן דעם דאָזיקן קאַמף ניט געקענט געווינען, מחמת דעם, וואָס די פּוילישע מלוכה האָט געשטיצט די קהל־אַליגאַרכיע. די יידישע פּאַלקס־מאַסע, ניט האַבנדיק קיין מזל אין איר קאַמף קעגן דער עקאָנאָמישער אונטער־דריקונג, האָט זיך מיט אַ גרויסן ברען אַריינגעוואָרפן אין אַ קאַמף קעגן דער גייסטיקער אונטערדריקונג, קעגן דעם קאַלטן, טויטן, און

שכלדיקן ראביניזם און זיין דיקדוק־עניותדיקער פרומקייט, וואָס האָט אַזוי ווינציק אָפּעלירט צו דער נשמה פון דעם פּאָלקס־מענטש. דאָס פּאָלק האָט געוואָלט הערן אַ לעבעדיק וואָרט, האָט געגאַרט נאָך לעבעדיקע, נאָענטע מענטשן, וואָס זאָלן ווייִטיקן מיט זיינע ליידן, היילן די גייסטיקע וואונדן און אין שווערע מינוטן זיין אַ זיכערע, גייסטיקע שטיצע.

אויף דעם באַדן איז אויסגעוואַקסן חסידות, וואָס האָט זיך גע־שטעלט אַן אויפגאַבע צושטערן דעם קליינלעכן פּעדאַגאָגיק און די טויסע רוטינ פון דער רבנישער תורה און אַריינברענגען אין דער רעליגיע אַ רוח החיים פון אמתער אמונה און רעליגיעזן געפיל. חסידות האָט אַרויסגעשטעלט אַ לאַזונג: „דער אות איז טויט, דער גייסט ברענגט לעבן“. חסידות האָט אַוועקגעשטעלט אינעווייניק־סטע רעליגיעזע התלהבות אַ סך העכער, ווי סתם דרויסנדיקע פּאַרמאַ־ליסטישע און פּעדאַגאָגישע פרומקייט.

אויפן אַרט פון דער גייסטלאַזער גייסטיקער אַריסטאָקראַטיע — אַנשטאַט דער טרוקענער תלמודישער קאזואַליטיק, וואָס האָט פּאַר־טריבן מענטשן — איז אויפגעטראָטן אַ נייע, אַ דעמאָקראַטישע „רעליגיע פון געפיל“, וואָס האָט געוואָלט אַרויספירן די יידן פון דעם „מדבר פון טויטע דינים“ אין אַ לעבעדיקע וועלט, וואָס באַגייסטערט דעם יידן און פּאַראַייניקט אין איין האַרמאָנישע גאַנצקייט, מענטש און נאַטור.

דער גייסטיקער פּאַטער פון אַט דער דאָזיקער באַוועגונג איז געווען אַ מערקווירדיקע, אייגנאַרטיקע געשטאַלט. דאָס איז געווען ר' ישראל בעל שם טוב (1698—1760).

12.

דער בעל שם טוב איז געווען אַ יידישער פּאָלקס־מענטש אין פולן זין פון דעם וואָרט. ער איז געווען אַ פשוטער ייד, וואָס האָט אויפן ערשטן בליק, זיך מיט קיין זאַך ניט אונטערשיידט פון דעם „קלאַס עם־הארצים“. ער איז געבליבן אַ היימלאַזער יתום און פון קינדווייז אַן געלעבט אין גרויס דחקות. כדי מפרנס זיין זיין משפּחה, האָט ער געמוזט טאָן אַלץ וואָס האָט זיך געלאָזט. ער איז געווען אַ ליים גרעכער, שפּעטער אַ מלמד, אַ געוויסע צייט אַפילו אַ שענקער. קיין גרויסער למדן איז ער ניט געווען און מיט קיין איבערגעשפיצטן פּלפול זיך ניט אויסגעצייכנט. דערפּאַר האָט ער פּאַרמאַגט מעלות, מיט וועלכע די דעמאָלטדיקע רבנים האָבן זיך ניט אויסגעצייכנט.

ער איז געווען זייער אַ סענסיטיווער מענטש, פאַרמאָגט אַ פּאַעטישע נשמה און אַ הייס, ליבנדיק האַרץ. זיין גאַנץ וועזן איז געווען דורכ־גענומען מיט אַ פּלאַמענדיקן הייסן גלויבן. דער דאָזיקער גלויבן איז געווען דער יסוד און זין פון זיין לעבן און האָט באַהערשט זיינע געפילן, געדאַנקען און זיין ווילן. ער האָט געברענט מיט אַ רעליגיעזן עקסטאַז, געווען אינגאַנצן פול מיט ליבע און יראַת־הכבוד פאַר אַלץ, וואָס איז לעבעדיק און גוט. די ברייטע גאַמע פון זיינע געפילן און שטימונגען, וואָס האָט געהאַט איר מקור אין זיין סענסיטיווער, עקזאַלטירטער נשמה ווערט אויסגעדריקט אַם בולטסטן אין איינעם פון זיינע זאַגעכצן.

„דאָס אַלץ, וואָס איך האָב מחדש געווען, — זאָגט דער בעל שם טוב, — אין דער וועלט פון אמונה, אַדער דאָס, וואָס איך האָב אַנט־נומען פון אַנדערע — דאָס איז אַלץ טיף פאַרבאָרגן אין מיין האַרצן און נאָר גאָט ווייסט וועגן דעם. דאָס אַלץ, אָבער, וואָס איך פריידיק פון צייט צו צייט פאַר אַנדערע וועגן ענינים פון אמונה, איז ניט מער, ווי דער עוֹדף, וואָס גיסט זיך אַרויס קעגן מיין ווילן פון מיין נשמה, אַזוי ווי עס גיסט זיך אַרויס אַ טייל וואָסער פון אַ כלי, וואָס איז אַנגעפילט איבער די ברעגן.“

די הויפּט־ראַל אין בעש״טס וועלטאַנשוואַנג האָט געשפילט די קבלה. די קבלה האָט זיך אידעאַל אַריינגעפאַסט אין זיין טיף־רעלי־גיעזע, עקזאַלטירטע און מיסטיש־געשטימטע נאַטור. די גאַנצע מערקווירדיקע קאַמבינאַציע פון עטיק, מופתים און מעטאַפיזישער פילאָסאָפיע, וואָס איז אַזוי כאַראַקטעריסטיש פאַר דער קבלה — געפינט זיך אין זיין סיסטעם. דער אופן אָבער ווי דאָס ווערט אויס־געטייטשט, איז גאָר אַן אַנדערער. ביי אים איז פאַראַן מער פּשטות און קלאַרקייט. די פאַרמע איז מער צוטריטלעך דעם פשוטן המון. דער לשון פון דער קבלה, וואָס איז פול מיט רמזים, ניט־דערענדיקייטן און וואָס וויל אויף איר שטייגער לייען אַלע וועלט־פּראַבלעמען און אַלע סודות פון מענטשלעכן לעבן — די דאָזיקע ענינים ווערן ביי בעש״טן זייער פּלאַסטיש אויסגעדריקט, ווייל ער באַנוצט זיך מיט אמתע פּאָלקס־פאַרמען פון אויסדרוק. די באַליבטע פאַרמע זיינע איז אַ משל, אַמאָל הויך־פּאַעטישער, אַמאָל פון טאַג־טעגלעכן לעבן, תמיד, אָבער, שאַרף, בילדלעך, צוטריטלעך דעם מוח פון דעם פשוטן מענטשן.

דער גאַנצער בעש״טישער סיסטעם איז דורכגענומען מיט דעם זעלבן רעליגיעזן פּאַנטעאיזם, וואָס די קבלה. דער אויפקום פון דער

וועלט ווערט דערקלערט מיט דער עמאנאציע פון דער גאטהייט. אַלץ וואָס עקזיסטירט אין דער וועלט איז אַ פאַרקערפערונג פון דער איינ-איינציקער גאטהייט אין „פאַרשיידענע לבושים“. אַלץ איז איינס. די גאַנצע וועלט אין איר פילגעשטאַלטיקייט איז געשאַפן געוואָרן פון איין און איינציקן געטלעכן מהות. די וועלט איז פון גאָט און אין גאָט. גאָט איז איין און איינציקער, ניט געקוקט אויף די אומ-צאָליקע פאַרמען און געשטאַלטונגען, אין וועלכע ער איז זיך נתגלה. דער בעש"ט, הגם אַ געטרייער מקובל, דאָך האָלט ער ניט, אַז עס איז פאַראַן אַ שאַרפע מחיצה צווישן מאַטעריע און גייסט. אין יעדער קלייניקייט, וואָס עס איז דאָ אין דער וועלט געפינען זיך געטלעכע פונקען, אַפילו אין ביימער און שטיינער. זאָל דער מענטש וויסן, אַז בעת ער קוקט אויף מאַטעריעלע זאַכן, קוקט ער אין דער אמתן אין גאָטס ליכטיקייט, וואָס איז פאַרבאַרגן אין די דאָזיקע זאַכן. די דאָזיקע אידייע פון פאַנטעאזום דריקט דער בעש"ט אויס אין אַ וואונדערלעכן משל.

ס'איז אַמאָל געווען אַ מעכטיקער מלך, וואָס האָט אויסגעבויט אַ זייער גרויסן פאַלאַץ מיט זייער אַ סך צימערן, אַזוי צונויפגע-שטעלט, אַז איין צימער האָט זיך געפונען אין צווייטן. פון איין צימער אין צווייטן האָט מען געקענט גיין דורך טירן, וואָס האָבן זיך געפונען אין איין לאַנגער ריכטונג, איינע קעגן דער אַנדערער. ווען אַלע טירן זיינען געווען אָפּ, האָט מען דורך זיי געקענט זען די פראַכטיקע באַפוצטיקייט פון די צימערן אינעווייניק. דער מלך האָט זיך תמיד געפונען אין דעם סאַמע ווייטסטן צימער, זייער ווייט פון די צוקוקערס. ווען דער פאַלאַץ איז פאַרענדיקט געוואָרן, האָט מען צונויפגערופן אַלע שרים און מלוכה'לייט — כדי זיי זאָלן באַקוקן אין דעם מלכס בייזיין דעם וואונדערלעכן בנין. אַזוי גיך ווי זיי האָבן זיך צונויפגעזאַמלט און זיך אַפגעשטעלט ביי די ערשטע דרויסנדיקע טירן, האָבן זיך אַלע טירן פלוצים פאַרמאַכט און די געסט האָבן פאַר זיך דערזען נאָר אַ ריי ווענט. מער האָבן זיי ניט געקענט זען. לאַנג זיינען זיי געשטאַנען נשתומם און ניט פאַרשאַטענען וואָס האָט דאָ פאַסירט. דעמאָלט איז צו זיי אַרויס דער בן-מלך און האָט זיי אַזוי געזאָגט: ווייסט איר דען ניט, אַז מײן פאַטער איז דער גרעסטער פון אַלע חכמים און אויך אַ מכשף, זאָלט איר טאַקע וויסן, אַז אין דער אמתן איז קיין פאַלאַץ דאָ ניטאָ — און דאָס אַלץ — דער פאַלאַץ מיט אַלע זיינע שיינקייטן איז ניט מער ווי אַ דמיון, אַ פשוטע פאַרבלענדעניש. פאַר אייערע אויגן איז פאַראַן נאָר אַ חלל, אַפן פון אַלע זייטן, ניט באַבויט און

ניט פאַרצוימט, פאַר אייערע אויגן איז מיין טאַטע, דער גרויסער מלך, וועמען איר זעט ניט נאָר דערפאַר, ווייל איר זייט פאַרבלענדט פון זיין כישוף און ווייל אייערע אויגן זיינען פאַרדעקט ווי מיט אַ פאַרהאַנג. אזוי איז אויך די וועלט, וואָס מיר זען. אַלץ, וואָס מיר זען און באַנעמען ווי עפעס באַזונדערס, זעלבשטענדיקס — דאָס איז נישט מער, ווי אַ פאַרבלענדעניש. מחוץ גאָט און חוץ גאָט איז גאַרנישט נישטאַ. אַלץ איז צונויפגעגאַסן מיט גאָט, דאָס איז זיין כישוף־לבוש, דורך וועלכן מיר קענען אים באַגרייפן, נאָר וואָס אין דער אמתן, איז ניט בנמצא.

מיט איין וואָרט, אַלצדינג איז די פאַרקערפערונג פון גאָטהייט, אַלץ איז גאָט, אַלץ וואָס עקזיסטירט איז זיין לבוש. עס איז נישטאַ אַזאַ אַרט אין דער וועלט וואו גאָט זאָל ניט זיין.

דורכגענומען מיט דער אידייע פון דער אַבסאָלוטער איינהייט, האָט דער בעש"ט ניט געזען קיין שאַרפע מחיצה צווישן מאַטעריע און גייסט און אויך ניט צווישן גוטס און שלעכטס.

„די שכינה — האָט ער געלערנט — באַהאַלט אין זיך אַלצדינג וואָס איז באַשאַפן געוואָרן, אויך גוטס און שלעכטס. די דאָזיקע צוויי כוחות זיינען אַבער ניט קיין צוויי היפּוכים, ווייל עס איז נישטאַ קיין אַבסאָלוטע שלעכטס. דאָס שלעכטע איז אַ פּוס־בענקעלע פאַרן גוטן (אין רע בהחלט, כי הרע הוא כסא אל הטוב).“

בעש"ט, דער זון פון אַ גערודפּטן פּאַלק לערנט זיינע ברידער צו זיין פּול מיט בטחון. ער איז אַן אַפּטימיסט.

„דאָס שלעכטס אין דער וועלט איז אַ נידעריקע מדרגה פון אַבסאָלוטער גוטסקייט“ (הרע בעולם הוא המדרגה התחתונה מהטוב הגמור).

„בעת דאָס שלעכטע איז גורם דאָס גוטע, ווערט עס זיין יסוד.“ מיט גרויס ליבע קערט זיך דער בעש"ט צוריק צו דער קבלה מיט אירע מסקנות, אַז אַלץ איז איינס און אַלע „מדרגות פון דער יצירה“, שטרעבן און טוליען זיך איינער צו דער אַנדערער, כדי זיך צונויפגיין מיט העכערע, מער שלימותדיקע וועזנס. דאָס לעבלאָזע ציט צום לעבעדיקן, דאָס לעבעדיקע — צום מענטשן, וואָס זיין נשמה איז אומשטרעבעלעך. אויף אַזאַ אופן אַנטוויקלט דער בעש"ט דעם געדאַנק, אַז די ראַלע פון דער נאַטור אין דער וועלט איז גאַר אַנ־דערש, ווי מען געפינט עס אין היסטאָרישן יידנטום, וואָס קוקט אויף דער נאַטור, ווי אויף אַ לעבלאָזע מאַסע, אַן ווילן און אַן פאַרמע. אַ גרויסע ראַלע שפּילט אין בעש"טס סיסטעם די תפילה. זי

פארנעמט דעם צענטראלן אָרט, פונקט ווי אין דער קבלה. דער בעש"ט זעט אין דער תפילה די העכסטע געטלעכע מיסטעריע, דאָס איז דער זיווג צווישן מענטש און דער שכינה. דער עיקר און דער תמצית פון אַ תפילה איז, וואָס עס גייט פון די טיפענישן פון דעם האַרצן און באַהערשט דעם מענטשן מיטן ליכט פונם אַיך־סוף.

אַ דעמאָקראַט דורך און דורך, טרעט דער בעש"ט אַרויס אַ סך שאַרפער, ווי די בעלי־הזוהר, קעגן די גייסטיקע אַריסטאָקראַטן, קעגן לומדים, וואָס קוקן מיט ביטול אויף דעם עס־הארץ. אַליין אַ פּאַלקס־מענטש, האָט ער געפילט אַ ווידערווילן צו די רבנישע לומדים. עס האָט אים, אַ מענטשן מיט אַ פּלאַמענדיקער אַמונה, אויפגעבראַכט די מיינונג פון די "לומדים", אַז לערנען איז דער עיקר און ניט דער לעבעדיקער, רעליגיעזער געפיל, די התפעלות, די מאַראַל. לויט בעש"טן קומט די בכורה אין רעליגיע דווקא דעם געפיל, און ניט דעם שכל. ניט דאָס קענען פון די דינים איז וויכטיק, נאָר דאָס מקיים זיין. די טיפסטע וואַרצלען פון רעליגיע שטעקן ניט אין דענקען, נאָר אין געפיל און אין דעם ווילן איידל מאַכן דעם מענטשן, דאָס אינעווייניקסטע דערקענטעניש איז העכער פון דעם דרויסנדיקן קענען; ניט דער גייסטיקער, נאָר דער עטישער עלעמענט איז דער יסוד פון רעליגיע; ניט דער קאַפּ, נאָר דאָס האַרץ איז דער מקום קדוש פון אמתער אַמונה. לערנען איז ניט מער ווי אַ מיטל סטימולירן די רע־ליגיעזע געפילן און ניט קיין ציל אין זיך גופא.

„פאַראַן צוויי סאַרטן מענטש, — זאָגט דער בעש"ט, — עס זיינען פאַראַן רשעים גמורים, וואָס זיינען עובר באַוואוסטזיניק גאָטס געבאַטן. עס זיינען אַבער פאַראַן אַזעלכע מענטשן, וואָס דער יצר הרע האָט זיי פאַרשטעלט די אויגן און דעריבער האַלטן זיי זיך און ווערן אויך פאַררעכנט פון אַנדערע, פאַר צדיקים גמורים. דאָס איז דערפאַר, וואָס זיי זיינען זיך תמיד מתעסק מיט לערנען תורה, פראַווען תעניתים און דאַווענען. אין דער אמתן איז דאָס אַ ברכה לבטלה, ווייל עס פעלט זיי די אַמונה שלימה, אַ שטענדיקן באַהעפטן זיך מיט גאָט. זיי פעלט דער סאַמע עיקר פון דער אַמונה, דער חילוק צווישן אַט די צוויי סאַרטן מענטשן און אַפענע זינדיקע איז אין דעם, וואָס די לעצטע קענען נאָך געפינען דעם ריכטיקן וועג צו גאָט דורך תשובה, בעת די ערשטע זיינען שוין פאַרפאַלענע, זיי זיינען צופיל פאַרבלענדט, כדי קענען זען דעם אמת, האַלטן זיך פאַר צדיקים און ממילא טראַכטן זיי אַפילו ניט וועגן תשובה טאָן. דער בעש"ט האָט געהאַלטן פאַר גרויס שפלות דאָס אַרויס־

ווייזן דרך-ארץ צו אַ מענטשן, וואָס האָט סתם וויסן, איז באַהאַונט אין דער רבנישער ליטעראַטור און צייכנט זיך ניט אויס מיט קיין עטישע און מאַראַלישע מעשים. אַ מענטש מיט אַ הייסן גלויבן און טיפע געפילן, האָט ער געצאָרנט קעגן סכאַלאַסטישע נחמות און טויטער פרומקייט.

„זאָל דער בעל-אמונה, — האָט ער געלערנט, — ניט אָפּגעבן זיך מיט קיין נאַרישקייטן בעת ער איז מקיים מצוות, ווייל דאָס איז די כוונה פון דעם יצר הרע שרעקן דעם מענטשן מיט די שוועריקייטן פון די דינים, כדי טרויעריק מאַכן זיין האַרץ און אויף אַזאָ אופן שטערן אים מיט גוטן דינען דעם בורא. ווען אַ מענטש האָט אפילו געזינדיקט, דאַרף ער זיך דאָס ניט נעמען שטאַרק צום האַרצן. עס איז בעסער, אויפריכטיק תשובה צו טאָן אין האַרצן און פאַרלאָזן זיך אויף גאָט.“

דער בעש"ט האָט געהאַלטן, אַז עטיק איז אין גלויבן אַ סך העכער, ווי מקיים זיין סתם מצוות. ממילא איז ער געווען קעגן אַן מיסטישן צוגאַנג צום לעבן. ער איז אַרויסגעטראָטן קעגן פייניקן דעם גוף, קעגן צופיל תעניתים, וואָס פירן צו עצבות, וואָס איז געפערלעך פאַרן מענטשן. כדי דינען גאָט, איז נייטיק זיין געזונט און טראָגן אין זיך פריידיקייט. ווען דער גוף איז אָפּגעשוואַכט, — האָט ער געלערנט, — ווערט דורך דעם אויך אָפּגעשוואַכט די נשמה.

אין צענטער פון בעש"ט'ס סיסטעם שטייט דער יחיד, דער מענטש. דרך ארץ פאַרן יחיד און הייסע ליבע צום פאַלק — דאָס זיינען די געדאַנקען, וואָס מען געפינט אין אַ סך זיינע משלים און גלייכווערטלעך.

„דער, וואָס האָט חרוב געמאַכט איין יידישע נשמה, — זאָגט דער בעש"ט, — איז אַזוי, ווי ער וואָלט חרוב געמאַכט די גאַנצע וועלט און דער, וואָס האָט מציל געווען איין יידישע נשמה, איז אַזוי ווי ער וואָלט מציל געווען די גאַנצע וועלט.“

דעריבער איז קיין וואונדער ניט, וואָס די תורה פון דעם דאָזיקן מערקווירדיקן מאַן איז געוואָרן אַ ליכטיקער וועגווייזער פאַר דער גרויסער יידישער פאַלקס-מאַסע, און וואָס דער פאַלק-חלום, די פאַלקס-פאַנטאַזיע האָט אַרומגערינגלט בעש"טן מיט אַן אַרעאַל פון אומשטאַרביקייט.

13.

ניט נאָר די יידישע פּאַלקס־מאַסע, וואָס האָט געזוכט טרייסטער און לערער, איז געוואָרן באַצויבערט פון בעש"טן, נאָר אויך אַ סך סענסיטיווע און איידעלע יחידים פון דעם יידישן פּאַלק, וואָס זיינען געווען פעאיק צו דענקען זעלבשטענדיק — זיינען געוואָרן זיינע חסידים. עס איז ניט קיין וואונדער. אויסגעמאַטערט פון דעם פּרוכטלאָזן, טרוקענעם און טויטן לומדות, וואָס האָט שוין ניט געקענט באַפרידיקן אַפילו דעם אינטעליגענט, אַ פּשיטא די פּאַנטאַזיע — האָבן זיי געזוכט מער פּאַזיטיוון שפּייז פאַר דער נשמה. צו חסידות האָט געצויגן יענע וואָס זיינען שוין געווען ניט־צופרידן מיט דעם אסקעטישן כאַראַקטער פון דער רבנישער תורה און פון איר טויטער פאַרמאַליטעט. זיי האָט געמוזט ציען צו דער זאָרגלאָזער פּרייד און בטחון פון חסידות, צום טאַנץ און ניגון און דער תורה וואָס האָט געהאַלטן אַז עצבות איז אַן עבירה.

די רבנים האָט חסידות, פאַרשטייט זיך, ניט געקענט געפעלן ווערן. די רבנים האָבן פאַרשטאַנען וואָס פאַר אַ סכנה עס שטעקט אין חסידות פאַר זיי. האָבן זיי באַשלאָסן אים אויסצוראַטן מיט די וואַרצלען. דער ווילנער גאון האָט אָנגעהויבן אַ פאַרביטערטן קאַמף קעגן דער „שעדלעכער“ און „געפערלעכער“ „אַפיקורסישער“ סעקטע. עס האָט זיך אָנגעהויבן די יידישע דרייסיק־יאַרקע מלחמה, באַגלייט פון כל אַלערליי נגישות, רדיפות און מסירות. אָבער דער ציל פון דער מלחמה איז ניט דערגרייכט געוואָרן. דער רביניזם האָט בשום אופן ניט געקענט איינהאַלטן דעם טריאומפּירנדיקן מאַרש פון דער יונגער חסידישער באַוועגונג.

אָבער חסידות גופא האָט אין דער תקופה פון קאַמף און שנעלן וואוקס שטאַרק זיך געבויטן, ממילא אויך די בעש"ט תורה.

בעש"טס תורה, אַז דער צדיק איז דער יסוד פון דער וועלט — האָט געהאַט אַ פּאַטאַלע ווירקונג אויף דער ווייטערדיקער אַנטוויקלונג פון חסידות. עס איז געבוירן געוואָרן דער קולט פון צדיקים, וואָס איז דערגאַנגען ממש צו געצנדינעריי. אויפן אַרט פון דער רבנישער אַריס־טאַקראַטיע האָט זיך אַרויסגערוקט אַ נייע אַריסטאָקראַטיע פון צדיקים, וואָס האָבן פּרעטענדירט צו פאַרכאַפן די אַבסאָלוטע מאַכט איבער ביידע וועלטן. דער פשוטער בשר ודם איז געפאַלן אונטער דער משא פון דער נייער, שטאַרקער מאַכט, צווישן דעם יחיד און גאָט האָט זיך

אוועקגעשטעלט דער צדיק, דער „אדם בפועל“, דער פארמיטלער צווישן גאט און מענטש.

פאראלעל מיט דער דאזיקער שיטה אין חסידות, האט זיך אויסגעקריסטאליזירט נאך אן אנדערע באוועגונג, וואס האט זיך אפגעגעבן דווקא מיט די מעטאפיזישע חקירישע עלעמענטן פון דער חסידישער תורה. די אנהענגער פון דער דאזיקער שיטה האבן גע- האלטן שטארק פון דער פילאסאפיע און געוואלט פארוואנדלען חסידות אין אן אבסטראקטער תורה, באשטימט נאך פאר יחידי סגולה.

אמת, די דעמאקראטישע תורה פון בעש"ט האט געפונען א סך חסידים צווישן דער נייער, פילאסאפישער שיטה. אבער עס איז געווען קלאר, אז די אמתע חסידים ווערן ביסלעכווייז אפגעשטופט אויף א ווייטערדיקן פלאן מצד די צדיקים גופא. די אומוויסנדיקע מאסע, פאריאגט און דערנידעריקט, האט געגארט נאך נסים און געזוכט א שליח-ציבור, וואס זאל זי נעמען אונטער זיינע פליגלען און בא- שיצן. די דאזיקע מאסע איז דעריבער געגאנגען צו די בעל-מופסים- צדיקים, וואס אלע וועלטן זיינען זיי געווען אונטערטעניק און די מלאכים גופא האבן אויסגעפילט זייערע באפעלן.

פון די צדיקים, וואס זיינען געבליבן געטריי דעם דעמאקראטישן גייסט פון בעש"ט תורה איז כדאי צו דערמאנען צוויי: ר' משה ליב דער סאסאווער (נפטר געווארן אין 1807) און נחמן דעם בראצ' לאווער (1772—1810).

דער סאסאווער איז געווען א קרישטאל-ריינע נשמה, וואס האט מיט זיין ליבע צום פאלקסמענטש זיך דערווארבן גוואלדיקע בא- גייסטערונג ביי די חסידים.

„אהבת ישראל, — האט ער געלערנט, — מיינט, פילן זיין נויט, ווייטיקן מיט זיינע ליידן, טרויערן מיט זיינע צרות, דער, וואס קען ביי זיך ניט פועלן אויסזייגן מיט זיין מויל דעם שמוץ און דאס בלוט פון די וואונדן פון א יידיש קינד, א מצורע, דער האט ניט דערגרייכט אפילו א העלפט פון דער ליבע צום אייגענעם, וואס איז מתחייב יעדן יידן.“

ר' נחמן בראצלאווער, אן אוראייניקל פון בעל שם טוב — שטעלט אויך זייער הויך די ראלע פון צדיק. אויך ער האט דערקלערט, אז דער צדיק איז דער יסוד פון דער וועלט. ער האט אבער ניט איינגעשטימט מיט יענע, וואס האבן געהאלטן אז די גרויסקייט פון צדיק באשטייט אין דעם, וואס אין אים איז פארקערפערט די „גרויסע נשמה“ וואס קומט פון עולמות עליונות.

„ניין! — האָט ער געזאָגט. — דער מענטש גופא איז דער באַ-
שאַפּער פון זיין נשמה. יעדער איינער קען דורך זיין אייגענעם ווילן
דערגרייכן די העכסטע מדרגה פון שלימות. יעדער ייד איז בבחינותו
אַ צדיק, ווייל יעדער ייד איז אַ טייל פון כביכל.“ (כל אחד מישראל
הוא חלק אלוה ממעל).

ר' נחמנס תורה איז דורכגענומען מיטן גייסט פון דעמאָקראַטיזם
און אַטעמט מיט אַ פּראָטעסט קעגן דער גייסטיקער אַריסטאָקראַטיע,
וואָס האָט אַראָפּגעקוקט אויף דעם המון. ניט אין פּלפּול, — האָט ער
געלערנט, — נאָר אין ריינער. האַרציקער אמונה, אין פשוטע, מענטש-
לעכע באַציאונגען — ליגט דער מהות פון מענטשן.

צו זיינע חסידים פלעגט ער אַזוי זאָגן:

„וועגן איין זאך בעט איך אייך: זייט ערלעכע, אָפּנהאַרציקע
יידן. מיין איינציקע כוונה איז צו זיין אַזאַ ייד, און פאַר דעם צוועק
בין איך גרייט מקריב זיין אַלצדינג און אַלע מיינע כחות זיינען פאַר
דעם אָפּגעגעבן.“

וואָס פשוטער אַ מענטש איז, — האָט ר' נחמן געטענהט, —
אַלץ נענטער איז ער צו גאָט. נאָר דער אַרימאַן קען זיין ערלעך און
ישרדיק.

„אַ גביר איז זייער שווער צו ווערן אַן אמת ערלעכער מענטש“ —
האָט ער געזאָגט.

אַפילו צדיקים שטערט עשירות, ווייל אַלע „אוממאַראַלישע
מעשים קומען פאַר נאָר צוליב געלט.“

„ווען אַן אביון אין שמאַטעס טוט אַ גרויסע מצווה — איז ער
מיר זייער טייער.“

„דער, וואָס פאַרדינט זיין שטיקל ברויט מיט דעם שווייס פון
זיינע הענט, דער ווייסט וועגן גאָטס גרויסקייט, אַ סך מער, ווי
מלאכים.“

ר' נחמן האַלט צוגלייך מיטן בעש"ט, אַז דער עיקר איז די
תפילה. די דאָזיקע תפילה דאַרף אָבער ניט זיין קיין מעכאַנישע, נאָר
מוז דורכגענומען ווערן מיט אַן אויפריכטיקן געפיל. דעריבער האָט
ער געהאַלטן, אַז מ'דאַרף דאָוונען אויף אַ לשון, וואָס דאָס פאַלק
פאַרשטייט, ד. ה. אויף יידיש. ער האָט אַפילו אַליין געשריבן תפילות
אויף יידיש.

ר' נחמנס סיסטעם. איז דורכגענומען מיטן גייסט פון רעליגיעזן
פאַנטעאָיזם, פּונקט ווי דעם בעש"ט. ער האָט ליב געהאַט צו דאָוונען

אין וואָלד, אין אַן אָפענעם פעלד, ווייל דעמאָלט „אַקאָמפּאַנירן אים אַלע גראַזן און האַלטן אים אונטער אין דער תפילה.“
 ער האָט פאַרמאָגט אַ פּאַעטישע נשמה און האָט ליב געהאַט די נאַטור.

14.

די צוויי שטרעמונגען: דער גייסטיקער אַריסטאָקראַטיזם און דער וואָלגאַרער צדיקים האָבן זיך באַוויזן באַלד נאָכן טויט פון בעל שם טוב. די דאָזיקע צוויי ריכטונגען האָט באַשאַפן דער מגיד פון מערזיטש, ר' דוב בער, דער גייסטיקער נאָכפּאָלגער פון בעש"ט, וואָס איז געוואָרן דער ראש פון דער חסידישער כיתה.

דער מגיד פון מערזיטש איז ניט געווען קיין דעמאָקראַטישער טרוימער, קיין פּאָלקס־דרשן פון דער נייער תורה און אויך ניט קיין נחמה־ברענגער פאַר די פאַריתומטע און אַרימע. אַ מענטש מיט אַ גוואַלדיקן ווילן און אַ שטאַרקן שכל פון אַ יעזואיט, איז ער געווען טיף איבערצייגט, אַז נאָר דורך מאַכט קען מען משפיע זיין אויף דעם המון. כדי אָבער האָבן די דאָזיקע מאַכט איבער דעם המון, מוז מען זיך חנפּען צו אים, טאַלערירן זיינע אבערגלויבנס און האַנדלען דורך צוואַנג אים עפעס. דעם דאָזיקן געדאַנק האָט ער אַנטוויקלט אין אַ גאַנצן סיסטעם אין וועלכן דער קולט פון צדיקים פאַרנעמט דעם אויבן אָן.

דוב־בער, פונקט ווי דער בעש"ט, האַלט אַז די מענטשלעכע פּערזענלעכקייט שפילט אַ גרויסע ראָלע און אַז די מעשים פון יחיד האָבן אַ גרויסע השפעה אין די עולמות עליונות. דער מענטש איז די קרוין און דער הויפט־ציל פון דער יצירה. אָבער ביים מערזיטשער זיינען „מעשים פון מענטשן“ אידענטיש מיט „מעשים פון צדיק“. פשוטע מענטשן האָבן קיין שליטה ניט. דער המון איז סתם אַ סטאַדע, וואָס דאַרף אין אַלע ענינים זיין אונטערגעוואָרפן מענטשן פון אַ הע־כערער מדרגה, מענטשן אויסדערוויילטע — צדיקים, וואָס זיינען דאָס „זאַלץ פון דער ערד“.

גאָט האָט באַשאַפן די וועלט, כדי די צדיקי הדור זאָלן האָבן הנאה פון הערשן איבער איר.

דער מגיד האַלט, פונקט ווי זיין רבי דער בעש"ט, אַז די תפילה איז דער עיקר פון אמונה, אָבער דאָס איז דעם צדיקס תפילה.
 „די תפילה פון צדיק, — לערנט ער, — באַוועגט גאָט פאַר־וואַנדלען צאָרן אין חסד.“

די השפעה פון די העכערע וועלטן אויף די נידעריקע קומט אדאנק דער תפילה פון דעם צדיק. דער צדיק איז דער בעל־סוד פון דער נאטור און איז פעאיק צו ווייזן מופתים. דער פשוטער בשרודם קען זיך דערהויבן צו גאט נאָר אין זכות פון דעם צדיק.

אויף אַזאַ אופן האָט דוב־בער געוואָלט פאַרבייטן דעם גייסטיקן אַריסטאָקראַטיזם פון די רבנים אויף אַ נייעם, אַ סך ערגערן אַריסטאָ־קראַטיזם פון צדיקים. דערפאַר געפינט מען שוין ניט אין זיינע ווערטלעך קיין קריטיק אויף דעם פאַרגליווערטן ראַביניזם.

די דאָזיקע צוויי שיטות וואָס דער מעזריטשער מגיד האָט איינ־געפירט: די שיטה פון צדיקים און פון דעם אַבסטראַקטן גייסטיקן אַריסטאָקראַטיזם האָבן געפונען זייערע פאַרטרעטער אין די צוויי תלמידים פון ר' דוב־בער: ר' אלימלך פון ליזשענסק און ר' זלמן שניאור פון ליאַדי.

דער ספר פון ר' אלימלך, דער „נועם אלימלך“, איז דערשינען צוויי יאָר נאָכן מחברס טויט (אין 1788). מען קען דעם דאָזיקן ספר באַצייכענען ווי אַ „מאַניפעסט פון פראַקטישן צדיקזים“. דאָס איז אַ גרויסער לויב־געזאַנג לכבוד דעם צדיק. לויט אים, האָלט דער צדיק די שליסלען פון גן־עדן. אַ צדיק קען אַלצדינג פועלן, ווייל זיין מדרגה איז די העכסטע. גאָט קוקט אויף דער וועלט דורך די אויגן פונם צדיק. אַלץ וואָס דער מענטש דאַרף באַקומט ער אין זכות פונם צדיק: ווי קינדער, לעבן, חיונה, אַלע גנאָדן, וואָס גאָט טוט אויף דער וועלט, ווערט געטאָן דורך דעם צדיקס הענט. דער צדיק איז דער פאַרמיטלער, וואָס באַקומט די השפעה פון אויבן און פאַרטיילט זיי אַלעמען אין דער נידער.

צוליב דעם, וואָס אָן דער אינטערווענץ פונם צדיק איז בכלל ניטאָ קיין ישועה, ווערט ער פאַרוואַנדלט אין די מאַכט, וואָס פאַרטרעט גאָט אויף דער וועלט.

אַזוי אַרום האָט זיך ביי אלימלכן די גאַנצע עטיש־דעמאָ־קראַטישע תורה פאַרוואַנדלט אין אַ וואולגאַרן קולט פון צדיקזים. דער יסוד פאַר דער עטישער הנהגה פון מענטשן איז די בלינדע אמונה אין צדיקזים. דער פרומער מענטש טאָר אויף אַ רגע ניט פאַרגעסן, אַז זיין גורל, לעבן און פאַרמעגן געפינט זיך אין רשות פון דעם צדיקס ווילן. דעריבער דאַרף זיך דער מענטש זאָרגן, אַז דער צדיק זאָל קענען געניסן פון דער וועלט. די פדיונים וואָס דער צדיק באַקומט זיינען געגלייכן צו די קרבנות פאַרן מזבח.

„דורך פדיונים פאַרן צדיק, — זאָגט אלימלך, — ווערט דער

מענטש שטארק פארבונדן מיטן צדיק. ער איז דעמאלט ניט נאָר פאָרזיכערט פון גרויסע זינד, נאָר ער ווערט אפילו געהייליקט אין זכות פונם צדיק."

די דאָזיקע תורה פון „גיב אליין, אויב דו ווילסט אַז מען זאָל דיר געבן", האָט דערהויבן דעם צדיק צו אַ מדרגה פון אַ פראַקטישן בעל־טובהניק. די צדיקים זיינען געוואָרן די ליבלינג־העלדן פון דער פאָלק־פּאַנטאַזיע, פון פאָלק־חלומות, דער המון האָט ממש פאָרגע־טערט זיינע צדיקים־העלדן, וואָס האָבן מיט זייער ליכט פון נחמה גרינגער געמאַכט זייער גרוי, האָפּנונגסלאָז לעבן.

נאָר אַנדערש איז געווען דער צווייטער תלמיד פון מעזריטשער מגיד, דער באַרימטער ר' שניאור־זלמן מליאַדי, דער באַגרינדער פון ווייסרוסישן חסידות. דאָס איז געווען אַ מענטש מיט אַ שטאַרקן אַנאַליטישן מה. אים האָבן אינטערעסירט קודם־כל אַבסטראַקטע, מעטאַפיזיש־טעאַסאָפישע אידיען. דעם דאָזיקן חריף האָט שוין דער גרויער, טויטער ראַביניזם ניט געקענט מער צופרידנשטעלן. דער ראַביניזם האָט ניט געקענט פאַרענטפערן די אַלע שאלות, וואָס האָבן אים געמאַטערט. עס איז אים שוין געווען מער צום האַרצן די מעטאַ־פיזיש־פּאַנטעאישע שיטה, די שיטה פון דער קבלה און פון חסידות. ער האָט דעריבער באַשלאָסן אַרויפבויען אויף דעם רבנישן בנין אַ חסידישן „אויבערשטאַק", וועלנדיק אויף אַזאַ אופן געבן דעם רבניזם אַ פילאָסאָפישן, „וויסנשאַפטלעכן" יסוד. דער דאָזיקער אויסערגע־וויינלעכער מענטש, וואָס האָט פאַרמאָגט אַ זייער איידעלן כאַראַקטער, פאַר וועמען לומדות איז געווען דער עיקר־זין פון לעבן — איז מערקווירדיק, געוואָרן איינער פון די זיילן פון חסידות, פון דער דעמאָקראַטישער „רעליגיע פון געפיל". ווען מען לייענט זיין ספר „לקוטי אמורים" (מער באַקאַנט א"נ תניא), זעט מען, אַז דער מהות פון חסידות, זיינע עטישע פרינציפן, זיין פראַטעסט קעגן דער פאַרגליווערטקייט פון לעבן און דעם אַריסטאָקראַטיזם פון דעם ראַ־ביניזם — האָבן אין תוך גענומען ווינציק אינטערעסירט די פאַר־שטייער פון ווייסרוסישן חסידות. ער האָט אפילו ניט געזען דעם תהום וואָס האָט זיך געשאַפן צווישן ראַביניזם און חסידות.

דער צדיק איז ניט קיין בעל־מופס. — האָט געלערנט דער בעל־התניא, — און אויך ניט קיין הייליקער, וואָס פירט אַ מאַראַליש לעבן, נאָר אַ מענטש, וואָס לערנט תורה, מאַכט רייך זיין מוח „מיט דעת און בינה" און דערפאַר שטייט ער נאָענט צו גאָט, ווייל דער אינטעלעקט איז דער עיקר און ניט דאָס געפיל. דער מקור פון אַלע

מענטשלעכע געפילן — דער „נפש החיונית“, וואָס געפינט זיך אין צענטער פון דער בלוט־צירקולאַציע, ד. ה. אין האַרצן, שפּילט אַ קלע־נערע ראָלע לגבי דער „געטלעכער נשמה“ מיט אירע דריי אײגנ־שאַפטן: חכמה, בינה ודעת. די דאָזיקע נשמה געפינט זיך אין דעם מענטשנס קאָפּ, און איז באַהויכט מיט אַ געטלעכן ניצוץ. די גײסטיקע שלימות פון מענטשן איז אַפהענגיק נאָר פון דער דאָזיקער „געט־לעכער נשמה“ און דעריבער דאַרף זי גובר זיין די „אַנדערע ספּערע אין מענטשן, די זינדיקע, גשמיותדיקע נשמה“. דער רײנער שכל דאַרף הערשן איבערן געפיל, דער אינטעלעקט דאַרף דיקטירן דאָס האַרץ, ווייל דער „שכל איז דער מקור פון מאָראַלישקײט“. נאָר דורך שכל קען מען זיך דערנענטערן צום מקור פון חכמה, ד. ה. צו גאָט. דורך לימוד התורה, דורך פאַרטיפּן זיך אין מהות פון גאָטהײט, דער־נענטערט זיך דער מענטש צו גאָטהײט, ווייל ער „לעבט אין גאָט“. דאָס איז אַ בולטער ווידערקול פון רמב"ם פּילאָסאָפּיע. אַזאַ ווידערקול איז ניט קײן צופאַל. דער בעל־„התניא“ איז זיך אַפט סומך אויפן רמב"ם. עס איז אַבער פאַראַן אַ חילוק צווישן די צוויי דענקער. דער רמב"ם, למשל, האַלט, אַז אַ מענטש וואָס וויל זיך דערנענטערן צו גאָט, מוז שאַרפּן זײן מוח דורך וויסנשאַפטלעכע מעטאָדן, בעת דער בעל־„התניא“ איז געשטימט נעגאַטיוו לגבי וועלטלעכע לימודים און זעט דעם מקור פון אַלע חכמות אין דער הלכה, אין לימוד התורה. דאָס גרעסטע גליק פון אַ מענטשן באַשטייט, לויט אים, אין דעם באַ־וואוסטזיניקן דערטרינקען פון דער אײגענער פּערזענלעכקײט אין דעם גרויסן ים פון חכמה.

ר' שניאור־זלמן האָט דורך אַוועקשטעלן די פּרינציפּן פון „חכמה, בינה ודעת, ווי דעם יסוד פון זײן סיסטעם, דערהויבן דעם לימוד התורה צו דער העכסטער פאַרמע פון זיך מתייחד זײן מיט גאָט, אַ סך אַ העכערע, ווי סתם מקיים זײן מצוות. (תלמוד תורה שקול כנגד כל המצוות).

„דער מענטש, — האָט ער געלערנט, — וואָס איז משיג על פי השכל אַ דין אַדער אַ תורה, האָט שוין ממילא משיג געווען גאָטס כוונה און חכמה. דערפאַר איז לימוד התורה און דאָס קענען פון דער תורה העכער פון מקיים זײן אַלע מצוות, ווייל מצוות זײנען נאָר דער לבוש פון גאָטס ליכט, דערקעגן דורך לימוד התורה קען דער מענטש פאַרוואַנדלען דעם לבוש אין זײן גײסט. דער לימוד התורה ווערט דער עיקר־שפּייז פון דער נשמה, אַזוי ווי ברויט, וואָס שפּייזט דעם גוף, פאַרוואַנדלט זיך אין פלייש און בלוט. דאָס איז אויך מיט דער תורה.

זי איז די פֿאַרקערפּערונג פון דעם איין־סוף, פון דעם אומענדלעכן שכל. אויב דער מענטש פֿאַרטיפּט זיך טיף און מיטן גאַנצן האַרצן אין תורה, אַזוי אַז זי גיסט זיך צונויף מיט זיין שכל — דאַן ווערט די תורה די טרעגערין פון לעבן פון דער געטלעכער נשמה, וואָס איז פֿאַראַן אין מענטשן“

זינט דער בית־המקדש איז חרוב געוואָרן, — זאָגט דער בעל־התניא, — האָט גאָט זיך אינגאַנצן פֿאַרשלאָסן אין די ד' אמות פון הלכה, וואָס איז די פֿאַרקערפּערונג פון ווילן און חכמה פון גאָט. דערפֿאַר איז לימוד התורה די העכסטע שליחות פון מענטשן — דאָס איז אַ סך וויכטיקער ווי תפילה טאָן.

אויף אַזאַ אופן האָט דער בעל־התניא שטאַרק אָפּגעשוואַכט די עיקרי־סודות פון בעל־שום־טובס תורה. די דעמאָקראַטישע „רעליגיע פון געפיל“ פון דעם בעש״ט פֿאַרוואַנדלט זיך ביי ר' זלמן שניאורן אין אַ ראַציאָנאַליסטישע טעאַסאַפּיע, אַן ענין, וואָס נאָר יחידי סגולה האָבן געקענט תופּס זיין. בעת דער בעש״ט האָט גע־קרוינט דאָס געפיל פֿאַרן העכסטן מקור פון אמתער ריליגיאַזיטעט, און ניט דעם שכל, האַלט ר' זלמן־שניאור דווקא דעם אַבסטראַקטן שכל פֿאַר דעם הויפּט־מקור פון אמונה און עטיק.

דער צדיק, דער גוטער ייד — איז, לויט דעם בעל־התניא, אַ מענטש, וואָס פֿאַרפּולקומט זיין אינטעלעקט דורך אַבסטראַקטע קאָנטעמפּלאַציע. דער צדיק איז אַ תלמיד חכם, וואָס האָט משיג געווען דעם מהות פון גאָט.

„יעדער איינער וואָס דערנענטערט זיך צום תלמיד־חכם, איז אַזוי ווי ער וואַלט זיך דערנענטערט צו דער שכינה גופא.“

דער ליאָדער איז געווען אַן אָנהענגער פון אַ תרי״ג מצוותדיקן יידנטום און האַלט, צוגלייך מיט רמב״ם, אַז גשמיות איז אַ חרפה פֿאַר אַ מענטשן, ווייל דער מענטש איז געשאַפן געוואָרן רק פֿאַר רוחניות. ער רופּט אַן דעם גוף „נבזה ונמאס“ און דער מענטש דאַרף פיינט האָבן דעם קערפּער.

ר' זלמן־שניאור האָט פֿאַרפּראָזאָאירט דעם בעש״טס תורה און זי משנה געווען אין אַ טרוקענע, אַבסטראַקטע שיטה. די ריינע, פֿאַלקסטימלעכע „רעליגיע פון האַרצן“ האָט זיך ביי אים פֿאַרוואַנדלט אין אַן אסקעטישע, גופלאַזע מוח־תורה. די פֿאַנטעאיסטישע געדאַנקען וואָס מען געפינט אין בעש״טס משלים און גלייכענישן, פֿאַרוואַנדלען זיך ביי אים אין אַבסטראַקטע דענקפֿאַרמען.

אין פּלוג גענומען האָט זיך געקענט דוכטן, אַז דער ראַביניזם

וועט באגריסן אָט די דאָזיקע פאַרמען, וואָס דער בעל-„התניא“ האָט געגעבן דער חסידישער שיטה. אין דער אמתן אָבער איז געווען גאָר פאַרקערט. די רעליגיעזע מלחמה, וואָס איז יעמאָלט אויסגעבראַכן, איז ניט נאָר ניט איינגעשטילט געוואָרן, נאָר סוף 18-טן י”ה האָט זי אָנגענומען אַ סך אַ שטאַרקערע פאַרמע. די דאָזיקע מחלוקותן האָבן געבראַכט צו דעם אָפילו, אַז דער ראש פון דעם חב”ד חסידות, ר’ זלמן שניאור פון ליאַדי, זאָל ווערן אַ געפאַנגענער אין דער פעטראָפּאָולאָוסקער תפיסה.

די רדיפות אויף חסידות האָבן אָבער בשום אופן ניט געקענט אָפּשטעלן דעם מאַרש פון חסידות. דער פאַרגליווערטער ראַביניזם איז ניט געווען בכוח אָפּצושטעלן די נייע באַוועגונג. אין אָנהייב 19-טן י”ה האָט ער געמוזט קאָפיטולירן פאַר דעם חסידישן כוח. אין דער זעלבער צייט האָט זיך אָבער אָנגעהויבן אויסשיילן אַ נייער כוח, אַ שונא פון חסידות, דאָס מאָל אַ סך אַ וואָגיקערער, ווי די מתנגדים זיינען געווען. דאָס איז געווען די השכלה. דער קאָמף האָט זיך צעפלאַקערט אויפּסניי.

15.

די השכלה האָט געפונען אַ שטאַרקן אָפּקלאַנג אין דעם רוסיש-פּוילישן געטאָ. דער פּריש-געבאַקענער משכיל, דער נעכטיקער ישיבה-בחור האָט אָנגעהויבן זיך באַציען מיט ביטול און שנאה צו אַלץ, וואָס איז יידיש. אין דער יידישקייט אין וועלכער ער איז געבוירן און דערצויגן געוואָרן האָט ער געזען נאָר פאַנאַטיזם און ווילדקייט. אַלץ, וואָס איז געקומען פון דער „פרעמד“, האָט געשיינט מיט זיבן שיינען און געלויכטן מיט טויזנטער ליכטן.

אונדזערע „משכילים“ פון יענער „שטורם און דראַנג“ תקופה, האָבן יעדע זאָך וואָס איז געקומען פון „יענעם ברעג“ נאָאיוו אויפֿ-גענומען ווי „השכלה“. אין דעם אייגענעם לעבן האָבן זיי געזען רק-פאַרשימלטקייט, שעדלעכקייט און אָפּגעלעבטקייט — אין דעם פרעמדן לעבן האָבן זיי דערזען רק שיינקייט, וואָס איז ווערט געווען צו אימיטירן. די דאָזיקע „השכלה“, דורכגענומען מיט אַזאַ שטאַרקן ביטול צו יידישקייט, האָט אין זיך גופא שוין געטראָגן עלעמענטן פון צעפאַלנקייט, ווייל זי איז ניט געווען בליענדיק, קאָנסטרוקטיוו און שעפּעריש.

אין הסכם מיטן גייסט פון דער בערלינער „השכלה“ זיינען אויך די רוסישע „משכילים“ געווען ראַדיקאַלע ראַציאָנאַליסטן. יעדן מנהג

און יעדע מסורה האָבן זיי באַטראַכט ווי אַ פראָדוקט פון פּאָנאַטיזם און אבערגלויבן. ניט האַבנדיק קיין חוש פאַר היסטאָרישע פראַג צעסן, פונקט ווי דאָס האָבן ניט געהאַט זייערע בערלינער רביים, האָבן די רוסישע אויפקלערער געהאַלטן, אַז די סיבה פון דער שרעק־לעכער לאַגע פון יידישן פּאָלק שטעקט אין זייערע אבערגלויבנס. זיי האָבן געגלויבט באמונה שלימה, אַז אַזוי שנעל ווי דאָס רוסישע יידנטום וועט זיך באַפרייען פון דעם „פּאָנאַטיזם“, וועט רעפּאָרמירן די רעליגיע לויטן מוסטער פון די דייטשע רעפּאָרמיסטן — וועט תיכּף קומען אַ סוף צו אַלע צרות. די משכילים זיינען געווען זייער הכנעהדיק לגבי דער קריסטלעכער וועלט און ניט געזען דאָרטן קיין שום פּגימות. דערקעגן קיין זאך איז זיי ניט געפעלן געוואָרן אין יידישן לעבן און זיי זיינען געווען גרייט אַלצדינג חרוב מאַכן.

אַפילו דער פּאָליציי־ביראָקראַטישער רעזשים פון ניקאַלאַי דעם ערשטן איז אין זייערע אויגן געווען דער סימבאָל פון קולטור און וויסן, אַזאַ גרויסער ייד, ווי ר' יצחק בער לעווינזאָן (ריב"ל) האָט מיט גרויס התלהבות באַגריסט די קאַזיאַנע שולן פאַר יידישע קינדער, וואָס די מלוכה האָט געשאַפן מיטן ציל באַפרייען די יידן „פון תלמודישע זאַבאַבאַנעס“, וואָס האָט זיי, די יידן, כלומרשט „דעמאַ־ראַליזירט“ און דערנענטערן זיי „צו דער קריסטלעכער עטיק“.

די „משכילים“ האָבן נאָאיוו געטענהט, אַז אַזוי שנעל ווי די יידן וועלן זיך באַפרייען פון די אבערגלויבנס, וועט מען זיי מוכה זיין מיט פולע בירגער־רעכט. די אַרטאָדאָקסן האָבן זיך אָבער אַ סך בעסער אַריענטירט אין ניקאַלאַי דעם ערשטנס כוונות, איידער די אויפ־געקלערטע משכילים. בעת ד״ר מאַקס ליליענטאַל האָט אָנגעהויבן אַגיטירן די מינסקער קהילה־לייט, אַז זיי זאלן אַנטקעגנקומען דעם פאַרלאַנג פון דער מלוכה, און זען אַז יידישע קינדער זאלן אָנהייבן גיין אין די ניי־געשאַפענע מלוכה שולן, האָבן די דאָזיקע יידן צו אים אַזוי געזאָגט :

„כל זמן די מלוכה וועט ניט געבן יידן בירגער־רעכט, וועט בילדונג פאַר יידן זיין נאָר אַ גרויסער אומגליק, אַ ניט־געבילדעטער ייד מיאוסט זיך ניט מיט וועלכער עס איז פּרנסה. ער וועט זיין אַ פאַרמיטלער און אַפילו אַ פּראַצענטניק, ער געפינט זיין נחמה און פרייד אין דער אמונה זיינער. ער און זיין גרויסע משפּחה, פאַרלאַזן־דיק זיך אויף גאָט, באַפרידיקט זיך מיט דעם, וואָס ער האָט. אָבער אַזוי שנעל ווי ער וועט ווערן געבילדעט און אויפגעקלערט על פי נוסח הזמן און אויסגעשלאָסן פון פּאָליטישע רעכט, וועט ער, דער ייד,

פארביטערט און אנטוישט זיכער אַוועקגיין פון זיין רעליגיע. קיין ערלעכער יידישער פאטער וועט בשום אופן ניט מרוצה זיין אָ זיין זון זאל גיין אויף אַזא דרך.

די „משכילים“ האָבן געהאַלטן, אָז אַזא ענטפער איז דיקטירט פון אומוויסן און דעריבער האָבן זיי אַנגעהויבן שטאַרק אַגיטירן קעגן די רבנים און די חסידים פאַר זייער פאַנאַטיזם און עקשנות. בפרט זיינען זיי געווען מלא רציחה אויף די חסידים. אידענטיפיצירנדיק דעם דעגענערירטן צדיקים, וואָס האָט געפילט אַ שואה צו די פאַר-שטייער פון דער השכלה און האָט זיי שטאַרק גערודפט, מיטן עצם חסידות, האָבן די רוסישע „משכילים“ געזען אין חסידות דעם דירעקטן אַביעקט פאַר זייערע אַטאַקעס און דעמאָסטרירנדיקע אַנגריפן.

עס איז ממש ניטאָ קיין איין שרייבער פון משכיליםן לאַגער, וואָס האָט ניט געהאַלטן פאַר זיין הייליקן חוב אויסלאַכן די חסידים. ווען צוויי פּל איז סוף 60-קער יאָרן אַרויס מיט זיין ווערק „שלום על ישראל“, וואו ער האָט געגעבן אַן אַביעקטיווע אַפּשאַצונג פון דער חסידישער באַוועגונג. האָט זיך אין לאַגער פון די „אויפֿ-קלערער“ אַנגעהויבן אַ שטאַרקער פּראָטעסט קעגן אים און זיין חיבור.

היים זעליג סלאַנימסקי און יהודה ליב גאַרדאַן זיינען אַרויס-געטראָטן קעגן צווייפּלען. אַברהם גאַטלאַבער האָט געהאַלטן פאַר נייטיק אַרויסטרעטן מיט אַ גאַנצן ספר קעגן צווייפּלס ווערק, זיין „תולדות הקבלה והחסידות“ איז פאַרבלאַז און אומוויסנשאַפּטלעך, פונקט ווי ער גופא איז דאָס געוועזן.

די משכילים האָבן בשום אופן ניט געקענט פאַרשטיין די גרויסע היסטאָרישע ראַלע וואָס חסידות האָט געשפּילט אין יידישן פּאָלק-לעבן. איינער פון די סאַמע כאַראַקטעריסטישע שטריכן פון יענע משכילים איז געווען, אָז זיי האָבן ניט געקענט אַפּטיילן זייערע סימ-פאַטיעס און אינטערעסן פון די סימפּאַטיעס און אינטערעסן פון פּאָלק. זיי זיינען נאָך ניט דערגאַנגען צו יענעם עלעמענטאַרן אמת, אָז די אינטעליגענץ איז נאָך ניט דאָס פּאָלק און אָז די אויפגאַבע פון דער אינטעליגענץ איז פאַקטיש דינען דעם פּאָלק און ווערן דעם פּאָלקס מדריך. די משכילים זיינען געווען די קעמפער און וואַרטזאָגער פאַר זיך גופא, ד. ה. זיי האָבן פאַרטראָטן די אינטערעסן פון דער יידישער אינטעליגענץ. די משכילים זיינען געווען גייסטיקע אַריסטאָקראַטן, וואָס האָבן געהאַט אין זינען נאָר זייער אייגענע, רייך-פּערזענלעכע אינטערעסן. פּאָלקס-אינטערעסן, פּאָלקס-נויטן, אַ פּשיטא פּאָלקס-

זעלבסטשטענדיקייט, דאס האָט זיי גאָר ווייניק וואָס אינטערעסירט. אַז די אינטעליגענץ האָט געטראַכט גאָר וועגן זיך און ניט וועגן פּאָלק, קען מען זען אַם בולטסטן פון דער באַציאונג וואָס די דאָזיקע אינטעליגענטן האָבן געהאַט צום לשון פון די יידישע פּאָלקס־מאַסן. אין דעם „זשאַראַגאַן“ האָבן זיי געזען עפעס שענדלעכס. ריידן אויף „זשאַראַגאַן“, — האָט געשריבן יהודה ליב גאַרדאַן, — איז פּונקט „ווי אַרומשפּאַצירן אויף דעם נעווסקי פּראָספעקט אין אַ לאַפּסערדאַק און אויסגעדרייטע שיד“.

די משכילים האָבן געהאַלטן, אַז יידיש איז „אין מויל פון אונדזער פּאָלק די סאַמע טרויעריקע דערשיינונג אין היסטאָרישן לעבן.“ היות ווי דער דענקדיקער קלאַס יידן האָט געקענט „לשון הקודש“, האָבן די משכילים אָנגעהויבן פרעדיקן „השכלה“ אויף העברעאיש. ווען די דאָזיקע פּראָפּאַגאַנדע האָט געהאַט אַ דערפּאָלג, בפרט ביי דעם אינטעליגענטן טייל פון פּאָלק און עס איז אויפגעקומען אַ וואַגיקער קאַנטרינגענט פון אייראָפּעאיש־געבילדעטע יידן, וואָס האָבן שוין גע־קאַנט די לאַנד־שפּראַך — איז פאַר דער דאָזיקער יידישער אינטעלי־גענץ געשאַפן געוואָרן אַ רוסיש־יידישע ליטעראַטור.

אַבער די יידישע פּאָלקס־מאַסע, וואָס האָט ניט געקענט ניט קיין העברעאיש און ניט קיין רוסיש — האָט די דאָזיקע אינטעליגענץ איבערגעלאָזט אויף הפקר. די דאָזיקע יידישע אינטעליגענטן האָבן זיך אינגאַנצן ניט פּאַרטראַכט מכח די גייסטיקע נויטן פון דער יידי־שער פּאָלקס־מאַסע, וואָס איז אין די אויגן פון די דאָזיקע אויפ־קלערער געווען אַ פּאַרקערפּערונג פון ווילדקייט און פּאַנאַטיום, און וואָס אין קאַמף מיט איר זיינען אַלע מיטלען געווען כשר.

יהודה ליב גאַרדאַן, למשל, האָט געהאַלטן, אַז כל־זמון די יידישע מאַסע אין רוסלאַנד וועט ניט באַהערשן די רוסישע שפּראַך, וועט העברעאיש בלייבן דערווייל דער איינציקער שפּראַך־מיטל פאַר בילדונג.

אַבער די יידישע מאַסע האָט פּאַרט ניט געקענט קיין רוסיש אָדער העברעאיש. וועגן דעם האָט דער „יידישער נעקראַסאָוו“ ניט געטראַכט.

אונדזערע „משכילים“ האָבן זיך אויך ניט געוואָלט פּאַרטראַכטן איבער דער פּראָגע: אויב עס איז מעגלעך און אַפילו געוואונטשן אַ „פולע און שנעלע רוסיפיקאַציע“ פון אַ מיליאָנענדיקער מאַסע. פאַר זיי איז געווען גענוג, אַז דאָס איז זייער ווילן און זייער באַגער. יעדער איינער, וואָס איז באַקאַנט מיט דער קולטור־געשיכטע

פון רוסלענדישן יידנטום אין דער צווייטער העלפט פון 19-טן י"ה — ווייסט זייער גוט, מיט וואָס אַ גרינגקייט האָבן די קעמפער פון דער „השכלה בת השמים“ זיך געלאָזט אויף די דרכים פון רוסיפיקאַציע. אזוי שנעל ווי זיי האָבן אַריינגעכאַפט אַן אוניווערסיטעט דיפּלאָם, האָבן זיי זיך אינגאַנצן אָפּגערוקט מיט די רוקנס צום יידנטום און ניט איינער פון זיי האָט זיך אָפּילו געשמדט.

אין די זיבעציקער יאָרן, באַלד נאָכן אַדעסער פּאַגראָם, האָבן די מער ערנסטע פּאַרטרעטער פון דער השכלה אָנגעהויבן זיך פאַר-טראַכטן וועגן דער לאַגע. עס האָט זיך באַוויזן פּרָך סמאָלענסקי מיט זיין נאַציאָנאַלער שיטה און שאַרפּער קריטיק פון דער „בערלינער השכלה“. זיין דרייסטע, איבערצייגנדיקע פּראָפּאַגאַנדע האָט אָבער אַרויסגערופן מער קעגנער, איידער אָנהענגער. אָבער דאָס, וואָס דער דאָזיקער פעאיקער פּובליציסט סמאָלענסקי האָט ניט געקענט אויפֿ-טאָן, דאָס האָבן אויפּגעטאָן די פּאַגראַמען פון די אַציקער יאָרן.

16.

די דאָזיקע פּאַגראַמען זיינען געווען אַ מילשטיין־דאַטע אין דער געשיכטע פון רוסלענדישן יידנטום. דער יידישער אינטעליגענט האָט זיך דערפּילט גייסטיק אינגאַנצן אויסגעליידיקט. זיין עבר איז געווען טויט; זיינע אידעאַלן, זיין אמונה — צערונען אָן רחמנות; זיינע אָפּגעטער — אַראַפּגעוואָרפּן פון די פּיעדעסטאַלן. עס האָט זיך געשאַפּן אַ גרויסער חלל, וואָס עס איז ניט געווען מיט וואָס אָנצופּילן.

דער זעלבער יהודה ליב גאַרדאָן, וואָס האָט געחלומט פון אַ „פּולשטענדיקער און שנעלער רוסיפיקאַציע“, האָט מיט אַ סך ביטער־קייט דעקלאַרירט וועגן דעם באַנקראַט פון אַלע זיינע אידעאַלן.

מכל חלומותי לא נשאר מאומה

ומגדל הכאב מרוב הקרץ

נפּלתי רגע משמים ארץ (1882)

(פון אַלע מיינע חלומות איז גאַרניט ניט געבליבן. און נאָך דער גרויסער קאַטאַסטראַפּע און גרויסע ליידן בין איך פון די הימלישע הויכן באַלד געפּאַלן אויף דער ערד.)

עס האָט זיך דערהערט דער רוף: השיבנו נאָזאָד! צוריק אין שול אַריין!

אַ סך האָבן אָפּגעשטויבט פון זיך דעם שטויב פון דעם שטיף־פּאַטערעישן פּאַטערלאַנד און זיך אַ לאָז געטאָן אין דעם „לאַנד פון

די אבות. אנדערע זיינען אױעק אין דעם „לאַנד פון פרייהייט“ — קיין אַמעריקע.

עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייע, שטורמישע תקופה. דער יידישער אינטעליגענט איז קראַנק געװאָרן אויף דער „האַרץ־קראַנקייט“, „אינטעלעקט־קראַנקייט“ און „געװיסן־קראַנקייט“. זיין גאַנצע פּער־זענלעכקייט איז „קראַנק“ געװאָרן. דאָס איז געװען אַ פּועל־יוצא פון הילפלאַזיקייט, פון ניט קענען זיך באַגעגענען און ספּראַװען זיך מיטן שטראָם פון די קאָמפּליצירטע פּראָבלעמען פון צאָפּלדיקן לעבן. אַן ענלעכע קראַנקייט האָט יעמאַלט איבערגעלעבט די רוסישע אינטעליגענטן. אָבער די רוסישע ליטעראַטור האָט געפּונען אַ „גרויסן קינסטלער מיט אַ גרויס האַרץ“, װאָס האָט די דאָזיקע קראַנקייט קליניש אָנאַליזירט. דאָס איז געװען גליעב אױספּענסקי.

די יידישע אינטעליגענטן האָט אָבער אַזאַ װאַגיקן און קרענקלעך־סענסיטיוון קינסטלער ניט פּאַרמאַגט. אמת, זי האָט אַרױסגעגעבן אַ ריי שרייבער, װאָס האָבן פּונקט װי אױספּענסקי „געטרויערט איבער די ליידנדיקע נשמות“.

די דאָזיקע שרייבער האָבן געזען, װי יידיש לעבן איז פול מיט טראַגישע קאַנפּליקטן און סתירות און שטעלט דער יידישער אינטעלי־גענטער און דענקענדיקער פּערזענלעכקייט באמת קאָלאַסאַלע פּאַדע־רונגען. די יידישע פּערזענלעכקייט שטייט אָבער אַ צעטראַגענע, אַ פּאַרלאָרענע און אַ געפּייניקטע.

אין יענער „איבערגאַנגס־צײט“ האָט זיך דער דורכשניטלעכער יידישער אינטעליגענט צום ערשטן מאַל דורכגענומען מיטן באַ־װאוסטזײן פון זיין היסטאָרישער שולד לגבי דעם פּאַלק. ער האָט אָנגעהויבן פּאַרשטיין, אַז דאָרטן, װאוּ די פּערזענלעכקייט איז דער־שטיקט אין דער מאַסע, װאוּ דער היסטאָרישער פּראָצעס האָט גע־בראַכט אומברתמנותדיק דעם יחיד אַ פּולע ירידה — אַז דאָרטן װאַרט אויף אים, דעם אינטעליגענט, אַ גרויסע באַפּרייאונג־אַרבעט. אָבער אין דער אינטעליגענטער פּערזענלעכקייט גופא איז ניט געװען קיין לעבעדיק מאַטעריאַל כדי צו קענען מקיים זײן די נייע געזעלשאַפּטלעכע מצוות און עטישע פּרינציפּן — װאָס האָט אויף איר אַ שטראָם געגעבן.

„די רינגען פון דער צײט זײנען זיך צעפּאַלן“ און דער דורכ־שניטלעכער יידישער אינטעליגענט האָט ניט געװאוסט, װי אַזוי זײ אויפּסניי צונויפּבינדן, װי אַזוי זאָל מען איבערװאַרפּן אַ בריק פון עבר און הײנט צום סודות־פּולן עתיד. די אַלטע װעלט פון זײנע

אבות איז אויף אייביק אַוועק, ווייל זי האָט ניט אויסגעהאַלטן דעם אַנגריף פון דער נייער צייט.

דער בנין, וואָס דער דור פון דער השכלה האָט אויפגעשטעלט, האָט זיך אַרויסגעוויזן פאַר זייער אַ שוואַכן בנין. די גרויזאַמע ווירק־לעכקייט האָט אים צעשטערט אַן רחמנות. אויף די חורבות פון די צעבראַכענע לוחות און ברעקלעך פון אַנטווישטע האַפּענונגען איז אויסגעקומען צו בויען אַ נייעם בנין, דאָסמאַל אויף גאַר אַנדערע, נייע יסודות. דאָס דאָזיקע בויען האָט מען געמוזט אָנהייבן ביי גאַר ווייט ניט קיין גינציקע תנאים. דאָ האָט מען באַדאַרפט שוין האַבן „בויערס“ מיט אַ שטאַרקן ווילן, וואָס האַבן טיף געגלויבט אין דער „שולדיקייט“ פון זייער שאַפּן.

בדרך כלל, איז אַן „איבערגאַנגס־צייט“ זעלטן גינציק פאַר אַן אויפקום און דער אַנטוויקלונג פון אַזעלכע גאַנצע שעפּערישע פּער־זענלעכקייטן. דער איבערברוך מיט די אַלטע געטער, דאָס צערונען ווערן פון אַזוי פיל האַפּענונגען, אילוויעס און דערוואַרטונגען — דאָס איז אַ טייערער קרבן. די בעסטע כחות זיינען אַוועק טאַקע פאַר דער אַרבעט פון צעשטערן און פון קריטיק. די פּערזענלעכקייט פון דעם דוכשניט אינטעליגענט האָט זיך דערפילט אויסגעליידיקט. דער־דריקט, דיסאָרגאַניזירט. אין דער ליטעראַטור באַווייזט זיך ניט די פולע, גאַנצע פּערזענלעכקייט, נאָר די בענקשאַפט נאָך איר, דאָס זוכעניש. דער שטאַרקער ייד ווערט דער אַביעקט פון שטרעבן, ווערט אַן אידעאַל, טאַקע דערפאַר, ווייל ער האָט געפּעלט אין דער ווירק־לעכקייט.

אונזערע שרייבערס פון דער „איבערגאַנגס־צייט“ שטודירן מיט גרויס התמדה דעם „אינטעליגענטישן אויסגליטש“, די אינערלעכע צעשפאַלטנקייט, די „קראַנקייט פון האַרץ“ (קרע שבלב), פון דעם יידישן אינטעליגענט. זיי ווילן אים אַנטקעגנשטעלן אַן אויסגעגלייכטן, האַרמאָנישן גאַנצן מענטשן, וואָס לעבט אין אַ פולער האַרמאָניע מיט זיך גופא, זייערע בליקן פאַלן ניט אויף דעם היינט, נאָר אויף דעם נאָענטן עבר, ניט אויף די פאַרשטייער פון דער אייראָפּעאישער קולטור, נאָר אויף די פאַרטרעטער פון דער אייגנאַרטיקער חסידישער וועלט, פון דער וועלט, וואָס איז געווען אַזוי פאַרלאַכט פון די „משכילים“ פון דער פּריערדיקער תקופה.

די דאָזיקע שרייבערס (פּרץ, פייערבערג, בערדיטשעווסקי און אַנדערע) טענהען אַזוי: לאַמיר אַננעמען, אַז די חסידישע וועלט קען בשום אופן ניט באַפּרידיקן דעם היינטיקן יידן. אַבער אין דער דאָ־

זיקער וועלט איז פאראן עפעס, וואָס באַצויבערט און אימפּאַנירט. אין דער וועלט פון חסידות געפינט דער היינטיקער ייד דווקא דאָס, וואָס ער זוכט מיט אַזוי פיל ליידנשאַפט; ער געפינט גלייכגעוויכט, האַרמאָנישע גאַנצקייט פון זיין אייגענעם „איך“.

די אידייען און באַגריפן, בכלל דאָס אַלץ, וואָס האָט אין דער דאָזיקער וועלט פאַרלאָרן פאַרן היינטיקן מענטשן וועלכן עס איז ווערט און שטעלט מיט זיך פאַר נאָר מיווערנע שיריים פון אַן אַפגע־לעבטן, אַרכאַאישן בנין — דאָס אַלץ איז פאַרן מענטשן פון דער פריערדיקע תקופה, פאַרן גלויביקן חסיד, געווען פלייש און בלוט, דער רעגנבויען פון לעבן, דער שענסטער און ליכטיקסטער אידעאַל. דער וועלט־באַנעם פון חסיד איז געווען קליין און ענג; די וועלט אין וועלכער ער האָט געלעבט איז געווען ניט קיין רעאַלע, מער אַן אויסגעטראַכטע, ער האָט אָבער אין דער דאָזיקער וועלט געלעבט אַ פול לעבן, געווען אַ גאַנצע פּערזענלעכקייט, וואָס איז געווען ענג פאַרבונדן מיטן עבר און מילא אויך מיטן עתיד. ביי דעם דאָזיקן ניט־געלערנטן, טיף־אבערגלויבישן יידן, איז געווען זיין „קדוש קדשים“, וואָס האָט פאַראייניקט אין איין גאַנצקייט זיינע מחשבות, געפילן און זיין ווילן. דאָס האָט אים געמאַכט פאַר אַ מערקווירדיקער פּערזענ־לעכקייט און גורם געווען, אַז ער זאָל האָבן גייסטיקע שיינקייט.

עס איז ניט קיין צופאַל, אַז ביי פּרצן, דעם מחבר פון די קלאַ־טישע „חסידישע דערציילונגען“ גייט דורך אין זיין גאַנץ שאַפן, ווי אַ רויטער פּאַדים, די פייניקנדיקע בענקשאַפט נאָך דער האַרמאָ־נישער, מענטשלעכער פּערזענלעכקייט און אַ טויבער פּראַטעסט קעגן די אומזיניק גרויזאַמע תנאים פון אונדזער לעבן, וואָס בויגן אַזוי דעם מענטשן, שטיקן אים און דעפּאַרמירן אים. עס איז אויך ניט קיין צופאַל, וואָס בערדיטשעווסקי, דער התלהבותדיקער אָנהענגער פון חסידות איז אין דער זעלבער צייט אַ הייסער חסיד פון פּרידריך ניטשע מיט זיין בענקשאַפט נאָך דער האַרמאָניע פון אַ שטאַרקן לעבנס־שאַפן און שיינער, שטאַרקער אינדיווידואַליטעט.

17.

נאָך גזירת ת"ח האָט דאָס פּאַלק געגאַרט נאָך אַ נס, געוואַרט מיט אַ ליידנשאַפטלעכער בענקשאַפט נאָך אַ משיח, אַ גואל, וואָס זאָל אַרויסנעמען די יידן פון דעם „עמק הבכה“ אין דעם הייליקן לאַנד אַריין.

נאך די פאָרגאַמען פון די אַכציקער יאָרן פון פאָריקן יאָר-
הונדערט, האָט דאָס פּאַלק, אַרומגענומען פון שרעק, אַפילו אַזאַ
נחמה ניט געהאַט. די צוויי יאָרהונדערטער זיינען ניט געבליבן אַן
אַ שפור אין דעם יידישן אינזאָלירטן געטאָ, הגם דער גלויבן אין נסים
איז שוין אַ ביסל אָפגעשוואַכט געוואָרן. יעמאַלט האָבן זיך באַוווּזן
משכילים „בעלי־תשובה“, וואָס האָבן געוואָלט אויף אַ ראַציאָנאַלן,
נאַטירלעכן אופן פאָרווירקלעכן אַ נס און איבערפירן קיין אַרץ־ישׂראל
די לייַדנדיקע יידן, אַן דער הילף פון אַ משיח. עס פאָרשטייט זיך, אַז
אַזעלכע פשוטע בשר ודמס, ווי די משכילישע „בעלי־תשובה“ זיינען
געווען, זיינען ניט געווען בכח פאָרוואַנדלען אַ גרויסן נס אין אַ ווירק־
לעכקייט. דערפאַר האָבן זייערע גוטע כוונות געגעבן אַזעלכע מאַגערע
רעזולטאַטן. אָבער אויפן אַרט פון די „בעלי־תשובה“ האָט זיך פלוּצים
באַוווּזן אַ מאַן, דווקא מחוץ דעם געטאָ, וואָס האָט וועגן דעם לעבעדיקן
ייִדנטום געהאַט זייער אַ מטושטשן באַגריף, אַ מאַן פון אַ גוואַלדיגן
ווילנס־כח און ברייטער פאַנטאַזיע; אַ מאַן, וואָס האָט אויף אַ מערק־
ווירדיקן אופן קאַמבינירט אַ מיטלאַלטערישן פאַנאַטיקער און אַן
געבילדעטן אייראָפּעער, אַן עקזאַלטירטן בעל־חלומות און ערשט־
קלאַסישן אַגיטאַטאָר. דאָס איז געווען ט ע אַ ד אַ ר ה ע ר צ ל
(1860—1904).

דער דאָזיקער מענטש האָט געגלויבט אין נסים. ער האָט
געגלויבט, אַז דער ווילן קען שאַפן נסים, אַז מען קען דעראַבערן
פאַרן פּאַלק אַ לאַנד, ניט האַבנדיק קיין אַרמיי, פּלאַט, פינאַנסן, און
איבערפירן אין דעם דאָזיקן לאַנד דאָס היימלאַזע, צעוואַרפענע פּאַלק.
דער דאָזיקער גרויסער טרוימער האָט געגלויבט אין דער מענטש־
לעכער פּערזענלעכקייט, אין די גוואַלדיקע כחות פון דער דאָזיקער פּער־
זענלעכקייט. ער האָט ניט געקענט דערלאָזן, אַז דער יחיד זאָל זיך
אַפזאָגן פון פירן אַ קאַמף פאַר זיין פּרייער אַנטוויקלונג. ער האָט טיף
געגלויבט, אַז מיליאָנען יחידים, וואָס ווערן גערודפּט און באַליידיקט
אין זייערע בעסטע געפילן — דאַרפן פירן אַ קאַמף, דאַרפן
אַרויסווייזן אַזאַ גרויסן קאַלעקטיוון ווילן, וואָס קאָן שאַפן נסים.
די דאָזיקע גרויסע און שיינע פּערזענלעכקייט האָט אַ שיינן געטאָן ווי
אַ מעטעאָר, האָט אַ לייכט געטאָן שטאַרק און קורץ און איז פאַר־
ברענט געוואָרן. אָבער ער איז ניט אַריבער אַן אַ שפור. דער חלום־
ליבלינג, דער צענטראַלער פונקט אין לעבן פון דעם פאַרשטאַרבנעם
אַגיטאַטאָר — וועט בלייבן אַ ניט־רעאַליזירטער חלום. אָבער אין זיין
פּראָפאַגאַנדע־טעטיקייט איז פאַראַן עפעס זייער וואַגיקס און ווייט ניט

עפעמעריש. דאָס קען גורם זיין די פאַראייניקונג און דאָס צונויפֿ-
זאַמלען פֿון דעם צעריסענעם יידנטום. דאָס קען אויפֿוועקן זיין
באַוואַסטזיין און זיין פּאַליטישע רייפקייט.

הערצלס אַנטיפּאָד און עקשנותדיקער קעגנער איז אַח־ד־ה־ע־ם.
דאָס איז אַ מענטש מיט אַ שטאַרקן און טיפּן אינטעלעקט, אַ מענטש,
וואָס איז נייט גרייט נעמען אַלצדינג אויפֿן וואָרט, ביז ער וועט עס
אַליין נייט אַנאַליזירן מיט זיין קאַלטן, נייכטערן שכל.

אַח־ד־ה־ע־ם ווייסט, אַז די געשיכטע פֿון יידישן פּאַלק שטעלט
פֿאַר מיט זיך אַ לאַנגע קייט פֿון רדיפות און פּאַרפּאַלגונגען, פֿון
שרעקלעכע ליידן און שענדלעכע ענויים. און אַט באַווייזן זיך די
ציוניסטן און זאָגן: מען דאַרף צונויפֿנעמען אַלע יידן, שאַפֿן אַן
אייגענע מלוכה, אַזוי ווי די באַלאַרן אָדער סערבן האָבן דאָס געטאַן.
פרעגט זיך אַח־ד־ה־ע־ם:

„לאַמיר זיך פּאַרשטעלן. אַז סוף כל סוף וועלן מיר דערגרייכן
אונדזער ציל און עס וועט אונדז זיך איינגעבן צו שאַפֿן אַ יידישע
מלוכה. קען דען אונדז אַזאַ דערגרייכונג צופֿרידנשטעלן? צוליב
דעם האָבן מיר דאָס זיך אַזוי פֿיל אַנגעליטן אין משך פֿון עטלאַכע
טויזנט יאָר, כדי ביים סוף פֿון די ליידן זיין באַלוינט מיט אַ קליינער
מלוכה, וואָס וועט זיין אַ שפּיל־באַל אין די הענט פֿון די גרויסע
מלוכות?“

אַח־ד־ה־ע־ם קען נייט מאַכן קיין שלום מיטן געדאַנק, אַז דער
פינאַל פֿון דער גרויסער טראַגעדיע, וואָס האָט קיין גלייכן נייט אין
דער וועלט־געשיכטע, וועט זיין עפעס אַ נישטיקע מלוכהלע.
אין די אין לשערדיקע ליידן פֿון דעם יידישן פּאַלק מוז ליגן עפעס
אַן אַנדערער זין, אַ סך אַ טיפּערער. אַח־ד־ה־ע־ם מיינט, אַז ער האָט
געפֿונען דעם דאָזיקן זין.

דאָס יידישע פּאַלק האָט אַ שליחות. יידן זיינען די טרעגער
פֿון אַ גרויסן „נאַציאָנאַלן אידעאַל“, וואָס וועט אויסלייזן די וועלט.
דער דאָזיקער „נאַציאָנאַלער אידעאַל“ איז די „נאַציאָנאַלע אידעיִע“
פֿון אונדזערע נביאים — דער נצחון פֿון אַבסאָלוטן יושר אויף דער
גאַרער וועלט. אָבער כדי די דאָזיקע אידעיִע פֿון יושר זאָל קענען
באַזיגן די פּיינטלעכע כוחות, מוז זי האָבן דאָס גאַנצע יידישע פּאַלק
מיט זיך.

די דאָזיקע גרויסע אויפגאַבע האָבן די נביאים, לויט אַח־ד־ה־ע־ם,
אַרויפגעלייגט אויף די פּלייצעס פֿון דעם קליינעם פּאַלק. אויף אַזאַ
אופן ווערט דער אידעאַל פֿון „אַבסאָלוטן יושר“, וואָס איז נאָך אַלץ
דער צוקונפֿט־אידעאַל, דער „נאַציאָנאַלער אידעאַל“ פֿון יידישן פּאַלק.

אויב אונדזערע אַבות האָבן אַרויסגעוויזן אַזאַ מערקווירדיקן כּוח אויסצוהאַלטן פּון די אַלע דרויסנדיקע קלעפּ פּון ביטערן גורל, פּון דער שּׂנאה און פּון די רדיפות און דערביי ניט ווערן לחלוטין דעמאַראַליזירט, איז דאָס געשען נאָר דערפאַר, ווייל זיי האָבן געוואוסט צוליב וואָס זיי ליידן. זיי האָבן טיף געגלויבט אַז די דאָזיקע דערנידע־רונגען דערהויבן זיי; זיי זיינען געווען טיף איבערצייגט, אַז דער אמתער, גרויסער, הייליקער „אמת“, וואָס אַנדערע אומות ווילן נאָך ניט אָנערקענען, געפינט זיך טאַקע ביי זיי. אויב יידן האָבן דעם דאָזיקן פּאָן פּון אמת געטראָגן ניט ביד חזקה, זיי זיינען אָבער געפּאָלן ווי העלדן אין נאָמען פּון דעם אמת. אונדזערע אַבות, — זאָגט אַחד־העם, — האָבן געוואוסט, אַז זיי זיינען אַן „אתה בחרתנו“ פּאַלק, וואָס לעבט פאַר אַ גרויסן, גייסטיקן ציל. דער דאָזיקער באַוואוסטזיין האָט די יידן אויפּגעהויבן איבער זייערע ליידן, געגעבן כּוח צו וואַרטן רואיק אויף דעם ביאת המשיח, וואָס וועט סוף כל סוף ברענגען דעם נצחון פאַרן אמת און אַ סוף פּון די יידישע ליידן.

אָבער, — באַקלאַגט זיך אַחד־העם, — מיר זיינען מענטשן פּון אַ מאָדערנער צייט און נאָך לאַנגע אַנטווישונגען זיינען מיר געקומען צום אויספיר, אַז אין גלות וועלן מיר קיין מנוחה ניט האָבן און די מאַראַלישע גבורה פּון אונדזערע זיידעס פאַרמאָגן מיר אויך שוין מער ניט. מיר האָבן ניט די האַרטע, פעסטע אמונה זייערע, אַז נאָר מיר פאַרמאָגן דעם „אמת“. עס איז נאָר אין אונדז געבליבן דער נע־גאַטיווער באַוואוסטזיין, דער באַוואוסטזיין, אַז מיר עקזיסטירן, ווייל מיר קענען אַנדערש ניט, ווייל דער נאַציאָנאַלער אינסטינקט איז אין אונדז נאָך ניט אָפּגעשטאַרבן. אָבער מען קען ניט לעבן נאָר מיט אַ נעגאַטיוון באַוואוסטזיין. דער נאַציאָנאַלער אינסטינקט איז נאָר די סיבה פּון אונדזער דערהאַלטן זיך, בעת אונדזער פאַרפייניקט האַרץ בענקט ליידנשאַפטלעך נאָך אַ ציל, נאָך אַ תּכלית אין אונדזער שרעקלעכער עקזיסטענץ. לעבן אַ לעבן פּול מיט ליידן און פּיין און עס ניט פיינט האָבן — איז מעגלעך נאָר בעת דער ליידנדיקער ווייסט, אַז ער לעבט און ליידט ניט נאָר דערפאַר, וואָס ער קען ניט שטאַרבן, נאָר דערפאַר, ווייל ער דאַרף לעבן.

דאָס איז די סיבה, פאַרוואָס דער גלות דריקט אויף אונדז אַ סך שטאַרקער, ווי אויף אונדזערע זיידעס. מיר האָבן ניט קיין נאַציאָנאַלן אידעאַל, וואָס צוליב אים זיינען מיר גרייט און פעאיק אויסהאַלטן צרות און ליידן. דערפאַר איז פאַר אונדז דער רענעסאַנס פּון דעם נאַציאָנאַלן, גייסטיקן אידעאַל, אַ פּראַגע פּון לעבן און טויט. אָבער יעדע לעבעדיקע אידעיִע, יעדער גרויסער נאַציאָנאַלער אידעאַל, קען

ניט אויפגעלעבט ווערן אין גלות. אין דער פרעמד דארן איין די פאלקס-
כוחות, ווייל זיי זיינען אפגעריסן פון דעם מקור פון זייער נארמאלן
וואוקס, קענען זיך ניט דערשלאגן אין דרויסן און פריי זיך אנט-
וויקלען.

„דער גייסט פון אונדזער פאלק נייטיקט זיך אין פרייהייט, —
האָט אַחד-העם געשריבן אין דער הקדמה צו זיין „על פרשת הדרכים“,
— די פרייע אַנטוויקלונג קען נאָר פאַרקומען אויף דעם היסטאָרישן
באָדן אין דעם לאַנד פון די אַבות. דאָרטן קען דער גייסט זיך אויפ-
וועקן פון זיין לאַנגן שלאָף און קריגן כוח אויפצולעבן דעם נאַציאָ-
נאַלן אידעאַל און געבן אים יענע פאַרמע, וואָס איז אין הסכּם מיט
אונדזערע נויטן. דער דאָזיקער אידעאַל דאַרף ווערן דער יסוד פאַר דעם
צווייטן פאַלק. ער דאַרף אים אויסהיטן פון אַ מאַראַלישער ירידה.
ער דאַרף אים קרעפטיקן, כדי דאָס פאַלק זאָל קענען רואיק און באַ-
וואוסטיניק ליידן ביזן סוף און וויסן קלאָר, צוליב וואָס עס ליידט.“

אַחד-העם האָט געהאַלטן, אַז ארץ-ישראל מוז ווערן דער גייס-
טיקער צענטער פון יידישן פאַלק. פאַר דעם צוועק וועט זיין גענוג,
אַז אין ארץ-ישראל זאָל זיך באַזעצן נאָר איין פּראָצענט פון גאַנצן
יידישן פאַלק. דאָס וועט זיין גענוג כדי דאָס לאַנד זאָל ווערן דער
גייסטיקער צענטער פאַר דעם צעווייטן פאַלק. דער איין פּראָצענט, דאָס
איז דער קוואַליטאַטיווער כוח, וואָס באַשטימט דעם גורל פון דעם
גאַנצן פאַלק, בעת די 99 פּראָצענט איז ניט מער ווי דער קוואַנטיטעט,
וואָס בלייבט אין גלות. די פעריפעריע פון אַ קרייז באַשטייט פון
אַ סך פונקטן, נאָר דער איין און איינציקער פונקט וואָס געפינט זיך אין
מיטן קרייז איז די „נשמה“, וואָס באַלעבט דעם גאַנצן קרייז.

אין וואָס באַשטייט דער דאָזיקער „אַבסאָלוטער יושר“, וואָס
געפינט זיך מחוץ צייט און שטח, אין וועמענס נאָמען זאָל אַ גאַנץ פאַלק
זיך מקריב זיין און ווייטער ליידן? אין וואָס באַשטייט דער גרויסער
ווערט פון דעם איינעם, לגבי די אַנדערע ניין און ניינציק?

די שליוות פון יידישן פאַלק, — זאָגט אַחד-העם, — באַשטייט
אין ווערן אַן „איבער-פאַלק“, אַ פאַלק פון נביאים, וואָס פאַרקער-
פערט דעם העכסטן טיפּ פון עטיק און ווערט דער געטרייער טרעגער
פון הויכע מאַראַלישע פליכטן. „דאָס פאַלק טראַכט ניט
וועגן דעם אויב דאָס איז שוועדלעך אָדער
נוצלעך פאַר מענטשן. דאָס ווערט געטאַן
נאָר לשם דער עקזיסטענץ פון אַזאַ העכערן
טיפּ.“

נאך בולטער ברענגט אַרויס אַחד־העם דעם דאָזיקן געדאַנק
אין אַן אַנדער אָרט:

„אַבסאָלוטע גערעכטיקייט, ווי אַ ציל אין זיך גופא און ווי די
העכסטע מדרגה פון מענטשלעכן שלימות איז לחלוטין ניט דעטער-
מינירט פון דעם גליק פון דער מערהייט. גערעכטיקייט, דאָס איז אמת
פאַרוואַנדלט אין טאַט (האמת במעשה), דאָס מיינט: דאָס דערהויבן
ווערן פון דעם יחיד איבער זיינע האַרץ־וואונטשן און כל אַלערליי
אוטיליטאַרע כוונות, הן לגבי זיך גופא, והן לגבי אַנדערע. אַזא אײנ-
שטעלונג גיט דעם מענטשן אַ מעגלעכקייט אורטיילן אַביעקטיוו און
ניט עמאַציאָנעל וועגן יעדן ענין און זיך פאַרטיפן אין זיין תוך.
אַבסאָלוטער אמת איז מאַראַלישע שלימות פון דער העכסטער מדרגה,
אפילו אין אַזעלכע פּאַלן, ווען דאָס ברענגט שאַדן דער פּאַלקס־מאַסע.
אַבסאָלוטע גערעכטיקייט איז די גייסטיקע אייגנשאַפט פון דעם
איבער־מענטש, וואָס טאַלערירט ניט קיין שום
באַגרעניצונגען אפילו ווען דאָס גייט אויפן
חשבון פון דעם גליק פון דער מערהייט.
די העכערע גערעכטיקייט רייסט זיך דורך אין דרויסן, מאַכט זיך אַ וועג
ניט רעכנדיק זיך מיט די קאַנסעקווענצן, ניט אינטערעסירנדיק זיך
אויב דאָס איז גוט אָדער שלעכט לגבי דער
דרויסנדיקער וועלט. דער מאַראַלישער איבער־מענטש
קעמפט אין נאָמען פון דער גערעכטיקייט גופא,
אפילו ווען דאָס איז שעדלעך פאַר דער מערהייט אָדער אפילו דעם
מענטשן, וואָס איז אין דעם דאָזיקן מאָמענט די פאַרקערפערונג פון
דער גערעכטיקייט.“

אַחד־העם זעט אין די נביאים די אמתע קעמפער פאַר אַזא
„אַבסאָלוטער גערעכטיקייט“ און אין דעם נביא זעט ער דעם „איבער-
מענטש“. זיין נביא איז ווייט פון דעם טיפּ נביא, וואָס דער רמב"ם
האַט געזען. דער אַלימפישער „איבער־מענטש“, וואָס שטעלט זיך פאַר
אַ דעוויז אין לעבן אַז „די וועלט מעג אונטערגיין, נאָר יושר זאָל זיגן“
— איז ווייט פון דעם אידעאַל פון אַ יידישן נביא. די נביאים האָבן
קינמאַל ניט געקענט פאַרשטיין, ווי קען מען דאָס קעמפן פאַר יושר,
ניט אין נאָמען פון מענטשן, נאָר לשם יושר, ווי אַן אַבסטראַקט גופא.
אַזא אײנעם, וואָלטן זיי געהאַלטן פאַר אַן אוממאַראַלישן, אומיושר-
דיקן און שעדלעכן מענטשן. אַזא אײנער, וואָס ברענגט ליידן און
שלעכטס דער „מערהייט“ נאָר צוליב דעם פּרינציפּ פון אַ יחיד, איז
ניט קיין יידישער נביא. די נביאים האָבן געקעמפט קעגן אונטערדריי-

קונג און קעגן אונטערדריקער. זיי האבן באשיצט די שוואכע, די אַרמע, די הילפלאָזע.

אחד־העם איז אַן אַבסטראַקטער דענקער, וואָס האָט געמאַכט אַ פעטיש פון פּילאָסאָפּישע באַגריפן. ער באַרעכטיקט אַן אויטאָנאָמע עקזיסטענץ פאַר די באַגריפן גופא, פאַר די אַבסטראַקציעס לשם אַבסטראַקציע.

שיינקייט, גוטסקייט, יושר האָבן אַן אימאָנעטע עקזיסטענץ, עקזיסטירן פאַר זיך גופא, האָבן אַ זעלבסטשטענדיקן ווערט. דעם מהות פון דער דאָזיקער אַבסטראַקציע וואָס דער מענטשלעכער מוח האָט זי געשאַפן און וואָס איז אַן אַפּשפּיגלונג פון געזעלשאַפטלעכע שייכותן צווישן מענטשן — ווערט צוגעגעבן אַזאַ סודות־פּולער זין, אַזעלכע צילן און אינטערעסן, וואָס זיינען אין תּוך גענומען אין אַ שאַרפּער סתירה מיט די מענטשלעכע אינטערעסן. מען וויל די לעבע־דיקע פּערזענלעכקייט פאַרשקלאַפן צו אַן אַבסטראַקציע, וואָס די דאָ־זיקע פּערזענלעכקייט גופא האָט געשאַפן, און וואָס קען ניט עקזיסטירן מחוץ איר.

צוליב אַן אַבסטראַקטער אידיע האָט אחד־העם אינגאַנצן פאַר־געסען די לעבעדיקע, רעאַלע פּערזענלעכקייט. ער האָט פאַרגעסן, אַז עטישע אמתן באַקומען ערשט דאָן אַ זין און אַן אינהאַלט, ווען זיי ווערן פאַרבונדן מיט מענטשלעכע מעשים. די אידיע פון יושר איז אַן אַפּשפּיגלונג פון מענטשלעכע באַציאונגען, פון אַ סאַציאַלן לעבן. דער מענטש, און ניט די אַבסטראַקציע, וואָס איז אַ פּראָדוקט פון דעם מענטשן — איז די מאָס פון עטישע אמתן. ניט יענער וועט זיין דער טרעגער פון העכערער גערעכטיקייט, וואָס פאַרטויבט אין זיך דאָס מענטשלעכע, נאָר דווקא דער, וואָס וועט תמיד האָבן אין זינען דעם מענטשן און וועט זיין פעאיק זיך דורכנעמען מיט מענטשלעכע ליידן און פיין.

אחד־העם נעמט זיך אַזוי שטאַרק צום האַרצן אונדזער נאַציאָ־נאַלן אומגליק, אונדזער „פאַרגליווערונג“. ער באַקלאַגט אַזוי שטאַרק דעם פּאַקט, אַז מיר זיינען געוואָרן נאָר אַן „עם הספר“, קנעכט פון ספר, פון טויטן אות, אַז ער איז גרייט דערשטיקן אין דעם פּאַלק אַלע זיינע לעבעדיקע געפילן און דערהרגענען אַלע פאַרלאַנגען און באַגערן.

ליידער, „ניט אַלע וואָס לאַכן אויס קייטן, זיינען אין דער אמתן פריי“.

אויך זיין שטאַרקער אינטעלעקט איז אַריינגעפאַלן אין אַ

שפינוזעבס פון סכאלאסטיק. ער גופא קען זיך בשום אופן ניט באַ-
 פרייען פון דער שקלאפעריי פון „טויטן אות“. זיין אידעאל איז ניט
 גענומען פון לעבן, נאָר דווקא פון אַ בוך; זיין „יושר“ איז ניט דער
 יושר, וואָס אַ מענטש זוכט, נאָר אַן אַבסטראַקציע. אין זיין אינטע-
 לעקטועלן סאָציאַל־עטישן סיסטעם איז ניט דער מענטש דער צענטער,
 נאָר דער אויטאָנאָמער, מאַראַלישער פּרינציפּ. די וואַלקנס פון אַב-
 סטראַקציעס קענען קיין ערדישן הימל דעם מענטשן ניט געבן.

18.

אין די 60-ער און 70-ער יאָרן פון פאַריקן יאָרהונדערט האָבן
 די אַנטיסעמיטן אין רוסלאַנד געהאַלטן אין איין טענה, אַז יידן זיינען
 ניט קיין פּראָדוקטיווער עלעמענט. זיי פאַרנעמען זיך רק מיט מסחר.
 דאָס זעלבע האָבן אָנגעהויבן טענהן אַלע רוסישע ליבעראַלן און אַפילו
 יידישע פּובליציסטן, וואָס האָבן געפירט אַ קאַמף פאַר בירגער־רעכט
 פאַר יידן.

די יידישע פּובליציסטן פון יענער צייט האָבן געהאַלטן,
 אַז יידן זיינען אַ מסחר־פּאַלק און דערפאַר וועט די לייזונג פון דער
 יידנפראַגע זיין ניט נאָר אַן אַקט פון יושר, נאָר אויך פון מלוכה־
 חכמה. יידן, ווי דאָס איינציקע „פּראַקטישע, אַקטיווע און פעאַיקע
 פּאַלק, — האָבן זיי געשריבן, — וועלן „קענען באַלעבן דעם מסחר
 און אינטענסיפּיצירן דאָס שטאַטישע לעבן“ אין רוסלאַנד.

צוליב דעם דאָזיקן קוק אויף יידן, ווי אויף סוחרים, איז דער
 ראַדיקאַלער טייל פון דער רוסישער אינטעליגענץ, וואָס האָט פאַר-
 טיידיקט די אינטערעסן פון דעם רוסישן פּראָלעטאַריאַט, געווען אינ-
 גאַנצן גלייכגילטיק צו דער יידנפראַגע און צו די דאָזיקע יידישע
 פּובליציסטן, וואָס האָבן געהאַלטן אַז מען דאַרף אַפּשאַפן דעם תּחום
 המושב, כדי יידן זאָלן קענען אַרויסווייזן זייערע האַנדלס־פעאַיקייטן
 אין גאַנץ רוסלאַנד. אַפילו דער טייל פון דער סאַמע סענסיטיווער
 יידישער אינטעליגענץ, וואָס איז געווען תּמיד גרייט צו פאַרטיידיקן
 די אינטערעסן פון דער יידישער פּאַלקס־מאַסע, האָט זיך אינגאַנצן
 אָפּגערוקט פון זיין פּאַלק. די דאָזיקע אינטעליגענץ האָט געהאַלטן,
 אַז עס איז איר חוב זיך מקריב זיין לטובת פון די פּראָלעטאַרישע
 שיכטן. מחמת דעם וואָס זיי האָבן געקוקט אויף זייער פּאַלק, ווי אויף
 „אַ פּאַלק פון סוחרים און מעקלערס“, האָט פאַר זיי דער דעווז „גיין
 אין פּאַלק“ געמיינט גיין צום רוסישן פּאַלק און איבערלאָזן דעם איי-
 גענעם פּאַלק אויף הפּקר.

ערשט אין די אַכציקער יאָרן איז די מיינונג, אַז יידן זיינען נאָר סוחרים, שטאַרק געביטן געוואָרן. מען האָט זיך איבערצייגט, אַז דער רוב בנין ורוב בנין פון יידישן פאָלק אין רוסלאַנד באַשטייט פון האַרעפאַשנע מענטשן. מען האָט אַנטדעקט אַ יידישן פראָלעטאַריאַט, אַן אַרימען, אַ פאַרדלות'טן, אָבער פאַרט אַ פראָלעטאַריאַט.

דאָס האָט גורם געווען, אַז פאַראַלעל מיט אַנדערע פאַקטאָרן פון יענער ניכטערער „איבערגאַנגס־צייט“ אין יידישן לעבן, זאָל אויך די דאָזיקע אַנדעקונגן משפיע זיין אויף אַ טייל פון דער יידישער אינ־טעליגענץ, אַז זי זאָל גיין אין פאָלק, דאָסמאָל צו זיין אייגענעם.

אויף דער אַרענע פון יידישן לעבן טרעט אַרויס אַ נייע דעמאָ־קראַטישע שיטה, דאָס מאָל ניט קיין עקזאַלטירטע און מיסטישע, ווי חסידות, נאָר אַ רעאַלע און ראַציאָנעלע, באַזירט אויף דעם מאַדער־נעם וויסן. די ראַלע פון דער דאָזיקער דעמאָקראַטישער אינטעליגענץ אין דעם יידישן פאָלקס־לעבן איז באמת זייער אַ ריזיקע. זי וועקט דעם באַוואוסטזיין, זי שטאַרקט דעם געפיל פון פראָטעסט, זי לערנט די דערשלאַגענע פאָלקס־מאַסן קעמפן פאַר מענטשלעכע תנאים פון לעבן און לערנט זי קעמפן קעגן גוואַלד און עקספּלואַטאַציע. די דאָזיקע אינטעליגענץ היילט ניט די וואונדן פון פאָלק מיט מיס־טישע טרוימען און חלומות, ווי חסידות האָט דאָס געטאָן. זי לערנט קעמפן פאַר רעאַלע זאַכן אין אַ רעאַלער וועלט, זי לערנט דעם פאָלק צו ווערן דער שמיד פון דעם אייגענעם גליק. די פראַקטישע טע־טיקייט פון דער דאָזיקער אינטעליגענץ באַשטייט אין קאַמף פאַר אַן עמאַנציפאַציע פון יחיד פון די קייטן פון קאָפיטאַליזם, קעגן דער עקאָנאָמישער קנעכטשאַפט און קעגן די רעכטלאָזע, געזעלשאַפטלעכע און פאָליטישע אינסטיטוציעס, וואָס זיינען ענג פאַרבונדן מיט דעם קאָפיטאַליסטישן סיסטעם.

אָבער די דאָזיקע אינטעליגענץ העלפט פון איין זייט באַפרייען און נאָרמאַל אַנטוויקלען זיך דער מענטשלעכער פּערזענלעכקייט, פון דער צווייטער זייט אָבער לייגט זי אַרויף נייע קייטן אויף דערוועלבער פּערזענלעכקייט. דער לינקער פליגל פון דער אַקטיווער יידישער אינטעליגענץ צעברעכט און באַזייטיקט דאָס אַלטע, באַפרייט דעם יידישן פאָלקס־מענטש פון זיינע אַלטע טראַדיציעס, ווישט אָפּ זיינע גלויבונגען און מסורות און צערייסט די פעדים מיטן עבר. זי פילט אָבער ניט אַן זיין נשמה מיט אַ נייעם גייסטיקן אינהאַלט. אויפן אַרט פון אַלטן שולחן ערוך גיט זי דעם פאָלק אַ נייעם, אַן אייגענעם, מער אַ מאַדערנעם, מער אַ ראַציאָנאַליסטישן, דאָך ניט ווייניקער טרור

קענעם און איינזייטיקן. אויפן אַרט פון דער דעמאָקראַטישער „רעליגיע פון האַרצן“ פון מיטלאַלטער, איז געשאַפן געוואָרן אויך אַ דעמאָקראַטישע, אָבער פון מוח אויסגעפשטלטע „רעליגיע“. מען וויל דעם פּאָלקס־מענטש געבן ווי דעם איינציקן אמתן „אני מאמין“ דעם דאָג־מאַטישן געדאַנק, אַז „יעדע אידעאָלאָגיע איז דעטערמינירט פון דעם כאַראַקטער פון די פּראָדוציר־כוחות“.

אַלץ וואָס שטימט ניט מיט דעם דאָזיקן „אני־מאמין“, ווערט געהאַלטן פאַר אַפיקורסות, פאַר ניט „פאַרנונפטיק“.

דער עקאָנאָמישער פּאַקטאַר, וואָס האָט אין די פרימיטיווע תנאים פון דער מענטשלעכער געשיכטע געשפילט אַ דאָמינירנדיקע ראָלע, האָט אין דער אמתן אָפּגעשפּיגלט די אידעאָלאָגיע און די פּסיכאָלאָגיע פון דעם פרימיטיוון מענטשן. מיטן פּראָצעס פון קאָמפּליצירט ווערן פון מענטשלעכע לעבן, מיטן וואַקס פון מענטשלעכע באַוואוסטזיין און מיט דער אַנטוויקלונג פון קולטור — איז אויפן אַרט פון איין אוניווערסאַלן פּאַקטאַר אין דעם היסטאָרישן לעבן — געקומען אַ פּיל־געשטאַלטיקייט און קעגנזייטיקע השפּעה פון פּאַקטאַרן, וואָס זיינען געקניפט און געבונדן און וואָס די פּאַקטאַרן פון דעם היסטאָרישן גורל פון דער מענטשהייט.

דעם יידישן האַרעפּאַשניק האלט מען אָבער אין איין אונטער־טראַגן ווי אַ דאָגמע, אַז דער לאַנג און מאַרטירערישער היסטאָרישער פּראָצעס איז ענג פאַרבונדן מיט די עקאָנאָמישע סיבות, ווי די איינ־ציקע, וואָס באַשטימען דעם גאַנג פון דער געשיכטע. די העכסטע מאָס אין אָפּשאַצן געזעלשאַפטלעכע דערשיינונגען זיינען ניט די איינ־טערעסן פון דער מענטשלעכער פּערזענלעכקייט, נאָר די אינטערעסן פון אַ באַשטימטער גרופּע, פון אַ געוויסן קלאַס מיט זיין „קלאַסן־פּסיכאָלאָגיע“, „קלאַסן־אידעאָלאָגיע“ און „קלאַסן באַוואוסטזיין“. די גאַנצע גייסטיקע עשירות פון דער מענטשהייט, דאָס אַלץ, וואָס איז דערגרייכט געוואָרן דורך געניאַליטעט און אַרבעט, די שיינקייט און די פּאַעזיע פון לעבן — ווערט באַטראַכט ניט אַזוי פון די אינטער־רעסן פון אַ יחיד, נאָר פון די אינטערעסן פון אַ קלאַס. די פאַר־שיידענע דערשיינונגען אין לעבן, די גאַנצע אינעווייניקסטע, רייכע, גייסטיקע וועלט פון דעם מענטשן מיט איר קאָמפּליצירטער גאַמע פון עמאָציעס און געפילן — דאָס אַלץ וויל מען אַריינלייגן אין סדום־בעטל פון „קלאַסן באַוואוסטזיין“.

די פּראָלעטאַרישע פּערזענלעכקייט ווערט פּראַקלאַמירט ווי די איינציקע פּעאיק אינגאַנצן זיך דורכנעמען מיט „דער אידעאָלאָגיע

פון דער צוקונפט". אין דער אמתן ווייזט זי זיך ארויס צו זיין מער ענג און איינזייטיק, איינפארמיק און טרוקן.

די דאזיקע דאגמען, וואָס ווערן געפרעדיקט זיינען צו שכלדיק און סכעמאטיש, אַז דער מענטש זאָל קענען אין זיי גלויבן.

עס איז ווייט ביט קיין צופאַל, אַז די יידישע שרייבער, אַפילו יענע, וואָס קענען זייער גוט דאָס לעבן פון די יידישע האַרעפאַשנע מאַסן, בעת זיי ווילן מאַלן אַ האַרמאָנישע געשטאַלט — זוכן זיי דאָס ניט אין דעם היינטיקן לעבן, ניט אין דער היינטיקער דעמאָקראַטיע, נאָר אין דער פאַרגאַנגענהייט, אין דעם אייגנאַרטיקן חסידישן לעבן. די סיבה דערפון איז ניט, וואָס אונדזערע שרייבער האָבן דווקא ליב די וועלט פון ראַמאַנטיק, אָדער ווייל זיי זיינען „קאַנסערוואַטיוו און רעאַקציאָנער“, ווי יענער צד וויל זיי באַצייכענען. די אמתע סיבה ליגט אַ סך טיפער. די האַרמאָנישקייט פון דער חסידישער וועלט ציט צו אונדזער שרייבער, אַזוי ווי גליעב אוספענסקין האָט געצויגן די וועלט פון רוסישע פויערים. דאָרטן קומט פאַר אַ קאַמף פאַר ברויט און גייסטיקע פערזענלעכקייט. צוליב דעם טאַקע ציט דעם יידישן שרייבער צו דער חסידישער וועלט.

די יידישע שרייבער ווייסן, פונקט ווי אוספענסקי האָט געוואוסט, אַז די האַרמאָנישקייט און גלייכגעוויכט פון דער וועלט, וואָס זיי באַ- שרייבן, איז ניט קיין פערמאַנענטע. זיי ווייסן אויך וויפל נאַאיווער עס-האַרצות איז דאָ אין דער דאָזיקער וועלט, וויפל „אומבאַוואוסט- זיין“ שטעקט אין איר. זיי באַגרייפן זייער וואויל, אַז די האַרמאָניש- קייט פון דער היינטיקער, באַוואוסטזיניקער פערזענלעכקייט קען ניט הויזן אין דעם אַלטן, טעאַלאָגישן בנין, געבויט אויף מיסטיציזם און זאַבאַבאַנעס. זיי פאַרשטייען, אַז אַ נייער בנין מוז אויסגעבויט ווערן, אַ בנין, געבויט אויף וויסן. אין דעם נייעם בנין דאַרפן זיך צונויפ- גיסן די „צוויי שיטות פון יידישן לעבן“, די דעמאָקראַטישע „רעליגיע פון האַרצן“ מיט איר קולט פאַר דער מענטשלעכער פערזענלעכקייט און מיט דעם ליכטיקן שיין פון אינטעלעקט, אמת, און מענטשלעכער, עולם-הזהיר-יושר.

דער דאָזיקער בנין, פונקט ווי דער אַלטער בנין, מוז אומבאַדינגט טראָגן אַ נאַציאָנאַלן חותם. אין דער דערוואַכונג פון דעם מענטשלעכן באַוואוסטזיין, אין קאַמף פאַרן אינדיווידואַליזם און פרייער מאַני- פעסטאַציע פון מענטשלעכער כשרונות, שפילט די אידיע פון נאַציאָ- נאַלן באַוואוסטזיין אַ זייער גרויסע ראַלע. אָבער דער דאָזיקער נאַ- ציאָנאַלער פרינציפ וועט שוין מער ניט פאַדערן, אַז דער מענטש

זאל זיך אפזאגן פון פרייהייט און וויסן. זיין אויפגאבע איז — שטיין אין נאָמען פון רעכט פון יחיד אויף דער וואַך פון דעם שטאַלץ פראַקלאַמירטן דעוויז:

יעדע נאַציאָנאַליטעט האָט דאָס רעכט צו לעבן און אַנטוויקלען פריי אירע כוחות. ניט אַנרירנדיג דערביי די רעכט פון אַנדערע נאַציאָנאַליטעטן. אַזאָ בנין וועט קענען אויפשטעלן נאָר אַ מחוץ קלאַסן אינטעליגענץ. כדי אויסצומיידן אַ שלעכטע אויס־טייטשונג זאל דאָס טאַקע געזאָגט ווערן, אַז די דאָזיקע אינטעליגענץ קען זיך ניט רעכענען מיט די קלאַסן־היפּוכים און קלאַסן־אינטערעסן. וואָס לייגן אַרויף זייער טיפע חתימה אויף דער סאָציאַלער אַנט־וויקלונג פון דער געזעלשאַפט.

עס איז אָבער ניט איר אויפגאבע זיך פאַרנעמען מיטן אוטאָ־פּישן פּלאַן — פאַרגלעטן די דאָזיקע קעגנזאַצן. איר פּונקציע איז: שטיין אויף דער וואַך פון די אינטערעסן פון די אַרבעטנדיקע מאַסן, דאַרטן, וואו עס ווערט אומברחמנותדיק דעפאַרמירט די מענטשלעכע פּערזענלעכקייט; דאַרטן, וואו רייכע מענטשלעכע כוחות ווערן פאַרשלונגען פון דעם אומזעטיקן אַפּגאַט פון פּראָפּיטן.

די אינטעליגענץ דאַרף די דאָזיקע שליחות דורכפירן ניט אין נאָמען פון קלאַסן־אינטערעסן, אָדער אין נאָמען פון „אַבסאָלוטן יושר“, נאָר אין נאָמען פון דעם צעקאַלעטשעטן, פאַרבלוטיקטן, באַ־שמצטן און געפּייניקטן לעבעדיקן, ליידנדיקן מענטשן.

ווייל דער מענטש שטייט איבער אַלע קלאַסן, ווייל דער מענטש — איז דער העכסטער אמת אויף דער וועלט, ער איז די העכסטע מאַס פאַר אַלע סאָציאַלע, נאַציאָנאַלע, פּאָליטישע און קולטורעלע פּראָ־בלעמען.

די אַקטיווע יידישע אינטעליגענץ דאַרף זיך רעכענען מיט די עלעמענטן פון דער מענטשלעכער פּסיכאָלאָגיע און אידעאָלאָגיע, וואָס זיינען אַ פּועל־יוצא פון קלאַסן און נאַציאָנאַל־אינטערעסן. זי קען ניט פאַרלייקענען זייער עקזיסטענץ און זי דאַרף זיך רעכענען מיט די אַנטאָגאָניזמען און היפּוכים פון די דאָזיקע אינטערעסן. אָבער די „נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע“ און די געזעלשאַפטלעכע אַרגאַניזאַציע פון דער צוקונפט — דאָס אַלץ טאַר בשום אופן ניט באַטראַכט ווערן, ווי אַ ציל פאַר זיך גופא, נאָר ווי אַ מיטל, וואָס העלפט באַפּרייען דעם יחיד פון נאַציאָנאַלן און עקאָנאָמישן יאָך, פון שווערע קייטן, וואָס טאַרמאָזירן דעם וואַקס און דעם אויפבלי פון דער אַלזייטיקער, האַרמאָניש־אַנטוויקלטער מענטשלעכער פּערזענלעכקייט.

די געשיכטע פון דער רוסיש-יידישער פרעסע

(1880—1860)

די באציאונג פון די מלוכה-באאמטע צו יידישער בילדונג. דער אויפשוואונג פון דער רוסישער געזעלשאפטלעכקייט און די באציאונג פון דער פראגרעסיווער פרעסע צו דער יידנפראגע. אדעס, ווי א קולטור-צענטר. א פרואו צו שאפן א יידישן ארגאן אויף רוסיש. דער פראגראם פון „ראזסויעטס“. די מעמאראנדומס פון טארנאפאל און ראבינאוויטש. זייער בליק אויף צו דער רוסישער שפראך און צו יידיש. זייער בליק אויף די אויפגאבן פון א יידישן ארגאן. די ראלע פון פראגאו אין גרינדן דעם „ראזסויעטס“.

1

די משכילים פון די 40ער יארן פון 19טן י"ה, זיינען געווען גע-טרייע תלמידים פון דער „בערלינער השכלה“ און האבן שטארק געהאלטן פון דעם „אויפגעקלערטן אבסאלוטיזם“, זיי האבן ניט געגלויבט אין א רעגענעראציע פון רוסלענדישן יידנטום אן דער אקטיווער און גינ-ציקער הילף פון דער מאכט. זיי זיינען געווען טיף איבערצייגט, אז אלע טעותים און בלאנדזשענישן זיינען א פועל-יוצא פון ניט-וויסן. עס וועט זיין גענוג נאר אויפצוקלערן, עפענען די אויגן און דער תיכפדיקער נצחון פון אמת איז ממש א פארזיכערטער. די סאמע וויכטיקסטע און פראקטישע משכילים, ווי ר' יצחק בער לעווינזאן (ריב"ל) האבן זיך געשטעלט א דאפלטע אויפגאבע: ראשית, ווירקן מיטן כוח פון איי-בערצייגונג אויף די יידן, וואס זיינען לויט זיין מיינונג, אומוויסנדיק, והשנית, באקענען די רעגירונג מיטן אינעווייניקסטן לעבן פון יידישן פאלק און מיט זיינע דרינגדיקע נויטן. די משכילים האבן ניט גע-האט קיין שום ספקות, אז די רעגירונג פון ניקאליי דעם ערשטן איז פול מיט גוטע, הומאנע כוונות לגבי יידן און איז גרייט זיך אריינ-טראכטן אין די סיבות פון יידישע צרות. אזא צוגאנג האט זיך גענומען

דערפון, וואָס די משכילים האָבן געקוקט אויף די דעמאָלטיקע רעגירונג ווי אויף אַ פאַרקערפערונג פון פראַגרעס און קולטור.

כדי קענען ריכטיק אָפשאַצן און אַביעקטיוו אַנאַליזירן דעם שטאַנדפונקט פון דער דעמאָלטיקער יידישער אינטעליגענץ, איז נויטיק, צו פאַרשטיין די אויסטערלישע באַציאונג פון די באַאָמטע פון יענער תקופה צו דער פראַגע פון בילדונג פאַר יידן. דער זעל-בער אַזאַוואַראָן, דער דעמאָלטיקער בילדונגס-מיניסטער, וואָס האָט זיך אויסגעדריקט, אַז אויב עס וועט אים געלינגען צוריקרוקן רוסי-לאַנד אויף 50 יאָר, וועט ער מיט דעם דערפילן זיין חוב לגבי דעם לאַנד, האָט זיך אונזערע משכילים און אויך אַנדערע אויסגעדוכט צו זיין אַן אמתער פריינט פון יידישער בילדונג. ער איז דאָס טאַקע געווען, בטבע אַ רעאַקציאָנער, האָט ער געזען אין בילדונג און קולטור אַ גרויסע, דעמאָרליזירנדיקע געפאַר פאַרן רוסישן פּאָלק. אין דער זעלבער צייט אָבער איז ער געווען טיף איבערצייגט, אַז נאָר דורך אַלגעמיינע מענטשלעכע בילדונג קען מען פאַרניכטן אין יידן „דעם פאַנאַטיזם און דערנענטערן זיי צום אַלגעמיינעם פרינציפ פון ביר-גערלעכקייט.“

די אייגנאַרטיקע קעגנזייטיקע באַציאונג צווישן דער רוסישער רעגירונג און די פאַרשטייער פון דער יידישער ליטעראַטור פון די 40ער יאָרן פון 19טן י"ה, דערמאָנט אין אַ סך פרטים די באַציאונגען פון דער רעגירונג נאָך פּיאָטר דעם גרויסן צו דער דעמאָלטיקער רוסישער ליטעראַטור, וואָס האָט ערשט אָנגעהויבן אויפגיין, די דער-וואַכונג פון די העכערע שיכטן פון דער רוסישער געזעלשאַפט, וואָס איז געקומען ווי אַ פּועל-יוצא פון די דאָזיקע רעפּאַרמען, האָט גורם געווען אַ שטיצע, מצד דער מלוכה. דאָס איז געווען דערפאַר, וואָס די רעגירונג האָט געקוקט אויף ליטעראַטור ווי אויף אַ געזעלשאַפטלעכע פונקציע. לגבי דער ליטעראַטור פון יענער תקופה, האָט די רעגירונג רעפּרעזענטירט מיט זיך די „ציוויליזאַציע“.

אויף דעם האָט שוין בשעתו ריכטיק אָנגעוויזן אַלעקסאַנדער גערצען. די דעמאָלטיקע מליצהדיקע פּאַעזיע פון אַדעס און לויב גע-זאָנגען האָט זיך געשפּייזט נאָר מיט געפילן פון הכנעה לגבי דער „אויפגעקלערטער“ רעגירונג. אַן אַנאַלאָגישע דערשיינונג קומט אויך פאַר אין יענער תקופה אויפן סעקטאָר פון דער יידישער בילדונג. דעריבער איז ניטאָ זיך וואָס צו וואונדערן, אַז הומאַניזם און בילדונגס-פּאָליטיק פון דער דעמאָלטיקער רעאַקציאָנערער רעגירונג האָבן באַ-זונגען אין ענטוויקאָסטישע שירים ניט נאָר סתם משכילים-אויטאָדי-

דאקט. אפילו אזא געבילדעטער און טאלאנטירטער פאָעט ווי וויל-העלם וואָלפּזאָן (1820 — 1865) האָט זיין ווערק וועגן דער ליטעראַטור אין רוסלאַנד, וואָס ער האָט אָנגעשריבן אויף דייטש, געווידמעט דעם בילדונגס-מיניסטער אַוואַראַו.

די משכילים, צעברעקלט און אָן אַ סאָציאַלער באַזע אין פּאָלק, האָבן מיט גרויס פּרייד זיך איבערצייגט אַז זיי האָבן אין דער רעגירונג אַ שטאַרקן שותף, וואָס איז גרייט צו „פאַרבעסערן“ און „אומשעדלעך מאַכן“ די יידן דורך שקאַלעס און אייראָפּעאישער בילדונג. פּונקט ווי די ניקאַלאַי-רעגירונג זיינען די משכילים געווען איבערצייגט, אַז די הויפּט-שולדיקע אין דעם פינצטערן רעכטלעכן מצב פון יידן זיינען ניט קיין אַנדערע נאָר זייער אייגענער פּאַנאַטיזם און אומוויסנקייט. דעריבער דאַרף מען זיך קודם-כל נעמען פאַרבעסערן זיי מאַראַליש דורך שולן און דערציאונג. די משכילים האָבן ניט אויפּגעהערט צו אַפּעלירן צום הומאַניזם און גוטהאַרציקייט פון דער רעגירונג, וועמען זי האָט געהאַלטן פאַרן איינציקן כוח אין לאַנד. מיט דער רוסישער געזעלשאַפּטלעכער מיינונג, מיט די פּראַגרעסיווע אידעאישע ריכט-טונגען, האָבן די משכילים בכלל זיך ניט גערעכנט. דאָס איז געווען ניט נאָר דערפאַר, וואָס די דאָזיקע ריכטונגען זיינען אין ניקאַלאַיס צייטן געווען שוואַך און דערשטיקט. בכלל, האָבן די משכילים אפילו ניט געוואוסט וועגן דער עקזיסטענץ פון אַזעלכע כוחות. אויסגעוואַקסן אויף די יסודות פון דער דייטשער קולטור, זיינען די רוסישע משכילים געבליבן לגמרי פּרעמד דער רוסישער ליטעראַטור און קולטור. אזאַ לאַגע האָט אויך גורם געווען דער פּאַקט, וואָס די אייראָפּעאישע קול-טור אין רוסלאַנד איז אין די ערשטע צענדליקער יאָרן פון 19טן י"ה געווען צוגענגלעך נאָר דעם אַדל-קלאַס, מיט וועלכן דאָס רוסלענדי-שע יידנטום האָט קיין נאָענטע באַציאונגען בכלל ניט געהאַט.

די שפּראַכן פון די פעלקער פון יענע טעריטאָריעס פון רוסלאַנד, וואו יידן האָבן געמעגט וואוינען איז געווען אַלץ וואָס מען וויל, אָבער ניט קיין רוסיש. אין קורלאַנד איז דאָס געווען דייטש און לעטיש, אין ליטע און וויסרוסלאַנד — פּויליש, ליטוויש, זשמודיש און ווייס-רוסיש, אין די דרום-מערבדיקע געגנטן — פּויליש און אוקראַיניש. רוסיש איז נאָך צו יידן ניט דערגאַנגען.

אָבער אין די 50ער יאָרן האָט זיך די כמעט מאַנאָליטישע מאַסע משכילים אָנגעהויבן זיך שטאַרק דיפּערענצירן. לעבן אויטאָדידאַקטן, אויפּגעצויגן אין גייסט פון דער „בערלינער השכלה“, האָבן זיך שוין באַוווּן גראַדואירטע פון די ראַבינער שולן און אוניווערזיטעטן. זיי

האָבן שוין געקענט רוסיש און די רוסישע ליטעראַטור. דאָס אויפֿ-
וואַכן פֿון דער רוסישער געזעלשאַפֿטלעכקייט, וואָס איז געקומען ווי
אַ רעזולטאַט פֿון דער סעוואַסטאָפּאָלער מפּלה, האָט געמוזט משפּיע
זיין די ייִדישע אינטעליגענטן, וואָס זיינען אַדורכגעגאַנגען אַ רוסישע
שול.

„מיר האָבן דערוואַכט די ערשטע — שרייבט לעוואַנדאָ, איינער
פֿון די דאָזיקע ייִדישע אינטעליגענטן — בעת מיר האָבן דערהערט
אַרום זיך מענטשלעכע שטימען, די שטים פֿון דער רוסישער געזעל-
שאַפֿט, וואָס האָט גערעדט דורך דער רוסישער פרעסע.“ (1)

די געזעלשאַפֿטלעכע באַוועגונג וואָס האָט אַרומגענומען די גאַנצע
רוסלענדישע אינטעליגענץ, האָט ראַדיקאַל געביטן די שטעלונג פֿון
דער רוסישער געזעלשאַפֿט און פרעסע צום ייִדישן פּראָבלעם. דער
שטאַרקער שטראָם געווענדט אין דער ריכטונג פֿון אַפּשאַפֿן די אַלטע
און פּאַרשימלטע פּרינציפּן, דאָס אַלץ, וואָס שטערט לעבן פּריי —
האָט דורכגעבראַכן דעם אייז פֿון דער ביטולדיקער און גלייכגילטיקער
באַציאָונג לגבי ייִדן. די רוסישע פרעסע האָט אַרויסגעוויזן אַן אוי-
סערגעוויינלעכן אינטערעס צו דער ייִדישער פּראָגע. אין די סאַמע
חשובּסטע זשורנאַלן, ווי דער „סאַוורעמעניק“ (דער מיטצייטלער) ביזן
האַלבֿאַפּיציעלן „רוסישן אינוואַליד“ — האָט מען אָנגעהויבן פּאָדערן
אין נאָמען פֿון הומאַניזם און רעספּעקט פּאַר דער מענטשלעכער פּער-
זענלעכקייט — אַפּשאַפֿן די באַגרענעצונגען, וואָס דריקן אַזוי שטאַרק
אויף דער ייִדישער באַפֿעלקערונג.

„די דעקלאַראַציעס פֿון דער רוסישער ליטעראַטור אין שייכות
צו דער יידנפּראָגע — האָט שפּעטער (אין 1866) געשריבן לעוואַנדאָ,
שטעלן פּאַר מיט זיך אַ ליכטיק בלאַט אין דער געשיכטע פֿון רוסלענ-
דישע ייִדן. מען וועט קיינמאַל ניט פּאַרגעסן אַט יענע וואַרעמע, הויך
הומאַניטאַרע ווערטער, וואָס די רוסישע ליטעראַטור האָט אַרויסגע-
זאָגט לטובת פּאַרבעסערן די ייִדישע לאַגע אויף מער ליבעראַלע יסודות.
מיט זייער קליינע אויסנאַמען, זיינען אַלע געזעלשאַפֿטלעכע פּעריאָדישע
אויסגאַבעס פֿון די לעצטע צען יאָר געווען איינשטימיק לטובת ייִדן,
ווי מענטשן, וואָס ביי בעסערע תנאים וועלן זיי קענען זיין און וועלן
זיין נוצלעכע בירגער פֿון לאַנד, קיין בעסערע מליץ יושרס פֿון זייער

(1) וואַכנאָד, 1881, VI, 134; אויך מנשה מאַרגוליס אין דעם זעלבן
זשורנאַל, 1895, II, 108—109.

גורל האָבן די יידן ניט געהאַט אַפילו אין די פּערזאָנען פון מאַקאַלי דזשאַן ראָסל און ד' איזראַעלי" (2).

די יידישע אינטעליגענץ-קרייזן זיינען געוואָרן שטאַרק אָפטימיסטיש. פאַר זייערע איבעראַשנדיקע אויגן האָבן זיך פּלוצים געעפנט פריידיקע, ברייטע האַריוואַנטן. אין זייערע הערצער האָט זיך וואַרעם אַנגעצונדן אַ ליכטיקע האַפענונג אויף אַ שנעלער גאולה פון אַ לאַנגן גלות. די רוסיש-יידישע אינטעליגענץ האָט צום ערשטן מאל דער-שפּירט אַ נייעם כוח. דאָס איז געווען דער כוח פון דער געזלשאַפּט-לעכער מיינונג. אין דער פּריערדיקער תקופה פּלעגן די משכילים ווען זיי האָבן געוואַלט באַקענען די מלוכה מיט די נויטן פון דעם יידישן לעבן געשיקט אויספירלעכע מעמאָראַנדומס. די צייטן האָבן זיך געביטן. מען האָט באַדאַרפט באַאיינפלוסן די וואַקסנדיקע אין חשיבות געזעלשאַפּטלעכע מיינונג פאַר אַזאַ אַרבעט. ס'איז שוין געווען נייטיק אַ ספּעציעלער אַרגאַן, און דווקא אין דעם לשון פון דעם לאַנד אַ זשורנאַל, וואָס זאָל זיך אָפּגעבן מיט אַלע פּראַבלעמען פון יידישן לעבן.

אַזאַ אַרגאַן האָט באַדאַרפט געבן אַ תשובה אויף די אַלע שאלות וואָס האָבן געפאַדערט אַ תיכּפּדיקע לייזונג און וואָס די נייע צייטן האָבן אַרויסגעבראַכט. אַזאַ שריפט האָט קודם-כל באַדאַרפט זיין דער צענטער פון דער פאַראייניקונג פון דער יידישער אינטעליגענץ אין איר קאַמף מיט דער אָפּגעשטאַנענקייט פון דעם אינעווייניקסטן יידישן לעבן.

דער סאַמע פּאַסיקסטער פּלאַץ פאַר אַזאַ פּעריאָדישער שריפט איז געווען אַדעס, דאָן דער גרעסטער יידישער צענטער אין דרום-רוסלאַנד. צוליב אַ ריי קולטור-סאַציאַלע סיבות, האָט די אַדעסער קהילה שוין אין דער ערשטער העלפט פון 19טן י"ה אַנגענומען איי-ראַפּעאישע פאַרמען און די דאַרטיקע יידן האָבן געהאַט דעם גרעסטן קאַנטיניגענט פון רוסיש קענעוודיקע. אַלעקסאַנדער צעדערבוים האָט פאַרזיכערט, אַז ער איז געווען דער ערשטער איניציאַטאָר אַרויסצו-געבן אַ יידיש-רוסישן זשורנאַל. בעת ער איז אין יאָר 1857 געווען אין וואַרשע, האָט מען אים פאַרגעשלאַגן זיך צו באַזעצן און אַרויס-געבן אַ יידישע צייטונג. יעקב טוגענד האַלד, דער דירעקטאָר פון דער אַרטיקער ראַבינער-שול, האָט צוגעזאַגט זיך משתדל זיין מכוּח אַ דער-לויבעניש. צעדערבוים האָט זיך אָבער פון דעם אָפּגעזאַגט, ווייל ער

(2) לעוואַנדאַ : צו דער פּראַגע פון יידן אין מעריב קאַנט. (רוסיש), ווילנע, 1866, 12—13.

האָט ניט געוואָלט זיך שייַדן מיט דער משפּחה, וואָס האָט דעמאָלט געוואוינט אין אָדעס (3). ווען ער איז געקומען קיין אָדעס, האָט ער אין אַ שמועס מיט יוסף ראַבינאוויטש געגעבן אים אַן עצה זיך משתדל זיין מכּוּח אַ דערלויבעניש אויף אַ זשורנאַל אין דער רוסישער שפּראַך, געווידמעט די אינטערעסן פון יידנטום. פּאַקטיש אָבער האָט דער דאָ-זיקער ראַבינאוויטש בשותפות מיט יאַאַכים טאַרנאַפּאַל, אַ צייט פאַר דעם שמועס מיט צעדערבויען, דערלאַנגט אַזאַ בקשה צו דעם באַ-וואוסטן געלערנטן פיראַגאַוו, וואָס איז דאָן געווען דער קוראַטאָר פון אָדעסער שול-ראַיאָן. צו דעם מעמאַראַנדום האָבן ביידע מוסיף געווען אַ פּראַגראַם פאַרן געפּלאַנטן זשורנאַל פאַר יידן וואָס האָט געזאַלט הייסן „ראַסוויעט“ (פּרימאַרגן).

לויט דער דערקלערונג פון ביידע רעדאַקטאָרן האָט דער זשור-נאַל געוואָלט דינען ווי אַ מיטל צו פאַרשפּרייטן צווישן יידן „נוצלעך וויסן, אמתע רעליגיעזיטעט און די דינים פון צוזאַמענלעבן אין מאַ-ראַלישקייט.“ פון די זיבן פונקטן, וואָס זייער פּראַגראַם האָט געהאַט זיינען די ערשטע פינף די סאַמע כאַראַקטעריסטישע פאַר די שטימונגען פון יענער צייט.

1. פאַרעפנטלעכן אַלע אוקאַזן און באַפעלן פון דער רעגירונג, וואָס איז שייַך יידן; טייטשן די דאָזיקע באַפעלן, אויב דאָס וועט זיין נויטיק בנוגע זייערע צילן און געדאַנקען און אויפפאַדערן אַז מען זאָל זיי אומבאַדינגט דורכפירן, ווייל, עס איז ניטאָ קיין שום ספק, אַז זייער כּוונה איז ברענגען וואוילטאַג און נוצן אינוער פאַלק.
2. פאַרשפּרייטן צווישן פאַלק אמתע רעליגיעזיטעט און מאַראַ-לישקייט וואָס זאָל באַפעסטיקט ווערן מיט פּסוקים פון כתבי הקודש און משלים פון יידישע פאַלקס-מסורות און אַלטע ספרים, וואָס זיינען הייליק ביי יידן.
3. פאַרשפּרייטן ליבע צום פאַטערלאַנד, געפילן פון געטריישאַפט, חשק צו אַרבעט און טעטיקייט, צוגעבן מוט יידן זיך לערנען די שפּראַך פון פאַטערלאַנד, זיך מתיהד זיין מיט דער פאַטערלענדישער בילדונג, פלייסיק באַזוכן אַגריקולטור-שולן און בפרט די ראַבינער און מלוכה-שולן, וואָס די רעגירונג האָט געשאַפן פאַר יידן.
4. דורך ערנסטע טראַקטאַטן אָדער הומאַניסטישע מעשיות און דערציילונגען אויסראַטן די פאַרעלטערטע אָבערגלויבנס אָדער די פאַרשימלטע, הגם ווייט ניט קיין שעדלעכע מנהגים.
5. אַרויסרופן צווישן פאַרמעגלעכע מענטשן אַ שטאַרקן חשק

טאָן מעשים טובים און העלפן דער רעגירונג אין אירע גוטע כוונות לגבי יידן.

„מיר זיינען בטוח — פאַרענדיקט זיך דער מעמאַראַנדום — אַז דער דאָזיקער זשורנאַל, חוץ דעם וואָס ער וועט זיין אין די שבתים און יום־טובים אַ גוטער לייענשטאָף פאַר יידן, וועט אויך ברענגען אַ סך נוצן דער גאַנצער יידישער באַפעלקערונג אין רוסלאַנד און וועט העלפן אונדזער רעגירונג, וואָס באַמיט זיך תמיד און אויפריכטיק צו פאַרבעסערן דאָס לעבן פון אונזער פּאָלק און דערהויבן אים מאַראַליש און אינטעלעקטועל. דורכגענומען מיט ליבע פאַר אונדזער פּאַטערלאַנד און מיט געפילן פון אונטערטעניקער געטריישאַפט, שטעלן מיר זיך די אויפגאַבע צו האַנדלען לאַיאַל און דערפאַר דערלויבן מיר זיך צו האַפן, אַז די רעגירונג וועט אונז מזכה זיין מיט איר צוטרוי לגבי אונז“ (4).

די מחברים פון דער דאָזיקער „זאַפּיסקע“ האָבן זיך באַזונדער שטאַרק באַמיט אונטערצושטרייכן, אַז איינע פון די הויפט־מניעות פאַר דער בילדונג פון רוסלענדישן יידנטום איז דער „צעקאַלעטשעטער זשאַרגאַן, וואָס עס רייזן אויף אים די יידן אין רוסלאַנד“.

„דער דאָזיקער לשון איז אַזוי צעקאַלעטשעט — שרייבן זיי — אַז ער פאַרדינט אַפילו ניט דעם נאַמען פון אַ שפּראַך. אויף דעם דאָ־זיקן לשון איז אוממעגלעך צו שרייבן וועלכע עס איז ערנסטע חיבורים, ווייל ער פאַרמאַגט ניט קיין גראַמאַטישע כללים און מען קען אויף אים ניט אויסדריקן אַ סך אַבסטראַקטע באַגריפן און געדאַנקען.“

אַ פּאָלק, וואָס האָט ניט קיין לעבעדיקן לשון, קען אויך ניט האָבן קיין „אייגענע בילדונג, וואָס זאָל אַרויסוואַקסן פון די טיפענישן פון דעם פּאָלק גופא, וואָס זאָל זיך שפייזן מיט אייגענע כוחות און פאַנאַנדערטראַגן וואַרעמקייט און חיזות אין אַלע זיינע אברים“. נאָר די רוסישע שפּראַך קען זיין דער דאָזיקער פאַראייניקנדיקער רינג, ווייל יעדער איינער פאַרשטייט מער אַדער ווייניקער די רוסישע שפּראַך.

„רוסיש קענען איז גענוג שטאַרק פאַרשפּרייט אַפילו אין די נידעריקע שיכטן פון יידישן פּאָלק“ — האָבן די צוויי קאַנדידאַטן אויף רעדאַקטאָרן שטאַרק פאַרזיכערט.

אין אַ פּריוואַטן בריוו צו לעוואַנדען, האָט דער זעלבער ראַבינאַ־וויטש זיך אויסגעדריקט אַז „די רוסישע שפּראַך און בכלל דאָס קע־נען לייענען רוסיש איז גענוג שטאַרק פאַרשפּרייט צווישן יידן אין

(4) י. געסען: פּערעזשיטאַיע, III, 40-41.

רוסלאַנד". טאַרנאַפּאַל האָט אַפילו געמיינט, אַז אַ יידישע צייטונג אויף רוסיש וועט זיין „אינטערעסאַנט און נויטיק פאַר אַלע קלאַסן פון אונזערע אַמונה ברידער". אַזאַ צייטונג וועט ווערן דעם יידנס מדריך אין האַנדל, אינדוסטריע און וויסנשאַפטן, ווי אויך אין רעליגיע, מאַראַל און סאַציאַלע ענינים. אַפילו „דער ניט געלערנטער, אָבער וויסנדרור־שטיקער יידישער פּאַלקס־מענטש" — וועט אויך געפינען אין דעם דאָזיקן זשורנאַל „פּראַקטישע אַנווייזונגען וועגן פאַרשיידענע מלאכות און ערד־אַרבעט".

אַזעלכע קאַטעגאָרישע דעקלאַראַציעס, אין אַ צייט ווען אין דער אַמתן האָבן זייער ווינציק יידן אין רוסלאַנד געקענט די רוסישע שפּראַך, מוזן אַרויסרופן אַ פאַרוואַנדערונג. אין זיי לאָזן זיך הערן די ווידערקולן פון דער אייגנאַרטיקער דאַקטרינע־ערישקייט, וואָס איז געווען אַזוי כאַראַקטעריסטיש פאַר אַ סך חסידים פון דער השכלה.

אין יענער צייט איז געווען אַ קליין הייפעלע אינטעליגענץ, וואָס האָט פאַרהעלטניסמעסיק לייכט זיך אויסגעלערנט רוסיש. דאָס האָט ביי די „פּראַגרעסיסטן" געשאַפן די אילוזיע אַז די מאַסע וועט מיט דער זעלבער לייכטקייט אויפגעבן דעם „צעקאַלעטשעטן זשאַרגאָן" און אויך פאַר איר וועט רוסיש ווערן דער „פאַראַייניקנדיקער רינג".

פאַר זייערע אויגן איז געשטאַנען אַ פאַרטיקער ביישפּיל: דאָס איז געווען דאָס מעריב אייראָפעאישע יידנטום, וואָס האָט גאַר שנעל אַנגענומען דעם לשון פון דער סביבה. דערביי האָט מען זיך ניט גע־רעכנט מיט די קולטור־סאַציאַלע אונטערשיידן אין מעריב און אין מזרח; מען האָט זיך אויך ניט גערעכנט מיטן פּאַקט, אַז אין מעריב־אייראָפּע איז דאָס יידנטום געווען ניט מער ווי אַ דינער שיכט אין אַ פרעמדער באַפעלקערונג. בעת אין רוסלאַנד האָבן יידן געלעבט ווי אַ קאַמפּאַקטע מאַסע.

דער שול־קוראַטאָר פּיראַגאַוו האָט זיך באַצויגן זייער סימפּאַטיש צו דער פעטיציע פון ראַבינאַוויטש און טאַרנאַפּאַל און זי געשטיצט גינצליך ביים בילדונגס־מיניסטער. דערביי האָט ער דעם ענין אַזוי אויפ־געקלערט, אַז פּאַקטיש איז ער דער איניציאַטאָר פון דער אויסגאַבע, וואָס ווערט באַשטימט נאָר פאַר יידן. זיין הויפּט־מאַטיוו איז געווען די איבערצייגונג, אַז פאַרשפּרייטן צווישן דער יידישער באַפעלקערונג אַלגעמיינע ידיעות, איז איינע פון „די וויכטיקסטע מיטלען אויסצו־וואַרצלען די פאַרגרעבטע אַבערגלויבנס און דערנענטערן (די יידן) צו די קריסטלעכע תּושבים פון לאַנד".

ניט געקוקט אויף דעם, וואָס דער בילדונגס־מיניסטער נאָראָוו

און דער מיניסטער פאר אינעווייניקסטע ענינים לאַנדסקאוון און דער ניי-רוסישער גובערנאַטאָר גראַף סטראַגאַנאָוו זיינען געווען גינציק געשטימט פאַר דער אונטערנעמונג — האָט מען זייער בקשה צוריק־געוויזן. דעם גאַנצן ענין האָט מען (12טן נאַוועמבער 1857) איבערגע־געבן דעם יידן־קאָמיטעט. דער דאָזיקער קאָמיטעט האָט געהאַלטן אַז, מען קען ניט פאַרלייקענען אַז אַ ספעציעלער זשורנאַל פאַר יידן איז נוצלעך, ווייל ער שטעלט זיך פאַר אַן אויפגאַבע אָפשוואַכן דעם רע־ליגיעזן פאַנאַטיזם“.

„אַבער, היות ווי אַן אויסגאַבע פון אַ יידישן זשורנאַל אויף רו־סיש מיט אַ רעליגיעזן אינהאַלט וועט אין אַ סך פרטים זיין אומבאַקוועם, איז די מיינונג פון קאָמיטעט, אַז אויב ראַבינאַוויטש און טאַרנאַפּאַל האָבן בדעה אַרויסגעבן זייער זשורנאַל אויף העברעאיש אָדער אויף יידיש־דייטש — וואָס ווערט באַנוצט פון יידן אין רוסלאַנד — קען מען זיי אַזאַ דערלויבעניש געבן. דער דאָזיקער באַשלוס האָט ניט נאָר אַרויסגערופן גרויס צער צווישן די משכילים נאָר האָט געשטעלט זייער גאַנצע אַרבעט אין אַ פאַרלעגנהייט. אַזאַ רעזאָלוציע איז בפירוש געווען אין אַ סתירה מיט דער עיקר טענדענץ פון דער רעגירונג לגבי יידן, וועגן וועמעס דערנענטערונג מיט דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג זי האָט זיך אַזוי שטאַרק געזאָרגט.

„רוסיש ווערט פאַרווערט און דער דייטש־יידישער זשאַרגאָן ווערט פּראָטעזשירט — האָבן די משכילים געפרעגט מיט פאַרוואונ־דערונג — ווי אַזוי זאָל מען פאַרשטיין דעם דאָזיקן אומזין? וואָס איז דאָס — אַ רעאַקציע אין סיסטעם פון בילדן יידן אָדער אַן אומגליק־לעכע מיספאַרשטענדעניש?“

די איניציאַטאָרן פון דער אונטערנעמונג האָבן זיך אַבער ניט פאַרלאָרן. היות ווי אין באַשלוס פון קאָמיטעט איז דער הויפט־מאַטיוו פאַרן אָפזאָג געווען, אַז עס איז „ניט פאַסיק דערלאָזן רוסישע טראַק־טאַטן וועגן יידישע רעליגיעזע ענינים“ — האָבן זיי דערלאָנגט פּי־ראַגאָוון אַ נייע בקשה אין וועלכער עס ווערט דערקלערט, אַז מען האָט באַשלאָסן ענדערן דעם פּראָגראַם, אין הסכּם מיט די אַרויסגע־זאָגטע באַוואַרענישן. טאַרנאַפּאַל און ראַבינאַוויטש האָבן אויפסניי אונ־טערגעשטראַכן, אַז זייער כּוונה אַרויסצוגעבן אַ זשורנאַל אויף רוסיש איז געווען דיקטירט פון דער הנחה, אַז נאָר אויף אַזאַ אופן קען מען האַפּן אויף אַ שנעלע און אמתע דערנענטערונג פון יידן און רוסי, ווייל קיין זאך דערנענטערט ניט און בינדט ניט אַזוי מענטשן, ווי אַ שפּראַך“.

„מיר האָבן האַלט די רוסישע שפּראַך — האָבן די רעדאַקטאָרן געשריבן — אַזוי ווי מיר האָבן ליב אונזער רוסיש פּאָטערלאַנד. ביידע ווילן מיר דינען. מיר דענקען אַז מיר זיינען דאָס בכוח צו טאָן, דאָס פּאָטערלאַנד וועט זיך באַרייכערן מיט אַ מיליאָן און אַ האַלב (נייע) זין.“

אַרויסגייענדיק פון דער הנחה, אַז נאָר אייראָפּעאישע שפּראַכן זיינען בכוח דורכפירן אין דער יידישער סביבה דעם געדאַנק פון בירגערלעכקייט און בילדונג — האָבן די מחברים פון דער פעטיציע אונטערגעשטרעכט, אַז פאַר דער געפּלאַנטער אויסגאַבע „ראַזסווייעט“ איז די רוסישע שפּראַך דער ערשטער און עיקר תנאי. אַן רוסיש האָט דער זשורנאַל און אַ פּשיטאַ זיין נאָמען קיין שום זין ניט, ווייל ניט דער טויטער העברעאישער לשון און ניט דער „האַלב-ווילדער יידיש-דייטשער זשאַרגאָן זיינען בכוח ברענגען דעם זונען-אויפּגאַנג אויף דעם פינצטערן האַריזאָנט פון עס-האַרצות“.

זומער 1859 האָבן טאַרנאַפּאַל און ראַבינאוויטש דערלאָנגט אין מיניסטעריום אַ נייעם „מעמאָראַנדום מכוח דער וויכטיקייט, ריכטונג און נוצן פון אַ יידישער פּעריאָדישער אויסגאַבע אין רוסלאַנד אין דער רוסישער שפּראַך“. דער פּאַקטישער מחבר פון דעם דאָזיקן מע-מאָראַנדום איז געווען יאַאַכים טאַרנאַפּאַל :

„פאַר אַ דערפּאָלגרייכער ענדערונג פון קהילה-ענינים פון די רוסישע יידן — ווערט דאָרטן געזאָגט — פאַר פאַרשפּרייטן צווישן זיי פּראַקטישע, פּאָזיטיווע און מאַדערנע אידעען און אויך פאַר דער אויפּריכטיקער התקרבות מיט די תושבים פון אונזער פּאָטערלאַנד, איז ניטאַ קיין מער עצמדיקע און נוצלעכע אויסגאַבע ווי אַ רוסיש בלאַט מיט אַ יידיש אינהאַלט“.

„דער דאָזיקער עפנטלעכער אַרגאַן פון יידן — דאָרף האָבן אַ דאָפּלטע כּוונה, ערשטנס, אַן אינעווייניקסטע: ער דאָרף זיך שטעלן פאַר אַ ציל אַרויסברענגען בהדרגהדיק די בעסטע און די סאַמע פאַ-סיקסטע פאַרמען פאַר אונזערע כּלי-קודש און אויך געזעלשאַפּטלעכע ענינים, וואָס אונזער לעבן נויטיקט זיך אין דעם. ער דאָרף אויך ווי ווייט מעגלעך ברענגען נענטער די געזעלשאַפּטלעכע ענינים לויט די גרויסע מוסטערן, וואָס ווערן שטאַרק געאַכט פון אַנדערע פּראַגרעסיווע מלוכות און וואָס פאַרדינען דעם דאָזיקן דרך-אַרץ. ער דאָרף זיך באַמיען באַפּרייען די יידישע מאַסע פון אייניקע ניט-געזונטע אַבער-גלויבנס, וואָס שטאַמען פון פינצטערן מיטלאַלטער, כּדי איין מאַל פאַר אַלע מאַל צעברעכן די צוימען, וואָס האַלטן אָפּ אַ סך יידן אויפּריכ-טיק זיך צונויפּגיסן מיט אַנדערע אומות. אַבער אַזאַ פּעריאָדישע

אויסגאבע דארף אויך האבן אן אנדערע, א דרויסנדיקע אויפגאבע. זי דארף ווארפן א העל ליכט אויף די תקנות און היסטארישע אנטוויקלונג פון יידן; זי דארף מיט אמת און יושר באקעמפן די אלע ניט ריכטיקע באשולדיקונגען, וואס הענגען איבער אונזער נאציע, און באַווייזן די רייניקייט פון דעם נאציאָנאַלן כאַראַקטער פון פּאַלק ישׂראל. מיט טאַרנאַפּאַלס פּראָגראַם האָבן זיך סאַלידאַריזירט ראַבינאַר-וויטש און לעאָן לעוואַנדאַ, וואָס האָט זיך אַקטיוו באַטייליקט אין דעם גורל פון „ראַזסוויעט“.

„עס איז באַשלאָסן געוואָרן — שרייבט לעוואַנדאַ אין זיינע זכרונות — האַנדלען דעפּענסיוו און אַפּענסיוו — דעפּענסיוו — קעגן די אַנפּאַלן כלפי חוץ, בעת עס האַנדלט זיך מכוּח פּאַרטידיקן אונזערע מענטשלעכע און רעליגיעזע אינטערעסן; אַפּענסיוו קעגן אונזער איי-געווייניקסטן שונא: דער פינצטערניש, די קהילה פּאַראַנדקעס, אונזערע חסרונות, שוואַכקייטן אַאָז“ (5).

א דאַנק דער ענערגישער שתדלנות פון פּיראַגאַוו אין סוף-כל-סוף געלונגען באַקומען אַ דערלויבעניש אַרויסגעבן דעם „ראַזסוויעט“. יאַנואַר 1860 האָבן ראַבינאַוויטש און טאַרנאַפּאַל באַקומען וועגן דעם אַן אַפיציעלע מעלדונג.

„צו דער אַרבעט, צו דער אַרבעט יונג און אַלט! — האָט ראַבינאַוויטש געשריבן לעוואַנדאַן. — דאָס אייגענע פעלד וואַרט אויף זיינע אַקערער! דאָס דאָזיקע פעלד איז ביז איצט געווען באַנעצט מיט אונזערע טרערן; איצט וועלן מיר זי פייכט מאַכן מיט אונזער שווייס. גאָט וועט בענטשן אונזערע מעשים. די פירות וועלן זיין געזונטע. איך פיל דאָס, איך בין אין דעם איבערצייגט.“

2

דאָס דערשיינען פון „ראַזסוויעט“, די צענזור-מניעות, די אַטאַקעס פון טאַרנאַפּאַל, עמאַנציפּאַציע און רעגענעראַציע, רופן צו לערנען זיך רוסיש, די פּאַזיטיווע שטעלונג פון „ראַד-שוויעט“ צו דער נאציאָנאַלער פּראָגע, האַלבערשטאַטס אַר-טיקלען, דאָס פּאַרמאַכן זיך פון „ראַזסוויעט“, דער אויפקום פון זשורנאַל „סיאַן“.

דעם 15טן פעברואַר (רוסישן סטיל) 1860 איז דערשינען אַ מודעה מכוּח דער אויסגאבע „ראַזסוויעט“, דעם אַרגאַן פון די רוסישע יידן. „דער דאָזיקער זשורנאַל — ווערט געזאָגט אין דער מודעה —

דאָרף אויפדעקן אַלע אייגנשאַפטן און אַלע וויכטיקע דערשיינונגען אין יידישן לעבן, אין מאַטעריאַל, געזעלשאַפטלעכן און מאַראַלישן זין. ער דאָרף זיך אַנטקעגנשטעלן דעם פאַרעקשנטן אַבסאָרדאַנטיזם און פאַרשפּרייטן געזונטע, מאַדערנע געדאַנקען. דעם „ראַזוועט“ שטייט אפּשר פאַר די אויפגאַבע פאַרטרייבן די פינצטערניש, אַ רעזולטאַט פון אומגינציקע תנאים נאָך פון די צייטן פון ווייטן עבר און גלייכצייטיק מיט דעם אַפּשאַפן די מניעות, דרויסנדיקע און אינעווייניקסטע, וואָס האָבן עדהיום טאַרמאַזירט דעם וועג צו פּראָגרעס פאַר אונזערע אמונה-ברידער. מיר וועלן אַנווענדן אַלע אונזערע כוחות, אַז דער זשורנאַל זאָל ווערן פאַר יידן דער אָרגאַן פאַר אַליין דערקענען זיך און פאַרפּולקאַמען זיך, אַן אָרגאַן אין וועלכן יעדער אינטעליגענטער און גוט-מיינענדיקער ייד זאָל קענען בקול רם רייזן וועגן די פאַרשידענע נויטן און שטרעבונגען פון זיין קהילה און יעדער אַביעקטיווער און ערלעכער קריסט זאָל קענען איבערגעבן זיינע באַאָבאַכטונגען מכוּח דעם שטייגער, מנהגים און זיטן פון יידן.

„דעם דעוויז פאַר אונזער זשורנאַל נעמען מיר פון דער תורה: „יהי אור.“ מיר קענען זיך ניט פאַרשטעלן קיין מאַראַליש ליכט אָן שטרענגן אמת און אַביעקטיווקייט, דערפאַר וועט אונזער זשורנאַל קודם-כל דינען נאָר דעם אמת, דער געזונטער לאַגיק און דעם גע-דאַנק פון מענטשן-ליבע. אַלע ריכטיקע שטרעמונגען פון אונזער צייט זיינען דעם „ראַזוועט“ נאָענט צום האַרצן; ממילא וועט ער ניט פאַר-שווייגן אונזערע נויטן און אונזערע חסרונות. מיר האָבן קיין שום סיבות ניט, ניט ווייניקער פון אַנדערע, מורא האָבן פאַר דעם העלן ליכט און עס איז ניטאָ קיין שום נויטווענדיקייט פאַר אונז זיך באַהאַלטן אין אַ טונקעלן ווינקל.“

אין דעם דאָזיקן פּראָגראַם זיינען אין דער אמתן אַנגעצייכנט געוואָרן יענע דאָפּלטע צילן, וועגן וועלכע לעוואַנדע רעדט אין זיינע זכרונות; קאַמף פאַר בילדונג אין יידנטום און כלפי חוץ אַן אַגיטאַציע פאַר בירגער-רעכט פאַר יידן, אַבער אין דער זעלבער צייט בעת וועגן דער ערשטער אויפגאַבע רעדט די רעאַקציע זייער קלאַר און קאַנ-קרעט, ווערט אַבער דער צווייטער ענין, דער קאַמף פאַר עמאַנציפּאַ-ציע, באַרירט זייער ווייניק. דאָס איז געווען צוליב די דעמאָלטיקע צענזור שוועריקייטן. די צייטונג זאָגט צו „באַהילפּיק זיין אין אַפּשאַפן די מניעות, די דרויסנדיקע און די אינעווייניקסטע, וואָס האָבן ביז איצט געהאַלטן אונזערע אמונה-ברידער צוגעשמידט און ניט דער-לאָזט זיי אויפן וועג פון פּראָגרעס“.

די דאזיקע טענדענץ לאזט זיך פילן אין דעם „ראזסווייעט“ גופא. גאר גיך האט זיך די רעדאקציע געמוזט איבערצייגן, מיט וואס פאָר אַ שוועריקייטן עס איז פאַרבונדן די רעאַליזאַציע פון דער „אַגרעסיווער“ אויפגאַבע, ד״ה משפיע זיין די רוסישע געזעלשאַפטלעכע מיינונג און אויפקלערן וועגן דער נויטווענדיקייט פון עמאַנציפירן די יידן. די יונגע רעדאקציע האָט באַלד פון אָנהויב געמוזט זיך רעכענען מיט די תנאים, וואָס האָבן, ווי זי האָט אַליין געמוזט זיך מודה זיין, געצוואונגען איר אָננעמען פאַרשיידענע זייטיקע וועגן פון אויסדרוק... אַפּערירן מיט מעטאָפּאָרישע פאַרמעס און טאָן דאָס אַ סך אַפּטער, ווי דאָס האָט זיך געוואַלט טאָן.

די הויפט צענזור האָט אַפילו אַרויסגעלאָזט אַ ספּעציעלן ציר-קולאַר, וואָס פאַרווערט, אָן אַ ספּעציעלער דערלויבעניש פאַרהאַנדלען די פּראָגע פון גלייכע רעכט פאַר יידן. די לאַקאַלע צענזור האָט די דאָזיקע תקנות פון דעם צירקולאַר דורכגעפירט מיט אַ באַזונדערער שטרענגקייט.

בעת ראַבינאַוויטש האָט פאַרן נומער 20 פון „ראַזסווייעט“ צו-געגרייט אַן אַרטיקל וואו עס זיינען נאָר אין רמזים אָנגערירט געוואָרן די באַגרענעצונגען פאַר יידן און וואוין־רעכט — האָט די צענזור ניט דורכגעלאָזט דעם דאָזיקן אַרטיקל. דער נומער איז אַרויס אָן אַ לייט־אַרטיקל.

מען האָט געמוזט רעדן מיט רמזים, בפרט אין דעם אַפּטייל פאַר אויסלענדישע נייעס, וואו עס איז אַפט אויסגעקומען צו באַרירן די עמאַנציפאַציע פון יידן אין די אייראָפּעאישע מלוכות. דאָס האָט גע-געבן אַ מעגלעכקייט צו מאַכן פאַרשיידענע דעקלאַראַציעס.

„אויף אַ נאַטירלעכן אופן — ווערט דערקלערט (אין נומער 15) איז געקומען די ריי פאַר אונזער פאַטערלאַנד (געבן יידן רעכט). אָנער-קענענדיק, אַז עס איז געקומען די צייט פאַר אַ סך שינויים, בפרט אין דער לאַגע פון יידן, גייט די מלוכה צו איר ציל מיט געמאַסטענע און פעסטע טריט. וועגן דעם קען קיינער ניט האָבן קיין שום ספקות.“

ריידנדיק וועגן די מלוכות אין מערב־אייראָפּע, וואו יידן ליידן נאָך פון רעכטלעכע באַגרענעצונגען, נוצט אויס דער „ראַזסווייעט“ די גע-לעגנהייט און באַמערקט, אַז „די שולד פאַלט ניט אויף די יידן, און ניט אויף דער קריסטלעכער באַפעלקערונג, נאָר אויף דער שלעכטער רעגירונג“ (נומער 4).

דערפאַר אַבער איז די צווייטע אויפגאַבע, וואָס דער זשורנאַל האָט זיך געשטעלט ד״ה „זיין אַגרעסיוו לגבי דעם אינעווייניקסטן

שונא" האָט דער "ראַזסווייט" דורכגעפירט מיט אַ סך ענערגיע. אָבער אויך דער ענין איז ניט אַדורך אינגאַנצן גלאַטיק. הגם אין פּראָסעקט איז געווען אונטערגעשטראַכן, אַז דער "ראַזסווייט" וועט ניט "פאַר-שווייגן אונזערע נויטן און אונזערע חסרונות", האָט דער אַרטיקל פון לעוואַנדען, געדרוקט אין ערשטן נומער א"ג "עטלעכע ווערטער וועגן די יידן אין מערבֿ-קאָנט" — אַרויסגערוּפּן אין די יידישע קרייזן אַ גרוי-סע אומצופרידנקייט. לעוואַנדא האָט אין דעם דאָזיקן אַרטיקל אָנגערירט אייניקע שאַטנזייטן פון יידישן לעבן. די מערהייט איז געווען מיט דער מיינונג, אַז אַ יידישער זשורנאַל אויף דעם "פּאַטערלענדישן לשון" דאַרף טראַגן אַ בפירושדיקן אַפּאָלאָגעטישן כאַראַקטער, פּאַרטיידיקן די אינטערעסן פון יידן פאַר דער רוסישער געזעלשאַפט און רעגירונג. דאָס אַרויסברענגען די שאַטנזייטן פון יידישן לעבן אין אַזאַ בלאַט האָט מען געהאַלטן פאַר שפּייען אויף זיך גופא. פאַר די אויגן פון "אַנדערע" און דאָס איז באַטראַכט געוואָרן ווי אַ בגידה לגבי דער פּאַלק-זאַך.

לעוואַנדא דערציילט אַז די צייטונג האָט באַקומען בריוו און טע-לעגראַמעס מיט פּאַרוואָרפּן, עצות און אַפילו סטראַשונקעס. אייניקע סענסיטיווע לייענער האָבן אַפילו צוריקגעשיקט די נומערן און גע-בעטן אַז מען זאָל זיי מער ניט שיקן דעם זשורנאַל.

אַ גרופּע אַבאַנעטן פון מינסק האָט אַריינגעשיקט אין דער רע-דאַקציע אַ לאַנגן פּראָטעסט קעגן דעם "שענדלעכן אַרטיקל".

אויך טאַראַנפּאַל, דער מיטרעדאַקטאָר פון זשורנאַל איז געווען קעגן אַזעלכע אַרטיקלען. ער איז דעריבער אַרויסגעטראַטן פון דער רעדאַקציע און האָט אָנגעהויבן פירן אויף די שפּאַלטן פון דער הע-ברעאישער פרעסע אַ שאַרפע אַטאַקע קעגן דעם "ראַזסווייט".

די דאָזיקע אַטאַקעס האָבן גורם געווען אַן אויספירלעכע דער-קלערונג פון דער רעדאַקציע בנוגע די אויפגאַבעס פון אַ יידישן אַרגאַן אין דער רוסישער שפּראַך, ווי דער זשורנאַל האָט עס פאַרשטאַנען.

"אונדזער זשורנאַל — דערקלערט ראַבינאַוויטש (אין נומער 3) — איז ניט קיין פּאַרטייאישער אַרגאַן און וועט דאָס קיינמאַל ניט ווערן. ער ווערט אַרויסגעגעבן ניט פאַר יחידים, וואָס האָבן סוף-כל-סוף דאָס פולע רעכט איינשטימען אַדער ניט איינשטימען מיט אונזער ריכטונג. זיין געביט איז אַ סך אַ ברייטערער: דאָס איז די גאַנצע יידישע נאַציע אין אונזער פּאַטערלאַנד. זיין ציל איז אַ סך אַ הילי-קערער, ווי צייטוויליק אימיצן צופרידן שטעלן. זיין ציל איז דער אמת, און דאָס קען מען ניט קויפּן. דער זשורנאַל האָט זיך געשטעלט

פאַר אַן אויפגאַבע צו באַלייכטן ווי ווייט מעגלעך און מיט דער גע-
 העריקער אַנשטענדיקייט אַלץ, וואָס עס איז ביז איצט געווען באַ-
 דעקט מיט טונקליקייט. דער זשורנאַל זעט פאַראויס אין דעם אַ נוצן
 לעתיד און זאָרגט זיך זייער ווייניק מכוּח דעם אויב דער דאָזיקער
 לאַנג באַגראַבענער מאַטעריאַל וואָס ווערט איצט אויפגעדעקט וועט
 מאַכן אַ גוטן אָדער אַ שלעכטן איינדרוק. גאָר אַן אַנדער פּראַגע איז
 אָבער אויב אונזער זשורנאַל וועט זיך איינגעבן דורכפירן די דאָזיקע
 אויפגאַבע. די רעדאַקציע איז אָבער טיף איבערצייגט אַז תמיד לויבן
 אונזער נאַציע און שיטן איר וויירוין — איז זיכער ניט דער ריכטיקער
 דרך. לויבגעזאַנגען און שירים געהערן ניט צו דעם געביט פון אַזאַ
 עפנטלעכער מיינונג. וואָס קען אויף וועלכן עס איז אופן ברענגען
 נוצן אונזער זאך. אויב מיר האָבן בדעה זיין נוצלעך, דאַרפן מיר
 עפענען די קראַנקע וואונדן און ניט קוקן אויף דעם וויפיל ווייטאַק
 עס פאַרשאַפט דאָס אַראַפרייסן פון די באַנדאַזשן, וואָס האָבן זיך שוין
 צוגעקלעפט צו זיי. אונזער לאַזונג איז ליכט; אונזער ציל — גיין
 פאַראויס; אונזער שכר — דער באַוואוסטזיין פון אַ דערפילטן חוב.
 מיר האָפן צו געפינען אַן אַנשפאַר אין דער אַרבעט גופא און מיר
 וועלן בעסער אונטערגיין איידער אַפטרעטן פון אונזערע פרינציפן.

נאָך בולטער האָט דער „ראַזסוויעט“ זיך אַרויסגעזאָגט אין דעם
 רעדאַקטאָרס אַרטיקל וואָס איז געווען געדרוקט אין זעקסטן נומער.
 „מיר גופא קוקן און בעטן אויך אַנדערע קוקן אויף אונזער
 זשורנאַל, ניט ווי אויף אַ קאַפּריז פון אַ יחיד און אויך ניט ווי אויף
 אַ ליטעראַרישע אונטערנעמונג, וואָס באַצוועקט פאַרווילן פּוסטע מוחות,
 נאָר ווי אויף אַ געשעעניש, וואָס באַצייכנט דעם אַריינטריט פון רוסי-
 לענדישע יידן אין אַ נייער פּאַזע פון געזעלשאַפטלעכן לעבן, ווי אויף
 אַ ווענדפונקט, וואָס שאַפט אַפּ די מחיצה צווישן אַמאַל און היינט.“
 מיט אַ געפיל פון פּערזענלעכן חשיבות טרעט ראַבינאוויטש
 אַרויס קעגן יענע, וואָס האַלטן פאַר ניט געוואונטשן, אַז מען זאָל ריידן
 הויך וועגן „שלעכטע געוואוינהייטן“ און וואָס וואַלטן געוואַלט „באַ-
 האַלטן פון דער וועלט אַלץ, וואָס זיי גופא געפעלט ניט און וואָס קען
 אויסגענוצט ווערן ווי אַ כלי-זיין פאַר בילבולים“.

„אונדזער פּאָלק האָט קיין שום סיבה ניט מורא האָבן פאַר ליכט,
 ניט ווייניקער פון אַנדערע אומות — רופט ער אויס — מיר וועלן
 זיך אויסקעמפן באַ דער וועלט דרך-דרך-אָרץ נאָר דורך זעלבסט-באַוואוסט-
 זיין. נאָר אויף דעם וועג וועלן מיר קומען צו אַ דערנענטערונג מיט די
 הערשנדיקע פעלקער. מיר שטימען ניט איין מיט יענע, וואָס פאַר-
 בינדן די פּראַגע פון אונדזער מאַראַלישן רענעסאַנס מיט דער פּראַגע

פון אונדזער עמאנציפאציע. די געשיכטע באווייזט, אז אונדזער גלייכבאָר־
רעכטיקונג איז קיינמאָל ניט געווען אָפהענגיק פון דער מדרגה פון
אונזער בילדונג, נאָר גיכער פון דער אַנטוויקלונג פון פּאַליטישן לעבן
פון די פעלקער, צווישן וועלכע מיר לעבן. ווערן שלימותדיק און
עמאנציפירן זיך גופא פון אַלץ וואָס איז שלעכט דאַרפן מיר ניט כדי
באַקומען בירגעררעכט — אויף דעם קענען מיר רעכענען, ניט געקוקט
אויף אַלע אונזערע שוואַכקייטן און חסרונות. דאָס וועט קומען אין זכות
פון אונזערע רעכט צו זיין אין דער אַלגעמיינער מענטשלעכער משפּחה.
אַבער וואָס איז שייך שלימותדיקייט איז דאָס אונדזערער אָן אייגענער
ענין. דאָס איז דער וועג צו דערגרייכן גאָט און זוכה זיין זיין ליבע.

ניט צונויפמישן דעם ענין פון דער מאַראַלישער רעגענעראַציע
מיט דעם פּראַבלעם פון עמאנציפאציע — דאָס איז געווען דער לייט־
מאַטיוו פון דעם „ראַזסווייעט“. דער דאָזיקער געדאַנק איז פאַר יענער
צייט געווען ניי און דרייט. דער עלטערער דור משכילים איז געווען
איבערצייגט, אַז קודם־כל דאַרפן יידן פאַרדינען אויף גלייכע רעכט,
ווי אַ חסד, וואָס מען באַקומט פאַר אויסערגעוויינלעכע מידות־טובות.

„מיטן אויסנאַם פון אַ געזעץ וואָס פּיאַטער דער גרויסער האָט
אַרויסגעגעבן — שרייבט א. געאַרגעווסקי, אַ חשוּבער נייטידישער
מיט אַרבעטער פון דעם „ראַזסווייעט“— מיטן צוועק אַ רוק טאָן פאַראויס
די בילדונג פון זיינע אונטערטאַנער בפרט פון די העכערע קלאַסן, און
דערפאַר ניט דערלויבט זיי חתונה האַבן, כל־זמן זיי וועלן ניט קענען
לייענען און שרייבן — איז ניט באַקאַנט קיין צווייטער פּאַל, וואו
בירגערלעכע און פּאַליטישע רעכט זאָלן צונויפגעבונדן ווערן מיט דער
מדרגה פון בילדונג. אַזאַ פּרינציפ קען קוים באַרעכטיקט ווערן פון
טעאַרעטישן אַדער אַפילו פּראַקטישן שטאַנדפּונקט.“

דער „ראַזסווייעט“ האָט אַזוי אַרום ניט געוואַלט צונויפמישן די
פּראַגע פון שלימות מיט דעם ענין פון גלייכע רעכט: אין דער זעלבער
צייט איז ער, אַבער, געווען איבערצייגט, אַז דער וואוקס פון בילדונג
און דאָס „דערנענטערן זיך פון די צוויי שיכטן, ד“ה פון יידן און רוסי, וואָס
האָבן לאַנגע יאָרן געקוקט איינער אויפן אַנדערן מיט שנאה און
אומצוטרוי וועט אומפאַרמידלעך מוזן ברענגען צו אַן אויסגלייך אין
רעכט. עס איז כדאי אַנצואווייזן, אַז קעמפּנדיק פאַר אַ „דערנענטערונג“
האָט דער „ראַזסווייעט“ ניט איינמאַל אַפּערירט מיט דער אויסטערלישער
טערמינאָלאָגיע וואָס עס האָבן באַנוצט די כלל־טוער פון דער פּריער־
דיקער תקופה. כדי פאַרשנעלערן דעם פּראַצעס פון דערנענטערונג
דאַרף לויט זיין מיינונג, איין צד זיין פול מיט חסד און דער צוויי־

טער צד אויפגעבן זיין עבר. דער רוף פון „ראַזסוויעט“ צו קעמפן מיט פּאַנאַטיזם און צדיקים, זיינע בקשות אַז די „גענעדיקע שטראַלן פון השכלה זאָלן באַלויכטן די מוחות“ — טראַגן נאָך אַלץ אַ בולטן חותם פון נאַאיווער דאַקטרינע־רישקייט און פּלאַכן ראַציאָנאַליזם פון „מאַספּים“. מיט אַן אמתן גייסט פון דעם אַלטן חדר פון דער השכלה ווייעט למשל פון אַזאַ רוף צו די רבנים:

„די רבנים דאַרפן דערמאָנען אונדזערע יידן אַז דער עקלהאַפּטער מלבוש וואָס זיי טראַגן איז שוין לאַנג פון מלכות פאַרווערט געוואָרן. מען דאַרף זיי אויך דערמאָנען דעם טייטש פון דינא דמלכותא דינא, וואָס די תורה ברענגט.“

פאַר די אויגן פון דעם „ראַזסוויעט“ איז געשטאַנען נאָר אַ מוסטער פון אַן אידעאַל. דאָס זיינען געווען די מערב־אייראָפּעאישע יידן. ער איז געווען זיכער, אַז וואַלטן די יידן אין רוסלאַנד פאַרביטן זייער שפּראַך אויף דעם לשון פון לאַנד, וואַלט דער וועג צום פּראַגרעס געשטאַנען אַפּן פאַר זיי.

„בעת אין אַנדערע אייראָפּעאישע לענדער — באַקלאַגט זיך דער „ראַזסוויעט“ — ריידן יידן די זעלבע שפּראַך וואָס זייערע קריסטלעכע שכנים און וואָס דאָס איז פאַר זיי קיין שום מניעה ניט צו זיין גוטע יידן, זיינען מיר אין רוסלאַנד געבליבן ביי אונזער צעקאַליעטשעטן, מיאוס קלינגענדיקן, ניט גראַמאַטישן, אַרעמען זשאַראַן, וואָס מען קען אויף אים קיין הויכן געדאַנק ניט אַרויסברענגען און מיר באַמילען זיך ניט צו קענען די הערלעכע רוסישע שפּראַך.“

דעריבער פּאָדערט דער „ראַזסוויעט“ אַז מען זאָל „אַראַפּוואַרפן פון זיך די שמאַטעס, ווייל זיי זיינען אונט געבליבן ווי אַ ירושה פון מיטל־עלטער.“

„אונדז דאַכט זיך, אַז ס'איז שוין געקומען די צייט פאַר די רוסי־שע יידן אַז רוסיש זאָל ווערן דער אמתער מדריך זייערער אויפן וועג פון בילדונג און פאַרברייטערן זייער מאַראַלישע און פיזישע טעטיקייט. רוסיש דאַרף ווערן דער ערשטער קולטור־שטויס־קראַפט פאַר אונזער פּאָלק, גאָט האָט שוין אַזוי געמאַכט אַז שפּראַך איז דער ערשטער סימן ביי מענטשן. אונזער פּאַטערלאַנד איז רוסלאַנד, ממילא דאַרף איר שפּראַך ווערן אונזער שפּראַך, פונקט אַזוי ווי די רוסישע לופט איז אויך אונזער לופט.“

עס וואַלט אָבער געווען אַ טעות כאַראַקטעריזירן דעם „ראַזסוויעט“ ווי די טריבונע פון דעם אַסימילאַטאָרישן לאַגער פון דעם הייפל יידי־שע אינטעליגענץ פון יענער צייט. אידעאַלאָגיש איז דער „ראַזסוויעט“

געווען נענטער צו דער „אלגעמיינע צייטונג דעס יודנטום“, וואָס איר רעדאַקטאָר דער ראַבינער לודוויג פּיליפּזאָן האָט זיך געהאַלטן פאַר אַ „היסטאָרישן ייד“.

די דאָזיקע מעסיקע ריכטונג געפינט מען אויך אין דעם „ראַז-סוויעט“, וואו די אידעאָלאָגישע פּלאַטפּאָרמע ווערט פּאַרמולירט אויף אַזאַ אופן :

„מיר געהערן ניט צו די אָפּגעשטאַנענע, אָדער צו די ראַדיקאַלע ראַציאָנאַליסטן און אויך ניט צו די רעאַקציאָנערן. מיר האָבן דרך-אַרץ פאַר יעדער זעלבסטשטענדיקער מיינונג. מיר נעמען זיך אָבער דאָס רעכט צו גלויבן אַז פון די דריי טיפּן וועט זיך מיט דער צייט אויספּורעמען אַ פּערטער, וואָס וועט אין דעם גאַנצע סיכסוך אפּשר האָבן דאָס לעצטע וואָרט. דער גייער פּראָגראַם וואָס וועט פון דעם געבוירן ווערן דאָרף דווקא ניט צעשטערן דאָס וואָס איז אַלט, פּונקט ווי ער דאָרף ניט זיך שטאַרק איבערנעמען מיט דעם אַלטן בפרט נאָך שטיצן דאָס על-פּי-דאָלעקטיק און סאָפיסטיק. דער פּראָגראַם פון דער צוקונפּט וועט זיין אַ פּראָגראַם פון אַ גאַלדענעם מיטן, וואָס וועט איין האַנט אויסציען צום שכלדיקן עבר און די צווייטע האַנט וועט זיך אויסציען צו דער צוקונפּט, וואָס איז אומפאַרמיידלעך.“

אין איין פרט איז אָבער געווען אַ קאַרדינאַלער חילוק צווישן דער מעסיקער ריכטונג פון „ראַזסוויעט“ און פּיליפּזאָנס שטאַנדפּונקט. דאָס דייטשישע יידנטום האָט פון אָנהייב פון זיין קאַמף פאַר עמאַנציפּאַציע געמוזט תמיד אָפּלייקענען די באַשולדיקונג, אַז יידן שטעלן מיט זיך פאַר אַ נאַציע אין אַ נאַציע. ווען פּיכטע איז אַרויס מיט זיין טעאַ-ריע וועגן אַ „נאַציאָנאַלער מלוכה“ און די באַפּרייאונג מלחמות צוזאַמען מיטן פּאַטריאַטיזם און נאַציאָנאַלן באַוואוסטזיין האָבן פאַרשטאַרקט ביי די דייטשן דעם טעווטאַניזם און שאַוויניזם — האָט זיך דאָס דייטשישע יידנטום באַמיט עקשנותדיק צו באַווייזן, אַז יידן זיינען ניט קיין נאַציע, נאָר אַ רעליגיעזע סעקטע. דער יידישער קאַמף פאַר גלייכע רעכט איז אין דייטשלאַנד געגאַנגען יד-אַחת מיטן קאַמף פון דער דייטשישער פּראָגרעסיווער אינטעליגענץ פאַר אַ נאַציאָנאַלע און פּאַליטישע איינ-הייט פון דייטשלאַנד. דאָס האָט אין אַ גרויסער מאָס גורם געווען, אַז אין די באַגריפּן פון דער יידישער אינטעליגענץ זיינען נאַציע און מלוכה געוואָרן סינאָנימען. די יידישע אינטעליגענטן האָבן זיך געפּילט ווי זין פון זייער לאַנד, ד"ה ווי דייטשן, וואָס אונטערשיידן זיך פון אַנדערע תושבים נאָר אין איין פרט פון אמונה פּונקט „אזוי ווי קאַ-טוילן אונטערשיידן זיך פון די פּראָטעסטאַנטן“.

עס איז דערפאר קיין וואונדער ניט, אז אזעלכע „געשיכטלעכע יידן“, ווי פיליפסאָן, בעת זיי ריידן וועגן דער מיסיע פון יידנטום צווישן אומות, באַטראַכטן זיי תמיד דאָס יידנטום ווי אַ בפירושדיקע רעליגיע-זע מיט-גרופע; נאָר אין זין פון רעליגיע האָבן זיי זיך באַטראַכט ווי „היסטאָרישע יידן“; אין דעם רעאַלן און קולטורעלן לעבן האָבן זיי זיך אָבער געהאַלטן פאַר „פולשטענדיקע פרייסן פון משהס תורה“.

אַנדערש איז אָבער געווען די שטעלונג פון די פובליציסטן פון „ראַזסוויעט“. דער דראַנג צו אַ באַנייטן לעבן, וואָס האָט אַרומגענומען די פראַגרעסיווע רוסישע געזעלשאַפט פון די 50ער יאָרן אין דער צווייטער העלפט איז געווען פריי פון נאַציאָנאַליסטישע עלעמענטן. ערב דער „תקופה פון די גרויסע רעפאָרמען“ האָט די רוסישע פראַ-גרעסיווע פובליציסטן לגמרי ניט אינטערעסירט די פראַגע: זיינען יידן אַ נאַציע אָדער ניט. פאַר זיי, ווי עס דריקט זיך אויס אַ מיטצייטלער פון יענער עפאָכע, איז געווען „גענוג צו וויסן אז דער ייד איז אויך באַשאַפן געוואָרן בצלם אלהים, אַז ער איז אַ נרדף. דאָס איז געווען גענוג — כדי אים פראַקלאַמירן פאַר אַ פול באַרעכטיקטן מענטשן און ווינטשן אים אַ בעסערן גורל“.

די פובליציסטן פון „ראַזסוויעט“ האָבן דעריבער ניט געזען אין די נאַציאָנאַלע שטריכן פון די יידן עפעס אַזוינס, וואָס קענען שטעלן אין ספק זייער פאַטריאַטיזם און איבערגעבנקייט לגבי דעם פאַטער-לאַנד, דער „ראַזסוויעט“ האָט דעריבער זייער אַפט און זייער פריי אַרויסגערוקט דעם נאַציאָנאַלן עלעמענט פון יידנטום. קעמפנדיק פאַר אַן איבערבויען פון דעם יידישן לעבן, פאַר צופאַסן די יידן צו די פאַדע-רונגען פון דער נייער צייט, האָט דער „ראַזסוויעט“ גלייכצייטיק גע-האַלטן, אַז די דאָזיקע נויטיקע שינויים דאַרפן בשום אופן ניט זיין קיין אַטענטאַט אויף די יסודות פון דער נאַציאָנאַליטעט גופא.

„ די אמונה — האָט דער „ראַזסוויעט“ געשריבן — דער היי-ליקער לשון, דער גרויסער עבר, די כאַראַקטער שטריכן פון דעם יידישן פּרצוף, די מנהגים, אויף וויפיל זיי זיינען אַ רעזולטאַט פון די עיקר דינים פון דער רעליגיע גופא, די אַקטיווע קעגנזייטיקע סימ-פאַטיע פון איין יידן צום צווייטן — דאָס אַלץ איז, אַן ספק, אַפילו ביי דער איצטיקער צעשפרייטונג פון יידן געשאַפן די דאָזיקע באַזונדערע, איינהייטלעכע נאַציאָנאַליטעט וואָס די השגחה פרטית האָט באַשטימט כדי דורכפירן די ספעציעלע שליחות, דערצו נאָך ביי גאָר אַנדערע תנאים, ווי דאָס איז באַשערט געווען אַנדערע אומות“.

„יידן — ווערט ווייטער געזאָגט אין דעם זעלבן אַרטיקל — זיי-נען גאָר פרי געקומען אין אַ נאַענטע באַרירונג מיט אַנדערע אומות,

און צום גליק, הערן זיי ניט אויף צו זיין יידן און היטן אָפּ אַלע עיקר־דיקע סימנים פון יידישקייט. נאָר אין אַזעלכע תנאים קענען זיי זיין זעלבסטשטענדיקע און אייגנאַרטיקע מיטבויער פאַר דער אַלגעמיינער ציוויליזאַציע. אויף אַזאַ אופן איז די איצטיקע אויפגאַבע פון יידן, ווייזט אויס, אַ צווייפאַכיקע; לעבן אָן אַלגעמיינעם לעבן מיט אַלע פעלקער, גלייך זיך באַטייליקן אין זייער בילדונג און גלייכצייטיק פאַרפולקאַמען זייער אייגענע נאַציאָנאַלע זעלבסטשטענדיקייט. (נוֹ-מער 52).

אמת, די דאָזיקע ציטאַטן ווערן געבראַכט פון אַן אַרטיקל, וואָס זיין מחבר איז דווקא ניט קיין ייד נאָר דער קריסט א. געאַרגעווסקי. עס איז אָבער קיין שום ספק ניט, אַז דער דאָזיקער מחבר, איינער פון די נאַענטסטע מיטאַרבעטער פון „ראַזסוויעט“ דריקט אויס אויך דעם שטאַנדפונקט פון דער רעדאַקציע.

כדי זיך איבערצייגן ווי ווייט ניט ריכטיק עס איז די מיינונג, אַז די געזעלשאַפטלעך־ליטעראַרישע ריכטונג אין רוסלענדישן יידנטום איז אין די 60ער יאָרן געווען כלומרשט אַסימילאַטאָריש, איז גענוג צו ציטירן אַ פאַר אויסצוגן פון די אַרטיקלען פון איינעם י. האַלבערשטאַט, (נומערן 9, 10 און 32).

„עס טרעפט זייער אַפט — שרייבט דער דאָזיקער האַלבערשטאַט — אַז מיר פאַרדעקן אונדזער עם הארצות מיט שפילן זיך אין קאַס־מאַפּאַליטיזם און היפּער־אַביעקטיוויזם, אָדער מורא האַבנדיק פאַר אונדזער אייגענער גרויסקייט, בויגן מיר די רוקנס, כדי די קאַרליקעס זאָלן זיך ניט באַליידיקן. ווער פון אונדזער יוגנט, אַפילו די וואָס שטייען שוין אויף דער הויכער מדרגה פון היינטיקער בילדונג, האָט כאַטש אַ בלאַסן באַגריף וועגן דער רייכקייט פון ציוויליזירנדיקע אידעען, וואָס אונדזער פיר טויזנטיאַריקע ליטעראַטור האָט אָפּגעהיט, אויב זיי ווייסן בכלל אַז אַזאַ ליטעראַטור עקזיסטירט? ווער פון זיי, וואָס אַנטציקט זיך אַזוי מיט פרעמדע גבורות, וואַרעמט זיך ביי פרעמדע פייערן — ווייכט וועגן אונדזערע אייגענע טיטאַנען פון געדאַנק און מעשים פון יענע, וואָס האַבן געטראָגן אַ חותם פון נעגאַציע מחוץ זיך און אַן אַרעאַל פון גרויסקייט אין זיך? די וועגן מיט וועלכע עס קומט צו אונדז די אייראָפּעאישע בילדונג זיינען ווייט ניט קיין ריכטיקע. עס איז אַ חרפה דאָס צו זאָגן, אָבער עס איז פאַרט אַ טרויעריקער אמת. מיר גופא קענען זיך פון פרעמדע ווערטער, מיר נעמען אָן לייכטזיניק און גלויבן בלינד אין אַלע באַנאַלע, פאַלשע מיינונגען וועגן אונדז, מיר פאַרלייקענען זיך גופא און ווערן ניט קיין מיט־באַטייליקער אין דער

איראָפּעאישער ציוויליזאַציע, נאָר אירע קנעכט. אין אונזער טעמפּ־ קייט באַרואיקן מיר זיך מיט דעם געדאַנק, אַז מיר שטייען העכער פון דעם יידנטום, וואָס איז אונדז דערגאַנגען פון פריער, מיר ריידן פון אַ היסטאָרישער אַנטוויקלונג און פאַרשטייען אַפילו ניט, אַז דאָס אַלטע איז גוט ווען מען לייגט אַריין אין אים אַ נייעם אינהאַלט״.

מיט דער זעלבער קאָטעגאָרישקייט טרעט האַלבערשטאַט אַרויס אויך קעגן די רעליגיעזע רעפּאַרמען, וואָס זיינען דעמאָלט ביי די דייטשישע יידן געווען אין דער מאַדע.

„זאָלן יענע — האָט ער געשריבן — וואָס עמאַנציפירן זיך פון יידישן לעבן ניט מיינען, אַז זיי האָבן זיך פון דעם דאָזיקן לעבן באַ־ פרייט אינעווייניק און דרויסנדיק. זיי האָבן נאָר געהאַט דעם טרויע־ ריקן מוט זיך אַפּזאָגן פון די דינים, ווייל זיי זיינען כלומרשט ניט פאַ־ סיק פאַר זיי. זאָלן זיי אָבער זיך אויסלערנען האָבן דרך־אַרץ פאַר די יידן וואָס זיינען גרייט מקריב צו זיין אַלע באַקוועמלעכקייטן און זיי־ נען גרייט לעבן לשם אַ העכערן אידעאַל״.

האַלבערשטאַט באַמייט זיך אונטערשטרייכן די נאַציאָנאַל־היסטאָ־ רישע באַדייטונג פון דעם יידישן רעליגיעזן שטייגער. „ניין — רופט ער אויס — די דאָזיקע תקנות זיינען ניט קיין געשווירן אויף דעם יידישן קערפּער; דאָס זיינען שיינע פירות פון גייסט און געדאַנק פון אונדזערע אבות; זיי האָבן זיך אַריינגעגנבעט אין לעבן פון אונדזער פאָלק, זיי האָבן זיך צוזאַמענגעוואַקסן מיט אונדזערע זיטן און מנהגים. אַזוי פיל פריידיקע און טרויעריקע זכרונות איז דאָך מיט זיי פאַר־ בונדן! זיי זיינען געוואָרן בלוט און פלייש פון יעדן יידן בפרט און פון דער גרויסער מאַסע בכלל! מען טאָר זיך ניט אַזוי לייכטיזניק שפילן מיט דעם, ווי אייניקע ווילן. אויב מיר זאָלן זיך אַפּזאָגן פון די היסטאָריש־אויפגעקומענע מנהגים, וואָס פאַראייניקן אַלע ברידער אונדזערע אין ישראל, מיט וואָס וועלן מיר דאָס פאַרבייטן? מיט אונדזערע אייגענע מנהגים? ווער וועט זיי אַנערקענען? וועמען וועלן זיי פאַר־ אייניקן?“

בעת אַ ליבעראַלער זשורנאַליסט האָט געוואַלט דערקלערן די יידישע אַפּגעזונדערטקייט פון אַלגעמיינער בילדונג מיטן „יאָך, וואָס ליגט אויף דער (יידישער) מאַסע און די שטערונגען וואָס יידן האָבן אין אַנקומען צו דער איראָפּעאישער בילדונג“ — האָט האַלבערשטאַט אַזוי געענטפּערט:

„אין דעם איז דאָ אַ שטיקל אמת, אָבער ניט דאָס איז דער עיקר. אונזער פאָלק האָט אין משך פון זיין געשיכטע, דאַכט זיך, גע־

בראכט א סך ראיות אז ער האָט ניט מורא פאַר קיין קרבנות, רדיפות, בפרט ווען עס האַנדלט זיך וועגן אַזאַ הייליקער זאַך, ווי חינוך... מיט האַלטן זיך פון דער ווייטנס פון אייראָפּעאישער בילדונג ניט דער־פאַר וואָס מיר האָבן מורא פאַר שטערונגען, נאָר דערפאַר, וואָס די דאָזיקע בילדונג קומט צו אינו אין דער סאַמע אָפּשטויסנדיקער, גע־מיינער פאַרמע״. אין די פּוילישע שטעט איז אייראָפּעאישע בילדונג על־פּירוב רעפרעזענטירט פון אַזעלכע נפשות ״וואָס דינען אין די אַטקופּן מיט משקאות, אַדער, די אַזוי גערופּענע קאַסמאַפּאַליטן, מענטשן כאַראַקטערלאָזע, וואָס ווילן מיט אַלע כוחות אַראָפּוואַרפּן פון זיך דעם קלענסטן שמץ פון יידישקייט, מענטשן וואָס עס ליגט זיי אין זינען נאָר, ווי אַזוי זעט מען ניט אויס ווי אַ ייד, מענטשן וואָס דאָס וואָרט זשיד איז ביי זיי די ערגסטע פון אַלע קללות״.

הגם האַלבערשטאַט איז זיכער, אַז זיינע ווערטער וועלן ״געפינען אַ מיטגעפּיל אין אַ סך, אַ סך הערצער״, דאָך איז ניטאָ קיין שום גרונט צו מיינען, אַז די רעדאַקציע פון ״ראַזסוויעט״ האָט מיט אים איינגע־שטימט. גאָר גיך האָבן זיך אויף די שפּאַלטן פון ״ראַזסוויעט״ באַוווּיזן פּאַלעמישע אַרטיקלען קעגן האַלבערשטאַטן. אָבער פאַר דער כאַראַק־טעריסטיק פון די דעמאָלטיקע ריכטונגען אין דעם פּראַגרעסיוון רו־ס־לענדישן יידנטום, זיינען האַלבערשטאַטס אַרטיקלען, וואו ער קריי־טיקירט די אַסימילאַציע פון שטאַנדפּונקט פון עוואָלוציע און געשיכ־טע — ביז גאָר אינטערעסאַנט. זיי וואָרענען אונדז פון גענעראַליזאַציעס און באַוווּיזן אַז אַנהויב 60ער יאָרן איז די גאַנצע יידישע אינטעליגענץ נאָך ניט געווען פאַרכאַפט פון דער אַסימילאַטאָרישער באַוועגונג. ערשט מיט יאָרן שפּעטער איז די דאָזיקע באַוועגונג געוואָרן דאָמינירנדיק, אָבער דעמאָלט איז שוין דער ״ראַזסוויעט״ לאַנג אַראָפּ פון דער אַרענע.

בכלל האָט דער ״ראַזסוויעט״ לאַנג ניט עקזיסטירט. שוין אין נומער 45 האָט די רעדאַקציע מודיע געווען אַז איר ערשטער יאָר פון עקזיסטענץ וועט מסתמא אויך זיין דער לעצטער. דערביי האָט די רע־דאַקציע אויפגעקלערט די סיבות פון אַזאַ אומדערוואַרטעטן און שנעלן סוף.

״הגם מיר האָבן קיינמאַל ניט געטראַכט צו מאַכן פון דער דאָ־זיקער אונטערנעמונג קיין געשעפט, דאָך, האָבן מיר אויך ניט דער־וואָרט, אַז דאָס זאָל זיין אַן אונטערנעמונג וואָס ברענגט היזוק, דערפאַר האָבן מיר אין אונזער פּראָספעקט איבערגעגעבן דעם זשורנאַל אין שוין פון די, אין וועמענס הענט עס געפינט זיך די פּראַקטישע מעגלעכ־קייט צו פאַרזיכערן זיין ווייטערדיקע עקזיסטענץ. אויסגעקומען איז

אַבער ניט אַזוי ווי מיר האָבן דערוואַרט און מיר האָבן זיך אַנטזוישט אין אונזערע דערוואַרטונגען.

אַבער ניט נאָר אין מאַטעריעלן זין איז די רעדאַקציע געבליבן „אַנטזוישט אין די דערוואַרטונגען“.

„מיר האָבן זיך אָנגעשטויסן אויף אַזעלכע מניעות — דערציילט ווייטער די רעדאַקציע — וואָס מיר זיינען ניט געווען בכוח צו באַ- זייטיקן. דאָס צווינגט אונז אָפּצושטעלן דעם זשורנאַל נאָך דעם ערשטן יאָר פון זיין עקזיסטענץ, ווייל מיר האַלטן מער פון אַ העלדישן טויט ווי פון אַ פאַמעלעכער און פיינלעכער צעשטערונג“.

אין אַ באַזונדערער באַמערקונג איז די רעדאַקציע מוסיף:
„אַ מער פּרטימדיקע און ברייטערע דערקלערונג וועגן דעם ענין לייגן מיר אָפּ אויף אַנדערע צייטן“.

די דאָזיקע דערקלערונג געפינט מען אין ראַבינאָוויטשעס בריוו צום משכיל לעאָן ראָזענטאַל און צו לעוואַנדאַנאָ (6).

ראַבינאָוויטש איז געווען זיכער אַז יעדער ייד אין רוסלאַנד קען „מער אַדער ווייניקער“ די רוסישע שפּראַך. דערפאַר האָט אים אַזוי אַנטמוטיקט די נישטיקע צאָל אַבאַנענטן אויפן „ראַזסוויעט“, אמת, דער דאָזיקער זשורנאַל איז ניט געווען אויסגערעכנט אויף אַ מאַסן-לייענער. וועגן דעם האָט ראַבינאָוויטש גופא געהאַלטן פאַר נויטיק אונטערצושטרייכן. ער האָט געשריבן אַז הגם דער „ראַזסוויעט“ איז „באַשטימט פאַר אַלע יידן אין רוסלאַנד, דאָך דאַרף מען אים ניט האַלטן פאַר אַ פּאָלקס-בלאַט“.

אַבער אויך די געבילדעטע יידן, אויף וועמען ראַבינאָוויטש האָט געלייגט גרויסע האַפענונגען, האָבן אים ביטער אַנטזוישט.

„מיר האָבן זייער ווייניק אַבאַנענטן — באַקלאַגט זיך ראַבינאָ- וויטש אין אַ בריוו צו ראָזענטאַלן — עס איז כאַראַקטעריסטיש אַז אין דער פּאָלטאָווער און כאַרקאָווער גובערניע האָבן מיר ניט קיין איין אַבאַנענט און איד האָב אַ סך אויסגערעכנט טאַקע אויף די צוויי גר- בערניעס“, אַ האַלב יאָר נאָך דעם ווי דער זשורנאַל איז דערשינען האָט די צאָל אַבאַנענטן ניט איבערגעשטיגן — 640. ראַבינאָוויטש לאָזט וויסן ראָזענטאַלן אַז „ביי אַזאַ צושטאַנד קען מען ווייטער דעם זשורנאַל ניט אַרויסגעבן“, בפרט אַז קיין שום זייטיקע פּינאַנציעלע שטיצע איז ניטאָ.

הגם די געלט-שטיצע וואָס ער האָט געבעטן איז ניט אָנגעקומען.

(6) ל. ראָזענטאַל : תולדות חברה מפיצי השכלה II ; געסען אין „פּערע- זשיטאַיע“ III און „יעוורויסקאַיאַ סמאַרינאַ“, 1911.

דאך קען מען מיט דער פולסטער זיכערקייט ניט זאגן, אז ראבינאָ-וויטש וואָלט אין דער אמתן אויפגעגעבן די אויסגאָבע, ווען עס וואָלט חוץ די מאַטעריעלע מניעות ניט צוגעקומען קיין מניעות פון גאָר אַן אַנדערן כאַראַקטער.

ווי שזין געזאָגט, איז איינע פון די צוויי וויכטיקסטע אויפגאָבעס פון „ראַזסווייעט“ געווען משפיע זיין אויף דער רוסישער געזעל-שאַפטלעכער מיינונג דורך פראַפאָגאָנדירן דעם געדאַנק פאַר יידישער גלייכבאַרעכטיקונג. אַרויסגעוויזן האָט זיך אָבער אַז צוליב צענזור-טעמים איז דער פונקט פון פראַגראַם געווען שווער צו רעאַליזירן. אין די בריוו צו ראַזענטאַלן באַקלאַגט זיך ראַבינאָוויטש אויף די רדיפות מצד דער צענזור.

„די היגע צענזור וואַרט מיך אויף אַן אוממענטשלעכן אופן. — שרייבט ער (דעם 21טן נאָוועמבער 1860) — מען דאַרף האָבן דעם כוח פון אַ הערקולעס, כדי צו קענען קעמפן מיט דער דאָזיקער פאַר-זעעניש“.

ראַבינאָוויטש האָט זיך געווענדט צו ראַזענטאַלן און געבעטן אַז ער זאָל זיך משתדל זיין ביי דער הויפּט-צענזור-פאַרוואַלטונג, וואוהין מען האָט צוגעשיקט דורכלאָזן אַן אַרטיקל, וואָס די לאַקאַלע צענזור האָט פאַרווערט.

שרייבט ער אין יענעם בריוו אַזוי :

„אויב די הויפּט-צענזור-פאַרוואַלטונג וועט דערלויבן דרוקן דעם אַרטיקל, וועט דער „ראַזסווייעט“ גיין מיט זיין דרך און וועט זיך צו עפעס וואָס דערשלאָגן; טאַמער אָבער ניט, דאַן וועט מען דאַרפן פאַרמאַכן דאָס ביוראָ, ווייל אונזער צענזור וועט ניט דורכלאָזן קיין איין וואָרט וואָס דערמאַנט אַן אויסדרוק פון מענטשלעכע רעכט, פון אייגענע האַפענונגען, פון אייגענע וואונטשן. טיילמאַל שווינען מיר זיך גופא ניט, טאַקע צוליב דעם, כדי מען זאָל אונז דערלויבן ניט שווינען קיין אַנדערע, ווען דאָס וועט זיין נויטיק. מיט אַזאָ דיפלאָמאַטיע האַפן מיר צו געווינען וואָס עס איז אויך פאַר אונדזער פאַלק, אויב אָבער מען וועט אונדז נאָר דריקן, איז ניט כדאי די גאַנצע טרחא, אונדזער אונטער-נעמונג וועט סיי ווי סיי קיין פירות ניט ברענגען. איצט, פאַרשטייט איר, אַוודאי, אַז פון אייער דערלויבעניש אין הויפּט-צענזור-פאַר-וואַלטונג איז אָפהענגיק דער „זיין אָדער ניט זיין“ פון דעם „ראַזסווייעט“.

אויב גאָט וועט אייך העלפן אין אונדזער שתדלנות, דאַן וועט דער „ראַזסווייעט“ גיין באַרג אַרויף. אונזער היימישע צענזור וועט אונז דעמאָלט אויפהערן צו וואַרגן. אויב אָבער, חס-וחלילה, איר וועט ניט

זיין מזלדיק, איז, ווי איך האָב שוין פריער געזאָגט, דער גורל פון זשורנאַל איז אַ פאַרחתמעטער. ער וועט ניט זיין בכוח זאָגן עפעס ממשותדיקס און נוצלעכס און אַראָפּנידערן זיך צו מיזערנע פּזמונים און סתם לויב-ווערטער וועט ער זיך קיינמאַל ניט."

די צענזור און אויך די אַדמיניסטראַטיווע שטערונגען האָבן זיך אָבער ניט פאַרקלענערט, נאָר פאַרקערט — פאַרגרעסערט. אַזוי אַז "דער גורל פון דעם זשורנאַל איז געווען אַ פאַרחתמעטער."

איז אַ בריוו צו לעוואַנדע (25טער אַפּריל 1861) באַשרייבט ראַ-בינאַוויטש אויספירלעך די "אומפאַרמיידלעכע מניעות" וואָס האָבן אים געצוואונגען אויפגעבן דעם זשורנאַל:

"מיר קומט אויס אָנהויבן דעם בריוו — שרייבט ער — מיט דעם, מיט וואָס איר האָט פאַרענדיקט אייער טרויעריקן בריוו פון 11טן אַפּריל — דהיינו: מיט דעם וואָס איך שטעל אָפּ דעם "ראַזסוויעט" מאַך איך אַ סך אַ געוואַגטן טראַט, ווי דער ערשטער שריט וואָס האָט געעפנט דעם אַזוי קורץ עקזיסטירנדיקן אַרגאַן. אָבער דעם דאָזיקן שריט, ווי איר וועט ווייטער זען, מאַך איך צוליב אומפאַרמיידלעכע סיבות, אין וועלכע יענע אַנטשלאַסנקייט פאַרלירט איר באַדייטונג, בלייבנדיק אין תּוֹך גענומען נאָר אַ טרויעריקער צוואַנג."

ראַבינאַוויטש דערקלערט אַז ניט דווקא די מאַטעריעלע מניעות צווינגען אים אָפשטעלן דעם זשורנאַל. די צאָל אַבאַנענטן וואַקסט בהדרגהדיק און ער איז איבערצייגט, אַז "אויפן דריטן און פערטן יאָר וועלן אַלע הויקות זיך סוף-כל-סוף באַצאָלן און אפשר וואָלט מען אויך באַלוינט געוואָרן פאַר די מ' וואָס איז אין דעם זשורנאַל אַריינגעלייגט געוואָרן."

אָפילו די צענזור — קלערט אויף ווייטער ראַבינאַוויטש, איז ניט "די הויפט-סיבה פון "ראַזסוויעטס" סוף, אָבער, איז ער מוסיף "די פּאָליציי האָט אַריינגעשטעקט איר האַנט אין דעם זשורנאַל."

גראַף סטראַגאַנאָוו, (דער פּאָליצייסטער פון אַדעס) איז געווען אומצופרידן מיט דער ריכטונג פון דעם "ראַזסוויעט". האָט ער גערופן צו זיך ראַבינאַוויטשן און האָט אים געזאָגט קאַטעגאָריש:

"זייט וויסן, אַז אויב עפעס אַן אַרטיקל פון אייער זשורנאַל וועט מיר ניט געפעלן, ווייל עס איז מיר לאַנגווייליק אַדער איך בין ניט גוט געשטימט אַדער פּראַסט און פשוט דער בויך טוט מיר וויי — וועל איך תּיכּף ומיד אָפשטעלן אייער זשידאָוסקי זשורנאַל" (7).

(7) "יעווריסקאָיאַ סטארינאַ", 1911, 87; "פּערעזשימאַיע", III,

אָט די דאָזיקע סיבה — דערקלערט ראַבינאָוויטש, דאָס ניט־וועלן אַז דער אַרגאָן זאל זיין אָפהענגיק פֿון אַ ליאַדע קאַפּריז פֿון אַ משיײַ־נאָוויק, האָט אים געשטיסן אָפּצושטעלן דעם זשורנאַל, ביז עס וועלן זיך באַשאַפֿן מער גינסטיקע באַדינגונגען.

„קיין ערלעכער מענטש וואָלט זיך ניט געוואָקלט ווען ער האָט אַזאַ ברייה. מיט אַ רואיקן געוויסן שטעל איך אָפּ מיין זשורנאַליסטישע טעטיקייט און זאַלן דאָס אַלע איבערנעמען.“

ראַבינאָוויטשעס קאַטעגאָרישע דערקלערונג אַז די מאַטעריעלע סיבות האָבן ניט געשפּילט קיין שום ראָל ביי דעם באַשלוס פֿאַרמאַכן דעם זשורנאַל רופּט אַרויס אַ פֿאַרוואַנדערונג. אַזאַ דערקלערונג איז זיך סותר מיט דעם וואָס ער גופּא האָט געשריבן ראָזענטאַלן, דאָס קלערט זיך אויף טיילווייז דורך דעם, וואָס אין דעם חודש וואָס איז אַריבער זינט ראַבינאָוויטשעס דערקלערונג אין דעם בריוו צו לע־וואַנדען, האָט זיך מסתמא די מאַטעריעלע לאַגע פֿון זשורנאַל אַ סך פֿאַרבעסערט. די ידיעה אַז דער „ראַזסוויעט“ ווערט אָפּגעשטעלט האָט אַרויסגערופֿן אין יידישע אינטעליגענטע קרייזן אַן אויפּריכטיקע באַ־דויערונג. בריוו און טעלעגראַמען מיט אויסדרוקן פֿון באַדויערן און מיט אַ שטאַרקער בקשה ניט אָפּשטעלן די אויסגאַבע, זיינען אָנגעקומען פֿון אַ סך שטעט און שטעטלעך. דער „הכרמל“ האָט אין אַ לייט־אַר־טיקל גערופֿן קהל אונטערשטיצן דעם „ראַזסוויעט“ און ניט לאָזן אַז ער זאַל אונטערגיין (8).

משמעות אַז עס זיינען געמאַכט געוואָרן די נויטיקע שריט צו באַזייטיקן די מאַטעריעלע מניעות. לכל הפחות ווערט אין נומער 48 געמאַלדן די אַבאַנענטן אַז דער „ענין פֿון דעם אַרגאָן פֿון רוסישע יידן“ איז נאָך ניט קיין פֿאַרשפּילטער, עס איז פֿאַראַן אַ האַפּענונג אַז די אויס־גאַבע וועט ניט אָפּגעשטעלט ווערן. נאָר מיטן צווייטן יאַרגאַנג וועט זיך בייטן די רעדאַקציע. אויך דער נאָמען פֿון דעם זשורנאַל וועט מסתמא געענדערט ווערן.

אין 50טן נומער פֿון „ראַזסוויעט“ האָט זיך באַוווּזן אַ „פֿאַר־מוּדעה“ געחחמעט פֿון עמנואל סאַלאָוויטשיק און לעַג פּינסקער, אַז זיי האָבן ביידע „באַשלאָסן ממשיד זיין די אַרבעט וואָס ראַבינאָוויטש האָט אָנגעהויבן און וואָס ער וויל ליידער, ווייטער ניט פירן“, און אַז זיי האָבן בדעה אַרויסגעבן אַ זשורנאַל וואָס וועט הייסן „סיאַן“. „וועגן דער ריכטונג פֿון אונזער צוקונפטיקן זשורנאַל — שרייבן

(8) הכרמל, 1860, 41, ז' 324-325; „יעוורעסקאָיאַ ביבליאָ־שעקאַ, IX, 11.

זיי — קענען מיר דערווייל ניט מאריך זיין, מיר וועלן נאָר זאָגן, אַז דער איינאיינציקער ציל, וואָס מיר האָבן אין געדאַנק, איז אַרבעטן לטובת אונדזער פּאָלק“.

אַזוי אַרום זעען מיר, אַז בעת ראַבינאוויטש האָט געשריבן זיין בריוו צו לעוואַנדען, איז דער הויפט-מאַטיוו פון זיין אַפּזאָגן זיך „פירן ווייטער די אַרבעט“ האָט טאַקע געקענט זיין דאָס ניט וועלן ווייטער אַרויסגעבן דעם זשורנאַל, ווייל עס איז פשוט געווען אוממעגלעך צו שרייבן וועגן דער אינעווייניקסטער רעכטלאַזער לאַגע פון די יידן. ראַבינאוויטש שרייבט צו לעוואַנדען אין אַ בריוו, אין וועלכן ער דער-מאַנט אַגב דעם געבורט פון „סיאָן“ אַזוי :

„וועגן דער ריכטונג קען איך דערווייל אין פאַראויס גאַרניט ניט זאָגן. איך נעם זיך די מוט צו האַפּן, אַז עס וועט זיין צופרידנשטעליק לויט די מעגלעכקייט. די הויפט דאגה באַשטייט אין דעם, אַז דער זשורנאַל זאָל זיך ניט אַפּשטעלן, נאָר ער זאָל קענען זיך דורכשטופן ווי עס איז ביז עס וועלן קומען בעסערע צייטן“.

אין לעצטן נומער, דערשינען דעם 19טן מאַי 1861, האָט דער „ראַזסוויעט“ איבערגעלאָזט בירושה דעם „סיאָן“ אַזאַ צוואה : „אלץ פאַרן אמת, גאַרניט צוליב חניפה. גיין פאַראויס און ניט קריכן, בעסער שווייגן איידער שטאַמלען אַדער ריידן אַ דאַפּלטן לשון“.

3

דער פּראָגראַם פון „סיאָן“ — די האַפענונגען אויף שנעלע גלייכע רעכט. — נעגאַטיווע שטעלונג צו אַ סטיכישער אַסימילאַציע. — דאָס יודנטום ווי אַ נאַציע. — דער ויכוח פון „סיאָן“ מיט דער אוקראַינישער „אַסנאוואַ“ — „נאַציע“ און „מלוכה“ — דער אַקאַדעמישער כאַ-ראַקטער פון „סיאָן“ — צענזור סקאַרפּיאַנען, וואָס האָבן גורם געווען דאָס אַפּשטעלן זיך פון „סיאָן“.

דעם זעלבן יודי (רוסישן סטיל) 1861 איז אַרויס דער ערשטער נומער פון „סיאָן“, מיטן זעלבן עפּיגראַף, „יהי אור“, וואָס דער „ראַזסוויעט“ האָט געהאַט. „ויאמר ה' : יהי אור!“ אונטן איז געווען אַנגעמערקט : „צווייטער יאָר“. אַזוי אַרום האָט מען אונטערגע-שטראַכן, אַז דער נייער אַרגאַן איז אין דער אמתן נאָר — אַ המשך פון „ראַזסוויעט“.

בכדי זיך צופאַסן צו די דרויסנדיקע תנאים האָט דער „סיאָן“ באַשלאָסן פאַרשמעלערן זיינע אויסגאַבעס אויף דעם געביט פון

פובליציסטיק און פארברייטערן די אפטיילן פאר געשיכטע און וויסנ-
שאפט. אין דעם ערשטן פראגראם-ארטיקל האט די רעדאקציע אזוי
געשריבן :

„אויב דעם „ראזסוויעט“ האט זיך איינגעגעבן אויפוועקן די מיט-
ברידער אונדזערע וואס ליגן אין אונדזער פאטערלאנד איינגע-
דרעמלט אין א זיסן הינערפלעט, אויב עס איז אים געלונגען אוועק-
שטעלן א ריי אקטועלע פראבלעמען — שטייט דעם „סיאן“ פאר
א סך א שווערערע אויפגאבע : ער דארף ענטפערן אויף געשטעלטע
פראבלעמען, א קערעווע טאן די אלגעמיינע פאקט-באוועגונג צו א
מער פראקטישן ציל און אנווייזן די דרכים, וואס פירן דירעקט אין
יענער ריכטונג. פון אונדז פאדערט מען עפענען דעם רייכן אוצר
פון אונדזער לאנגער היסטארישער אינעווייניקסטער אנטוויקלונג
און פון אונדזער צווייטוויזנטיאריקער ליטעראטור. מען וויל, אז מיר
זאלן אויפקלערן אונדזער געשיכטע בכחל און אויף דער טעריטאריע
פון דער רוסלענדישער מלוכה בפרט. מיר דארפן פארצייכענען אלע
דערשיינונגען פון אונדזער געזעשאפטלעכע לעבן, נאכפאלגן דעם
גאנג פון אונדזער סאציאלער אנטוויקלונג און געבן די אלע ענינים
אונדזער אביעקטיווע אפשאצונג. ניט איינמאל וועט אונדז אויס-
קומען ארויסטרעטן קעגן א סך פאראורטיילן וואס מען טראגט קעגן
אונדז און וואס זיינען פאראן אין אונדז גופא. אין דעם ענין פון אונ-
דזער בירגערלעכער באדייטונג, וואס אינטערעסירט אונדז אזוי
שטארק, איז דער גלייכער וועג ניט אלע מאל דער קירצסטער. קיינע
ראיות, קיינע קלאגענישן, ווי בארעכטיקט זיי זאלן ניט זיין, וועלן
ניט זיין בכוח ארויסרופן א תיכפדיקע ענדערונג לטובת אונדז אין דעם
געזאנקען-גאנג פון די, וואס זיינען דורות-לאנג דערצויגן געווארן.
טראכטן אנדערש. אין דעם פרט וועט א נאענטע באקאנטשאפט פון דעם
רוסישן לייכער מיט אונדזער ליטעראטור, אונדזער געשיכ-
טע, אונדזער אינעווייניקסטן לעבן, מיט אלע תנאים פון אונדזער
שטייגער-לעבן, מער ראוי מילדער צו מאכן די שארפע מיינונג
וועגן אונדז, וואס עס האבן אונדזערע קעגנער און באשולדיגער.“

די רעדאקציע איז בטוח, אז זי „האט סיבות צו האפן“ אויך
אויף א „חסד פון דער רעגירונג, וואס לעצטנס האט זי זיך אנגע-
הויבן אינטערעסירן מיט אונדז.“ דערביי שטרייכט די רעדאקציע
אונטער, אז דער „ענין פון יידן ווי רוסישע אונטערטאנער, וואס
שטעלט פאר מיט זיך א פערציקסטן חלק פון דער אלגעמיינער בא-
פעלקערונג, איז אין תוך גענומען אן אלגעמיינער רוסישער ענין. דער

צושטייער, וואָס זיי (די יידן) ברענגען אויפן מזבח פון פּאַטערלאַנד איז ווייט ניט קיין קליינער און וועט זיך פאַרגרעסערן מיט דער אויס-שפּרייטונג פון דעם שטח פאַר טעטיקייט, ווען מען וועט עפענען דעם „תּחום המושב.“

דער „סיאַן“ האָט געגלויבט באמונה שלמה אַז דער דאָזיקער מאַמענט וועט גאַר גיך אַנקומען און אַז ניט געקוקט אויף אַלע מניעות, וועט מען סוף כל סוף באַקומען גלייכע רעכט.

„דער פּרימאַרגן איז געקומען — איז לעוואַנדא מודיע מיט טריאומף — ברידער, הערט איר דאָס? וואַכט אויף איר, וואָס שלאַפט! וועקט זיך אויף איר, וואָס דרימלט! די נאַכט-שומרים גייען שוין אַראָפּ ביסלעכווייז פון זייערע פּאַסטנס — הערט איר, ווי אויף דער הויפטוואַך שלאַגט דער קאַיאָר! אַט, אַט — און עס וועט זיך פונאַנדערגיסן דאָס פּרימאַרגנדיקע גלעקל און מענטשן וועלן זיך באַווייזן אויף די גאַסן; עס וועלן זיך אפשר עפענען די טירן אויך פון אונדזער שטוב און מיר וועלן צואייילן זיך קומען צום גרויסן יום-טוב פון אונדזער גוטער „מאַטושקע-ערד“, לעבן זאָל זי און זאָל זי פאַרשאַפן פּרייד אַלע אירע זין! און איר, די נייע כהנים, איר, וואָס איר זייט אונדזערע פּאַלק טריבונען אין רוסלאַנד, שלאַגט אין די גלאַק, וועקט אונדזער פּאַלק! זאָלן אויפשטיין יונג און אַלט און גיין אַנטקעגן דעם געטלעכן ליכט.“

פונקט ווי דער „ראזסווייעט“, איז אויך דער „סיאַן“ ניט גע-שטאַנען אונטער אַ פאַן פון אַסימילאַציע און האָט אויך ניט פאַר-טיידיקט דעם געדאַנק פון אַ פולשטענדיקן צונויפגיסן זיך מיט דער אַרומיקער באַפעלקערונג.

אין איינעם פון די ערשטע נומערן האָט דער זשורנאַל געהאַט אַ געלעגנהייט קלאַר זיך אַרויסצוזאָגן וועגן דעם ענין. איינער אַ גאַלדענווייזער האָט אַפּגעדרוקט אין די „מאַסקאווסקיע וויעדאַמאַסטי“ אַן אַרטיקל אונטערן נאָמען: „די יידישע זשורנאַל-ליסטיק אין רוסלאַנד“, וואו דער מחבר אַנטוויקלט אַ געדאַנק, אַז מען דאַרף זיך ניט באַגנוגענען נאָר מיט אַ התקרות צווישן יידן און די קריסטלעכע לאַנדסדייט, נאָר עס איז נויטיק טאַקע אַ פולשטענדיקע צונויפגיסן זיך.

„אין רוסלאַנד, — האָט ער דערקלערט, — דאַרפן מיר אַלע ווערן רוסן.“

דער „סיאַן“ האָט אים תיכף געענטפערט. זיינער אַ מיטאַרבע-טער, גאַלדענדאך, האָט אַנגעשריבן אַ גרויסן, פלאַמענדיקן

אַרטיקל א"ב „איינע פון די היינטיקע יידישע פראבלעמען“
(נומער 6), אין וועלכן ער שרייבט אזוי:

„אויב די התקרבות פון יידן מיט רוסן געפינט אַ וואַרימען געפיל אין האַרץ פון יעדן גוט־מיינענדיקן מענטשן, וועט אַן אַבסאָ-
לוטע צונויפגיסן זיך, וואָס מיינט אינגאַנצן זיך אַפּאָגן פון דער
אייגענער זעלבסטשטענדיקייט און צוזאַמען מיט דעם אויך פון דעם
אַלעמען, וואָס בינדט אונדז צונויף מיט אונדזער עבר — וועט זיכער
אַזאַ אַפּקלאַנג ניט געפינען. עס איז שווער צו געפינען אַזאַ איינעם,
וועמענס נשמה איז אַזוי פאַרטעמפט געוואָרן, אַז ער זאָל אַן האַרצ-
ווייטיק קענען פּוועלן ביי זיך אַפּרייסן זיך אינגאַנצן פון זיין אייגענעם
עבר, בפרט נאָך, ווען דער דאַזיקער עבר שטעלט פאַר די גאַלדענע
צייט פון זיין לעבן. דאָס וואָס איז אוממעגלעך פאַר אַ יחיד, דאָס איז
אוודאי אוממעגלעך פאַר אַ כּלל. און איר ווילט, אַז מיר זאָלן זיך
אַפּאָגן פון אונדזער עבר, אַז מיר זאָלן צעשטויבט ווערן!
קוקט זיך אום, אין וואָס פאַר אַ צייט רעדט איר דאָס? אין אַ צייט
ווען אין נאָמען פון נאַציאָנאַליזם גיסט זיך בלוט, בעת נאַציאָנאַליטעט
איז דער „א“ און „ת“ פון אַלע פּאָליטישע געשעענישן.“

אויף גאַלדענווייזער'ס טענות, אַז די „עקזיסטענץ פון אַ פּאַלק
אַן אַ טעריטאָריע איז אַן אַנאַמאַליע“ און „האַט קיין שום פּאָליטיש-
היסטאָרישן זין ניט“ — ענטפּערט גאַלדנאַך אזוי:

„איז דען ניט בעסער לאָזן אַן אַ זייט די פּוּסטע חקירות און
בעסער זיך צוקוקן וואָס טוט זיך אויף גאַטס וועלט. איר שאַפט אַ
טעאָריע און ווילט גאַרנישט ניט וויסן פון פּאַקטן, וואָס פּאַרליי-
קענען זי.“

„און פּאַקטן זאָגן קלאַר, — טענהט גאַלדענאַך, — אַז יידן
עקזיסטירן דווקא ווי אַ נאַציע. דאָס יידנטום, נאָך דעם ווי עס האָט
פּאַרלאָרן איר טעריטאָריע, איז געגליכן צו אַ געוויקס, וואָס איז אַרי-
בערגעטראָגן געוואָרן אויף אַ נייער ערד. אָבער וועט דען אַ געוויקס
זיך בייטן און פּאַרלירן זיין „איד“ דורך דעם, וואָס ער וועט זיך
אַננעמען אויף אַ נייעם באַדן? ער וועט „אַפהיטן זיין
נאַטור, הגם אייניקע שינויים וועלן אומפאַרמיידלעך מוזן פּאַרקומען.
פּונקט אזוי ווי אַ געוויקס, וואָס פּרעזערווירט זיין נאַטור, און איז
אין דער זעלבער צייט פּאַרבונדן מיט געוויקסן וואָס אַרום אים, און
וואָס זיי אַלע ווערן געשפייזט פון דער זעלבער ערד, אזוי איז אויך
מיטן יידנטום, וואָס היט אַפּ זיין נאַציאָנאַלע אינדיוידואַליטעט און

איז ענג פארבונדן מיט די פעלקער, מיט וועמען עס וואוינט אויף דעם זעלבן לאַנד.

די רעדאקציע פון „סיאָן“ האָט גאָר גיך געהאַט אַ געלעגנהייט אַרויסצוזאָגן איר אייגענע מיינונג וועגן דעם ענין. זי האָט פאַר-טיידיקט גאַלדענדאָכס שטאַנדפונקט. דאָס איז פאַרגעקומען אין שייכות מיט דער אַנטי-יידישער קאַמפאַניע פון קולישעס אוקראַינישן זשורנאַל „אַסנאַוואַ“, וואו דער „יידישער שבת“ איז געטאַדלט גע-וואָרן, אַז נאָך עדה־היום „לעבט ער אַפגעזונדערט פון דער דרום-רוסישער באַפעלקערונג“.

„עדה־היום, — האָט די „אַסנאַוואַ“ געשריבן, — האָבן זיי (די יידן) גאַרניט בשותפותדיקס מיט אונדזער פאַלק און האָבן ניט גע-מאַכט קיין איין טראַט פאַרויס כדי זיך צו דערנענטערן צו אים. פאַרקערט, ניט זעלטן טוען זיי זאַכן, וואָס זיינען להיפוך צו דעם גייסט און דעם נוצן פון אונדזער פאַלק.“

„דער גורל, דער נוצן, דער גייסט פון איין נאַציע דאַרף, לויט אייער מיינונג, פאַרשלינגען אַנדערע פעלקער, — שרייבט אין שייכות מיט דעם דער „סיאָן“ (נומער 10), — זעט איר דען ניט אין דער אמת, פונקט אזוי ווי די אינקוויזיציע אין מיטלעטער האָט ניט געזען, אַז לעבן מיינט פילגעשטאַטיקייט? נאָר דער טויט איז איינגע-שטאַלטיק.“

די רעדאקציע פון „סיאָן“ שטרייכט אונטער ווי געפערלעך עס איז אַרויסצושטעלן אין אַ לאַנד וואָס האָט אַ געמישטע באַפעלקערונג אַ לאַזונג, ווי די „אַסנאַוואַ“ האָט אים אַרויסגעשטעלט, בעת זי האָט געשריבן:

„פאַר אַ נאַציע איז קיין זאַך ניט אזוי שעדלעך ווי די עקזיסטענץ צווישן איר פון אַנדערע פעלקער, וואָס האַלטן זיך אַן אַ זייט און זיינען גלייכגיטטיק צו זייער גורל.“

„לויט אַט־דער דאָזיקער הנחה, — ווייזט אַן דער „סיאָן“ — דאַרף אין יעדן לאַנד זיין נאָר איין נאַציע, „וואָס זאָל הערשן איבער די אַנדערע און זיי איינשלינגען“. אַזאַ אויספיר איז אַן ספק ניט קיין געוואונטשענער פאַר די מאַלאַרוסישע פאַטריאַטן פון דער „אַסנאַוואַ“.

„וואָס איז שייך קענען פאַראייניקן אייגענע נאַציאָנאַלע אינטע-רעסן מיט די פאַטערלענדישע, אַלגעמיינ־מענטשלעכע אַדער קאַסמאַ-פאַזיטישע, קענען יידן אין דעם פרט זיין אַ מוסטער פאַר זייער אַ סך פעלקער“ — דערקלערט מיט שטאַלץ דער „סיאָן“.

אין דעם ווייטערדיקן ויכוח מיט דער „אסנאווא“ האט זיך אבער ארויסגעוויזן, אז דער „סיאן“ גופא האט קלאר ניט פארשטאנען דעם אונטערשייד צווישן די באגריפן „נאציע“ און „מלוכה“. דערפאר זיינען זיינע מיינונגען וועגן נאציאנאלע התחייבותן פון יידן מטושטש און ניט תמיד קאנסעקווענט.

דער „סיאן“ דערמאנט אן ארטיקל, וואס איז געווען געדרוקט אין „רוסקאיא ריעטש“ און וואס האט זיך אפגערופן אויף די אַנטי-יידישע אַטאַקעס פון דער „אסנאווא“, און שרייבט אזוי:

„אין דעם ארטיקל אין „רוסקאיא ריעטש“ געפינען מיר די זעלבע פארווארפן, וואס עס מאכן אונדז אייניקע פון אונדזערע געבילדעטע אמונה-ברידער, דהיינו: אז מיר חלומען וועגן פרעזערווירן די יידישע נאציאנאליטעט, און ניט נאר די יידישע אמונה.“

אויף דעם ענטפערט דער „סיאן“, אז אַזאַ פארווארף איז ניט קיין בארעכטיקטער.

„מיר, — דערקלערט דער „סיאן“, — זאגן אין ערגעץ ניט, אז יידן מוזן אומבאדינגט זיך באַמיען אַפּהיטן אַנדערע אייגנשאַפטן, חוץ זייער רעליגיע. מיר זאגן נאָר תמיד, אז קיינער האָט ניט קיין רעכט פאָדערן פון יידן, אז זיי זאלן זיך אַפּזאָגן פון זייערע אומ-שעדלעכע נאציאנאָלע אייגנשאַפטן, נאָר דערפאַר, וואָס עמיצן גע-פעלן ניט די דאָזיקע אייגנשאַפטן און אז יידן האָבן ניט נאָר דאָס רעכט, נאָר אַפילו אַ פליכט זיך אַנטקעגנשטעלן אַזעלכע פאָדערונגען און טאַקע אין נאָמען פון „פרייהייט און יושר“.

דער „סיאן“ זאגט זיך ארויס פרינציפיעל קעגן געצוואונג-גענעררוסיפיקאציע, איז אבער אין דער זעלבער צייט פאר אַרוסיפיקאציע.

אין דעם ויכוח מיט דער „אסנאווא“ ווייזט דער „סיאן“ אן אויף דער ניט-פאסיקייט פון באַנוצן דעם אויסדרוק: פאַר דער נאציע, וואָס וואָלט באַדאַרפט, לויט אים, פאַרביטן ווערן מיטן וואָרט: פאַרן לאַנד.

„דער ערשטער אויסדרוק מיינט, אז אין אַ לאַנד מיט אַ באַפעל-קערונג וואָס איז נאָך ניט אַסימילירט, האָט איין נאציע דאָס פולע רעכט אויף דעם, אז אַלע אַנדערע נאציעס זאלן צושטיין צו איר און ניט וואָגן זיין גדייכגילטיק צו איר, און אז זי איז די איינציקע, הייסט עס, וואָס האָט דאָס אויסשדיסלעכע רעכט צו הערשן. אַזאַ טעאָריע קען מען ניט אַננעמען, ווייל זי איז בפירוש אומישרדיק גבי דער מינדערהייט.“

עס איז ניט קיין צופאל, וואָס דער „סיאָן“ רעדט וועגן אַ באַ-
פעלקערונג, וואָס איז „נאָך ניט אַסימילירט“.

„אויב, — שרייבט דער „סיאָן“, — די פּאָדערונג פון דער
„אַסנאַוואַ“ צו די יידן וואָלט נאָר געמיינט, אַז יידן אין אוקראַינע
דאַרפן זיך רוסיפּיצירן, איז קעגן אַזאַ פּאָדערונג האָבן מיר גאַרניט
אויסצוזעצן, ווייל דאָס איז אויך אונדזער וואונטש, ווי אויך דער
וואונטש פון אַלע אויפגעקערטע רוסישע אמונה-ברידער אונדזערע.
דערפאַר טאַקע זאָרגן זיך אונדזערע אמונה-ברידער, אַז זייערע קינדער
זאָלן האָבן רוסישע אַמען און ניאַנקעס און זיינען אַפילו עובר אויף
דעם געזעץ, וואָס פאַרווערט זיי דאָס. צוליב דעם עפענען זיי שבת-
דיקע אַוונט-קורסן. זיי שיקן זייערע זין אין רוסישע גימנאַזיעס
און אוניווערסיטעטן און די טעכטער — אין רוסישע פּאַנסיאָנען און
פרויען-גימנאַזיעס.“

דער „סיאָן“ שטרייכט אַבער אונטער, אַז די „אַסנאַוואַ“ וויל
ניט, אַז די יידן אין אוקראַינע זאָלן זיך רוסיפּיצירן, נאָר זי פּאָדערט,
אַז זיי זאָלן זיך אוקראַיניזירן (אויב מען קען זיך אַזוי אויסדריקן).
אויף דעם זאָגט דער זשורנאַל, אַז אַזאַ פּאָדערונג, „אויב זי וואָלט
אויסגעדריקט געוואָרן מיט אַ גוטן ווילן, אַן שום באַליידיקנדיקע און
אומישרדיקע טענות, וואָלטן מיר ניט געפונען קיין שום סיבות
פאַר געבן אַ שאַרפע תשובה.“

„מיר האָבן גאַרניט קעגן דער אוקראַיניזאַציע. די צרה איז
אַבער, — איז דער „סיאָן“ מוסיף, — אַז אַ פּאָלקס-מאַסע נעמט
בטבע ניט קיין עצות פון מענטשן, וואָס טעאָרעטיזירן. זי האַנדלט
אַזוי, ווי עס דיקטירט איר די נויטווענדיקייט, די אומשטענדן, און
אויך דער אייגענער אינסטינקט.“

דעם דאָזיקן געדאַנק אַנטוויקלט דער „סיאָן“ אויספירלעך אין
אַן אַרטיקל א"נ „וועגן דער מעגלעכקייט פון אַן אינעווייניקסטער
דערנענטערונג פון יידן מיטן רוסישן פּאָלק“.

„די געוויינטלעכע טענות צו יידן, אַז זיי סעפּאַרירן זיך מיט
זייער שפּראַך און חינוך, האָבן קיין שום זין ניט, — ווייזט אַן דער
„סיאָן“, ווייז דער גרעסטער טייל יידן אין רוסלאַנד האָט נאָך ניט
דערפירט די נויטווענדיקייט אַוועקצואוואַרפן זייער זשאַראַן, און
דאָס איז זיכער ניט זייער שולד אַפילו.“

רוסישע יידן וועלן אָנהייבן שטעלן אַזעלכע פּראָגעס: „אויף
וואָס דאַרפן מיר קענען רוסיש, בעת מיר פירן מסחרים לחלוטין ניט
מיט רוסן, נאָר מיט דייטשן. מיר קענען אויך אונדזער בילדונג

באקומען פון פרישן און רייכן דייטשישן קוואל, וואס איז ניט אן ערך באקוועמער און לייכטער פאר אונדז, ווי דער רוסישער מקור. חוץ דעם, קענען די יידן, כ'דעבן אזוי זאגן: ווי אזוי קענען מיר זיך פייכט אויסלערנען רוסיש, אז אונדז איז בכלל פארזוערט תמיד צו וואוינען אין רוסלאנד, אז מיר טארן ניט האלטן פאר אונדזערע קינדער קיין קריסטלעכע דינסטן און אפילו דרוקן אונדזערע מחזורים און דעם תנ"ך אין דער רוסישער שפראך האט זיך אנגע- שטויסן אויף גרויסע מניעות. דאס באקענען זיך פון די רוסישע יידן מיטן רוסישן לשון, דאס מוז דורכגעפירט ווערן און וועט זיכער דורכגעפירט ווערן. אבער דאס וועט מקוים ווערן ניט פריער און ניט שפעטער, נאר אין דער צייט, ווען די רוסישע שפראך וועט פאר- נעמען א חשובן ארט אין דער אייראפעאישער וויסנשאפט, ווען די אנטוויקלונג פון די פראדוציר-כוחות און אייזנבאנען וועט געבן רוסלאנד א גאר חשובן ארט אין דער וועלט פון מסחר און ווען עס וועט קומען די צייט, אז די באציאונג פון מענטש צו מענטש וועט ניט זיין אפהענגיק פון זיין אפשטאם אדער אמונה. דעמאלט וועט די רוסישע שפראך, לויט אונדזער מיינונג, זיין די שפראך פון דעם סאמע צאלרייכסטן און פלינקסטן פון אלע שבטים וואס באוואוינען רוסלאנד, פארשלינגען אלע אנדערע לשונות, אונדזער פאלקס-זשא- גאן און טיילווייז אויך אונדזער דומדישן לשון הקודש, איינגעשלאסן."

דער "סיאן" טרעט ארויס קעגן דער טעאריע, אז "איין נאציע האט כלומרשט דאס רעכט אויף אן העגעמאניע איבער אנדערע, וואס וואוינען אויף דער זעלבער טעריטאריע". אין דער זעלבער צייט, אבער, איז דער זשורנאל איבערצייגט, אז א פראצעס פון א פריי- ווידיקער און ענדגילטיקער רוסיפיקאציע פון אלע פעלקער אין רוס- לאנד איז ניט אומפארמיידלעך, נאר איז אפילו זייער געוואונטשן. אנערקענענדיק אז יידן זיינען א נאציע, האלט אבער דער "סיאן", אז דער "נייער דור" וועט אין אלץ, חוץ דער אמונה, זיין איינגאנצן ענלעך צו דער באפעלקערונג, וואס רינגלט זיי ארום, עס איז אמת, אז ביי א צווייטער געזעגנהייט, בעת די רעדאקציע רעדט וועגן רע- ליגיע, גיט זי צו, אז אונטער רעליגיע פארשטייט זי די "נאציאנאל- ליטעט" וואס איז אין איר איינגעשלאסן און וואס היט אפ די זכרונות פון עבר, אבער דאס איז אלץ דערקלערט זייער מטושטש און סכעמאטיש. אבער פאר אזא דערקלערונג קען מען בכלל די פובלי- ציסטן פון "סיאן" ניט טאדלען. אין יענער צייט איז די פראגע פון

די קעגנזייטיקע שייכותן צווישן נאצייע און מלוכה געווען זייער ווייניק באארבעט.

דער „סיאן“ איז ניט מיד געווארן אונטערצושטרייכן (אויף וויפל די צענזור-תנאים האָבן דאָס דערלויבט), אז אַ פּולשטענדיקע דערנענטערונג פון יידן מיט אַנדערע פעלקער איז ענג פאַרבונדן מיט דער פּראָגע פון גלייכבאַרעכטיקונג. ער איז אָבער קיינמאַל ניט אַריינגעפאַן אין אַן הכנעהדיק־בעטנדיקן טאָן און תמיד גערעדט וועגן די יידישע נויטן מיט אַ געפיל פון אייגענער חשיבות. אין דעם פּרט איז כאַראַקטעריסטיש אַזאַ פּאַקט: די דעמאָלטיקע אויפגע־קלערטע יידן, וואָס האָבן געקעמפט פאַר מענטשעכע רעכט פאַר זיך, האָבן זיך באַמיט מיט כלערליי אופנים צו דעמאָנסטרירן זייער בריי־דערזעכע נאַענטקייט צו די אַרומיקע פעלקער. אין יאָר 1861 האָבן אויפן אָרט פון די טאַטאַרן, וואָס זיינען פאַרטריבן געוואָרן פון קרים קיין טערקיי, אַנגעהויבן אַנקומען באַדייטנדיקע טראַנספּאָרטן פון קריסטן, געוועזענע טערקישע אונטערטאַנער, עץ פי רוב בולגאַרן. די רוסישע רעגירונג האָט זיך מיט אַלע כוחות באַמיט זייכטער מאַכן דאָס זעבן פון די נייע אונטערטאַנער. זי האָט זיי געשאַנקען לאַנד, און אַפילו צוגעשטעלט אייגענע שיפן כדי צו דערמעגלעכן די בול־גאַרן זיך באַזעצן אין דעם נייעם פּאַטערלאַנד. ניט געקוקט אויף דער הידף, איז די זאַגע פון די נייע אימיגראַנטן געווען אין אַנהייב זייער אַ שווערע. אַ גרופע קרימער יידן האָט באַשלאָסן לייכטער מאַכן די קלאַגעדיקע זאַגע פון די קאַלאָניסטן און האָט פאַר דעם צוועק אַנגע־הויבן קלייבן ביישטייערונגען. איינער וו. קאַגאַן האָט אַריינ־געשיקט אין „סיאן“ אַ בריוו און אַפּעלירט צום יידישן כלל צו העלפן די נויטבאַדערפטיקע בולגאַרן.

די רעדאַקציע פון „סיאן“ האָט מסכים געווען מיטן מחבר פון דעם בריוו אַז „די קלאַגעדיקע זאַגע פון די בולגאַרישע קאַלאָניסטן פאַרדינט באמת דעם פּולסטן און אַקטיווסטן מיטגעפיל“, דערביי אָבער האָט זי געהאַלטן פאַר נויטיק שטעלן עטזעכע קשיות:

„קודם־כל, וואָס וועט קרים געווינען פון אַזעלכע קאַלאָניסטן? וואָלט דען ניט געווען בעסער, אַז דאָס דאָזיקע וואונדערבאַרע לאַנד זאל זיין אַפן, פאַרשטייט זיך אויף די זעלבע תנאים, פאַר אונדזערע אייגענע אַרימע לייט, רוסן אַזוי גוט ווי יידן, פאַר וועמען דאָס איבערטראַנספּערירן וואָלט ניט געווען אַזוי שווער און וואָלט ניט גע־פאַדערט אַזויפיל געלט, ניט פון דער מלוכה און ניט פון קהל?״

ווייטער האָט די רעדאַקציע געפרעגט: „דאַרפן דאָס דווקא יידן העלפן באַזעצן די בולגאַרן אין רוסלאַנד, בעת זיי גופא האָבן אַפילו ניט קיין רעכט קויפן לאַנד, וואָס אַנדערע מעגן יאָ?“

*

עס איז שוין דערמאָנט געוואָרן, אַז צוליב דרויסנדיקע סיבות האָט דער „סיאַן“ פאַרשמעלערט דעם אַפטייל פון פובליציסטיק און אַנשטאַט לייט־אַרטיקלען מעניגי דיומא, געדרוקט היסטאָרישע און היסטאָריש־ליטעראַרישע אַרבעטן. אָבער דער אַקאַדעמישער כאַראַקטער פון „סיאַן“ האָט אים פאַרט ניט געראַטעוועט פון צענזור־מניעות. אַזוי שנעל ווי דער זשורנאַל האָט אַנגעהויבן דעמאָסקירן די ליגנס פון די אַנטיסעמיטישע אַנפאַלן פון דעם „דיען“, וואָס אַקסאַקאָו האָט אַרויסגעגעבן און פון דער אוקראַינאַפילישער „אַסנאַוואַ“, האָבן זיך געהויבן די צענזור־רדיפות.

אין נומער 43 פון „סיאַן“ (27טער אַפּריל, 1861) איז פאַראַן אַ מודעה, אַז די פובליקאַציע פון זשורנאַל וועט אַפגעשטעלט ווערן. „די באַזונדערע שוועריקייטן אויף וועלכע מיר שטויסן זיך אָן, — שרייבט די רעדאַקציע, — בעת מען דאַרף אַפלייקענען ניט־באַגריינדעטע באַשולדיקונגען, וואָס אייניקע אַרגאַנען פון דער רוסישער זשורנאַליסטיק מאַכט אויף די יידישע רעליגיע, ווי אויך די שווערי־קייטן ביים אַנווייזן דעם אמתן גייסט פון דער דאָזיקער רעליגיע — צווינגט די רעדאַקציע אַפּשטעלן איר אויסגאַבע ביז עס וועט קענען אויסגעפועלט ווערן אַ סך אַ ברייטערער פּראַגראַם פון טעטיקייט.“ אַזאַ פּראַגראַם איז אָבער ניט אויסגעפועלט געוואָרן און די רוסיש־יידישע פרעסע איז אַנטשוויגן געוואָרן אויף גאַנצע זיבן יאָר.

4

דאָס גרינדן פון דעם „דיען“ — זיין פּראַגראַם. — די אידעאָלאָגיע פון סטיכושער אַסימילאַציע. — אַרשאַנסקי, דער אידויאישער טריגון פון זיין דור. — דער אַפטימיוזם בנוגע עמאַנציפאַציע. — דער אַדעסער פּאָגראַם. — די נייע כוואַליע פון אַנטיסעמיטיזם. — דאָס געצוואונגענע שווייגן פון דעם „דיען“. — זיין סוף.

דער אַדעסער אַפטייל פון דער „חברה מפיצי השכלה“ האָט לויט זיינע תקנות געהאַט דאָס רעכט אַרויסצוגעבן אויף רוסיש אַ יידישע צייטשריפט. אין מאַי 1868 האָט די פאַרוואַלטונג אַנגעהויבן זיך משתדל צו זיין מכה אַ דערלויבעניש אויף אַן אַרגאַן אַ"נ „זאַריאַ“.

לויטן פראגראם פון דעם „ראזסוויעט“ און פון דעם „סיאן“ א רוסיש-יידישער זשורנאליסט, אַרנשטיין, אַ געוועזענער מיטאַרבעטער פון דעם פראַגרעסיוון זשורנאַל „ביבליאָטעקאַ דלאַ טשטעניאַ“ האָט זיך אונטערגענומען אַרויסצוגעבן אויף זיינע הוצאות אַזאַ פּעריאָדישע שריפט, בתנאי אַז די חברה וועט נעמען אויף זיך די אויפגאַבע צו באַקומען די נויטיקע דערלויבעניש. די אונטערהאַנדלונגען האָבן געבראַכט צו אַזאַ אַפּמאַך: אַרנשטיין וועט זיין דער פּערזענלעך-פאַראַנטוואָרטלעכער רעדאַקטאָר. במשך פון די ערשטע צוויי יאָר אָבער וועלן אַלע אַרטיקלען דאַרפן האָבן אַ לכתחילהדיקע הסכמה פון אַ רעדאַקציע-קאַלעגיע, וואָס די חברה וועט באַשטימען. צוליב אומבאַקאַנטע סיבות האָבן די איניציאַטאָרן געביטן דעם נאָמען פון זשורנאַל אויף „דיען“ (טאַג). די דערלויבעניש איז אַנגעקומען אין פעברואַר 1869. איידער מען איז צוגעטראָטן אַפילו אַרויסצוגעבן דעם זשורנאַל, האָט די רעדאַקציע אַנגעהויבן זיך משתדל זיין, אַז מען זאַל דערלויבן אַריינפירן אייניקע שינויים אין דעם פראַגראַם. זי האָט זיך איבערצייגט, אַז דער פראַגראַם פון „ראזסוויעט“ איז שוין פאַר-עלטערט סיי אין פאַרם און סיי אין אינהאַלט. ממלא פאַסט ער זיך ניט אַריין אין די געענדערטע תנאים. ערשט נאָך דעם ווי ס'איז דער-שינען דער פּערטער נומער פון „דיען“, איז די דערלויבעניש אַנגע-קומען. אין דעם פראַספּעקט, אַרויסגעשיקט אין מערץ 1869 איז אַנגע-וויון געוואָרן, אַז דער „דיען“ איז ניט נאָר אַ באַנייאונג פון די אַמאָרליקע „ראזסוויעט“ און „סיאן“, נאָר איז אויך זייער ווייטערדיקער און דירעקטער המשך.

„נאָך דעם „ראזסוויעט“ און „סיאן“ איז שוין לעכערלעך צו באַווייזן, אַז די אמונה איז בשום אופן ניט קיין שטער פאַר יידן צו זיין אויסגעצייכנטע בירגער. די חסרונות וואָס מען שרייבט צו די יידן וועלן פאַרשווינדן, אַזוי שנעל ווי עס וועלן פאַרשווינדן יענע סיבות, וואָס האָבן זיי גורם געווען. דער „ראזסוויעט“ און דער „סיאן“ האָבן די יידן-פראַגע אַראַפּגענומען פון דעם רעליגיעזן און היסטאָרישן באַדן און אַוועקגעשטעלט אויף אַ סאָציאַלער באַזע. פון אונדזער זייט וואָלט עס געווען אַן אַנאַכראַניזם איבערצוחזרן די דאָזיקע אַטע זאַכן. מיר דאַרפן ממשיך זיין די אַרבעט, וואָס אונדזערע פאַרלויפּערס האָבן געפירט מיט אַזוי פיל דערפאַלג. זיי האָבן אונדז אַנגעוויון די דרכים, לויט וועלכע יידן זיינען דערגאַנגען ביז צו זייער איצטיקן מעמד. אויף אונדזער גורל איז אויסגעפאַן די שווערע אויפגאַבע אַנצוואווייזן דעם וועג, ווי אַזוי מען קען זיך פון אים באַפרייען.“

„די יידן־פראגע, — ווערט דארטן ווייטער געזאגט, — איז ניט קיין רעליגיעזע פראגע, ווי אייניקע נאאיווע מענטשן מיינען, און אויך ניט קיין נאציאנאלע, ווי עס זאגן אנדערע, אן שום גרונט—נאר א געזעלשאפטלעכע, אן עקאנאמישע. ניט דער גרויסער היסטארישער עבר פון יידן און ניט די גרויסע נבואה מכה זייער עתיד באאומרוויקט די געזעלשאפטלעכע מיינונג. די צילן און שטרעבונגען, וואס יידן פון היינט האבן, דער סאציאלער און בירגערלעכער מעמד, וואס יידן גרייטן זיך צו פארנעמען אין דעם סאמע נאענטסטן עתיד — דאס איז די הויפט־זאך, פאר אונדז איז קודם־כל וויכטיק אנמערקן די סאציאלע און עקאנאמישע באדינגונגען אין וועלכע די אינטערעסן פון דער יידישער באפעלקער־רונג וועט זיך אינגאנצן צונויפטערעפן מיט די אינטערעסן פון די אנדערע רוסלענדישע בירגער, ווען ביידנס צילן וועלן זיך הארמאניש צונויפגיין און אויפהערן גיין אין באזונדערע דרכים.“

דער ערשטער נומער פון „דיען“, וואס איז דערשינען דעם 16טן מאי 1869, איז געווען פארבנלאז. אַנשטאָט אַ פּראָגראַם־אַרטיקל, איז געווען געדרוקט אַ לייט־אַרטיקל מיט טענות קעגן דעם אַנטי־סעמיטיזם פון אייניקע רוסישע זשורנאַלן. אין דעם זעלבן נומער איז געווען געדרוקט אַן אָפּענער בריוו פון אַדאַלף לאַנדוו, וועלכער איז שפּעטער געווען באַקאַנט ווי דער אַרויסגעבער פון „וואַסכאָד“. לאַנדוו האָט געפּאָדערט, אַז די רעדאַקציע זאָל קלאַרער אָנווייזן, מיט וואָס וועט זיך די דאָזיקע נייע וואַכנשריפט אויסצייכענען. דערביי האָט ער אַרויסגעזאָגט אַ וואונטש, אַז די דאָזיקע אויסגאַבע „זאַל באַמת זיין אַ ריכטיקער און פּולער שפּיגל פון יידישן לעבן אין רוס־לאַנד, פון זיינע ליכטיקע און טונקעלע זייטן, פון זיינע אמתע נויטן און באַדערפּענישן.“

„מיר ווילן, — שרייבט לאַנדוו צום סוף, — אַז אין אייער אויס־גאַבע זאָלט איר דורכפירן דעם געדאַנק און אָנווייזן דעם אמת, אַז די עמאַנציפּאַציע פון די יידן אין רוסלאַנד איז ניט נאָר אין די אינטער־רעסן פון די יידן, נאָר אויך אין די אינטערעסן פון דער רוסלענדישער מלוכה און פון דער גאַנצער רוסלענדישער געזעלשאַפט.“ צו דעם דאָזיקן בריוו האָט די רעדאַקציע מוסיף געווען אַזאַ טשיקאָווע הערה:

„מיר דרוקן דעם ווייט־ניט־באַשיידענעם בריוו פון לאַנדווין און מיר נוצן אויס די דאָזיקע געלעגנהייט כדי מודיע צו זיין, אַז ענלעכע דעקלאַראַציעס, בכתב און בעל־פה קומען אָן צו אונדז פון אַלע זייטן

און אין אַ גרויסער צאָל. מיר האַלטן אָבער, אַז אַזעלכע מיינונגען דאַרף מען ניט מגלה זיין. עס איז ניט אונדזער אויפגאַבע צו באַפריי-דיקן די פּריוואַטע נייגעריקייט פון יחידים. דערביי איז כדאי אַנצו-ווייזן אונדזערע קאַרעספּאָנדענטן, אַז מיט עצות און מוסר-ווערטער זיינען מיר, ברוך השם, באַזאָרגט.

ערשט ווען עס איז דערשינען דער פינפטער נומער און דער זשורנאַל האָט פאַרברייטערט זיין פּראָגראַם, האָט זיך אָנגעהויבן בולטער אויסשיידן די ריכטונג און די פּיזיאָנאַמיע פון דער נייער פּעריאָדישער אויסגאַבע.

פון נומער 16 אָן האָט זיך אָנגעהויבן דרוקן אַן אויספירלעכע אַרבעט פון ע. סאַטאַוויטשיק: „וועגן דער אויפלעבונג פון דער יידן-פּראָגע“ (געדרוקט אין דריי נומערן).

די הויפּט-טעמע פון זיין אַרבעט איז אַזאַ: „די יידן פּילן, אַז זייער ישועה ליגט אין צונויפשמעלצן זיך מיטן רוסישן פּאָלק.“

סאַלאַוויטשיק ברענגט אַ טשיקאַווע ציטאַטע פון די „מאַסקאַוו-סקיע וויעדאַמאַסטי“, מיט וועלכער ער שטימט איין:

„מענטשן וואָס האַלטן זיך פאַר גוטע פּראָוואַסלאָוונע און רוסישע זייט, האָבן פון שרעק אָנגעהויבן שרייען, אַז אין אונדזער פרעסע האָט מען אויפגעהויבן די פּראָגע פון יידישער עמאַנציפּאַציע. אָבער וואָס איז דאָס אַזוינס די דאָזיקע עמאַנציפּאַציע פון יידן? איז דען דאָס ניט קודם-כל זייער עמאַנציפּאַציע פון יידישקייט? וואָס קען זיין מער יושרדיק, הומאַנער און ליבעראַלער פון אַזאַ עמאַנציפּאַציע? וואָס שטימט מער מיטן שכל הישר און איז ווערדיק אַ מזוכה פון אַ קריסטלעך דאַנד, ווי דווקא אַזאַ מין עמאַנציפּאַציע?“

סאַלאַוויטשיק מאַכט אייניקע ניט-וויכטיקע באַוואַרענישן מכת דער עמאַנציפּאַציע, אָבער אין תוך איז ער איינשטימיק מיט דער דאָזיקער מיינונג.

„ביי אַ סך געבידעטע יידן, — שרייבט סאַלאַוויטשיק, — וועדן די דאָזיקע שורות זיכער נושאַ חן זיין, ווייל זיי ווינטשן זיך, אַז זייערע אמונה-ברידער זאָלן זיין גליקלעך און ווערן אַ טייל פון דעם גרויסן רוסישן פּאָלק און טיילן מיט אים מי און נחת, טרויער און פרייד.“

כדי אָבער וואָס גיכער צו דערגרייכן די אַזוי-געגאַרטע, פולסטע צונויפשמעלצונג פון די יידן מיטן רוסישן פּאָלק, שלאָגט פאַר סאַטאַ-וויטשיק אַזוי:

„אַפּשאַפן די אַזוי-גערופענע אַליינפאַרוואַרטונג פון יידן אין

דער פארמע פון די באזונדערע יידישע חברות. דאָס איז אַ תנאי, נויטיק פאַר אַ בירגערלעכן צונויפגיסן זיך מיט דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג. אויך דאַרפן פון אונדזער געזעצגעבונג אויסגעשלאָסן ווערן אַלע געזעצן, וואָס האָבן דערלויבט די אַליינפאַרוואַלטונג פון די יידישע חברות. דאָס דאַרף גיין האַנט-אין-האַנט מיט באַזייטיקן אַלע באַגרענעצונגען פאַר די יידן, וואָס לויטן געזעץ זיינען זיי נאָך אַלץ חל." דער עיקר-לאַזונג פון דעם "דיען" איז: פאַרלייקענען אַצדינג, חוץ די רעליגיע, וואָס קען נאָר אַפטיילן די יידן פון די אַרומיקע תושבים.

אַרויסגייענדיק פון דער דאָזיקער הנחה, האָט דער "דיען" ניט געוואַלט אַנערקענען, ניט נאָר די עלעמענטן פון וועלכער עס איז אַליינפאַרוואַלטונג, נאָר אַפילו ניט קיין ספּעציעלע יידישע בילדונג-אינסטיטוציעס.

"די בילדונג פון יידן האָט זיך נאָך ניט צונויפגעשמאַלצן מיט דער אַלגעמיינער בילדונג, — מוסרט דער "דיען", — ווייל עס עקזיסטירן נאָך באַזונדערע יידישע שולן. אַלגעמיינע בילדונג דאַרפן יידן באַקומען אין אַלגעמיינע שולן, צוגלייך מיט דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג פון דער אימפעריע."

"אַ פּוֹלע דערנענטערונג און צונויפגיסן זיך מיט דער הערשנ-דיקער באַפעלקערונג, — שרייבט דער "דיען", — דאָס איז דער משיח, וואָס ווערט דערוואַרט מיט אַ ציטער אין האַרצן מצד דעם בעסערן, געבידעטערן טייל פון אונדזערע יידן. דאָס איז דער אידעאַל, וואָס, ווען ער וועט ווערן רעאַליזירט, וועט עס אומפאַרמיידלעך ברענגען צו דעם, אַז די שטיינערנע וואַנט, וואָס טיילט אַפ און האַלט דאָס יידישע פּאָלק פאַרמאַכט אַזוי פיל דורות, וועט חרוב ווערן. דער דאָזיקער ענגער און בולטער אין זיין אַנדערשקייט לעבנס-שטייגער האָט געבראַכט אַ סך שאַדן די יידן און אויך די פעלקער צווישן וועלכע יידן לעבן. דאָס מוז באַזייטיקט ווערן. אַזוי טראַכטן כמעט אַלע די, וועמען עס אינטערעסירט די יידישע פראַגע."

דער איינציקער שטער פאַר דעם משיחין, וועמען אַלע דער-וואַרטן מיט אַ "צווייפל אין האַרצן" זיינען, — לויט דעם "דיען", — די רעכטלעכע באַגרענעצונגען, וואָס שטעלן די יידן אין אַן "אויס-שליסלעכער לאַגע" און שאַפן פאַר זיי "באַזונדערע אינטערעסן".

דהיפוך צו דער העברעאישער און יידישער פרעסע, וואָס האָט געהאַט צו טאָן מיט אַ פּאָלקס-לעבן, און איז געווען דער אויסדרוק פון דעם דאָזיקן לעבן, איז דער "דיען" געווען די טריבונע פון דער

שוין אַסימילירטער, דיפּלאָמירטער אינטעליגענץ. דערפאַר האָט ער זיך מער אָפּגעגעבן מיט דרויסנדיקע פּאַקטאַרן. דערקעגן, דער אינע-ווייניקסטער פּאַקטאַר בכלל און דער קולטורעלער און גייסטיקער לעבן בפרט האָט אים אַ סך ווייניקער אינטערעסירט.

דער „דיען“ האָט געדרוקט צענדליקער אַרטיקלען כדי צו דע-מאַסקירן דעם מחבר פון „קניגאַ קאַגאַלאַ (בראפּמאַן) אָדער וועגן דער באַדייטונג פון דער פּראַנציפּיזיש-פּרייסישער מלחמה פאַר דעם רעכטלעכן מצב פון די דייטשישע און פּראַנציפּיזישע יידן. וועגן דעם, אַז אין שוים פון רוסלענדישן יידנטום איז אַנגעגאַנגען אַ ליידנשאַפּט-לעכער קאַמף צווישן אַרטאָדאָקסן און רעפּאַרמיסטן, האָט זיך אַ פּיינענער פון „דיען“ זיך דערוואוסט אַדאַנק אַ נאַטיץ, איבערגעדרוקט פון אַ רוסישער צייטונג.

דער „דיען“ האָט אָפּגעגעבן אַ סך פּלאַץ פאַר „אויסלענדישע קראַנטיק“, דאָס מיינט, וועגן דעם לעבן פון יידן אין מעריב-איראָפּע. דאָס איז געטאַן געוואָרן מיט אַ כּיוון, כדי צו ווייזן, ווי עס לעבט זיך גוט די יידן אין אויסלאַנד און אויף אַזאַ אופן אילוסטרירן מיט ביי-שפּילן די געבענטשטע פעולֶה פון דער עמאַנציפּאַציע.

דער „דיען“ האָט מיט גרויס התמדה רעגיסטרירט יעדע אויס-צייכענונג פון אַן אויסלענדישן באַאַמטן אָדער מידיטער-מענטש פון יידישן גלויבן, אַלע פּאַקטן און געשעענישן פון ניט-רוסישן און רוסישן לעבן זיינען געווען גרופּירט אַרום איין צענטראַלער אידיע — דאָס איז געווען די אידיע פון בירגערלעכער עמאַנציפּאַציע פון יידן. אויך די פּובליציסטן פון „דיען“ האָבן זיך באַמיט צו באַלויכטן די דאָזיקע, לויט זייער קוק, צענטראַלע פּראַגע, ניט פון שטאַנדפּונקט פון הומאַניזם און סאווערענע רעכט פון דעם יחיד, נאָר פון שטאַנד-פּונקט פון אויטאָריטאַרישקייט און מלוכהשער טובה. די ניקאַליעווישע רעגירונג האָט געוואַלט דורך אייראָפּעאישע בילדונג און פּראָדוק-טיווע אַרבעט מאַכן יידן „ניט שעדלעך“. די פּובליציסטן פון „דיען“ האָבן סיסטעמאַטיש אונטערגעשראַכן, אַז אויב מען וועט באַזייטיקן די באַגרענעצונגען, וועלן די יידן קענען זיין זייער נוצלעך פאַר דער מלוכה, סאַציאַל אַזוי גוט ווי פּאַליטיש.

די פּובליציסטן פון „דיען“ האָבן תמיד אונטערגעשראַכן, אַז „יידן קענען זיין פאַר רוסלאַנד נוצלעך ווי סוחרים“ און אויך ווי בעלי-מלאַכות און ערד-אַרבעטער.

חוץ דעם סאַציאַלן נוצן איז אויך אונטערגעשראַכן געוואָרן די

ראל, וואס רוסיפיצירטע יידן קענען שפילן, פארשטייט זיך, נאך דעם ווי מען וועט באזייטיקן אלע באגרענעצונגען פאר זיי, אין דער „היסטארישער ארבעט, וואס ווערט דורכגעפירט אין די מעריב-געגנטן“. דאס מיינט אין ליטע און אין וויסרוסלאַנד.

דארטן ווערט דורכגעפירט די „היסטארישע ארבעט“, וואס איר „אידעאלע אויפגאבע“ איז „פולע אסימילאציע פון פארשיידענע עטנישע עלעמענטן און צונויפגיסן זיי מיט דער עכטער רוסישער נאציע“, — שרייבט דער „סיאן“.

דער דאזיקער קוק אויף דער ראָל פון יידן אין דער ארבעט צו רוסיפֿיצירן די מעריבֿ-געגנטן האָט געפונען זיין בולטסטן טריבון אין דער געשטאלט פון דעם בעסטן און טאלענטירטסטן פובליציסט פון „דיען“ — איליא אַרשאַנסקי (1846—1875). די דאזיקע טענדענצן און געדאַנקען, וואָס זיינען רייף געוואָרן אין די קרייזן פון דער יידישער אינטעליגענץ וואָס איז געווען אַרומגעכאַפּט פון דער אַסימילאַציע, האָבן דווקא אין די אַרטיקלען פון דעם דאָזיקן יונג-פאַרשטאַרבֿענעם פובליציסט געפונען די פולע און בולטע אַנט-וויקלונג.

אַרשאַנסקי האָט פאַרטיידיקט אַן „אויסשליסלעך אוטיליטאַר-עקאָנאָמישן שטאַנדפּונקט“. דער דאָזיקער זייער-טאַלאַנטירטער פובליציסט האָט געהאַלטן, אַז דאָס „פאַרברייטערן פון דעם תּחום המושב אויף גאַנץ רוסלאַנד“ וועט זיין ניט נאָר אַן אַקט פון יושר, נאָר קודם-כל אַן אַקט פון מלוכהשער קלוגשאַפּט, ווייל נאָר אַזאַ „פּראַקטיש, אַקטיוו און פעאיק פּאַלק“ ווי יידן, קענען אַ סך ביי-שטייערן צו דעם אויפלעבן פון מסחר און פון דעם שטאַטישן לעבן. מיט אַ סך ליידנשאַפּט האָט ער אויף די שפּאַלטן פון „דיען“ אַנט-וויקלט די מלוכהש-פּאַליטישע באַדייטונג פון יידן פאַרן פּראַבלעם פון רוסיפֿיצירן דעם מעריבֿ-געגנט. אַרשאַנסקי אידענטיפֿיצירט מלוכה מיט נאַציע. דערפאַר איז ער געווען טיף איבערזייגט, אַז צווישן די קאַרדינאַלע אויפגאַבעס פון דער אינעווייניקסטער פּאַליטיק פון דער רוסישער מלוכה פאַרנעמט די פּראַגע פון רוסיפֿיקאַציע פון דער אַנדערש-גרויביקער און עטניש-פּרעמדער באַפעלקערונג פון „אונדזערע קרעסן“ — דעם אויבן-אַן, ווייל דאָס מיינט אַ „פּולשטענדיקע פאַר-אייניקונג פון דעם פּרעמדן עלעמענט מיט דער הערשנדיקער נאַציע“.

דערגרייכן דעם דאָזיקן „געוואונטשטן ציל פון אַ נאַציאָנאַלער אַחדות פון דער באַפעלקערונג פון רוסלאַנד“ איז מעגלעך, לויט

אַרשאַנסקי, ניט דורך אַ „סיסטעם פון באַגרענעצונגען, אויסנאָמען און פריווילעגיעס“, נאָר דורך „אַלגעמיינע פּרינציפּן פון יושר, גלייכע רעכט און טובת הכלל.“

מיט גרויס טריאומף ווייזט אַרשאַנסקי אָן אויף דעם, אַז פון אַלע פּרעמדע גרופּעס זיינען יידן די איינציקע, וואָס האָבן די ערשטע זיך דערפילט ניט נאָר ווי מענטשן און בירגער, נאָר ווי רוסישע מענטשן און ווי בירגער פון רוסלאַנד.“

די שטרעבונג צו באַהערשן די רוסישע שפּראַך, איבערנעמען די מנהגים, דעם אופן פון דענקען און בכלל דעם גאַנצן „רוסישן פּאַרקעלעמענט“, וועט מוזן גיין פאַרויס אין אַ זייער פאַרשנעלערטער טעמפּאָ, אויב עס וועלן באַזייטיקט ווערן אַלע דרויסנדיקע מניעות, ד"ה די רעכטלעכע באַגרענעצונגען.

„עס איז נייטיק, — שרייבט אַרשאַנסקי, — אַוועקצושטעלן די יידן אין אַזאַ לאַגע, אַז זיי זאָלן זיך דערפילן און זיך באַטראַכטן ווי פרייע בירגער פון אַ פריי און ציוויליזירט לאַנד. דעמאָלט וועט דער פּראָצעס פון אַסימילאַציע מיט דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג דער-גרייכט ווערן פון זיך גופאַ.“

ביי אַזאַ אינטענסיוון שטרעבן צו „מאַכן אייגן דאָס רוסישע פּאַקסטום“ האָט אַרשאַנסקי געגלויבט, אַז מען דאַרף דערוואַרטן זייער אַ סך פון דעם „אַנטייל פון יידן אין דער רוסיפיקאַציע פון דעם מעריב־גענט.“

אַנאַליזירנדיק די פּאָליטישע באַדייטונג פון די יידן אין פּוילן, מאַלט אַרשאַנסקי די איינגעפונדעוועטע באַציאונגען פון פעאַדאַלן פּוילן צו די יידישע קאַלאָניסטן אין אַזעלכע טונקעלע פאַרבן, ווי עס האָט דאָס געטאָן לעוואַנדאַ.

די רעדאַקציע פון „דיען“ האָט אַפילו געהאַלטן פאַר נייטיק צו באַמערקן, אַז אין איין פּרט שטימט זי ניט איין מיט איר חשובן מיטאַרבעטער.

„מען טאָר ניט פאַרגעסן, — שרייבט די רעדאַקציע, — אַז פּוילן האָט געגעבן די יידן אַ מקום מקלט אין אַ צייט, ווען אין גאַנץ איראָפּע האָט מען זיי געברענט.“

די פּובליציסטן פון „דיען“ זיינען געווען איבערצייגט, אַז זיי זיינען ערב דער גרויסער רעוואַלוציע פון זייער אַטמן חלום — פון באַקומען עמאַנציפאַציע פאַר יידן.

„די ידיעות וועגן די וויכטיקע באשטימונגען וואָס דאַרפֿן אָנגע-
נומען ווערן בנוגע די רוסישע יידן, — האָט דער „דיען“ געמאַרדן
אין זיין לעצטן נומער פון יאָר 1870, — הייבן אָן אָננעמען אַלץ מער
און מער אַ קאָנקרעטע פּאַרם. מען רעדט שוין אַפילו וועגן דעם טער-
מין, ווען די נייע תקנות, וואָס ווערן דערמאָנט מיט אומגעדולד,
זאָלן מגלה ווערן.“

אין יענעם מאָמענט פון גרויסע דערוואַרטונגען האָט זיך אויף
דער אָדעסער יידישער באַפעלקערונג פּלוצלונג אָנגערוקט אַ קאָ-
טאַסטראַפּע. פּסח 1871 איז אויסגעבראַכן אַ פּאַגראַם. דעם סאַמע
דערשיטערנדיקסטן איינדרוק האָבן געמאַכט ניט אַזוי די רויבערייען
פון צעווילדעוועטע אונטערוועלט־מענטשן, ווי די הסכמה וואָס די
דאָזיקע פּאַרברעכנס פון המון האָט געפונען אין די רייען פון דעם
קריסטלעכן מיטלשטאַנד און אַפילו אינטעליגענטן. אַרשאַנסקי, וואָס
איז געווען צייטווייליק דער רעדאַקטאָר פון „דיען“, האָט אָנגעשריבן
אַ פּראָטעסט־אַרטיקל אין שייכות מיטן פּאַגראַם. דער דאָזיקער
אַרטיקל האָט אָבער צוֹליב „סיבות, ניט אַפהענגיק פון דער רעדאַק-
ציע“. ניט געקענט דערשיינען. כדי ניט „אַרויסצורופן קיין קלאַסן
אַנטאַגאָניזם“, האָט דער „דיען“ זיך געמוזט באַגנגענען מיט אַ טרר
קענער כראַניקאַלישער נאַטיץ און מיט אַ רשימה פון מנדבים „לטובת
די געליטענע פון די יום־טובדיקע אומרוען.“

„כמעט דריי וואָכן זיינען פאַרביי זינט אין אָדעס זיינען פּאַר-
געקומען אומדערהערטע געשעענישן, — האָט דער „דיען“ געשריבן
(16טער אַפּריל, 1871). — די אייגענע און אויסלענדישע בלעטער
זיינען פול מיט פרטימדיקע באַשרייבונגען וועגן דעם. אונדזער איי-
גענע אויסגאַבע אָבער, וואָס דאַרף דינען ווי די טריבונע פון די רוסישע
יידן און זיין דער אויסדרוק פון זייערע נויטן, וואונטשן, כוונות,
פרייד און טרויער — האָט וועגן דעם קוים געקענט מרמז זיין. דאַרפֿן
מיר זיך אַנטשולדיקן פאַר אונדזערע לייענער פאַר אונדזער שווייגן,
וואָס קען קוים באַרעכטיקט ווערן. אפשר גאָר אַרויסברענגען די סיבות
פון דער דאָזיקער איבערראַשונג, וואָס האָט אונדז געצוואונגען צו
שווייגן?“

אומזיסט האָט דער „דיען“ זיך באַמיט אָנווייזן די אָדעסער
יידן, אַז מען דאַרף אַנקלאַגן אין געריכט די שולדיקע אין פּאַגראַם
און זוכן אַ געזעצלעכע אַנטשעדיקונג לטובת די אומשוֹרדיק־געליטענע.
אין שייכות מיט די אָדעסער געשעענישן האָבן אייניקע בלעטער אין

די הויפטשטעט פון רוסלאַנד בכלל און אין דרום־רוסלאַנד בפרט, אַנגעהויבן אין יענער צייט אַ ביטערע אַטאַקע אויף דער „עקספּלוֹ-אַטירנדיקע“ ראָל פון יידן. דער „דיען“ האָט צוליב די שווערע צענוור־מניעות ניט געהאַט קיין מעגלעכקייטן אַפּצושלאַגן די דאָזיקע אַטאַקעס. נאָך אַ קורצן קאַמף איז דער גורל פון „דיען“ געווען אַ פּאַר־חתמעטער. אין דעם נומער 28, וואָס איז דערשינען דעם 8טן יוני 1871, איז געווען אַפּגעדרוקט אַזאַ מודעה פון דער רעדאַקציע:

„צוליב ניט־פּאַרויסגעזעענע סיבות ווערט די צייטונג „דיען“ אויף אַ צייט אַפּגעשטעלט. וועגן דעם טערמין פון באַנייען וועט מען באַצייטנס לאָזן וויסן די אַבאַנענטן.“

אַבער צו אַזאַ באַנייאונג איז קיינמאָל ניט געקומען.

5.

דער „וויעסטיק רוסקיי יעוורעיעוו“ פון אַלעקסאַנדער צעדערבוים. — מען זוכט אַ רעדאַקטאָר. — דער פּראָגראַם פון זשורנאַל. — זיין סוף. „די יודישע ביבליאָטעק“ פון אַדאַלף לאַנדוי. — איר פּראָגראַם. — די היסטאָרישע וויסנשאַפטלעכע אַרבעטן. — לעוואַנדאָס „הויסע צייט“. — יהודה־ליב גאַרדאָן, דער פּריבון פון רוסיפיקאַציע. — אַסימילאַטאָרישע טעאָריעס. — דאָס רוסישע פּאָלק דאָרף פאַרשלינגען די רוסישע יידן.“ — דער שטאַנדפּונקט פון דעם אַרויסגעבער.

אַנהייב 1869 איז אַלעקסאַנדער צעדערבויםען געלונגען צו באַקומען אַ דערלויבעניש אויף אַ רוסישן זשורנאַל פאַר יידן א״נ „פּאַ־סרעדניק“ (דער פּאַרמיטלער). היות ווי דעמאָלט האָט אַנגעהויבן אַרויס־צוגיין אין אַדעס דער „דיען“, האָט דער אומדערמידלעכער צעדער־בוים זיך גענומען משתדל צו זיין, אַז מען זאָל אים דערלויבן איבער־צוטראַגן קיין פעטערבורג זיינע צוויי זשורנאַלן (דעם „המליץ“ און דעם „קול מבשר“). ביי דער געלעגנהייט האָט ער געענדערט דעם נאָמען פון דעם רוסישן זשורנאַל אויף „וויעסטיק רוסקיי יעוורעיעוו“ (דער מבשר פון די רוסישע יידן).

יאַנואַר 1870 האָט צעדערבוים ענדלעך באַקומען די דערלוי־בעניש. עס איז אים אויך געלונגען צו באַקומען פון אייניקע יידישע מעצענאַטן אין פעטערבורג אַ וואַגיגע סובסידיע. די דאָזיקע מעצע־נאַטן זיינען געשטאַנען זייער נאָענט צו דער „חברה מפיצי השכלה“. עס האָט זיך אַבער אַרויסגעוויזן, אַז די הויפּט־מניעה איז געווען

ניט אין געלט, נאָר אין אַ פּאַסיקן רעדאַקטאָר. צעדערבוים איז בכלל געווען אַ ביסל שטומפיק אויף דער „רוסישער עברי“. ווען עס האָט זיך באַוווּזן די ידיעה אַז ער ווערט אַ רעדאַקטאָר פון אַ רוסישער אויסגאַבע, האָט דער „דיען“ געשריבן מיט פאַרוואַנדערונג אַזוי:

„מענטשן, וואָס האָבן זייער גאַנץ לעבן ניט אָנגעשריבן קיין איין שורה אויף רוסיש, נעמען זיך אונטער, פון דער העלער הויט, רעדאַקטירן רוסישע צייטונגען און זשורנאַלן.“

אַבער צעדערבוים האָט זיך ניט מיאש געווען. מיט דער זעלבער לייכטזיניקער זיכערקייט מיט וועלכער ער האָט זיך אונטערגענומען איבערצייגן רבנים מכות דער נויטווענדיקייט פון רעפּאַרמען, האָט ער זיך אויך איינגערעדט, אַז ער איז דער פּאַסיקער מענטש צו פירן און צו אינספּירירן אַ רוסישן אַרגאַן. ער האָט גאַנץ ענערגיש אָנגעהויבן זוכן פאַר זיך אַ געהילף. צווישן די יידישע ליטעראַטור האָט ער אָבער קיין בעלנים ניט געקענט געפינען. דעריבער האָט ער געזוכט מזל ביי רוסישע ליטעראַטור. קודם־כֹּל האָט ער אָנגעהויבן פירן אונטער האַנדלונגען מיט א. געאַר געוויסן, וואָס איז געווען אַמאַל אַ מיטאַרבעטער פון „ראַזסוויעט“ און שפעטער דער רעדאַקטאָר פון זשורנאַל פון דעם רוסישן בילדונג־מיניסטעריום. יענער האָט זיך אָבער אָפּגעזאָגט. צעדערבוים האָט דעמאַלט איינגעלאָדן דעם זשורנאַל־ליסט יעווגעני קאַרנאַוויטש, אויך אַ געוועזענער מיט־אַרבעטער פון „ראַזסוויעט“ און דער מחבר פון אַ בוך וועגן דער יידן פּראָגע אין רוסלאַנד, וואָס איז דערשינען אין יאָר 1863.

אַקטאַבער 1870 האָט זיך באַוווּזן אַ פּראָספעקט געחתמעט פון אַלעקסאַנדער צעדערבוים/ען און זיין איידים אהרן יצחק גאַלדענ־ברום (1827—1913).

אין דעם דאָזיקן פּראָספעקט ווערט זייער אומגעלומפערט פאַר־מולירט די פּלאַטפּאָרמע פון דעם נייעם אַרגאַן.

„דער נאָמען גנפא פון דעם בלאַט, — לייענט זיך אין פּראָספעקט, — באַווייזט, אַז די צייטונג וועט דינען ווי אַן אַרגאַן פון די רוסישע יידן, הגם באַשטימט נאָר פאַר זיי, וועט די רעדאַקציע אָבער האָבן אין זינען ניט נאָר די יידישע, נאָר אויך די רוסישע לייענער. דערפאַר שטעלן מיר זיך פאַר אַ ציל אויפצוקלערן פאַר די יידן־לייענער די מאַדערנע פּראָבלעמען און געשעענישן פון דעם שטאַנדפונקט, ווי די געבילדעטע רוסישע געזעלשאַפטלעכקייט קוקט אויף זיי. גלייכצייטיק וועלן אָבער רוסישע לייענער געפינען אין אונדזער בלאַט די בליקן

אויף די זעלבע פראבלעמען און געשעענישן. עס וועט אויפגעקלערט ווערן די סיבה פון דער היינטיקער לאגע פון די יידן אין רוסלאנד און אין אנדערע לענדער און פון זייערע רעליגיעזע און סאציאלע באגריפן. אזא קאמבינאציע פון ביידע שטאנדפונקטן אין דעם ארגאן פון רוסישע יידן, האלטן מיר פאר דעם בעסטן מיטל כדי אויפצוקלערן די דאזיקע פראבלעמען, לגבי וועלכע עס קענען אמאל זיין פארשיידענע און אפילו היפוכדיקע מיינונגען ביי די יידן, אזוי גוט ווי ביי די רוסן. א קעגנזייטיקער אויסטויש פון די דאזיקע מיינונגען, אנווענדן א אביעקטיוון פועלייזא געמאכט אויפן סמך פון פארשיידענע טעאָרעטישע בליקן מכה רעכט און דעם שטייגער פון יידן אין שייכות מיט די אמתע נויטן פון אונדזער צייט — דאָס וועט הויפטזעכלעך זיין דער ציל פון אונדזער אויסגאבע.

די צייטונג גופא, וואָס איר ערשטער נומער איז דערשינען דעם 3טן יאנואר 1871 איז געווען פונקט אזוי מטושטש און צעשוואמען, ווי עס איז דער אויבן-צייטירטער פראספעקט. אפילו נאך דעם ווי דער „דיען“ האָט זיך פארמאכט איז קיין איין חשובער מיט-ארבעטער ניט אריבער פון דארטן צו צעדערבויען. מען האָט אָנגערפילט דעם זשורנאַל מיט צופעליק-צונויפגעשטשטאָבעטן מאַטעריאַל. די הויפט-טעמע פון דעם דאָזיקן אָרגאַן איז געווען חקירות מכה „דערנענטערונג“ און „צונויפגיסן זיך“. דער לייט-אַרטיקל פון דעם ערשטן נומער איז געווען אַן ענטפער אויף אַ באַמערקונג וואָס איז געמאכט געוואָרן אין אַ רוסישע צייטונג, אַז „די עקזיסטענץ אין רוסלאַנד פון אַ באַזונדערן יידישן אָרגאַן אין דער רוסישער שפראַך איז אומנויטיק, און אפילו שעדלעך, ווייל דאָס איז אַ פאַקטאָר, וואָס סעפּאַרירט יידן פון קריסטן. אויף די טענה ענטפערט דער „וויעסטניק“ אַז וואָס איז שייך יידן גופא, איז דאָס טאַקע זייער וואונטש, אַז דער דאָזיקער געדאַנק זאָל וואָס שנעלער מקוים ווערן, דאָס מיינט, אַז יידן זאָלן נאָר קענען אָפהיטן זייער אמונה און בירגערלעך און סאָציאַל זיך אינגאַנצן דערנענטערן צום רוסישן פּאָלק.

„דעמאָלט, — שרייבט די רעדאַקציע, — וועט טאַקע אין דער אמתן זיין לחלוטין אומנויטיק צו האָבן אַ ספּעציעלן רוסיש-יידישן אָרגאַן, ווי אַ ליטעראַריש-פּאַליטישע צייטונג, ווייל די אינטערעסן פון דער יידישער באַפעלקערונג אין רוסלאַנד וועלן זיין אינגאַנצן אידענטיש מיט די אינטערעסן פון דער גאַנצער קריסטלעכער באַפעלקערונג.“

דער „וויצעסטניק“ האט ליב געהאט ציטירן דעם ליבעראלן „גאלאס“ (די שטימע), וואס האט געשריבן, אז יידן דארפן זיך ניט קלאמערן צו זייער אייגנארטיקן לעבן נאר, פארקערט, זיין גרייט פרייוויליק מקריב זיין די דאזיקע אייגנארטיקייט און אזוי ארום „זיך צונויפגיסן אין אלע ענינים מיט אנדערע רוסישע בירגער, חוץ אפשר דער רעליגיע.“

„פון אונדזער צד, — מאכט דער „וויצעסטניק“ א באמערקונג, — דארף אבער קלאר געזאגט ווערן, אז מיר זיינען מסכים אריינ- נעמען אין אונדזער פראגראם די דאזיקע שורות פון דעם „גאלאס“, נאר מיט א קליינעם קארעקטיוו: אַנשטאָט „חוץ אפשר דער רע- ליגיע“, דארף מען אַריינשטעלן „חוץ אוודאי די רעליגיע“. מיר האָבן קיינמאל ניט געטראַכט און האָבן ניט בדעה צו טראַכטן, אז מען דארף פאַרטיידיקן די ספּעציפּישקייטן פון דעם יידישן לעבן, וואָס שאַפן די מחיצה צווישן ייד און רוס. די רעליגיעזע פּראָגע דארף אָבער אויסגעשלאָסן ווערן.“

„דער סימן מובהק פון אַ פּראָגרעסיווער ריכטונג, — האָט די רעדאַקציע דערקלערט ביי אַן אַנדער געלעגנהייט, — באַשטייט אין דער שטרעבונג אַפּצוהיטן אומבאַרירט די אמונה פון די אַבות. וואָס איז שייך דאָס איבעריקע. איז דער איינציקער אידעאַל — זיך צונויפ- גיסן, אַן שום תנאים, מיטן רוסישן פּאָלק. מיר סימפּאַטיזירן מיט אַזאַ ריכטונג, ווייל מיר זעען די פּאַזיטיווע רעזולטאַטן פון אַן ענדלע- כער ריכטונג אין אַ סך לענדער פון מעריב-אייראָפּע, וואו אין איצ- טיקן מאַמענט אונטערשיידט זיך דער ייד פון דעם ניט-ייד נאָר לויט אמונה.“

צעדערבוים האָט גערעכנט, אַז ער וועט אַריינבאַקומען יידישע און רוסישע לייענער. דאָס איז אָבער ניט מקוים געוואָרן. יידן האָבן ווייניק געלייענט זיין בלאַט, אַ פּשיטאַ — רוסן. די שוועריקייטן וואָס ער האָט געהאַט מיטן אַריבערפאַרן קיין פעטערבורג און אַרגאַ- נזירן דאַרטן אַ נייע דרוקעריי, האָבן אים געבראַכן פינאַנסיעל. סוף 1871 האָט ער געמוזט, חוץ דעם „המליץ“, צייטווייליק אַפּשטעלן אויך דעם „וויצעסטניק“.

מיט זעקס חדשים שפּעטער האָט ער אים באַגייט. דאָס איז געווען אין יולי 1872. אָבער דער זשורנאַל האָט שוין קיין אריכת שנים ניט געהאַט. אין יאָר 1873 האָט ער זיך אַפּגעשטעלט אויף דעם 25טן נומער. ערשט מיט זעקס יאָר שפּעטער איז דער זשורנאַל

באנייט געווארן אונטער אן אנדער נאמען און אויך אין גאר אנדערע באדינגונגען.

אין משך פון די דאזיקע זעקס יאר איז די איינציקע רוסיש-יידישע אויסגאבע געווען דער יארבוך „יעוורעסקאיא ביבליאטעקא“, וואס אדאלף לאנדוי (1842—1902) האט אנגעהויבן ארויסצוגעבן אין יאר 1871 און וואס האט געהאט א באדייטנדיקן דערפאלג. (9) „מיר ווילן דא דערקלערן, — שרייבט לאנדוי אין דער הקדמה צום צווייטן באנד — אז אונדזער זאמלבוך איז ניט קיין ארגאן פון וועלכער עס איז יידישער פארטיי, כדי צו פירן פראפאגאנדע צווישן יידן. מיר האבן בדעה, הויפטזעכלעך, באקענען דעם רוסישן לייענער מיט דעם, וואס זיינען יידן געווען, וואס זיינען זיי איצט און וואס קען פון זיי ווערן ביי געוויסע תנאים. אויב די לייענער וועלן קענען, אויפן סמך פון די געבראכטע פאקטן, קומען צו אן אויספיר וועגן דעם, וואס יידן זיינען געווען, דאן וועלן זיי קענען אין הסכם מיט אונדזער אינטערפרעטאציע אורטיילן וועגן דעם, וואס פאר א מיינונגען און בליקן עס הערשן היינט-צו-טאג ביי יידן און וואס עס ווילן און שטרעבן פארשיידענע יידישע פאר-שטייער.“

די הויפט-וויכטיקייט פון די ערשטע בענד פון דער רוסישער „יידישער ביבליאטעק“ באשטייט אין דער אמתן אין די ארטיקלען וואס גיבן זיך אפ מיט דעם „וואס יידן זיינען געווען“. די פרעכטיקע שטודיען פון ארשאנסקי, די ארטיקלען פון מנשה מארגוליס צו דער געשיכטע פון בילדונג ביי רוסישע יידן, שלמה מיימאנס אויטאביאגראפיע און אייניקע איבערזעצונגען פון דייטשישע מחברים אויף יודאאיסטישע טעמעס — שטעלן מיט זיך פאר א ווערטפולן צושטייער פאר יעדן איינעם, וואס האט אן אינטערעס אין דער יידישער געשיכטע און קולטור. די עניני דיומא האבן געפונען אן אפקלאנג אין די דאזיקע יארביכער נאר אין אויסנאם פאלן און בדרך כלל דורך זייטיקע וועגן. לעוואנדא, למשל, האט אין זיין ראמאן „די הייסע צייט“, וואס האט זיך געדרוקט אין המשכים אין די ערשטע

(9) כך-הכל זיינען דערשינען צען בענד. דער ערשטער באנד איז ארויס אין 1881 אין א צווייטער אויפלאגע. צווישן פינפטן און זעקסטן באנד איז געווען אן הפסקה פון דריי יאר (1875—1878). נאך דעם אכטן באנד, וואס איז דערשינען אין 1880 האט זיך די „יעוורעסקאיא ביבליאטעקא“ פארוואנדלט אין דעם הודש-זשורנאל „וואסכאד“, וואסאנציק יאר שפעטער זיינען דערשינען די לעצטע צוויי בענד (9 און 10).

פיר בענד פון דער „יידישער ביבליאטעק“. ארויסגעבראכט אן אקטועלן מאמענט. דער העלד פון זיין ראמאן, סארין, דער פארשטייער פון דער יידישער אינטעליגענץ, זאגט אז „מיר דארפן קיינמאל ניט פאר געסן, אז דאס באַר באַר ישע רוסלאַנד און ניט דאָס צי ווי צי זירטע פוילן האָט אָנגעהויבן זאָרן מכה אונדזער בילדונג און דערציאונג. די דערוואַכונג פון אונדזער אַליינבאַוואוסטיין האָבן מיר צו פאַרדאַנקען רוסלאַנד, און ניט פוילן.“

„אונדזער פראַגראַם, — זאָגט ווייטער סארין, — באַשטייט אין דעם, אז מען זאָל פון יידן מאַכן רוּסן. אונדז אינטערעסירט לגמרי ניט, וועמענס ציוויליזאַציע איז אַ העכערע. עס האַנדלט זיך לעת-עתה ניט וועגן אַ ציוויליזאַציע, נאָר וועגן פאַלקסטום, ד״ה וועגן גייסט און שפּראַך. מיר לעבן אין רוסלאַנד, און דעריבער דאַרפן מיר ווערן רוּסן.“

יהודה לייב גאַרדאַן האָט אין זיין „איבערבליק פון דער יידישער ליטעראַטור“ דרך אַגבדיק אויסגעדריקט די מיינונג, אז „אים וועט מען זיכער ניט קענען באַשולדיקן אין קעגנערשאַפט צו אַ תיכפדיקער און פולשטענדיקער רוסיפיקאַציע פון אונדזערע אמונה ברידער.“ אין אַן אַנדער אַרטיקל האָט דער זעלבער מחבר אונטערגעשטראַכן דעם „אמת“, אז „בילדונג וועט אומבאַדינגט פירן די רוסישע יידן צו אַ פולשטענדיקער רוסיפיקאַציע.“

אַ באַזונדער אַרט פאַרנעמט אין דער „יידישער ביבליאטעק“ אַן אַנאַנימער אַרטיקל א״נ „די יידישע פראַגע און די אינטערעסן פון רוסלאַנד“. דער דאָזיקער אַרטיקל איז געווען געשריבן אין 1862, אין שייכות מיט דעם ויכוח, וואָס איז אָנגעגאַנגען אין אַקסאַקאָוויס צייטונג „דיען“. אין יענעם ויכוח איז אָנגערירט געוואָרן די שייכות צווישן בירגערעכט און דער מאַראַל פון תלמוד — אַ באַליבטע טעמע, אַגב, אין די אַנטיסעמיטישע קרייזן. צופעליק איז דער דאָ זיקער אַרטיקל בשעתו ניט געווען געדרוקט. היות ווי די פראַגע פון יידישער מאַראַל און עטיק טאַקע אין שייכות מיטן פראַבלעם פון עמאַנציפאַציע פון יידן איז אַפטמאַל באַרירט געוואָרן אין דער רוסישער פרעסע, האָט דער מחבר באַשלאָסן צוועלף יאָר שפּעטער מגלה זיין פאַר דער עפנטלעכקייט זיין אַרטיקל. עס איז כמעט ווי זיכער, אַז דער לעצטער קאַפיטל א״נ „וואָס פאַדערט מען פון אונדז און וואָס ווילן מיר?“ איז ניט אַפּגעדרוקט געוואָרן אַזוי ווי ער איז געווען אַריגינעל געשריבן, נאָר איז איבערגעאַרבעט געוואָרן פון דעם מחבר גופא. אַנדערש קען מען ניט פאַרשטיין די פלאַסטישע און לעבעדיק-

איבערגעגעבענע שטימונגען און פראגראמען פון דער דיפלאמירטער יידישער אינטעליגענץ פון די 70-ער יארן, וואָס מען געפינט אין דעם אַרטיקל, און וואָס שטימען ניט מיט דער תקופה פון „ראַזוויעט“ און „סיאָן“. דער דאָזיקער קאַפיטל איז אַזוי כאַראַקטעריסטיש, אַז עס איז כדאי ציטירן אייניקע שטעלן.

„מיר האַלטן, — שרייבט דער אַנאָנימער מחבר, — אַז יידן, וועמען דער גורל פון דער געשיכטע האָט פאַרשלאָפּט אויף דער אַרענע פון דער אייראָפּעאישער ציוויליזאַציע, פעלן און האָט תמיד געפעלט יענע עיקרדיקע סימנים און תנאים, אַז וועלכע מען קען ניט זיין אַ לעבעדיקע, זעלבסטשטענדיקע און עכטע נאַציע.“

„בעת מען רעדט וועגן אַ יידישער נאַציאָנאַליטעט, — איז ער ממשיך, — שטעלט מען זיך בדרך כלל תמיד אָפּ מיט גרויס ליב-שאַפט אויף דעם רעליגיעזן מאַמענט. דער דאָזיקער מאַמענט איז אַבער ווי אַ נאַציאָנאַלער עלעמענט, ניט מער ווי אַ היסטאָרישער אַנאַכראַניזם. דאָס איז, פשוט גערעדט, אַ מסירה פון די לומדים.“

ווייטער דערקלערט דער מחבר, פאַרוואָס ער זעט אין אַזאַ צוגאַנג אַ „לומדישע מסירה“. — „מיט צוואַנג קען מען קיין נאַציאָנאַליטעט ניט שאַפן. אַפילו לומדים קענען זי ניט אויסטראַכטן. דאָס איז יעדן איינעם גוט באַוואוסט. אַבער ניט אַלע ווייסן אַז געשיכטע צווינגט אַרויף אויף מענטשן צו שאַנד און צו שפּאַט אַזעלכע עקלדיקע פאַרמען און שמידט זיי צו אויף לאַנגע דורות. אַבער אין הונדערטער אַדער טויזנטער יאַרן אַרום וועט אַפילו דער דייעטאַני-טיזם און דער סענטימענטאַליזם ניט קענען די דאָזיקע פאַרמען אַנרופן: נאַציאָנאַלע, גאַר פאַרקערט. מיר זעען גאַר קלאַר, אַז די פאַר-שיידענע אומגינסטיקע היסטאָרישע תנאים האַבן גורם געווען אַז יידן זאָלן פון אַ רעליגיעזער פאַרם שאַפן עפעס אַזוינס, וואָס האָט, לויט איר אויסטערלישקייט, ניט קיין גלייכן אין דער געשיכטע. דאָס קען מען ניט אַנרופן נאַציאָנאַליטעט. דאָס איז עפעס ווי אַ בייזער חזום, מער אימפּאַציע אויף אַ פאַלק, ווי פאַלק גופא. יידן האַבן ניט געהאַט קיין שפּראַך, איז געבוירן געוואָרן דער פאַרמלאַזער זשאַרגאָן, אַן שום ערבות אויף אַן עוואָלוציע, אַ שפּראַך, וואָס האָט פאַר אונדז קיין שום ווערט ניט, פשוט דערפאַר ווייל זי שטאַמט אָפּ פון דייטש. די יידן זיינען געשטאַנען מחוץ פון דער פאַליטישער אַרגאַניזאַציע פון יענע פעלקער, וואוהין דער גורל האָט זיי אַרייַנגעוואָרפן. זיי האַבן אַריבערגעטראָגן די גאַנצע גרויזאַמקייט פון

דרויסנדיקע פֿארמען אויף דער אַרגאַניזאַציע פון זייער רעליגיעזן לעבן.

דער מחבר האַלט, אַז ווי אַ נאַציע „האַבן יידן שוין אויף אייביק פֿאַרדאַרן זייער אַרט אין דער עקאָנאָמישער אַנטוויקלונג פון דער אייראָפּעאישער ציוויליזאַציע.“ ער ווייזט אָן, אַז בעת דער ענדציל פון היינטיקע פעלקער איז אַ פּולשטענדיק־פּאַליטישע זעלבסטשטענדי־קייט, איז פֿאַר יידן געבליבן נאָר איין ציל: „דערשאַגן זיך צו אַן אמתער און ניט צו קיין אויסגעטראַכטער נאַציאָנאַליטעט.“

פֿאַר אים איז אַן אַקסיאָמע, אַז די רוסישע יידן, כדי זיי זאָלן קענען באַקומען אַן „אמתע נאַציאָנאַליטעט“, מוזן זיי זיך קודם צונופֿ־גיסן אינגאַנצן מיטן רוסישן פֿאָלק. דאָס איז דער תּמצית פון זיין אַרטיקל, וואָס דער הויפּט־געדאַנק ווערט אַרויסגעבראַכט אין די וויי־טערדיקע, ביז גאָר כאַראַקטעריסטישע שורות:

„רוסלאַנד דאַרף ווערן אַ רוסישע מלוכה. די רוסישע מלוכה גיין טיקט זיך אין אַ רוסיש פֿאָלק, וואָס זאָל זיין גאַנץ און געזונט, און ניט זיין דורכגעמישט מיט פֿאַרשיידענע נאַציאָנאַלע עלעמענטן, וואָס זיינען פֿאַרמלאָז, ווייל עס פעלט זיי טאַקע די נאַציאָנאַלע איי־טערעסן. דאָס רוסישע פֿאָלק דאַרף פֿאַרשינגען די רוסישע יידן און די יידן גופּא דאַרפן אומבאַדינגט אַראָפּוואַרפן פון זיך דעם כלומרשט־נאַציאָנאַלן לבוש, וואָס איז אַ געוויקס פון דורות דערנידערונג און קנעכטשאַפט. די רוסישע יידן מוזן זיך פֿאַרוואַנדלען אין רוֹסן פֿון ייִדישן גלויבן, אין דעם ליגט זייער אויפגאַבע. אין דעם זין, און נאָר אין דעם איז די יידנפֿראַגע אַ נאַציאָנאַלע פֿראַגע.“

עס איז כּדאי צו באַמערקן, אַז לאַנדוי, דער אַרויסגעבער פון דער „ייִדישער ביבליאָטעק“, וואָס האָט געשפּילט אַ וויכטיקע ראָל אין דער געשיכטע פון דער רוסיש־ייִדישער פּובליציסטיק, איז ווייט ניט געווען איינשטימיק מיט די אויספירונגען פון דעם אַנאַנימען מחבר. דאָס קען מען זען פון דער אויבן־ציטירטער הקדמה זיינער צום צווייטן באַנד פון דער „ייִדישער ביבליאָטעק“. שעמעווידיק און מיט פֿאַרשיידענע באַוואַרענישן פֿאַרזיכערט ער, אַז ער, גופּא, איז ניט קיין „פֿאַמיקער פֿאַרטיידיקער פון דער ייִדישער נאַציאָנאַליטעט“, ווייל דאָס סאַמע וויכטיקסטע איז, אַז „אַלע מענטשן זאָלן זיין גע־בילדעט און גלייכבאַרעכטיקט.“ לאַנדוי האַלט אָבער פֿאַר גייטיק צו דערקלערן, אַז ער זעט ניט קיין שום סיבות „פֿאַרוואָס זאָלן גלייכע רעכט און בילדונג גורם זיין דעם טויט פון דעם ייִדישן פֿאָלק.“

„אויב, — טענהעט ער, — נאַציאָנאַליטעט איז ניט פֿאַרבונדן

דווקא מיט א באזיץ פון א טעריטאָריע און דער בעסטער סימן איז אז יידן ווי א נאַציע עקזיסטירן איבער 1500 יאָר, נאָר עס דריקט זיך אויס אין פּינאָפּאָגשע און קולטורעלע אייגנשאַפטן — דאָן זעען מיר ניט קיין שום סיבות פאַר וואָס זאָלן יידן זיין א יוצא מן הכלל, בפרט אז זיי באַזיצן אין גאָר א הויכער מאָס דווקא די דאָזיקע אייגנשאַפטן.

אין די דאָזיקע אומזיכערע ווערטער הערט זיך בולט דער ווידער-קול פון יענע שטימונגען וואָס זייער פאַרשטייער איז געווען פּרץ סמאַלענסקיין, דער רעדאַקטאָר פון „השחר“ און דער טריבון פון דעם יידישן נאַציאָנאַלן געדאַנק.

6.

דער אויפקום פון „ראַזסוויעט“ — זיין פּראָגראַם. — משה מענדעלסאָן ווי אַ סימבאָל. — דער צויבער פון דער אידעאָלאָגיע פון אַסימילאַציע. — דער חילוק צווישן „ראַזסוויעט“ און „דיען“. — דער „ראַזסוויעט“ ווי אַן אַרגאַן פון דער יידישער אינטעליגענץ. — די פּראָפּאַגאַנדע פאַר אַנטיקולטור. — דאָס וועקן פון נאַציאָנאַלער חשיבֿות.

אין דער תקופה פון אויפּוואַכן פון נאַציאָנאַלע שטימונגען אין רוסלאַנד איז געבוירן געוואָרן אַ געדאַנק אַרויסצוגעבן אַ נייעם רוסיש-יידישן זשורנאַל, וואָס זאָל זיין דער אויסדרוק פון די דאָזיקע נייע שטימונגען. די איניציאַטאָרן פון דער דאָזיקער אונטערנעמונג אברהם אליהו האַרקאַווי (1835—1919) און אַליהו קויפּמאַן זיינען אַרויסגעשטעלט געוואָרן ווי די אַפיציעלע רעדאַקטאָרן. מען האָט גערעכנט, אַז אַזעלכע צוויי פאַרלאַזלעכע מענטשן, דערצו נאָך מלוכה-באַאַמטע, וועט מען אַזאָ דערלויבעניש ניט אַפּזאָגן. גרויס איז אָבער געווען די איבערראַשונג, ווען אַן אַפּזאָג איז געקומען. דעמאָלט האָבן די איניציאַטאָרן זיך צונויפגעבונדן מיט צעדער-בויםען, ביי וועמען עס האָט זיך אויפגעהיט די דערלויבעניש, וואָס איז נאָך אַרץ געווען גילטיק, אויף אַרויסגעבן דאָס וואַכנבלאַט „וויעסטניק רוסקיך יעוורעיעוו“. היות ווי די ליטעראַרישע רעפּוטאַציע פון דעם דאָזיקן אַרגאַן איז ניט געווען קיין געהויבענע, האָט מען זיך קודם-כֿל אָפּגערעדט מיט צעדערבויםען אַז מען זאָל משנה שם זיין דעם „וויעסטניק“ אויף „ראַזסוויעט“. צעדערבוים אַזיין האָט געוואַלט בלייבן נאָר דער נאַמינעלער רעדאַקטאָר. דער פּאַקטישער רעדאַקטאָר איז געווען מיכל קולישער (1847—1919). די רע-

דאקציע־קאלעגיע איז באשטאנען פון: ב. באַגראָוו (?), יעקב ראָזענפעלד, מאַרק וואַרשאַווסקי, ג. איטעל־זאַן, נ.מ. ווידענקין (נ. מירסקי), ד"ר יצחק אַרשאַנ־סקי און פ. לעווענזאָן.

די פינאַנציעלע שטיצע האָט געגעבן דער באַנקיר און כלל־טוער אַברהם זאַק, וואָס האָט געגעבן ביז 25 טויזנט רובל. (10)

דער ערשטער נומער האָט געזאַלט דערשיינען דעם 1טן אָקטאָבער 1879. געמוזט האָט מען אָבער צוטערעטן צו דער אויסגאַבע שוין אין סעפטעמבער צוליב אַזאַ סיבה. אין דער צייט ווען די גרופע אינטעליגענט־ליטעראַטור האָט געפירט אונטערהאַנדלונגען מיט צע־דערבוימען, איז לאַזאַר בערמאַנען, דעם פאַרוואַלטער פון די יידישע שולן אין פעטערבורג, געלונגען צו באַקומען אַ דערלויבעניש אויף אַ נייעם וואַכנבלאַט א"נ „רוסקי יעוורעי“ (דער רוסישער ייד). מען האָט תיכף מודיע געווען, אַז דער זשורנאַל וועט אָנהייבן דער־שיינען אין אָקטאָבער 1879. כדי צו פאַרלויפן דעם וועג דעם „ראַז־סוויעט“, האָט בערמאַן און זיין מיטערעדאַקטאָר הירש ראָבינאָוויטש, אַ באַקאַנטער העברעאישער שרייבער און אַ פּאָפּולאַרי־זאַטאַר פון נאַטור־וויסנשאַפטן, אַרויסגעלאָזט דעם 31טן אויגוסט דעם ערשטן נומער פון „רוסקי יעוורעי“. דעמאָלט האָט מען אויך געמוזט זיך צוויילן מיט דער אויסגאַבע פון „ראַזסוויעט“. אַזוי אַרום איז דער ערשטער נומער פון „ראַזסוויעט“ דערשינען דעם 13טן סעפטעמבער. (11) צו דעם דאָזיקן נומער האָט מען בייגעלייגט משה מענדעלזאָנ'ס אַ בייד, לכבוד זיין 150טן געבוירנטאָג. דער דאָזיקער פאַרטרעט, בייגעלייגט צום ערשטן נומער פון אַ נייעם זשורנאַל פון דער יידישער אינטעליגענץ האָט געטראָגן אַ סימבאָלישן כאַראַקטער. אויף דעם האָט די רעדאַקציע אָנגעוויזן אין איר ערשטן פּראָגראַם־אַרטיקל, וואָס ענדיקט זיך מיט אַזעלכע ווערטער:

„דער שאַטן פון דעם גרויסן קעמפער פאַר קולטור, דער אַנדענק פון מענדעלזאָן זאָל זיין אונדזער ערבות און משכן פון דערפּאַלג. דעם וועג אויף וועלכן מיר קלייבן זיך צו גיין, האָט ער אויסגע־

(10) אין מערץ 1880 איז קולישער אַרויסגעטראָגן פון דער רעדאַקציע און מאַרעק וואַרשאַווסקי איז געוואָרן דער רעדאַקטאָר. צעדערבוים האָט באַקומען 6,000 רובל פאַר דאָס רעכט פון דער אויסגאַבע.

(11) די ערשטע צוויי נומערן פון „ראַזסוויעט“ האָט מען געמוזט דרוקן אין צוויי אויפלאַגעס. דער טיראַזש האָט די ערשטע חדשים דערגרייכט 3,400. זען: מרדכי בן הלל הכהן, מערב לערב, I, 70.

פלאסטערט, און דאָס בלענדענדיקע לײַכט, וואָס רינגלט אים אַרום, וועט אויך באַלויכטן אונדזער וועג.“

די גרופע אינטעליגענטן וועמענס טריבונע דער „ראַזסוועט“ איז געווען, איז געווען אין אַ גרויסער מאָס שוין אַסימילירט. מיט גאַר קליינע אויסנאַמען, זיינען זיי געווען אינגאַנצן אָפגעריסן פון דער העברעאישער שפראַך און לײַטעראַטור. זיי אַלע — ווער מער און ווער ווייניקער — האָבן זיך געפונען אונטער דער השפעה פון דער אידעאָלאָגיע פון די נאַראַדניקעס, די פּראַגרעסיווסטע רוסישע אינ־טעליגענצן פון יענער צײַט. די נאַציאָנאַליסטישע היסטעריע און די ווילדע געשרײַען, אַז דער ייד גײַט! — פון איין זײַט — און דער אויסערגעוויינטלעכער דלות אין דער יידישער באַפעלקערונג — פון דער אַנדערער זײַט — האָבן געהאַט אַ ווירקונג אויף דער סענסיטיב־ווער גרופע פון דער רוסיפיצירטער יידישער אינטעליגענצן. דער גאַנצער ענין איז פאַר איר געוואָרן אַ פּראַגע פון נאַציאָנאַלן כבוד און פּערזענלעכער חשיבות. זיי זײַנען געווען גרייט אָפגעבן זײַערע יונגע כוחות פאַר די אייגענע, די אומשוֹדִיק־גערוּדפּטע מיטברידער.

„די עיקר־כוונה און די אויפגאַבע פון אונדזער זשורנאַל — איז צו זײַן אַן אַרגאַן פאַר די נױטן און באַדער־פּענישן פון די רוסישע יידן“, — ווערט געזאָגט אין דעם פּראָגראַם־אַרטיקל.

„מיר רופן און פאַרבעטן דעם אינטעליגענטן טײל פון רוסישע־דישן יידנטום. מיר האָפּן און זײַנען בטוח, אַז זיי וועלן זיך אָפרופן אויף אונדזער רוף און צושטיין צו אונדז, אַז זיי וועלן ניט שפּאַרן ניט קײן כוחות און ניט קײן מי, אַלץ וואָס איז נײַטיק כדי אויפוועקן די גרויסע מאַסע רוסישע יידן פון גײַסטיקן שלאַף און ראַטעווען זי פון דער זײַער שווערער מאַטעריעלער לאַגע.“

דער מחבר (מ. קולישער) האַלט אָבער פאַר נײַטיק מוסיף זײַן, אַז „אַזאַ אַרבעט איז נײַטיק ניט נאַר צוליב דעם וואוילזײַן פון די רוסישע יידן“. דאָס פּאָדערט אויך דער וואוילזײַן פון רוסלאַנד. דורך אָפגעבן צײַט אויף באַפרידיקן די נױטן און באַדערפּענישן פון די רוסישע יידן, שײַלט זיך דער אינטעליגענטער טײל פון די רוסישע יידן ניט אַרויס פון דער סביבה פון די רוסישע בירגער. זי דערפּילט נאַר אויס אַן אַרבעט, וואָס איז דער חוב פון יעדן רוסישן בירגער בכּלל. די יידישע אינטעליגענצן נעמט זיך צו דעם נאַר דערפאַר, וואָס אַדאַנק איר לאַגע און דער בלוט־פאַרוואַנדשאַפט מיט דער

יידישער מאַסע, קען זי די דאָזיקע אַרבעט דורכפירן בעסער און די רעזולטאַטן פון אירע באַמיאונגען קענען זיין אַ סך דערפֿאַלגרייכער.“

ריינדיק וועגן דער נויטווענדיקייט גרינדלעך צו שטודירן די איצטיקע סאַציאַל־עקאָנאָמישע און רעכטלעכע לאַגע פון די יידן, האַלט דער מחבר פֿאַר נייטיק אונטערצושטרײַכן, אַז אַזאַ אויספֿאַרשונג איז דער תנאי פון מעגלעך מאַכן וועלכע עס איז טעטיקייט לטובת יידן און אין דער זעלבער צײַט „לטובת דער מאַסע פון רוסישן פֿאַלק, וואָס צווישן אים וואוינען יידן.“

הגם די אינטעליגענץ, וואָס האָט זיך גרופירט אַרום דעם „ראַזווייעט“ האָט זיך געפונען ראשו ורובו אונטער דעם כּישוף פון דער אַלטער אידעאָלאָגיע, דאָך האָט זי זיך שוין ניט געקענט צופרידנ־שטעלן נאָר מיט אַן אוטיליטאַרן אָדער פֿאַטריאַטיש־מלכהשן שטאַנד־פונקט. מיט דער אויפריכטיקייט, וואָס איז געווען אַזוי כאַראַקטעריס־טיש פֿאַר דער דאָזיקער אינטעליגענץ, האָט זי געמוזט אַריינברענגען געוויסע אידעאָלאָגישע קאַרקטיוון אין איר אייגענער דעקלאַראַציע. דאָס ווערט קלאַר פון דער פּראָזע, אַז „אַפּגעבנדיק צײַט אויף צו באַפרידיקן די נויטן און די באַדערפענישן פון די רוסישע יידן“, דער־פילט מיט דעם די יידישע יוגנט יענע אַרבעט „וואָס איז אַ חוב פון אַ רוסישן בירגער בכלל“, זי איז זיך מודה, אַז אין דעם איצטיקן פֿאַל פֿאַדערן אירע רעכט אויך אַנדערע „פליכטן“.

„די אינטעליגענטע יידן, — ווערט געזאָגט אין דעם פּראָגראַם־אַרטיקל, — נעמען זיך פֿאַר דער דאָזיקער אַרבעט דערפֿאַר, ווייל צו דער דאָזיקער טעטיקייט פֿאַרפליכטעט זיי דער עבר פון די יידן, די גאַנצע געשיכטע פון יידישן פֿאַלק. פֿאַר אַט דעם עבר זײנען אונדזערע ברידער געשטאַרבן אויף די שייטערהויפענס פון מיטלעלטער. פֿאַרן פרייז פון בלוט פון זייערע אמונה־ברידער איז אויסגעקעמפט געוואָרן און געקויפט געוואָרן דאָס רעכט צו לעבן בשלום און זיך רואיק אַנט־וויקלען אין איצטיקן מאַמענט. דערפֿאַר דאַרפן מיר (די יידישע אינ־טעליגענטן) עפעס צוריקצאלן פֿאַר די חסדים, וואָס מיר האָבן באַ־קומען אַז מי און אַן קרבנות.“

אין דער דאָזיקער אַרגומענטאַציע פילט זיך בלי ספק אַ שטאַרקע השפעה פון דער אידעאָלאָגיע פון די נאַראַדניקעס מיט זייער לערע וועגן דעם ניט־אויסגעצאָלטן חוב לגבי דעם פֿאַלק. דאָ קען נאָך ניט זיין די רייד פון אַ קלאַר אויפגעפאַסטן נאַציאָנאַלן באַוואוסטזײַן. ניט אין נאָמען פון אַ נאַציאָנאַלער אידיע, נאָר אין נאָמען פון דעם אייגענעם געוויסן און אייגענעם כבוד, האָט די אינטעליגענץ וואָס

ארום דעם „ראזסוויעט“ באשלאסן אפצוגעבן אירע כוחות לטובת דעם רוסלענדישן יידנטום. דאָס שטרייכט אונטער זייער בולט דער „ראז-סוויעט“ גופא.

אליהו אַרשאַנסקי, איינער פון די נאָענטסטע מיט-אַרבעטער פון „ראזסוויעט“, האָלט פאַר נייטיק אַפצוֹלייקענען אין אַ זייער קאָטעגאָרישער פאַרם די טענות פון אייניקע רוסישע פּובלי-ציסטן, אַז די איינציקע טעטיקייט פון דעם זשורנאַל קען זיין נאָר „די פאַרטיידיקונג פון וועלכע עס איז ספּעציפישע יידישע אינ-טערעסן.“

„מיר לייקענען דאָס קאָטעגאָריש אַפּ, — שרייבט אַרשאַנסקי. — מיר אָנערקענען ניט קיין שום ספּעציעל־יידישע אינטערעסן, אויב דאָס זיינען ניט אין דער זעלבער צייט די אינטערעסן פון דעם רוסישן פּאָלק, איז דען די יידנפּראָגע אַ פּראָגע פון דעם מין, ווי די באַלטישע אָדער די פינלענדישע? דאָרטן האַנדלט זיך וועגן אויפהיטן אַלטע פּריווילעגיעס, בעת יידן האָבן צו טאָן מיט אַלגעמיינ מענטשלעכע רעכט, וואָס זיינען אַ פּריווילעגיע פון אַלע בירגער פון דער רוסי-לענדישער מלוכה. דאָרטן שפּאַגט מען זיך פאַר אַ בירגערלעכער, פּאַליטישער און קולטורעלער מחיצה; יידן באַמיען זיך אַבער אַז מען זאָל אַפּשאַפּן די מחיצה. אין דעם זין איז ביי די רוסי-לענדישע יידן ניטאָ קיין נאַציאָנאַלע פּראָגע און זי קען ניט זיין. די אַלע וואָס מישן צונויף נאַציאָנאַליטעט מיט מלוכה, ווילן אונדז איבערראַשן מיט דעם, וואָס זיי ווייזן אַן אַז מיר פּאַרמאָגן ניט די עיקר-תנאים וואָס זיינען נייטיק אַז אַ נאַציאָנאַליטעט זאָל זיך קענען אַנטוויקלען, ד״ה אַ באַזונדערע טעריטאָריע און אַ בשותפותדיקן לשון. אין איצטיקן פּאַל איז דאָס ניט מער ווי אַ קאַמף מיט ווינדמילן. בכפּף טאָר מען ניט פּאַרגעסן וועגן דעם עיקרדיקן חילוק צווישן דער יידישער פּראָגע און וועלכער עס איז אַנדער נאַציאָנאַלער פּראָגע. זי באַשטייט אין דעם שטערעבן צו פאַרניכטן, אַרויסרייסן פון לעבן פון דער רוסלענדישער מלוכה די גאַנצע פּראָגע בכלל.“

די רעדאַקציע פון „ראזסוויעט“ האָט זיך אין דער פּראָגע אַרויס-געזאָגט נאָך בולטער:

„נאָר אין אַסימילירן זיך מיט די פעלקער צווישן וועלכע יידן לעבן, — ווערט געזאָגט אין אַ לייט-אַרטיקל (נומ' 403), — ליגט זייער ישועה. אַננעמען די פרעמדע מנהגים, דעם פרעמדן אופן פון לעבן און די בליקן, וואָס אַנדערע קולטור-אומות האָבן אויסגעפּֿ

אַרבעט, צופאַסן זיך צו די תנאים פון לעבן פון אַנדערע פעלקער — דאָס דאַרף זיין זייער אויפגאַבע.
 אין אַן אַנדער לייט-אַרטיקל א"ג „דער תמצית פון דער יידן-פראַגע“, ווערט אַזוי געזאָגט :

„די דייטש־קריסטלעכע פאַטריאַטן שרייען, אַז דייטשלאַנד איז „פאַריידלט“. מיט דעם זעלבן רעכט וואָלטן די יידן געקענט באַוויינען די „גערמאַניזאַציע“ פון יידנטום. אין דער אמתן, סיי די און סיי יענע געפינען זיך אויפן וועג פון אַ קעגנזייטיקער פאַראייניקונג, אָדער, בעסער געזאָגט, אויפן וועג צו שאַפן אַ נייעם נאַציאָנאַלן טיפּ אין וועלכן דער דייטשישער פּעגמאַטיום וועט זיך פאַראייניקן מיט דער יידישער נערוועאישקייט און עלאַסטישקייט. די פאַראייניקונג פון ראַסן, בפרט פון אַזעלכע צוויי ווי די דייטשישע און די יידישע, וואָס זיינען אַן ספּק די סאַמע באַגאַבסטע, וועט לעתיד ברענגען פּרעכטיקע פירות. נאָר טעמפע, ענגע נאַציאָנאַליסטן קענען זיך באַקלאַגן אויף דעם אומפאַרמיידלעכן, נאַטירלעכן אויסגאַנג.“

ניט געקוקט אויף דעם, אָבער, וואָס דער פּעטערבורגער „ראַזן סוויעט“ איז טעאַרעטיש געווען אַסימילאַטאָריש, פונקט ווי דער אַדעסער „דיעז“, איז דאָך צווישן די דאָזיקע צוויי אַרגאַנען פאַראַן אַ שאַרפע מחיצה, וואָס אַפילו דאָס אַפּטע איבערחזרן פון די אַלטע לאַזונגען קען בשום אופן ניט פאַרווישן. דער „ראַזסוויעט“ האָט אין טעאָריע פאַרטיידיקט דעם פּראַגראַם פון אַסימילאַציע און האָט אַליין זיך ניט אַפּגעגעבן קיין דין וחשבון, אַז ער גייט ניט אויפן וועג וואָס פירט צו אַסימילאַציע, נאָר דווקא אויפן וועג וואָס פירט צום דער-וואַרטן נאַציאָנאַלן אַזיינבאַוואוסטזיין.

דער „ראַזסוויעט“ ווענדט זיך ניט צו דער דרויסנדיקער וועלט, נאָר אויסשליסלעך צו דער יידישער, און בפרט צו דער יידישער אינ-טעליגענץ. ער גיט זיך אַפּ גאָר ווייניק מיט אַפּאָלאָגיעס. ער איז ניט קיין פאַרטיידיקער פון סתם יידישער גלייכבאַרעכטיקונג. מיט אַ געפיל פון באַליידיקטער חשיבות רופט ער אויס :

„ווי לאַנג וועט אונדז נאָך אויסקומען וואַרטן אויף דעם פאַר-זיטיוון געזעץ, וואָס וועט איין מאַל פאַר אַלע מאַל אַפּשאַפן די באַ-גרענעצונגען פאַר יידן צו וואוינען אין דער גאַנצער אימפעריע ?“
 דער „ראַזסוויעט“ גופא האַלט, אַז זיין אויפגאַבע איז צו זיין „דער וועקער פון אַליינבאַוואוסטזיין און אַליינרעספּעקט ביי אונדזערע אמונה-ברידער.“

„מיר, — דעקלאַרירט דער „ראַזסוויצעט“, — אַפּעלירן צום אינ-טעליגענטן טייל פון יידנטום, מיר ריידן מיט אים, אָבער מיר ריידן גיט וועגן עפעס אַנדערש, ווי נאָר וועגן דער יידישער מאַסע, וועגן זיין דלות און וועגן זיינע נויטן.“

„יאָ, — באַקלאַגט זיך דער זשורנאַל, — ווען מיר וואַלטן כאַטש געקענט האָבן אַביסל דרך-ארץ פאַר זיך גופא, דעמאָלט וואַלט אונדזער אינטעליגענץ אַזיין געקומען העלפן דעם פּאָלק, דער דאָזיקער פינצטערער מאַסע, וואָס וואַרט אויף מיטגעפיל, וואָס איז מיט איר פאַרבונדן דורך אַ טויזנטיאַריקער געשיכטע און אַן אַלגעמיינער פאַר-אַנטוואַרטלעכקייט. דעמאָלט וואַלט זי אויך תּופּס זיין, אַז אַ ייד, כִּל-זמן ער בלייבט אַ ייד, קאָן בשום אופן גיט איבעררייסן די לעבע-דיקע פעדים וואָס בינדן אים מיטן אייגענעם פּאָלק, ווייל אַנדערש וואַלט ער געזינדיקט לגבי דער געשיכטע, לגבי דעם לעבן און אויך לגבי זיך גופא.“

דער „ראַזסוויצעט“ ווערט גיט מיד רופן די יידישע אינטעליגענץ און פּאָדערן, אַז זי זאָל זיך אַריינװאַרפן מיט לייב און לעבן אין דער אַרבעט לטובת דעם פּאָלק.

„וואַכט אויף! גיט נאָר אַ טראַכט: דריי מיליאָן יידן און אַזוי ווייניק, אַזוי פּיינדעך ווייניק אַקטיווע אינטעליגענטע מענטשן! אַרבעט איז דאָ דרום, און די צייט שטייט גיט אויף איין אָרט!“

„מען דאַרף טאָן אַרבעט, טאָן תּיכּף ומיד, גיט אַפּלייגן אין ווייטן קאַסטן אַריין. מען דאַרף תּמיד געדענקען, אַז אין איצטיקן מאַמענט דערלויבן צייט און באַדינגונגען טאָן כּך וכך. דאָס איז דער דיקטאַט פון שכלדיקער פּאָליטיק!“

מען קען אָנפילן גאַנצע בלעטער מיט אַזעלכע ציטאַטן, אַרויסגע-נומען פון דעם ערשטן יאַרגאַנג „ראַזסוויצעט“.

אין וואָס איז אייגנטלעך באַשטאַנען די דאָזיקע רעאַלע, אַקטועלע אַרבעט צו וועלכער דער „ראַזסוויצעט“ האָט אַזוי ענערגיש און אַזוי סיסטעמאַטיש גערופן די יידישע אינטעליגענץ?

דאָס איז געווען באַמת אַ גראַנדיעזער, אויסערגעוויינטלעך צוציי-ענדיקער פּלאַן, וואָס האָט, ליידער, גיט געקענט פאַרווירקלעכט ווערן. די אינטעליגענץ פון „ראַזסוויצעט“ האָט געוואַלט העלפן פּראָדוקטיר-וויזירן די יידישע פּאָלקס-מאַסן אין רוסלאַנד. זי האָט גיט געוואַלט זען אין די יידן נאָר אַ „סוהרישן“ עלעמענט! די פּויפּעריזרטע יידישע מאַסע האָט זיך צום מסחר סיי ווי גיט געקענט נעמען.

די אויפגאבע וואָס האָט אַזוי שטאַרק אָפּעלירט, אימפּאַנירט און באַלעבט דעם ענטוויאַזם פון די „ראַזסוויעט“־פּובליציסטן איז געווען, צו פאַרוואַנדלען דעם „פאַרדלותדיקן שטאַטישן פּראָלעטאַריאַט“ אין אַ קלאַס פון ערד־אַרבעטער.

אין דעם פּראָגראַם־אַרטיקל פון „ראַזסוויעט“ ווערט שוין בפּירוש געזאָגט, אַז „אויפּלעבן אַ גריקולטור צווישן די רוסישע יידן איז נייטיק און אַפילו מעגלעך.“ די דאָזיקע זיכערקייט איז געוואָרן דער יסוד און דער עיקר פאַר אַלע אַנגעזעענע מיטאַרבעטער פון „ראַזסוויעט“.

מנשה מאַרגוליס שרייבט אין שייכות מיט דער פּראָגע: „וואָס זאָל מען פאַרט טאָן מיט די רוסישע יידן?“ אַזוי: „פאַר דער רוסיש־יידישער מאַסע מוז מען שאַפן די מעגלעכקייט זיך פאַרנעמען מיט פּראָדוקטיווער אַרבעט, וואָס אונטער דעם פאַר שטייען מיר ערד־אַרבעט און מלאַכה.“

„מיר האָבן געשאַסן מיט דער רוסישער ערד אַ בונד פון לעבן און טויט, — שרייבט מיט פּאַטאַס נאַרד־וועסט (נ. מינסקי). לאַמיר אויך שליסן מיט איר דעם לעצטן און סאַמע הייליקסטן בונד — דעם בונד פון אַרבעט! שאַפן ביי יידן אַ פּויעריס־קלאַס, מיינט לייזן די יידנפּראָגע.“

„מיר דאַרפן, — שרייבט מיכל קולישער אין אַ לייט־אַרטיקל, — צוריקגיין צו אַגריקולטורעלער פּראָדוקטיוויטעט. אין דעם דאָזיקן גרויסן לאַנד פון אַקערער־פּויעריס דאַרף דער ייד אויפֿס־ניי ווערן אַן אַקערער, אַ פּויער, ווי ער איז דאָס געווען אַמאָל. נאַר דורך ווערן אַקערער אין אַ גרויסער צאָל, וועט די יידישע מאַסע ווערן אַ פּולער בירגער פון דער רוסישער ערד. אַזאַ באַנייאונג, אַזאַ רעגענעראַציע איז מעגלעך פונקט אַזוי ווי אין אַמאָליקע צייטן איז געווען מעגלעך דאָס היפּכדיקע. דער נייער שינוי איז אויף אַזוי ווייט וויכטיק, אַזוי אומפאַרמיידלעך פאַר די רוסישע יידן פון אונדזער צייט, אויף וויפּל עס איז געווען נייטיק און אומפאַרמיידלעך דער פּריער־דיקער שינוי. אויב מיר וועלן ניט גיין מיט גוטן ווילן אויף דעם דאָזיקן דרך וועלן אונדז סוף־כל־סוף לייזן אַרױפּשטויסן אויף אים. דאָס איז דער וועג פון גוטסקייט, דער וועג פון מאַראַלישער שלימות און מאַטעריעלן פאַר־בעסערן פון אונדזער לעבן.“

דער ערשטער עטאַפּ וואָס פירט צו דעם דרך איז, לויטן „ראַזסוויעט“, געווען — עפענען אַ נעץ עלעמענטאַרע אַגריקולטור־שוילן,

וואָס זאָלן אַרויסברענגען פּיאַנערן־ערדאַרבעטער. פאַר דעם צײַל דאַרף מען קודם־כל שאַפן אַ ספּעציעלע חברה.

„זאָל זיך שאַפן אַ צענטער, — האָט געשריבן דער „ראַזסוויעט“, — וואָס זאָל פירן די אַרבעט; זאָל זיך, מיט דער דערלויבעניש פון דער רעגירונג, שאַפן אַ חברה; זאָלן זיך אין דער דאָזיקער חברה פאַר־אייניקן די אַלע, וואָס זיינען גרייט מקריב צו זיין געלט און אַרבעט כדי די גרויסע און הערלעכע זאָך זאָל רעאַליזירט ווערן!“

כידוע, איז די אידיע פון שאַפן אַזאַ חברה טאַקע כמעט ווי רעאַ־ליזירט געוואָרן. אַ גרופּע פעטערבורגער קאַפיטאַליסטן און כלל־טוער, מיט שמואל פאַיאַקאָו בראש, האָט זיך משתדל געווען מכח אַ דערלויבעניש צו מאַכן אַ געט־זאַמלונג צווישן די יידן פאַר „צדקה און נוצלעכער אַרבעט“. תיכף נאָך דעם ווי מען האָט באַקומען די דערלויבעניש, איז אַרויסגעשיקט געוואָרן אַ צירקולאַר־בריוו אַז יידן זאָל מנדב זיין פאַר אַ פּאַנד, באַשטימט פאַר פאַרשפּרייטן צווישן דער יידישער מאַסע ידיעות וועגן מלאַכה און ערד־אַרבעט.

דער „ראַזסוויעט“ האָט מיט גרויס באַגייסטערונג באַגריסט דעם דאָזיקן געדאַנק.

„אין פעטערבורג, — האָט ער געשריבן, — איז געבוירן געוואָרן אַ וואונדערלעכער געדאַנק וועגן גרינדן אַ פּאַנד כדי צו העלפן יידן זיך נעמען אַגריקולטור. מלאַכה און ערד־אַרבעט — דאָס זיינען צוויי מיטלען, וואָס קיין בעסערע פון זיי קען מען אין איצטיקן מאַמענט ניט צוטראַכטן פאַר דעם צוועק צו ראַטעווען אונדזער מאַסע, פאַרן כבוד פון אונזער פּאַק און אויך כדי אויסצוקעמפן פאַר זיך אַ פּאַטער־לאַנד און דאָס רעכט צוריק וואַרפן אין פנים אַריין פון אונדזערע פאַרלוימדער זייערע אומפאַרשעמטע טענות.“

סעפטעמבער 1880 נאָך דעם ווי עס איז אַנגעזאַמלט געוואָרן אַ פּאַנד פון 200.000 רובל, איז קאַנסטיטואירט געוואָרן אַ צייטוויי־דיקער קאָמיטעט, וואָס האָט זיך געשטעלט פאַר אַ ציל צו גרינדן „אַ חברה פאַר מלאַכה און ערד־אַרבעט צווישן יידן אין רוסיאַנד.“ מיט טריאומף האָט דער „ראַזסוויעט“ מודיע געווען:

„מיר באַגריסן דעם דאָזיקן מאַמענט און מיר זיינען בטוח, אַז צוזאַמען מיט אונדז וועזן פאַרשטיין די וויכטיקייט פון דער זאָך אויך די אַלע, וועמען עס איז באמת טייער דער כבוד און די אינטער־רעסן פון אונזער פּאַלק און די מאַראַלישע עליה פון דער יידישער פּאַלקס־מאַסע.“

עס איז זייער כאַראַקטעריסטיש פאַר די שטימונגען פון דער

דעמאלטיקער פראגרעסיווער יידישער אינטעליגענץ, אז אין שאפן א יידישן ערד־ארבעטער־קלאס, האָט זי געזען ניט נאָר אַ סאַציאַלע פראַבלעמע, נאָר אויך אַ פראַגע פון נאַציאָנאַלן כבוד. דער וועג וואָס פירט צו ערד־ארבעט איז געווען פאַר איר „אַ וועג פון גוטס, אַ וועג פון מאַראַלישער שלימות“.

עס איז דעריבער פאַרשטענדלעך פאַרוואָס דער „ראַזסווייעט“ האָט געהאַלטן, אַז פון די צוויי אויפגאַבעס, וואָס די חברה האָט זיך געשטעלט — פאַרשפרייטן ערד־ארבעט און מלאַכה — איז דווקא ערד־ארבעט דאָס וויכטיקסטע. ער רופט אָן די דאָזיקע אַרבעט אַ „פאַטריאַטישע זאַך“ און אַפּעלירט, אַז די אַנגעוואַמלטע געלט־מיטלען זאָלן באַשטימט ווערן פאַר אויסלערנען יידן ערד־ארבעט.

נאָך איידער עס האָט זיך איינגעגעבן דעם „צייטווייליקן קאַ- מיטעט“ צו רעאַליזירן זיין פראַגראַם, איז געקומען די קאַטאַסטראַפּע. די פאַגראַמען פון יאָר 1881 האָבן אַוועקגעשטעלט אויפן סדר־היום גאָר נייע פראַבלעמען. אין די שטימונגען פון דער יידישער אינטעלי- גענץ איז פאַרגעקומען אַ שאַרפּער איבערברוך, וואָס האָט זיך אַפּגע- שפּיגלט אין דעם „ראַזסווייעט“. די אַסימילאַטאָרישע טענדענצן זיינען אינגאַנצן אַרויסגעשטויסן געוואָרן. די חיבת־ציון באַוועגונג האָט פאַרנומען די אַרענע.

7.

„רוסקי יעוורעי“ און זיינע רעדאַקטאָרן. — אַ פאַרבלאַזער אַנהייב. — „איינגעהאַלטנקייט און קאַלטבלומיקייט“. — קאַנטאָר, דער נייער רעדאַקטאָר. — אַפּאַלעאָגעטישער מאָן. — דער קאַמף מיט די ניהיליסטן. — די נאַציאָנאַלע פראַבלעמען.

פּאַזאַר בערמאַן, וואָס האָט באַקומען אַ דערלויבעניש אַרויסצוגעבן דעם „רוסקי יעוורעי“ האָט צו ליטעראַטור ניט געהאַט קיין שום שייכות. דער מיט־רעדאַקטאָר הערש ראַבינאָ- וויטש, אַ טאַלאַנטירטער און ענערגישער מענטש, האָט זיך אויך ווייניק אויסגעטויגט פאַר אַ רעדאַקטאָר פון אַ רוסישן זשורנאַל. דערצויגן אויף דער „בערלינער השכלה“, האָט ער ניט געקענט גוט קיין רוסיש און האָט אַפּילו מיט זיינע באַקאַנטע פון צווישן די הויכע מלוכה־באַאָמטע גערעדט דייטש. עס האָט זיך געשאַפן אַ לאַגע וואָס האָט דערמאַנט צעדערבויען און זיין „וויצעסטיניק“. אמת, עס איז

געלונגען צוציען צו דער רעדאקציע לעוואנדאָן. האָט אָבער לע-וואַנדאָ געוואוינט אין ווילנע און האָט דעריבער, פאַרשטייט זיך, ניט געקענט אָנפירן מיט אַ צייטונג, וואָס דערשיינט אין פעטערבורג. די בעסערע יידישע ליטעראַרישע כוחות, וואָס פעטערבורג האָט פאַרמאָגט, זיינען אַוועק צום „ראַזסוויעט“. דעם „רוסקי יעוורעי“ איז געלונגען צוציען נאָר צופעליקע מיטאַרבעטער. עס איז דערפאַר קיין חידוש ניט, וואָס די ערשטע נומערן זיינען געווען פאַרבלאָז און מטושטש.

אין דער ערשטער מודעה פון דעם נייעם בלאַט זוערט אָנגע-וויזן, אַז זיין הויפּט-כוונה וועט זיין „גורם זיין אַ קעגנזייטיקע דער-נענטערונג פון יידן און רוסן“. צו דער דאָזיקער צעשוואומענער פאַרמולע האָט דאָס פראַגראַם-אַרטיקל, אָפגעדרוקט אין ערשטן נומער, קיין שום חידושים ניט מוסיף געווען.

„באַוואַפנט אין איינגעהאַלטנקייט, קאַלטבלוטיקייט און אמת — ווערט דאָרטן געזאָגט, — מאַכט די רעדאקציע פון „רוסקי יעוורעי“ איר ערשטן שריט מיט אַ פעסטער אַנטשלאַסנקייט.“

„איינגעהאַלטנקייט און קאַלטבלוטיקייט“ — דאָס זיינען אין דער אמתן געווען די כאַראַקטעריסטישע שטריכן פון דעם „רוסקי יעוורעי“. אין דער זעלבער צייט, ווען דער „ראַזסוויעט“ האָט מיט געריסן מיט זיין פאַטאָס און יוגנטעכער ענערגיע, איז דער „רוסקי יעוורעי“ געווען אַן טעמפּעראַמענט און אַן אַ ברעקל ליידישאַפט.

עס איז קיין שום ספק ניט, אַז דער „רוסקי יעוורעי“ האָט לכתחילה געהאַט אַ טענדענץ אַריינצוברענגען וועזנטלעכע קאַרק-טיוון אין דעם לאַזונג, וואָס די טוער פון די 60-ער יאָרן האָבן אַרויס-גערוקט, אַז יידן דאַרפן ווערן „רוסן פון משה'ס גלויבן“. עס האָט אָבער דעם נייעם זשורנאַל געפעלט מוט אַרויסצוגיין און פאַרטיידיקן עפנטלעך אַזאַ אַלטן שטאַנדפונקט. צווישן די אומצאָליקע דעקלאַ-ראַציעס אין דעם נוסח, אַז „מיר גלויבן, גלויבן פעסט אין אַ מעגלעכער דערנענטערונג צווישן יידן און רוסן“ און אַז „אַזע אינטערעסן פון רוסישן פאָלק (חוץ קירכעכע) זיינען אין דער זעלבער צייט די אינ-טערעסן פון די רוסישע יידן“ — האָט דער „רוסקי יעוורעי“ זיך דערלויבט אויף אַן איינגעהאַלטענעם אופן אַנצוואוייזן אַז „די רוסישע אונטערטאַנער פון יידישן אַפּשטאַם“ האָבן פולע רעכט זיך צו באַ-טראַכטן פאַר רוסישע יידן, אין מלוכהשן זין האָט דאָס געמיינט, אַז יידן זיינען פונקט אַזעלכע רוסן, ווי אַנדערע, ד"ה בירגער פון דעם לאַנד, הגם אַנטראַפּאָלאָגיש און רעליגיעז זיינען זיי יידן.

דער „רוסקי יעוורעי“ וואָלט אָן ספּק לאַנג ניט געקענט עקזיסטירן, ווען ניט דאָס, וואָס אויף דער עצה פון לעוואַנדאָן, האָבן די אַרויסגעבער איינגעלאָדן אין נאָוועמבער 1879 ד״ר ל. קאַנטאַר פאַר אַ רעדאַקטאָר. (12) קאַנטאַר איז געווען אַ טאַלאַנטירטער מענטש. ער האָט פאַרמאָגט אַ סך ליטעראַרישן וויסן און ניט ווייניקער געשמאַק. אין אַ גרויסער מאָס איז אים געלונגען פאַרבעסערן דאָס בלאַט ליטעראַריש. ער האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן זיין צושוואַך כדי קענען פאַרוואַנדלען אַ פּלעגמאַטישע צייטונג אין אַן ענער-גישן און עקספּאַנסיוון אַרגאַן. דאָ האָט, לויט אַלע וואַרשיינדע-קייטן, געוויקט די מעסיקע איינשטעלונג פון די אַרויסגעבער גופאַ, וואָס האָבן ניט דערלאָזט אויף ווייטגייענדיקע שינויים. ביידע אַרויס-געבער האָבן געהאַט אַ שוואַכקייט פאַר אַפּאָלאַגעטיק. דער „רוסקי יעוורעי“, אונטער קאַנטאַרס רעדאַקציע, האָט אָפט געשריבן אַז „רוסישידישע אַרגאַנען דאַרפן קודם-כל זיין אַרגאַנען פון רוסישע יידן אין פּוילסטן זיין פון דעם וואַרט.“ זייער אויפגאַבע דאַרף זיין „משפּיע זיין אויף דעם דור, וואָס קומט אונדז צו פאַרבייטן, אויף די „קינדער“, וואָס זיינען דורכגענומען מיט פּראַקטישער חכמה.“ די צייטונג האָט צוגעגעבן אַז „אַרגאַנען פון רוסישע יידן דאַרפן זיך קודם-כל פאַר-נעמען מיט באַלייכטן די אינעווייניקסטע זייטן פון יידישן לעבן.“ פאַרטיידיקן יידן און זייערע אינטערעסן כלפי חוץ — דאָס איז פאַר „אונדז אַ זייטיקער ענין.“

דער „רוסקי יעוורעי“ האָט אָבער פאַרט אַפּגעגעבן אַ סך אַרט דעם דאָזיקן „זייטיקן ענין.“ באַזונדער שטאַרק האָט ער זיך גענומען צום אַרצן די באַשולדיקונגען פון דער רעאַקציאָנערער פרעסע, אַז זיין זיינען די הויפּט-פאַרשפּרייטער פון „קראַמאַלע און ניהיליזם.“ די „נאַוואַיע וורעמיאַ“ האָט אָנגעהויבן אַ ויצעקן אַז די „זשידעס בונטעווען זיך.“ אַ רוסישער פּראַפעסאָר, וואָס יל יעו, האָט דאַרטן געשריבן, אַז עס איז פאַר קיינעם קיין סוד ניט, אַז די זשידעס זיינען פון אַלטע צייטן די פאַרשטייער פון רעוואָלוציאָנערן גייסט און אַז זיי שטייען איצט בראש פון די רוסישע ניהיליסטן.“

דער „רוסקי יעוורעי“ איז אַרויס מיט אַ הייסן פּראַטעסט קעגן אַזאַ באַשולדיקונג.

„יידן, — האָט ער געשריבן, — זיינן גלייך מיט אַלע רוסן, פּילן, ניט ווייניקער פון אַנדערע, דעם גאַנצן אומגליק פון די גע-

שעענישן. זיי טראָגן אין זיך ניט קיין קלענערע שנאה צו די שולדיקע אין די איצטיקע געשעענישן, ווי די אַנדערע — די ניט-יידן, שוין אָפּגערעדט דערפון, אַז יידן, ווי בכלל בירגער פון אַ לייטישער מדוכה, ווי בירגער־אייגנטימער, קענען זיי ניט סימפּאַטירן מיט די מטורפדיקע שטרעמונגען פון אונדזערע אַנאַרכיסטן, וואָס אויף זייער פּאָן איז אויסגעשריבן דער לאַזונג פון פּולשטענדיקער פּאַרטיקענונג פון פּריוואַט־אייגנטום און פון אומברחמנותדיקן חורבן. פון דעם איז געדרונגען, אַז יידן פילן דעם יאָך פון דער רעוואַלוציע צוגלייך מיט אַנדערע פעלקער פון רוסלאַנד. פרעגט זיך: וואו איז יושר, אַז יידן זאלן, חוץ די אַלגעמיינע רוסישע צרות, נאָך האָבן אויסצושטיין די באַזונדערע צרות, די ספּעציפיש יידישע?"

דער „רוסקי יעוורעי" לייקנט ניט, אַז צווישן רוסישע רעוואַלוציע און געפּינען זיך אויך יידן, די דאָזיקע דערשיינונג באַמיט ער זיך אויפקלערן אויף אַזאַ שטייגער:

„אַ שטאַרקע און ספּאַנטאַנע נייגונג צו אַן אַנדער צענטער, וואָס איז מחוץ דעם יידישן לעבן, האָט, צום באַדויערן, געשאַפּן אַ טיפּע און ברייטע מחיצה אין דעם בנין פון אונדזער שבטישער סאָלידאַריש־קייט. עס האָבן זיך געפונען אויסגעגליטשטע מענטשן וואָס זיינען אָפּגעפּאַלן פון יידן און זיינען אַזוי אַרום געבליבן מחוץ דעם גדר און אַן שום תּכּלית בכלל. מיט זייער אייגן פּאַלק האָבן זיי אַלע פּאַר־בינדונגען איבערגעריסן, זיי שעמען זיך מיט דעם, וואָס זיי שטאַמען פון אַזאַ אַטן פּאַרק, וועמעס געשיכטע אין איצטיקן לעבן פּאַסט זיך שוין ניט אַריין אין זייערע אומזיניקע, ניט־ממשות'דיקע, פּאַרשע, נאַכגעמאַכטע, כאַאָטישע שטרעבונגען. עס איז דעריבער קיין חידוש ניט, אַז אַזעלכע נפשות ווערן אָפּטמאַל קרבנות פון די טאַמע געפּער־לעכסטע און טרויעריקסטע פּאַלשקייטן. אַנדערע שטויסט אויף די דאָזיקע פּאַלשקייטן אַ נאַרישער חשק צו באַוויוון, אַז זייערע חשבונות מיטן „אויסגעלאַכטן און באַשפּייטן" יידנטום זיינען שוין פּאַרענ־דיקט. לויט דער מיינונג פון אַט די דאָזיקע איבערבויערס פון דער וועלט פּלאַדיען זיך ביי יידן רק וואוכערער און בטלנים — כּלי קודש. אַנדערע וואַרפן זיך אין די אַרעמס פון די געפּערלעכסטע פּאַרברע־כּערס, פשוט צוליב נאַרישקייט און קליינקעפּיקייט. די דאָזיקע משוגעים האָבן ניט געפונען עפּעס בעסערס, ווי נאַבמאַכן דאָס, וואָס אַלע געזונטע עלעמענטן פון דער איראָפּעאישער ציוויליזאַציע וואַרפן אָפּ מיט דער טיפּסטער פּאַראַכטונג." (1880, 323).

די רעדאקציע רופט דעריבער דעם יידישן קהל אַנצוהייבן אַן ענדגילטיקן קאַמף מיט דעם דאָזיקן „רשעות“.

„אויסערגעוויינטלעכע באַדינגונגען פאַדערן אויסערגעוויינטלעכע מיטלען, לייגן אַרויף אויסערגעוויינטלעכע פּליכטן. די רעגירונג, די פּאַטריאַטישע פרעסע, די געזעלשאַפט — זיי זיינען אַלע אַרומ געכאַפט פון איין געפיל, פון איין פאַרלאַנג. דער דאָזיקער פאַרלאַנג איז: מאַכן אַ תּיכּפּדיקן סוף צו דער אומגעזעכער, אומגלויביקער פּאַגע, אַרויסרייסן מיטן שורש די „קראַמאַלע“, וואָס וויל אַרייַן ברענגען אין רוסישן לעבן וואָס מער חושך, וואָס מער אומגליק. זי וויל אַפּווישן פון דער ערד די דאָזיקע בלוטדאַרשטיקע חיה, פאַר וועמען עס עקזיסטירט ניט קיין משפּחה, ניט קיין מלוכה, און ניט קיין פּרינציפּן פון ציבור־לעבן.“

דער „רוסקי יעוורעי“ קען ניט דערלאָזן אַז דער יידישער קהל זאָל „שטיין אָן אַ זייט אין דעם קאַמף מיטן שטן, וואָס אין אים באַטייליקט זיך אַלץ וואָס איז געוונט אין דער רוסישער געזעלשאַפט“. דאָ גייט אין אַפּראַטעווען אַלע ברכות פון שלוֹם־בית, וואָס די „קראַמאַלע“ וויל אינגאַנצן חרוב מאַכן.“

דאָס דאַרף געטאָן ווערן, בפרט אַז מען וואַרפט אַרויף אויף יידן די שולד פון פאַרברעכנס פון אַלע די, וואָס „ווילן מיט יידן קיין מגע ומשא אַפילו ניט האָבן.“

„דאָס יידנטום, — שרייבט דער „רוסקי יעוורעי“, — וואָס איז אויסגעלאַכט און פאַרלייקנט פון זיינע בלאַנדזשענדיקע זיך, דאַרף נאָך זיין פאַראַנטוואָרטלעך פאַר זיינע פאַררעטער! אַט־פאַרוואָס מיר זיינען מחוייב ענערגיש אַנטויל צו נעמען אין דעם קאַמף מיטן שונא פון דעם אַלגעמיינעם שלום און זיכערקייט. אַט פאַרוואָס דאַרפן מיר מיט אַלע אונדזערע כוחות קעמפן קעגן דער „קראַמאַלע“, וואָס אירע געפערלעכע רעזולטאַטן פאַלן אויף אונדז פונקט ווי זיי פאַלן אויף אַלע אַנדערע בירגער פון אונדזער פאַטערלאַנד און דאָן ווי אַ ריקאַשעט ווייטער אויף אונדז.“

דער „ראַזסוועט“ איז געווען דער אַרגאַן פון דער פּראַגרעסיווער רוסיפּיצירטער אינטעליגענץ. דער „רוסקי יעוורעי“ איז אַבער, לויט זיין טאָן און שטימונג, געשטאַנען נענטער צו די קליינבירגערלעכע און טיילווייז אויך צו די פּילאַנטראַפּיש־קאַפיטאַליסטישע קרייזן. מיר זאָגן טיילווייז, ווייל אַדאַנק קאַנטאַרן ווערן אין דעם „רוסקי יעוורעי“ אַלץ בולטער די סימנים פון יענער אידיאישער באַוועגונג, וואָס איז ענג פאַרבונדן מיט פּרץ סמאָלענסקין. דאָס האַט

געמוזט קומען צום אויסדרוק, ניט געקוקט אויף דעם, וואָס די אַרויס-געבער זיינען געווען קעגן דעם. דאָס כאַראַקטעריסטישע אַבער פאַר די דעמאָלטדיקע געזעלשאַפטלעכע שטימונגען איז, וואָס ביידע זשור-נאַלן, הגם אין אַ סך פרטים פאַרשיידן, זיינען זיי אין איין פרט געווען פולשטענדיק סאָלידאַריש. דאָס איז געווען אין דער פראַגע פון סאָ-ציאַלן איבערבויו פון דער באַזע פון דעם רוסלענדישן יידנטום, די פראַגע פון שאַפן אַ יידישן ערד-אַרבעטער קלאַס. ווען עס קומט צו דער דאָזיקער פראַגע ווערט אַפילו דער פֿעגמאַטישער „רוסקי יעוורעי“ פאַטעטיש.

„קודם-כל, — שרייבט ער, — דאַרפן יידן אַ טראַכט טאָן מכה דעם, אַז צווישן זיי מוז זיין אַ קלאַס ערד-אַרבעטער. דאָס פאַסיקסטע וואָרט איז: פראַדוקטיווע אַרבעט! דאָס איז דער לאַזונג פון מאַ-מענט אין דעם איצטיקן לעבן פון די רוסלענדישע יידן. קיין זאך קען ניט לייכטער מאַכן די לאַגע פון דער יידישער מאַסע, ווי נאָר אַ ריכ-טיקע און סיסטעמאַטישע אַנטוויקלונג פון מלאַכה און ערד-אַרבעט. צו דער דאָזיקער איבערצייגונג זיינען געקומען אונדזערע פראַגרע-סיווע מענטשן און מיר ווייסן, אַז די דאָזיקע אויפריכטיקע ווערטער האָבן טיף אַנגעפירט ניט איין יידיש, סענסיטיוו האַרץ.“

אין דער פראַגע פון קאַלאַניאַציע שטרייבט דער „רוסקי יעוורעי“ אונטער, פונקט ווי עס האָט עס געטאָן דער „ראַזסוויעט“, ניט נאָר דעם סאַציאַל-עקאָנאָמישן, נאָר אויך דעם מאַראַלישן מאַמענט. דער „רוסקי יעוורעי“ רוקט אַרויס די נויטיקייט צו פאַרשטאַרקן און אויפֿלעבן צווישן יידן פיזישע אַרבעט, ווייל דאָס איז דער איינציקער אויסוועג פון דער „איצטיקער טרויעריקער און נעבעכדיקער עקזיס-טענץ און איז אויך אַ וואַגיקע ערבות פון דעם מאַראַלישן כוח פון פאַלק.“

„אַרבעט, — שרייבט דער „רוסקי יעוורעי“, — פאַרזאָרגט מאַטעריעל און איידלט מאַראַליש. דורות-לאַנגע היסטאָרישע סיבות האָבן יידן אַפגעריסן פון פיזישער אַרבעט בכלל און פון ערד-אַרבעט בפרט. אונדזער אויפגאַבע באַשטייט איצט אין דעם, אַז מען זאָל יידן געבן אַ מעגלעכקייט זיך אויפסניי צוגעוואוינען צו דער מאַמע-ערה. דער מעמד פון אַן ערד-אַרבעטער איז אַן אַן ערך חשובער, מאַראַלי-שער און באַקוועמער פון דעם מצב פון אַן אביון, אַ געשעפטמאַכער. עס וועט קיין יידן ניט שטעלן אין אַ פאַרלעגנהייט ווען עס וועט אים אויסקומען אויסצוקלייבן צווישן דעם שטאַטישן לומפן-פראַעטאַריאַט און דעם דאַרפישן, באַשיידענעם לעבן.“

דאָס שאַפן פון דעם „צייטווייליקן פּאַנד“ האָט דער „רוסקי יעוורעי“ באַגרייט פּונקט אַזוי וואַרים, ווי עס האָט אים באַגרייט דער „ראַזסווייעט“.

„דאָס רוסלענדישע יידנטום, — רופט אויס מיט התפעלות דער „רוסקי יעוורעי“, — איז נאָך קיינמאַל ניט אַוועקגעשטעלט געוואָרן פאַר אַזאַ הערלעכער, דערהויבענער און אין דער זעלבער צייט שווערער אויפגאַבע, ווי אין דעם איצטיקן מאַמענט.“

דאָס איז געשריבן געוואָרן אין שייכות מיטן פּאַנד פאַר פאַר־שפּרייטן מלאַכה און ערד־אַרבעט צווישן יידן אין רוסלאַנד.

„ביי אַן ערנסטער און פלייסיקער באַציאונג צו דער זאַך, — שרייבט די צייטונג, — קען דער דאָזיקער פּאַנד באמת אויפּטאָן זייער אַ סך. ער קען ווערן דער אַנקער וואָס ראַטעוועט אונדזער אַרים פּאַלק פון זיין מאַראַלישער און מאַטעריעלער דערדריקונג.“

אויך דער „רוסקי יעוורעי“ האָט געהאַטן אַז ערד־אַרבעט איז וויכטיקער פון מלאַכה.

„ערד־אַרבעט פאַר יידן, — האָט ער אַנגעוויזן, — האָט אַ נאָ ציאַנאַלע חשיבות. דאָ גייט ניט וועגן הונדערטער אַדער טויזנטער מענטשן, וועמענס גורל מיר ווילן פאַרבעסערן; דאָ גייט וועגן עפענען נייע געביטן פאַר פּאַלק־אַרבעט, וועגן צוציען פּעתידי אַ גרויסע מאַסע פון פּאַלק צו אַזאַ אַרבעט, וואָס אין פּאַל פון הצלחה, איז איר באַשערט צו עפענען אַ ניי בלאַט אין דעם לעבן פון יידישן פּאַלק אין רוסלאַנד.“

„דער סאַמע ראַציאָנעלער מיטל צו פאַרקלענערן דעם יידישן פּראָצעטאַריאַט דאַרף זיין נאָר קאָלאָניאַליזאַציע. אויב מלאַכה זוירקט זייער אַפט לטובת דעם געזונט פון מענטשן, גיט אַבער ערד־אַרבעט עפעס מער. זי שטאַרקט דאָס געזונט, האַלט אונטער דעם כוח.“

אויב אין דער פּראַגע זיינען די ביידע זשורנאַלן געווען מסכים, איז אַבער אין דער נאַציאָנאַלער פּראַגע געווען צווישן זיי אַ גרויסער אונטערשייד. אין דעם פרט איז דער פּאַרויכטיקער און פּאַנגזאַמער „רוסקי יעוורעי“ געווען מער פעסט און זעלבסטשטענדיק, איידער דער „ראַזסווייעט“.

דער „ראַזסווייעט“ האָט פּאַרטיידיקט די אַלטע אַסימילאַציע און זיך באַמיט פּאַרווישן די קולטור־נאַציאָנאַלע אַספעקטן אין דער יידי־שער פּראַגע. דער „רוסקי יעוורעי“ איז אין אַנהייב געגאַנגען מיט דער זעלבער שיטה, און גערעדט וועגן אַן „ענדגילטיקער רוסיפיקאַציע פון יידן.“

אַבער בהדרגהדיק האָבן אַלץ בולטער אַנגעהויבן קלינגען נייע

טענער. עס האָט דרייַסטער זיך געלאָזט באַמערקן די טענדענץ אָפּן און מוטיק אַוועקשטעלן די יידנפראַגע אין שייכות מיט דער נאַציאָ-נאַלער פּראָבלעם און קריטיש איבערשאַצן די אַלטע פּרינציפּן.

„פון דעם כאַראַקטער פון אונדזער אויפגאַבע, — איז מודיע דער „רוסקי יעוורעי“ אין דעם פּראַגראַם-אַרטיקל פון צווייטן יאַרגאַנג, — איז קלאַר, אַז קודם-כּל זיינען פאַר אונדז וויכטיקער די אינעוויי-ניקסטע אינטערעסן פון אונדזער פּאַלק, דאָס מיינט, די תנאים אין וועלכע עס לעבט אונדזער אייגענע אינדיווידוואַליטעט, דאָס אַלץ, וואָס מאַכט פון אונדז דאָ אין לאַנד פאַר אַ באַזונדערע נאַציאָנאַליטעט פון שטאַנדפונקט פון ראַסע און רעליגיע.“

דער יונגער פּיי וו ל ג ע ט ז האָט אין „רוסקי יעוורעי“ פאַר-עפנטלעכט אַן אַרטיקל א״נ „אונדזערע ניט-באַרופענע מדריכים“. ער רופט אָן די אידעאָלאָגן פון אַסימילאַציע „אומבאַרופענע מדריכים“, ווייז זיי זעען די לייזונג פון דער יידנפראַגע אין דעם שנעלן פאַרניכטן פון דער נאַציאָנאַלער עקזיסטענץ פון יידן.

„אין דעם עצם עקזיסטענץ פון אַ נאַציע און איר פעאיקייט צו לעבן ליגט איר רעכט אויף עקזיסטענץ, איר רעכט צו לעבן, דאָס בשותפותדיקע פון אַ שבט איז ניט קיין אַקציען-געזעלשאַפט, איר קראַפט און פעאיקייט צו לעבן איז ניט נאָר אַ פיזישע, נאָר על פי רוב אַ גייסטיקע און אַ מאַראַלישע.“

געטז באַמיט זיך דורכפירן אַ שאַרפע ליניע צווישן די צוויי באַגריפּן: מלוכה און נאַציע. אין יענע צייטן, — זאָגט ער ווייטער, — ווען כוח האָט געמיינט אַלץ, איז געווען נייטיק, אַז „יעדע נאַציאָ-נאַליטעט זאָל האָבן איר אייגענע טעריטאָריע, איר אייגענע מלוכה.“ אַבער פּאַקטיש זיינען טעאָריע און מלוכה קיינמאַל ניט געווען און זיינען היינט ניט דער תמצית פון אַ נאַציע.

„דער תמצית פון אַ פּאַלק ליגט אין געמיינזאַמקייט פון בלוט, שכל, כאַראַקטער, נטיות, — לויט וועלכע איין פּאַלק אונטערשיידט זיך פון אַ צווייטן. דאָס איז אַ נאַטירלעכער אונטערשייד, וואָס גיט יעדן פּאַלק דאָס רעכט און די מעגלעכקייט צו לעבן און צווינגט אויף אים אַרויף אַ חוב צו פאַרנעמען אין דער געשיכטע פון דער מענטש-הייט דעם אַרט „וואָס עס קומט אים און אויך שפילן אַ באַשטימטע ראָל אין דער קולטור פון דער מענטשהייט.“

„דאָס רעכט אַז נאַציאָנאַלע אונטערשיידן זאָלן עקזיסטירן, קען פון דער קולטור-געשיכטע ניט פאַרלייקנט ווערן, אויך ניט פון דעם קאָסמאָפּאָליטיזם און אוודאי ניט פון די היינטיקע מלוכהשע סיסטע-

מען. עס איז אמת, אז קולטור אין איר אייביקן פארויס-מאָרש פאָר גרעט די שאַרפע קאַנטורן און אונטערשיידן צווישן פעלקער, נאָר דעם תוך פון דעם תמצית-אונטערשייד קען זי קיינמאָל ניט בטול מאַכן. עס וועט קיינמאָל אויף די חורבות פון נאַציאָנאַליזם ניט אויפגע- בויט ווערן אַ טעמפל פון קאַסמאָפּאָליטיזם, פונקט ווי עס וועט קיינ- מאָל די משפּחה ניט געבראַכט ווערן ווי אַ קרבן אויפן מזבח פון דער מלוכה!

„אויב, — זאָגט געטץ, — דער נאַציאָנאַליזם איז וויכטיק פאָר אַלע נאַציעס און רעליגיעס, איז ער באַזונדער וויכטיק פאָרן יידנטום. קיין פאַלק האָט אין משך פון טויזנטער יאָרן ניט געלעבט אין אַזוי פיל פאַרשיידענע טיילן פון דער וועלט, צווישן פאַרשיידענע אומות, אין די סאַמע פאַרשיידנסטע קולטור-פאַרמען, אין די סאַמע אַנטקעגנגעזעצטע שיטות פון פאַרטיק און עקאָנאָמיק — ווי דאָס יידישע פאַלק, און דאָך, ניט געקוקט אויף די רדיפות און נגישות, האָט ער אָפּגעהיט זיינע טראַדיציעס, זיינע נאַטירלעכסטע סימנים און מיט דעם אַליין באַקומען דאָס רעכט אויף עקזיסטענץ.“

„די אינדיווידואַליטעט פון דער יידישער נאַציע, — שליסט געטץ, — האַרמאָניזירט גוט מיט דער אַלגעמיינער קולטור, אמתן קאַסמאָפּאָליטיזם און מאַדערנעם מלוכה סיסטעם. עס איז ניטאָ קיין שום סיבות צו דענקען, אז דווקא יידן זאָלן זיין די ערשטע איבערצורייסן די פעדים מיט זייער גרויסן עבר, מיט זייער אַלאַנגער געשיכטע און זיך אָפּזאָגן פון דער פּאָן, צווייב וועלכער אונדזערע אַבות האָבן געליטן מיט אַזוי פיל מסירת הנפש.“

אַן ענלעכן געדאַנק האָט אין אַן אַרטיקל א״נ „עפעס וועגן דעם פרינציפ פון דער יידישער נאַציאָנאַליטעט“ אַנטוויקלט דער יונגער ברודר בראַנדט (1860—1907). ער איראַניזירט איבער יענע אינטעליגענטן, וואָס באַמיען זיך אין אַן איבערפלוס פון הכנעה אַלעמען צופרידנסטעלן און סטאַרען זיך האַלטן וואָס ווייטער פון דעם געדאַנק, אז עס איז פאַראַן אַ יידישע נאַציע.

„די דאָזיקע אינטעליגענטן, — שרייבט בראַנדט, — ווילן באַ- רואיגן זייער געוויסן און דערפאַר באַמיען זיי זיך גופא צו איבער- צייגן, אַז אַ יידישע נאַציאָנאַליטעט איז סתם אַ פיקציע, אַן היסטאָ- רישער אַנאַכראָניזם, וואָס האָט ניט קיין ממשות און ניט קיין וויטאַ- ליטעט-עלעמענטן.“

בראַנדט, פאַרשטייט זיך, איז ניט מסכים מיט די דאָזיקע אינטע- ריגענטן. ער דערקלערט קאַטעגאָריש, אַז דער „פרינציפ פון אַ יידישער

נאַציאָנאַליטעט איז אַ היסטאָרישער און אַנטראָפּאָלאָגישער פּאַקט, וואָס קען ניט געשטעלט ווערן אין אַ ספּק.

בראַנדט איז געווען באַאיינפּרוסט פון פּרץ סמאַלענסקי, און פּונקט ווי זיין רבי, טענהט ער אויך, אַז דאָס יידישע פּאַקט איז קודם־כל אַ גייסטיקע נאַציע.

„פאַרשטייט זיך, אַז יידן האָבן ניט קיין טעריטאָריע, — זאָגט ער, — אָבער די אַנדערע צוויי עלעמענטן, וואָס זיינען נייטיק פאַר דער אַנטוויקלונג און אונטערשטיצן פון דעם נאַציאָנאַלן גייסט — רעליגיע און שפּראַך — האָבן די יידן און זיי פאַרמאָגן אַפילו אַן אומגעווענערע וויטאַליטעט.“

בראַנדט קלערט אויף, אַז מיטן באַגריף „יידישע רעליגיע“, פאַרשטייט ער „די רעליגיע פון גייסט.“

„דער אינעווייניקסטער אינהאַלט פון דער יידישער רעליגיע וועגט איבער זיין דרויסנדיקן שטייגערנישן רבּוש.“

„מען קען זיין אַן אמתער ייד און אין דער זעלבער צייט זיין אַן אייראָפּעער און אַ גאָר געטרייער בירגער פון וועלכער עס איז מלוכה, ווייל דער יסוד פון דער יידישער רעליגיע און פון דער יידישער נאַציאָנאַליטעט איז ניט דער מנהג, נאָר דער גייסט, דער באַוואוסטזיין, אַז יידן זיינען אַן אומה וואָס איז פאַרבונדן מיט שטאַרקע, גייסטיקע פעדים, דער באַוואוסטזיין פון דעם דאָזיקן פּאַלק־בונד האָט גובר געווען דעם ביטערן גורל פון יידן, דעם פייער און שווערד, די אינקוויזיציע און האָט דאָך זיין מאַראַטישן כוח ניט פאַרלאָרן. דער דאָזיקער באַוואוסטזיין, דער דאָזיקער גייסט — דאָס איז דער הויפּט־יסוד פון דער יידישער נאַציאָנאַליטעט און פון דער יידישער רעליגיע.“

בראַנדט באַטאָנט זייער שטאַרק ווי וויכטיקייט פון דעם עלער־מענט פון נאַציאָנאַלן באַוואוסטזיין און ניט פון די רעליגיעזע איבער־צייגונגען און האַלט, אַז אין דעם באַוואוסטזיין שטעקט די הויפּט־סיבה, דער צעמענט וואָס פאַראייניקט דאָס גלות יידנטום.

„קיין ייד, — זאָגט ער, — וועט זיך אויף אַ מינוט ניט קווענקלען אַנערקענען אין אַ צווייטן יידן זיינעם אַ ברודער, אַפילו ווען זיי וועלן האָבן גאָר היפּוכדיקע איבערצייגונגען און בליקן בנוגע וועלט און רעליגיע, אַ חסיד, אַ מתנגד, אַ „בערלינער משכיל“, אַפילו אַ קאַראַאים, ניט געקוקט אויף די פאַרשיידענע וועלט־קוקן און גלויבונגען זייערע וועלן זיך ערגעץ־וואו צונויפקומען אין איין פּונקט, וואָס וועט זיי אַלע פאַראייניקן, דער דאָזיקער פּונקט איז דער באַוואוסטזיין אַז זיי זיינען

די זעלבע ברידער, גלידער פון איין און דערזעבליקער משפחה, פאר-
בונדן מיט אַ בשותפותדיקן גורל און מיטן גאַנצן היסטאָרישן עבר.“
צו די וואָס מיטן צונויף מלוכה און נאַציאָנאַליטעט זאָגט
בראַנדט אַזוי :

„די באַגריפן מלוכה און נאַציאָנאַליטעט שריסן זיך בשום אופן
ניט אויס, נאַר, פאַרקערט, זיי זעבן זיך צונויף אויף דעם אידעאָלסטן
אופן. אַ מלוכה קען צונויפגעשטעלט ווערן פון די סאַמע פאַרשיידענע
נאַציאָנאַליטעטן און פאַרשיידענע אמונות — און דאָך שטערט עס ניט
דעם נאַטירלעכן וואוקס און דער אַנטוויקלונג פון דער מלוכה.“
דער „ראַזסוויעט“ האָט געוואַלט זיין דער „וועקער פון אַליינ-
באַוואוסטזיין און דרך ארץ פאַר זיך גופא“, בעת דער „רוסקי יעוורעי“
האָט געקעמפט פאַר אַ „נאַציאָנאַלן אַיינבאַוואוסטזיין“.
דעם דאָזיקן געדאַנק האָט סיסטעמאַטיש אַנטוויקלט דער „השחר“
פון פּרץ סמאַלענסקין און האָט אַזוי אַרום משפיע געווען די רוסיש-
יידישע פרעסע.

אין משך פון צוואַנציק יאָר האָט דער יידישער געזעלשאַפטלעכער
געדאַנק פאַרענדיקט זיין קרייז. פון דעם ערשטן „ראַזסוויעט“, וואָס
האָט ניט געדייקט די ראַל פון נאַציאָנאַלע עלעמענטן, דורך דעם
בורט אַסימילאַטאָרישן „דיען“ האָט דער קרייז זיך געשלאָסן מיטן
„רוסקי יעוורעי“, וואָס האָט געוועקט „דעם נאַציאָנאַלן אַליינ-
באַוואוסטזיין“ פון די רוסישע יידן.

דער „קול מבשר“ און זיין צייט

1.

שטיל און אומבאמערקט אין אין סוף פון פארגאנגענעם יאר די יידישע פרעסע אין רוסלאנד איבערגעגאנגען אינם צווייטן יובל פון איר עקזיסטענץ. דעם עלפטן אַקטאָבער איז געוואָרן פּופּציק יאָר, זינט אַלכסנדר צעדערבוים האָט אין אָדעס אַרױסגעגעבן דעם ערשטן נומער פון װאָכנבלאַט „קול מבשר“ אַלס „ייִדיש־דייטשע בײַלאַגע“ צום „המליץ“. אָט די דאָזיקע דאַטע באַדייט אַ גאַנצע עפּאָכע ניט בלױז אין דער אַנטװיקלונגס־געשיכטע פון דער ייִדישער פרעסע, נאָר אויך פון דער ייִדישער שפּראַך און ליטעראַטור.

אַ שטיפקינד איז געווען די ייִדישע שפּראַך ביי דער ייִדישער אינטע־ליגענץ פון דער השכלה־צײַט, אַ שטיפקינד, װאָס מען האָט זיך פּאַר־האַלטן צו אים מיט שנאה און פּאַראַכטונג. אַ מערקװירדיק בלעטל אין דער ייִדישער קולטור־געשיכטע פּאַרנעמט אָט דער פּאַרהאַלטן פון דער ייִדישער אינטעליגענץ צו דער געברויכט־שפּראַך פונם אײִגענעם פּאָלק, נאָר בכדי װאָס גיכער צו מײַן הױפּט־טעמע צו קומען, װעל איך װעגן דעם פרט ניט צופיל מאַרדן זײַן איך װעל נאָר אַנ־װײַזן, אַז די גאװהדיקע פּאַראַכטונג און שטאַרקע שנאה צום „זשאַר־גאַן“ האָבן אונדזערע ייִדיש־רוסישע אינטעליגענטן, אונדזערע ערשטע משכילים, באַקומען בירושה פון דער „בערלינער השכלה“, פון די מאַספּימס חדר. ביי די ערשטע ייִדישע „אויפקלערער“ אין פּרייסן, ביי די אַזוי גערופּענע „מענדעלסאָנס תלמידים“, איז דער זשאַרגאַן, װאָס זײ האָבן אין אים געזען ניט מער װי אַ פּאַרדאַרבענעם און פּאַר־אומרייניקטן דײַטש — געװאָרן דער סימבאָל פון פינצטערן גלות, פון קנעכטישן לעבן. און װאָס מער זײ האָבן געשטרעבט צו אײראָפּעאִי־שער קולטור, צו אַ נײַעם, פּרײַען לעבן — אַלץ שטאַרקער איז בײַ זײ געװאָרן דער װאונטש אַװעקצואוואַרפן די שפּראַך, װאָס זײ האָבן באַ־קומען בירושה פון דעם אָפּגעװנדערטן און פּאַרהאַסטן געטאַ, און אײִ־בערצוגײן צו דער שפּראַך פון דער קולטורעלער סביבה. ביי די ייִדי־

שע אויפקלערער אין די אויגן איז די געטא-שפראך געווארן א מין געלע לאטע, וואס זייערע זיידעס האבן זי געטראגן אין מיטל-אלטער. עס איז דערפאר קיין שום חידוש ניט, וואס מיר באגעגענען די שנאה צום זשארגאן כמעט ביי אלע בעסטע פראגרעסיווע פארשטייער פון די דייטשע יידן זינט מענדעלסאָנען אָן ביז גרעץ און שטיינשניידער. אונדזערע רוסישע משכילים האבן צוזאמען מיט די אויפקלערונגס-אידעען איבערגענומען ביי די דייטשע אויפקלערער אויך זייער שנאה און פאראכטונג צום זשארגאן. נאָר ביי די דייטשע משכילים איז די זאך געווען גאנץ גלאַט און פשוט: מען דאַרף דעם פאַרדאַרבענעם דייטש פאַרבייטן דורך ריין ליטעראַרישן דייטש, דורך דער שפראַך פונם פאַטערלאַנד. ביי די רוסישע און פוילישע משכילים איז שוין אָבער די שפראַך-פראַגע געווען אַ ביסל מער פאַרפלאַנטערט; דייטש איז דאָך ניט געווען די לאַנדס-שפראַך ניט אין וואַרשע, ניט אין ווילנע צי בערדיטשעוו. נאָר דאָס האָט כלל ניט אויסגעמאַכט ביי אונדזערע משכילים, וואָס זיינען, אין גרונד גענומען, געווען ניט ווייניקער אָפּגע-ריסן פון רעאַלן לעבן, ווי זייערע קעגנער די „מורדי אור“, די אַר-טאָדאָקסן. על כל פנים, האָבן זיי געטענהט, דער מיאוסער זשאַרגאָן, וואָס מאַכט אונדז צו שפּאַט און צו געלעכטער ביי די אומות העולם, מוז אַראָפּ פון דער בימה, און מען דאַרף אים פאַרבייטן דורך אַן אַנטשענדיקער שפראַך; עס איז קיין נפּקא מינה ניט, צי דורך ריין דייטש, צי אפשר גאָר דורך רוסיש אָדער פויליש. און אין וואַרשע איז טאַקע אין די צוואַנציקער יאָרן פון פאַריקן יאָרהונדערט איינער פון די אויפגעקלערטע משכילים, אַנטאָן אייזענבוים, וואָס איז דער-נאָך געווען דירעקטאָר פון דער דאָרטיקער ראַבינער-שול, געפאַלן אויף אַ המצאה און געפרוּאוּט אַרויסגעבן אַ יידישע צייטונג „דער בעאַבאַכ-טער אָן דער וויכסעל“ אויף דייטש (מיט יידישע אותיות) און אויף פויליש, בכדי אויף דעם אופן אָפּגעוואוינען די וואַרשעווער יידן פון זייער זשאַרגאָן. איין חסרון איז נאָר געווען, וואָס די וואַרשעווער יידן האָבן די צייטונג ניט געוואַלט לייענען, פשוט מחמת דעם, וואָס זיי האָבן נעבעך אייזענבוים דייטש ניט פאַרשטאַנען; זיי זיינען זיך גע-בליבן ביי זייער אַלט-מאָדישן זשאַרגאָן, און אייזענבוים צייטונג איז אין משך פון אַ יאָר (דעצ. 1823 — סעפט. 1824) אונטערגעגאַנגען.

2.

דאָס לעבן איז אָבער דאָך פיל שטאַרקער פון כל המינים דאָקט-ריגעס און טעאָרעטישע המצאות. הגם די משכילים אין רוסלאַנד, פון טביה פעדער און יצחק בער לעווינזאָן אָן ביז גאַרדאַן און סמאָ-

לענסקיין, האָבן געהאַלטן מלחמה אַקעגן „דער שפּראַך פון די דינסטן“ — האָבן דאָך פיל פון די דאָזיקע משכילים־ליטעראַטן גופא, קעגן זייער וויסן און ווילן, מיטגעהאַלפן דער אַנטוויקלונג פון דער יידישער שפּראַך און איר ליטעראַטור, וואָרעם יענע פון די משכילים, וואָס האָבן ניט געוואָלט פאַרמאַכן די אויגן פאַר דער ווירקלעכקייט און האָבן אויפריכטיק געשטרעבט ברענגען נוצן זייער פאַלק, האָבן סוף־כל־סוף אין זייער קאַמף פאַר אויפקלערונג און בילדונג, געמוזט זיך ווענדן צו דער הילף פון דער פאַלקס־שפּראַך. מער פון אַלץ האָט זיי דערצו גע־צוואונגען די חסידות, וואָס קעגן איר האָבן די משכילים געפירט דעם פאַרביטערטסטן קאַמף. די חסידות, אַלס עכטע פאַלקס־באַוועגונג, האָט פון אָנהויב אָן באַנוצט די שפּראַך פון דער מאַסע, אַלס דעם בעסטן אַגיטאַציאָנס־ און קאַמפּס־מיטל. איינער פון די משכילים פון יענעם דור, אַלכסנדר צעדערבוים, דערציילט דעריבער מיט גרויס באַדויערן: „זייט אַ צייט האָט אָנגעהויבן דער חסידיומוס זיך צו באַדינען מיט דעם מיטל צו פאַרברייטן אונטער דעם פאַלק פאַנאַטישע שריפטן, ניסים פון צדיקים, איין ליגן גרעסער פון דעם אַנדערן, די דרוקער האָבן געמאַכט דערפון אַ גאַנצע שפּעקולאַציע, מען דרוקט אַפּ צו 80.000 עקזעמפלאַרן אַזעלכע שמאַטעס אויף ביבולע פאַפיר און דער המון־עם קויפט דאָס וואַלוול ווי הייסן פּלאַדן... (קול מבשר“ 1869 נומ' 22, ז' 147).“

אַט די דאָזיקע פאַלקס־ליטעראַטור האָט באַשאַפן אַ גרויסן לעזער־פּובליקום, בפרט צווישן די פרויען; און כדי צו קעמפן קעגן דעם איינפלוס פון די חסידישע „פאַנאַטישע שריפטן“ האָבן די משכילים קיין אַנדער ברירה ניט געהאַט, ווי אַנווענדן דעם אייגענעם כלי־זיין, וואָס אים האָט די חסידות באַנוצט — די פאַלקס־שפּראַך, דעם פשוטן זשאַרגאָן.

„אין אַ סך שטעט פון אונדזער פאַטערלאַנד, דערציילט אַ שריפט־שטעלער פון יענער תקופה (טאַרנאַפּאַל), ווי למשל, וואָרשע, ווילנע, אַדעס, מאָהילעוו, באַרדיטשעוו וכדומה, וואו עס געפינען זיך גאַנצע גרופעס גע־בילדעטע יידן, עקזיסטירט אין די דאָזיקע אויפגעקלערטע קרייזן אַ באַזונדער מיין ליטעראַרישע אונטערהאַלטונג, מען פאַרברענגט די צייט אין פאַרלעזן אויפן פשוטן פּויליש־יידישן זשאַרגאָן דערציילונגען, דראַמאַטישע סצענעס, גאַנצע בראַשורעס אין לידער אַדער פּראָזע, אין די דאָזיקע ביכלעך, וואָס מ'לייענט פאַרן גאַנצן צונויפגעקליבענעם עולם, ווערן אין אַ זייער שאַרפער פאַרם אויסגעלאַכט מערערע נאַרישע מנהגים, פאַרעלטערטע אַבערגלויבנס און פאַלשע חסידישע „אַנשויו־אונגען“.

דאס אינטערעסאנטסטע איז אָבער, וואָס אָט די דאָזיקע משכילישע זשאַרגאָן-ליטעראַטור איז אין גרעסטן טייל געבליבן אַ געשריבענע ליטעראַטור. דרוקן זייערע ווערק אויף פּראָסט מאַמע-לשון, עפּנטלעך אַרויסטרעטן אַלס מחבר פּון זשאַרגאַנישע ביכער — דאָס האָבן די דעמאָלטיקע משכילים ניט געקאָנט ביי זיך פּוּעלן. און טאַקע דער זעלבער צעדערבוים, וואָס מיר האָבן אים שוין פּריער ציטירט, ווייזט אָן דעם טעם, אָדער ריכטיקער די טעמים, פאַר דער דאָזיקער דער-שיינונג:

„טייל, שרייבט ער, האָבן דאָס געמאַכט פאַר אַ שפּאַס און האָבן גאַרנישט געדענקט אָזעלכע שריפטן אַרויסצוגעבן; טייל האָבן זיך פשוט געשעמט פּלוצים מחברים צו ווערן אין דעם אַרעמען זשאַרגאָן, וואָס עס איז צו ווינטשן, עס זאָל גאַר פאַרגעסן ווערן פּון אונדזערע רוסישע ברידער, אַזוי ווי עס עקזיסטירט שוין ניט אין דייטשלאַנד. טייל האָבן גאַר געפייערט, עס זאָל חלילה, ניט אויסבילדן דעם שעדלעכן זשאַרגאָן, די שרייבער אין דעם לשון האָבן גאַר געגילטן פאַר מאַרשאַ-ליקעס, וועמען גלוסט זיך אַזאַ ראָל צו שפּילן.“

צו זיין אַ מחבר פּון אַ העברעאישן ווערק, זיין איינער פּון די כּהנים, ווי מען פּלעגט זיך דעמאָלט אויסדריקן, וואָס וויירויכן דער „איניציקער און שיינער“ שפה העבריה, האָט מען אין יענער צייט געהאַלטן פאַר אַזאַ מין כּבוד, אַז יעדער משכיל, וואָס האָט אַפּילו ניט געהאַט קיין שום ליטעראַרישן טאַלאַנט, איז געווען מוכן ומוזמן דאָס לעצטע אָפּצוגעבן, אַבי זוכה זיין זען זיין חבור געדרוקט. זאָלן אַלע וויסן, וואָס פאַר אַ „בעל לשון“ ער איז, ווי קונציק ער קאָן שרייבן „מליצה“. זיין אָבער אַ פאַרפּאַסער אין פשוט מאַמע-לשון איז קיין שום כּבוד ניט געווען. „עס איז קיין גרויסער כּבוד, שרייבט נאַאיוו דער זעלבער צעדערבוים, אַז מען קאָן שוין יאָ שרייבן אין דעם גאַלאַמאַנען לשון, וואָס מען דאַרף ניט לערנען און האָט קיין שפּראַך-לערע, אַ לשון, וואָס מיר אַליין האַלטן עס פאַר אַן אומגליק (קול מבשר, 1869, נומ' 48).

עס איז כלל קיין וואונדער ניט, וואָס דער רוב פּון די שריפט-שטעלער, וואָס וועגן זיי דערמאָנט טאַרנאַפּאַל, האָבן זייערע יידישע ווערק ניט געדרוקט, אַפּילו ווען זיי זיינען געווען זיכער, אַז די דאָזיקע ווערק וועלן האָבן גרויס דערפּאַלג. יצחק בער לעווינזאָנס „הפּקרו-וועלט“ האָט זייער אויסגענומען ביים פּובליקום, עס איז אָבער פאַרשרייט געוואָרן בלויז אין כתב-יד, און דעריבער האָט עס דערשיינט אין פּופ-צייק יאָר אַרום. ד"ר עטינגערס טעאַטער-שטיק „סערקעלע“ איז אויך ניט געדרוקט געוואָרן ביים לעבן פּונם מחבר, און ערשט נאָך זיין טויט האָט עפעס אַן אומבאַקאַנטער בגנבה, אַן דערלויבעניש פּון די יורשים,

אָפּגעדרוקט אין פרייסן עטינגערס ווערק, ניט פונם עכטן אַריגינאַל, נאָר פון אַ זייער פאַרגרייזטער קאַפּיע. די לידער און פּאַעמעס פון אברהם בער גאַטלאָבער זיינען אויך אַ לאַנגע צייט געבליבן ניט געדרוקט, און זיי פלעגן פאַרשפרייט ווערן בלויז אין האַנטשריפטן; ערשט אַז עפעס אַ ספּעקולאַנט האָט אַן דעם וויסן פון מחבר אָפּגעדרוקט אַ פאַר זיינע פּאַעמעס, פול מיט גרייזן, האָט שוין גאַטלאָבער קיין ברירה ניט געהאַט, זיך געמוזט אָננעמען פאַר זיין אייגנטום און האָט אָפּגעדרוקט זיינע פּאַעמעס „דער גלגול“, „דער סיים“ אונטער זיין אייגענעם נאָמען. ישראל אַקסענפעלד האָט ביז זיינע לעצטע יאָרן קיין איינס פון זיינע פּיל ווערק ניט אָפּגעדרוקט. האָט שוין אימיצער פון יענע משכילים זיך יאָ איינגעשטעלט צו דרוקן זיינס אַ יידיש ווערק, האָט ער עס פאַר-עפנטלעכט אָדער אָנאַנים, ווי למשל, פאַלקאוויץ זיין „ר' חיימל דער קצין“, אָדער אונטער אַ פאַרשטעלטן נאָמען, ווי אליעזר צווייפל זיין „מוסר השכל“.

3

עס איז דערפאַר קיין חידוש ניט, וואָס בעת אין אָנהויב פון די זעכציקער יאָרן איז אַ דאַנק די גרויסע שינויים, וואָס זיינען דאָן פאַר-געקומען אין רוסלאַנד, געשאַפן געוואָרן אַ ספּעציעל יידישע פרעסע, האָבן קודם כל דערשיינט העברעאישע („המליץ“, „הכרמל“, „הצפירה“) און רוסישע („ראַסוויעט“, „סיאָן“) צייטונגען, אָבער ניט אויף פּראָסט יידיש.

די ערשטע צען יאָר פון אַלכסנדר דעם צווייטנס ממשלה האָבן געמאַכט אַ גאַנצע איבערקערעניש, ניט בלויז אין רוסישן, נאָר אויך אין יידישן לעבן אין רוסלאַנד. די גרויסע רעפּאָרמעס, וואָס זיינען דעמאָלט דורכגעפירט געוואָרן אין רוסלאַנד, בפרט די באַפרייאונג פון די פּויערים, וואָס האָט אַרויסגערופן אַן אמתע מהפכה אין עקאָנאָמישן לעבן פון לאַנד, די אייזנבאַן-פאַרבינדונג, וואָס האָט אָנגעהויבן זיך צו אַנטוויקלען אין רוסלאַנד אין די זעכציקער יאָרן — דאָס אַלץ האָט גע-מוזט אויך אַרויסרופן שטאַרקע שינויים הן אין עקאָנאָמישן, הן אין גייסטיקן לעבן פונם יידישן תחום. דער ייד האָט ביי די אומגעביטענע אומשטאַנדן שוין ניט מער געקאָנט פירן זיין אַמאָליק אָפּגעזונדערט לעבן. פּיל אַלטע לעבנסקוואַלן זיינען מיטאַמאָל אויסגעטריקנט געוואָרן, און אויף זייער אַרט זיינען באַשאַפן געוואָרן שפּאַגל-נייע; דער ייד האָט דערפילט, אויף וויפיל ער איז דורך פאַרשיידענע עקאָנאָמישע פעדים פאַרבונדן מיט דער קריסטלעכער סביבה, און אַלץ מער האָט ביי אים אָנגעהויבן צו וואַקסן דער אינטערעס צו וויסן, וואָס עס טוט זיך אין

דער אויסווייניקסטער וועלט. די אַלע אומשטאַנדן האָבן אין דעם יידן פון תּחום נאָך מער געשטאַרקט דעם חשק צו לייענען אַ צייטונג, וואָס עס האָט אין אים צום ערשטן דערוועקט די גרויסע קרימער מלחמה. באַלד נאָך דער מלחמה, ווען עס איז נאָך שווער געווען צו באַקומען אין רוסלאַנד אַ דערלויבעניש אויף אַ יידישער צייטונג, האָט צווישן די רוסישע יידן געפונען אַ געוויסע פאַרשפּרייטונג דער העברעאישער „המגיד“, וואָס איז אַרויסגעגאַנגען לעבן דער רוסישער גרענעץ אין פּריסישן שטעטל ליק. אין יאָר 1858 האָבן יוסף ראַבינאָוויטש און חיים טאַרנאַפּאַל דערלאַנגט אַ בקשה, מען זאָל זיי דערלויבן אַרויסצו-געבן אין אָדעס אַ וועכנטלעכע יידישע צייטונג אין רוסיש: „ראַזוויעט“. הגם זייער בקשה האָט שטאַרק אונטערשטיצט דער באַרימטער פּיראַגאָוו, וואָס איז דעמאָלט געווען קוראַטאָר איבער אָדעסער לער־קרייז, דאָך האָט מען תּחילת ראַבינאָוויטש און טאַרנאַפּאַל ניט דערלויבט אַרויס-געבן אַ צייטונג אין רוסיש, נאָר אין „העברעאישער אָדער אויף דער פון די רוסישע יידן געברויכטער יידיש־דייטשער שפּראַך“.

ראַבינאָוויטש און טאַרנאַפּאַל האָבן אָבער געשטרעבט דווקא צו אַ רוסישער צייטונג, וואָס דורך אים זאָלן זיי קאָנען זיך צונויפּרעדן מיט דער רוסישער געזעלשאַפט; זיי האָבן דערפאַר כלל ניט בדעה געהאַט אויסצונוצן די באַקומענע דערלויבעניש. דערפאַר האָט זיך אָבער איינגעגעבן אויסצונוצן זי אַן אַנדערן אָדעסער ליטעראַט — אַלכסנדר צעדערבויםען.

אַ מערקווירדיקע דערשיינונג איז געווען אַט דער מענטש, וואָס מיט אים איז אַזוי ענג פאַרבונדן די געשיכטע פון דער יידיש־העברעאיש־שער פרעסע אין רוסלאַנד. אַ מענטש מיט אַ גאַנץ קנאַפער בילדונג, האַלב פאַקטאָר, האַלב שתדלן פון אַלטמאָדישן שניט, און אַ גרויסער באַרימער דערצו. און אַט דער דאָזיקער ווייניק קולטורעלער און ניט באַזונדערס סימפּאַטישער כלל־טוער איז געווען באַגאַבט מיט אַן אייזערנער אומ־דערמידלעכער ענערגיע, און אין אים האָט תּמיד געברענט אַ הייסער פּונק פון ליבע און איבערגעגעבנקייט צום יידישן פּאָלק און צו זיינע אינטערעסן. צעדערבוים אומגעלומפערט לאַנגע אַרטיקלען זיינען גע-שריבן אַן אַ שום סיסטעם, און פאַר אַ לעזער מיט עפעס אַן אַנטוויקלטן געשמאַק זיינען זיי זייער שווער צו פאַרדייען, דאָך איז אין אַ פולע פון זיי בולט דער חוש פון אַן אמתן פּובליציסט, וואָס דערפילט תּמיד דעם פאַסנדסטן מאַמענט צו באַרירן די אָדער יענע פּראַגע.

ס'זיינען פאַראַן אַ סך לעגענדעס וועגן דעם, ווי אַזוי צעדערבוים פלעגט אַפּשלאַגן די שוועלן ביי „נאַטשאַלסטוואַ“ מיט זיינע שטענדיקע „כאָדאַטיסטוועס“. מען דערציילט אַפילו, ווי אַזוי ער איז דורך אַ צופאַל

געוואָרן אַ גאַנצער חשוב ביי „נאַטשאַלסטוואַ“: ער האָט אַמאָל גע-
ראַטעוועט דאָס לעבן אַ קריסטלעכער מיידל, וואָס איז שיר ניט דער-
טרונקען געוואָרן, און די מיידל איז גראַד געווען אַ טאַכטער פון אַן
אַנגעזעענעם באַאַמטן, ווי די מעשה איז, אַזוי ווי ראַבינאוויטש און
טאַרנאַפּאַל האָבן כלל קיין חשק ניט געהאַט אויסצונוצן די דערלויבע-
ניש אַרויסצוגעבן אַ צייטונג אין העברעאיש, צי אין יידיש, האָט צע-
דערבויס געבעטן, מען זאָל די דאָזיקע דערלויבעניש אים איבערגעבן.
דער פּאַרשטאַרבענער אלעזר יולמאַן דערציילט אין נאָמען פון צע-
דערבוימען גופא, אַז לכתחילה האָט צעדערבויס זיך פשוט געשעמט
אַרויסצוגעבן אַ צייטונג אויף פּראַסט זשאַרגאַן, דערפאַר האָט ער טאַקע
געבעטן, מען זאָל אים דערלויבן אַרויסצוגעבן אַ צייטונג אין העברעאיש
און אין דייטש מיט יידישע אותיות. דורך דער מיטוירקונג פון
פּיראַגאַוון האָט צעדערבויס די דאָזיקע דערלויבעניש באַקומען, און
דעם 29טן סעפטעמבער 1860 איז דערשינען דער ערשטער נומער
„המליץ“ — „אין צענטראַל אַרגאַן פאַר יידישע אַנגעלעגנהייטן אין
העברעאישער און דייטשער שפּראַך“.

די ערשטע צוויי יאָר איז דער „המליץ“ טאַקע דערשינען אין
ביידע שפּראַכן, ד״ה צווישן די העברעאישע אַרטיקלען האָבן זיך צייטנ-
ווייז געדרוקט אויך דייטשע מיט יידישע אותיות. דער פּראַקטישער
צעדערבויס האָט אָבער באַלד איינגעזען, אַז די דייטשע אַרטיקלען אין
בלאָט, זיינען ממש אַ ברכה לבטלה; קיינער דאַרף זיי ניט און קיינער
לייענט זיי ניט. דעמאָלט איז צעדערבויס געקומען צום געדאַנק אַוועק-
לייגן די בושע אין אַ זייט און, אויפן אַרט פון דייטשע אַרטיקלען פּרואוון
אַרויסגעבן צום „המליץ“ אַ ביילאַגע אויף פּראַסט מאַמע-לשון. מיטן
42טן נומער „המליץ“ אין יאָר 1862 האָט צעדערבויס צעשיקט אַ גרויסע
מודעה אויף גאַנצע פיר זייטן אין זשאַרגאַן, וואו ער זאָגט אַן די בשורה,
אַז ער האָט בדעה, צוזאַמען מיטן „המליץ“ אַרויסצוגעבן אַ באַזונדער
בלאָט „קול מבשר“, אויף פּראַסט יידיש כדי דער פּראַסטער עולם
און אַפילו ווייבער זאָלן וויסן, וואָס עס טוט זיך אויף דער וועלט“.

נאָר צעדערבויס האָלט פאַר נויטיק זיך תיכף צו פאַרענטפערן פאַר
די קעגנער פון יידיש. „מיר ווייסן דאָך, שרייבט ער, אַז די היינטיקע
אויפגעקלערטע שרייען מען זאָל דאָס פּאַלק אַפּגעוואוינען יידיש רעדן,
און זיי געוואוינען צו רעדן דאָס לשון פון דער מדינה; אפשר זיינען זיי
אויך ניט אין גאַנצן גערעכט, וואָרעם אין דער מדינה, וואו מען לעבט
דאַרף מען פאַרשטיין דאָס לשון; נאָר אויף וואָס פאַר אַ לשון זאָל מען
מיט דעם פּראַסטן עולם רעדן זיי זאָלן לערנען וואָס נויטיק איז פאַר
איטלעכן מענטש, אַז זיי פאַרשטייען פאַרט ניט מער נאָר יידיש“.

.4

דעם עלפטן אקטאבער 1862 איז דערשינען דער ערשטער נומער „קול מבשר“ אַלס ביילאָגע צום „המליץ“ אין יידיש־דייטשער שפראַך. נאָר די „יידיש־דייטשע שפראַך“ פון „קול מבשר“ איז כלל ניט געווען ענלעך צו דער שפראַך פון „בעאַבאַכטער אָן דער ווייכסעל“, וואָס אַ פשוטער ייד איז ניט געווען אימשטאַנד זיך משיג צו זיין, אויך ניט צו דעם דייטשמעריש פון אייזיק מאיר דיק — דאָס איז געווען אַן אמתע פאַלקס־טימלעכע שפראַך, פשוט, פראַסט, כדבר איש אל רעהו, יעדע מאַרק־יידענע האָט געקאָנט פאַרשטיין. שפעטער מיט עטלעכע יאָר האָט צע־דערבוים דערציילט, ווי שווער דאָס איז אים לכתחילה אָנגעקומען:

„די ערגסטע צרה איז, האָט צעדערבוים געשריבן אין יאָר 1870, אַז דער זשאַראָן אַליין האָט אונטער זיך עטלעכע זשאַראָנישע מונ־דאַרטן, וואָס לאַכן איינס פונם אַנדערן און פאַרשטייען זיך כמעט ניט; ליטע, וואַלין, אוקראַינע, פּאָדאָליע, פוילן, ניי־רוסלאַנד און בעסאַראַ־ביע האָבן יעדע אָן אַנדערע אויסשפראַך, אָן אַנדער קאָנסטרוקציע, מאַנ־כע אַנדערע ווערטער און אויסדרוקן גענומען פון די פעלקער אונטער וועלכע זיי לעבן — היינט גיי שרייב אַ צייטונג וואָס זאָל אָנגענומען זיין ביי אַלע! דערצו האָט דאָך דער זשאַראָן קיין גראַמאַטיק און קיין אַרטאָגראַפיע, די ספּעקולאַנטן פון בבא־מעשיות האָבן פאַרדאַרבן דאָס לשון און דעם געשמאַק פונם פאַלק, ווידער יעדער מחבר פון די נייע האָט זיך געמאַכט אַ נייעם אַרט אויסצולייגן, און דאָס אַליץ צו ברענגען אונטער איין סיסטעם איז שווערער געווען, ווי אַן אייראָפעאישע ציי־טונג צו פירן“.

דאָס „אין סיסטעם“, וואָס אונטער אים האָט צעדערבוים די ער־שטע צייט „געבראַכט“ די שפראַך פון זיין צייטונג, איז געווען די וואָ־לינער אויסשפראַך; און לויט ווי יעדעס וואָרט ווערט דאַרט אויסגערעדט, אַזוי איז עס אין „קול מבשר“ אויך אויסגעלייגט. אין יעדן נומער „קול מבשר“ פלעגן געבראַכט ווערן ידיעות פון אויסלאַנד און פון אינ־לאַנד, אויך קאָרעספּאָנדענציעס פונם יידישן תחום. פון צייט צו צייט פלעגן אויך געדרוקט ווערן פאַליטישע איבערויכטן און לעבנסבאַשריי־בונגען פון גרויסע מענטשן, נאָך אַפּטער — פּאַפּולער־וויסנשאַפטלעכע אַרטיקלען וועגן יידישער געשיכטע, וועגן פעדאָגאָגיק און דערציאונג און איבערהויפט וועגן נאַטורוויסנשאַפטן, וואָס זיינען דעמאָלט אין די זעכציקער יאָרן שטאַרק געווען אין דער מאַדע. צום שוואַכסטן איז די ערשטע צייט געווען די אַפּטילונג פון דער שיינער ליטעראַטור: די לידער און דערציילונגען, וואָס זיינען דאַרט געדרוקט (על פי רוב אי־

בערזעצונגען פון דייטש) האָבן כמעט אַלע קיין שום ליטעראַרישן ווערט ניט. בכלל איז לויט דעם אינהאַלט דער „קול מבשר“ די ערשטע צייט געווען זייער ענלעך צו זיין עלטערן ברודער — דעם „המליץ“. נאָר דאָך איז פון די ערשטע נומערן אָן געווען צו באַמערקן אין „קול מבשר“ עפעס אַזוינס, וואָס איז כלל ניט געווען צו באַמערקן אין די העברעאישע בלעטער: דאָס איז דער גייסט פון אמתער פּאָלקסטימלעכקייט, די קרבות און פאַרבונדנקייט מיט די ברייטע שיכטן פונם פּאָלק. זייער אינטערעסאַנט זיינען אין דעם פרט די בריוו, וואָס עס האָבן באַלד אָנגעהויבן אָנקומען אין דער רעדאַקציע פון דעם פשוטן לעזער. עפעס איינער אָ הערשעלע קצב פון בערדיאַנסק האָט צוגעשיקט אַ גאַנצן שיר לכבוד דעם רעדאַקטאָר. ער איז מלאַ שמחה, וואָס עס

האָבן זיך אָפגעזוכט טייערע מענטשן
גאָט זאָל טאַקע זייערע מעשים בענטשן
און האָבן אויף אונדז רחמנות געהאַט
פאַר אונדז צו דרוקן דעם „קול מבשר“ בלאַט.

יעדער לעזער, און נאָך עפטער — יעדע לעזערין, איז געקומען מיט איר עצה וועגן דעם, וואָס מען דאַרף שרייבן אין איר בלאַט. עפעס אַ יוסטע באַלעבאַסטע האָט געפונען פאַר נייטיק, אַז אין „קול מבשר“ דאַרף געדרוקט ווערן וואָס מער אַרטיקלען וועגן זאַכן, וואָס האָבן אָן אינטערעס פאַר באַלעבאַסטעס, און טאַקע דערביי באַהאַנדלט זי די פּראָגע, ווי אַזוי מען דאַרף זיך נוהג זיין ביי חלות באַקן, בכדי די חלות זאָלן זיין געראַטן.

צעדערבוים מיט זיין פּראַקטישן קוק האָט באַלד איינגעזען, אַז ער גייט אויף דעם ריכטיקן וועג, כאַטש אַ טייל משכילים האָבן אויף אים שטאַרק פאַראיבל געהאַט, וואָס ער גיט אַרויס אַ צייטונג אויף זשאַרגאָן. שוין אין עטלעכע חדשים אַרום האָט צעדערבוים מיט שטאַלץ אָנגעוויזן, ווי פּאָפּולער און באַליבט זיין בלאַט איז אין די ברייטע שיכטן פונם פּאָלק. ער דערציילט, ווי בעת ער האָט נאָר אָנגעהויבן אַרויסגעבן דעם „קול מבשר“, איז אים אויסגעקומען אויסצוהערן פאַרשיידענע מיינונגען: „טייל שרייען געוואָלד און אַפילו געשריבן, אַז מיר טוען אומרעכט, וואָס מיר דערהאַלטן די פאַרדאַרבענע שפּראַך, וואָס וואָלט שוין צייט געווען לאַנג זי צו פאַרגעסן, וואָרעם זי מאַכט אָן אַלע צרות, איבער איר קען קיין ייד ניט רעכט ריידן קיין שום לשון און ניט לערנען קיין שום חכמה; איבער איר איז ער מבוזה ביי אַנדערע נאַציעס און איז אָפגעזונדערט פון דער וועלט. אַנדערע ווידער האָבן זייער געלויבט אונדזער מי, זיי מיינען, אַז דאָס איז זייער נוצלעך צו בילדן

דאס פראסטע פאלק, וואס וועלן שוין נישט גיין אין שול אריין לערן נען אנדערע לשונות, מען עפנט זיי די אויגן אין דעם לשון, וואס זיי פארשטייען...".

„נאָר איצט, דערקלערט צעדערבוים, זעען מיר לויט די אַבאַגענטן, אַז דער עולם איז מיט אונדז צופרידן, אויך האָבן מיר זיך אַליין איי-בערצייגט און אַנדערע האָבן אונדז דערציילט, ווי מיטעלע מענטשן און פּראָסטאַקעס, אַלטע לייט און ווייבער זיצן אויפן מאַרק אַדער פריי-טיק צונאַכטס אין שטוב, אַדער בעלי-עגלות, לאַפּאַטניקעס, בעלי-מלאכות אין טשאַינעס; מענטשן, וואָס קענען קיין אַנדער לשון ניט לייענען, ניט פּאַרשטיין, און זיי לייענען דעם „קול המבשר“ מיט אַזאַ הונגער, שטעלן אויף מויל און אויערן, האָבן הנאה פון אַלעס וואָס זיי לייענען („קול מבשר“ 1, נומ' 24).

דער אינטערעס צום „קול מבשר“ האָט נאָך פיל מער געשטייגט, ווען אויפן אָרט פון איבערזעצטע, על פי רוב טאַלאַנטלאָזע און קינדער-שע מעשיות, האָבן אַנגעהויבן צו דערשיינען אַריגינעלע בילדער, סצע-נעס און דערציילונגען פון יידישן לעבן. אין סוף יאָר 1864 האָט אין „קול מבשר“ זיך אַנגעהויבן צו דרוקן דאָס ערשטע ווערק פון מענדעלע מזכר ספרים „דאָס קליינע מענטשעלע“, וואָס האָט שטאַרק אויסגענומען ביים לעזער-עולם. אַ גוואַלדיקן רושם האָט געמאַכט דאָס באַוואוסטע ווערק פון יצחק יואל לינעצקי: „דאָס פּוילישע יינגל“. די פּאַלקס-טימלעכע שפּראַך, דער ווייכער גוטמוטיקער הומאַר האָבן צוגעצויגן דעם ווערק אַן אומגעוויינלעכע באַליבטקייט און פּאַפּולאַריטעט ביים פּובליקום, און דער יונגער לינעצקי איז מיטאַמאַל געוואָרן אַ מפורסם. די דאָזיקע צוויי ערשטע ווערק פון מענדעלען און לינעצקי, זיינען ענג פאַרבונדן מיט דעם „קול מבשר“ ניט בלויז דערמיט, וואָס זיי זיינען דאָרט צום ערשטן געדרוקט, נאָר דער עיקר דערפאַר, וואָס זיי האָבן גע-האַט אַ גרויסע השפּעה אויף דעם „קול מבשר“ גופא, אויף דער אַנטווי-קלנוג פון זיין שפּראַך און פון זיין גאַנצן ליטעראַרישן אויסזען. ניט בלויז די פעלעטאַנען, וואָס האָבן זיך אַנגעהויבן צו דרוקן אין „קול מבשר“ אין די שפּעטערדיקע יאָרן, נאָר אַפילו מערערע קאַרעספּאַנ-דענציעס פון פּאַרשיידענע שטעט און שטעטלעך טראָגן אויף זיך דעם חותם פון דעם דעמאָלטיקן מענדעלעס און לינעצקיס נוסח: מיט פּאַלקס-טימלעכן הומאַר ווערן אין די דאָזיקע קאַרעספּאַנדענציעס אויסגעלאַכט די פינצטערע זייטן פונם יידישן לעבן, די שטיקלעך און המצאות פון די יידישע בעלי-טובות, די משונהדיקע הנהגות פון אַלע מיני יידישע חברות און אַנשטאַלטן. האָט מען ערגעץ אין אַ שטאַטישן בקור חולים ניט געוואַלט אַריינעמען אַ קראַנקע דינסטמיידל, און די מיידל,

נעבעך, איז אונטער דעם אָפענעם הימל אויפן וואָגן געשטאַרבן, איז באַלד אינם „קול מבשר“ געווען אָפּגעדרוקט אַ בריוו פון יענער וועלט (אַ יידיש בריוול פונם גיהנם, „קול מבשר“, 1869, נומ' 43), וואו עס ווערט אינם נאָמען פון דער פאַרשטאַרבענער מיידל דערציילט, ווי אַזוי איבער די שיינע פאַראַנדקעס אין דעם בקור חולים איז איר די נשמה אויסגעגאַנגען. האָט ערגעץ אין אַ שטעטל די חברה קדישא זיך שענדלעך באַצויגן צו אַ בר-מינו, איז באַלד די גאַנצע מעשה אין אַ הומאַריסטישער פאַרם באַשריבן געוואָרן אין אַן אַרטיקל „געוואַלד מען שמיסט“, אַ ציטאַט אַט פון דעם דאָזיקן אַרטיקל וועט אונדזער לעזער געבן אַ באַגריף, אין וואָסער פאַרם אַזעלכע קאַרעספּאַנדענציעס זיינען געשריבן:

„אין דער שטאַט מיט אַזעלכע סימנים איז אַנדערהאַלבן יאָר צוריק געשטאַרבן אַ פרוי פון דעם סאַרט פרויען, וואָס אַז זיי ווערן אַלט הייבן זיי אָן צו שפינען ציצית און זיינען מנדר דאָס פאַרטוך אויף אַ פרוכה, שלאָגן זיך צו מיט דער צייט צו אַ שטאַט ביי דער מזרח-וואַנט, כלי קודש האָבן זיי מער ווי אַלע גרעסטע באַלעבאַסטעס, אַזוי לאַנג אַזוי ברייט ביז זיי ווערן טאַקע אמתע גאַבאַיטעס; זיי קלייבן נדבות פאַר אַרעמע קימפעטאַרינס, טאַנצן אויף אַ קאַטשערע פאַר דער כלה נאָך דער חופה, מאַכן פּיסקעס ביי פעלד-מעסטן, קנייטלעך לייגן און אזכרות נשמות, מער פון אַלע אַנדערע ווייבער. אַלע ביקור חולים געהערן צו זיי; זיי דערשמעקן אַ גוסס אין עק וועלט און יאָווען זיך באַלד מיט אַ מעבר יבק, וואָס איז אַזוי גראָב ווי אַ פראַגער פּנקס; זיי קומען שוין מיט אַן אייגן שפיגעלע און אַ פעדער וכדומה אַזעלכע מכשירים. מיט איין וואָרט דאָס איז געוועזן אַ פרוי פון די פרויען וואָס פון זיי קוועלן אָן גאַט און לייט אין דער יוגנט און אויף דער עלטער, און אַז זיי שטאַרבן הייסט עס אויף חברה-קדישא לשון: מיר האָבן אַ העכט...“

דער זאַפטיקער און געזונטער, הגם ווייניק געשליפענער סטיל, וואָס אין אים זיינען געשריבן פיל פון די דאָזיקע קאַרעספּאַנדענציעס און פעלעטאַנען, האָט אַ באַדייטנדן אינטערעס פאַר יעדן, ווער עס וויל נאָכפאַרשן די ליטעראַרישע אַנטוויקלונג פון דער יידישער פּאָלקס-שפראַך. אַט די דאָזיקע אַרטיקלען, און דער גאַנצער „קול מבשר“ בכלל, בילדן די איבערגאַנגס-בריק פון דיקס בלאַסן און בלוטלאָזן סטיל צום פאַרבנרייכן און וויציקן סטיל פונם זיידן מענדעלען און זיין אייניקל שלום-עליכם.

עס איז קיין שום ספק ניט, אַז אונטער די פּסעוודאָנימען, וואָס מיט זיי זיינען אונטערגעצייכנט דער רוב קאַרעספּאַנדענציעס און פעלעטאַנען, האָבן זיך ניט ועלטן פאַרבאָרגן באַקאַנטע שריפטשטעלער, ווי

אבראמאווין, לינעצקי און אפשר אויך אליעזר צווייפעל. נאָר פיל אַר- טיקלען שטאַמען אויך פון פשוטע באַלעבאַטיים, פון מענטשן פון פּאַלק, וואָס האָבן אין זייער צייטונג געהאַט די געלעגנהייט זיך אַפצורעכענען מיט די קהלשע בעלי-טובות און רעדל-פירער.

דעם „קול מבשר“ געווער — שפּאַט און הומאַר, איז געווען אַזוי שאַרף און קרעפטיק, אַז מען האָט געמוזט זיך אָנהויבן מיט אים צו רעכענען.

„די גרעסטע עזות פנימער, שרייבט איינער אַ קאַרעספּאַנדענט, ציטערן אימת מות אַז מען סטראַשעט זיי מען וועט זיי באַשרייבן אין „קול מבשר“... דווקא דאָס קוידער וועלט. דער זשאַרגאָן, וואָס אונדזערע פראַגרעסיסטן חלשן אַז זיי הערן מען רעדט דערפון, דווקא די קאַ- ליקע טוט וואונדער, און די געשיכטע וועט ערשט שפּעטער וויסן צו שעצן זיין ווערט און זיין ווירקונג.

מער פון אַלעמען האָט געהאַט אויסצושטיין פונם „קול מבשר“ דער פאַרבינססטער קעגנער פון דער השכלה — די חסידות. אינטערע- סאַנט איז, וואָס צעדערבוים האָט די ערשטע צייט געפרוואווט פאַרהאַלטן זיך נייטראַל צו דער חסידות, געפלייסט זיך, ווי ער אַליין איז זיך מודה, „ניט רייצן די חסידים“, כאַטש אין דעם העברעאישן „המליץ“ פלעגט ער זיי דעמאָלט יאָ ניט זעלטן „רייצן“. באַלד איז ער דאָך געווען גע- צוואונגען אַרויסצוטערען קעגן די צדיקים און רביים, און דאָס, ווי ער אַליין דערציילט, מחמת צוויי טעמים: ערשטנס, האָבן זיך דעמאָלט אין די זעכציקער יאָרן זייער געשטאַרקט די מחלוקתן צווישן פאַרשיי- דענע רביים, די רדיפות קעגן די בראַסלאַווער חסידים האָבן אָנגענומען מיאוסע פאַרמען, עס זיינען פאַרפירט געוואָרן גאַנצע פראַצעסן און מען האָט וועגן דעם געשריבן אין דער אַלגעמיינער רוסישער פרעסע. צעדערבוים האָט קיין ברירה ניט געהאַט און געמוזט אַרויסטרעטן אַקעגן די מחלוקתן, וואָס האָבן, נאָך זיין מיינונג, געמאַכט יידן צו שפּאַט און צו געלעכטער ביי „נאַטשאַלסטוואַ“ און סתם ביי קריסטן אין די אויגן. די צווייטע און וויכטיקסטע סיבה איז פשוט די, וואָס צעדערבוים איז געצוואונגען געווען אַרויסצוטערען אַקעגן די חסידים, און געצוואונגען דערצו האָבן אים די משכילים. „מען האָט, קלאַגט זיך צעדערבוים, אונדז שוין גענוג געשמירט פאַר דער רעגירונג, אַז מיר האַלטן מיט די פאַנאַטיקער, שטיצן חסידים, און געראַטן די רעדאַקציע צו שליסן“. צעדערבוים האָט דעמאָלט געמוזט עפענען די טויערן פונם „קול מבשר“ פאַר בייסנדע סאַטירעס קעגן די רביים און זייערע אָנהענגער. ניט אומזיסט האָבן די חסידים געטענהט, אַז זיי אַרט ווייניק, ווען מען שרייבט וועגן זיי אין רוסישע בלעטער, אַדער אַפילו אין „המליץ“.

אָבי נאָר ניט אין „קול מבשר“. וואָרעם די הומאַריסטישע פעלעטאַנען, וואָס אין זיי פלעגן אין „קול מבשר“ אויסגעלאַכט ווערן די רביים מיט זייער התנהגות, האָבן געלייענט די ברייטע שיכטן פון פּאַלק. דער „קול מבשר“ איז געוואָרן איינער פון די געפערלעכסטע קעגנער פון דעם צדיקים. וואָרעם ער האָט מלחמה געהאַלטן מיטן שאַרפּסטן געווער — מיט פיילן פון שפּאַט און געלעכטער.

5.

מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, אַז די פּראָגראַם פון דעם „קול מבשר“ איז, ווי ביי די העברעאישע בלעטער פון יענער צייט, געווען געבויט אויף די צוויי הויפט־יסודות, וואָס כאָר זיי האָבן די משכילים פון די זעכציקער יאָרן ממש מרעיש עולמות געווען; ראשית — רעפּאָרמירן די קינדער־דערציאונג און געבן איר אַ מער אייראָפּעאישן שניט, והשנית — למען השם רוסיש לערנען, און זען וואָס גיכער צו פּאַרבייטן יידיש, דעם „זשאַרגאָן“, אויף דער פּאַטערלאַנדס־שפּראַך. ביי די משכילים פון דעם פריערדיקן דור, פון די פערציקער יאָרן, איז, ווי מיר ווייסן שוין, ניט געווען קיין מוז־זאָך, אַז דער זשאַרגאָן זאָל אומבאַדינגט פּאַרבייטן ווערן דווקא דורך רוסיש. די משכילים פון יענער צייט זיינען דאָך דערצויגן געוואָרן אויף דער אויפקלערונגס־ליטעראַטור פון מענדעלסאָנס חדר, און די ערשטע באַגריפן פון איי־ראַפּעאישער קולטור, האָבן זיי באַקומען אין אַ דייטשן לבוש, אין דייטשער שפּראַך. פון רוסישער קולטור האָבן זיי געהאַט אַ גאַנץ קנאַפן באַגריף, ראשית שוין דערפאַר, וואָס דווקא אין די ערטער, וואו עס האָבן גע־וואוינט דער רוב בנין און רוב מנין פון די רוסישע יידן, האָבן גע־וועלטיקט פאַרשיידענע אַנדערע שפּראַכן, אָבער ניט רוסיש; אין קור־לאַנד — דייטש און לעטיש, אין ליטע און ווייסרוסלאַנד — פּויליש, וואָסער־פּאָלאַקיש וכדומה, אין דרום־מערבדיקן קאַנט — פּויליש און קליין־רוסיש. חוץ דעם, איז די רוסישע קולטור און ליטעראַטור אין ניקאַלאַיס צייטן געווען נאָך כמעט דורכאויס אַן אַדעליקע, ד. ה. זייער כמעט איינציקער טרעגער און פאַרשטייער איז געווען דער רוסישער אַדל־שטאַנד, און דווקא מיט אים האָבן די רוסישע יידן געהאַט זייער אַ קנאַפן מגע ומשא.

עס איז דערפאַר כלל קיין וואונדער ניט, וואָס הגם אונדזערע משכילים פון יצחק בער לעווינזאָנס דור זיינען געווען פייערדיקע פּאַטריאַטן, נאָר אין רוסישן זיינען זיי געווען שטאַרק שטומפיק, און אפילו זייערע בקשות און פּראַיעקטן, וואָס זיי פלעגן אזוי אַפט דער־לאַנגען דער רעגירונג, זיינען געשריבן געווען דווקא אויף דייטש.

נאָר אין די ערשטע צען יאָר פון אלכסנדר דעם צווייטנס ממשלה אין אויך אין דעם פּרט געוואָרן אַ געוואָלדיקער שינוי. אַלץ מער אין געוואָקסן די צאָל פון די משכילים, וואָס האָבן שוין באַקומען סיסטע־מאַטישע בילדונג אין די ראַבינער־שולן און אין די אוניווערסיטעטן; זיי זיינען שוין דערצויגן געוואָרן ניט אויף שילערס „גלאַקע“ און אויף לעסינגס „נאַטאַן דער ווייזע“, נאָר קודם כל אויף די רוסישע קלאַ־סיקער. חוץ דעם זיינען דאָך צו דער זעלבער צייט פאַרגעקומען זייער גרויסע שינויים אויך אין רוסישן לעבן גופא. אין ניקאָלאַס צייטן האָט דאָס רוסישע געזעלשאַפּטלעכע לעבן אויסגעזען ווי אַ בית הקברות. די שרעקלעכע מפּלה אונטער די ווענט פון סעוואַסטאָפּאָל האָט אָבער אויפגעוועקט די וועלט פון לעטאַרגישן שלאָף. עס איז אויפגעשטאַנען אַ גאַנצער דור פון נייע מענטשן מיט נייע פאַדערונגען און שטרע־מונגען. שטאַלץ און זיכער זיינען אַריינגעטראָטן אין דער רוסישער ליטעראַטור און זשורנאַליסטיק פאַרשטייער פון פשוטע בירגערלעכע קרייזן, און אַט די דאָזיקע אַזוי גערופענע „ראַזנאַטשינצעס“ זיינען באַלד געוואָרן די ראשי המדברים, וואָס צו זייער שטים האָבן זיך צו־געהערט די בעסטע פראַגרעסיווע עלעמענטן פון דער אויפגעוואַכטער רוסישער געזעלשאַפּט...

און דווקא פיל פון די „ראַזנאַטשינצעס“, פראַגרעסיווע־געשטימטע תלמידים פון כל המיני סעמינאַריעס, אוניווערזיטעטן און אַנדערע שולן, פלעגן זייער אַפט קומען אין נאַענטער באַרירונג מיט אונדזער יידישער יוגנט און האָבן זיי „געעפנט די אויגן“, אַנטפלעקט פאַר זיי נייע וועלטן און באַקאַנט געמאַכט מיט די נייע תביעות און שטרע־מונגען, וואָס האָבן דעמאָלט געוועלטיקט אין די פראַגרעסיווע קרייזן פון דער רוסישער אינטעליגענץ.

אַט אַזוי האָבן די רוסישע קולטור און ליטעראַטור ביסלעכווייז אַרויסגעשטופט פון דער יידישער גאַס די „בערלינער“ השכלה, און די הויפט־ראַלע האָבן אין דער סביבה פון דער יידישער אינטעליגענץ אַנגעהויבן צו שפילן ניט די „בערלינשטיקעס“, נאָר די „רוסאַקעס“, וואָס זיינען געווען שטאַלץ אויף זייער רוסיש רעדן.

נאָר מער פון אַלץ האָט אין דעם פּרט געוויקט גאָר אַן אַנדער סיבה — דער פּוילישער אויפשטאַנד פון יאָר 1863. נאָך דעם אויפ־שטאַנד האָט די רוסישע רעגירונג אַנגעהויבן צו פירן אַ שאַרף נאַציאָ־נאַליסטישע פּאָליטיק און האָט געפראווט אַנווענדן אַלע מיטלען, בכדי וואָס גיכער צו רוסיפּיצירן ליטע און די גאַנצע געגנט אַרום. די רע־גירונג האָט דערביי גלייך איינגעזען, אַז די יידישע באַפעלקערונג פון יענעם קאַנט קאָן דערביי שפילן אַ געוויסע ראָל. אויב פריער, בעת די

יידישע שולן זיינען אַקאַרשט געגרינדעט געוואָרן, איז געווען די רייד נאָר מכוח בילדן און „אויסבעסערן“ די יידישע באַפעלקערונג, איז איצט, אין די זעכציקער יאָרן, שוין געשטעלט געוואָרן אַן אַנדער ציל — רוסיפֿיצירן די יידן. תחילת האָט די רעגירונג גופא געדרוקט פאַר די יידישע שולן דייטשע לערביכער, נאָך דעם פּוילישן אויפשטאַנד אָבער האָט די רעגירונג פעסט באַשלאָסן, אַז דער גרונד־שטיין, וואָס אויף אים דאַרפן געבויט ווערן די שולן פאַר „אינאַראַדצעס“, מוז זיין קודם כל — די רוסישע שפּראַך. דערפאַר האָבן זיך שטאַרק אָנגע־כאַפט אונדזערע פאַטריאַטיש־געשטימטע משכילים. זיי זיינען געווען אַזוי זיכער, אַז די רעגירונג איז מוכן ומזומן צו טאָן אַלע הנחות און טובות פאַר יידן, אַבי יענע וועלן נאָר באַווייזן, אַז זיי קאָנען זיין גוצ־לעכע בירגער פאַרן לאַנד. זיי זיינען דערפאַר געוואָרן פייערדיקע חסידים פון דער רוסישער שפּראַך, זיי האָבן פעסט געגלויבט, אַז אין איר ליגט די גאַנצע ישועה, אַז זי איז דער איינציקער און זיכער־סטער מיטל פאַר יידן צו באַקומען בירגער־רעכט.

עס איז דערפאַר קיין חידוש ניט, וואָס דער „קול מבשר“ האָט כמעט אין יעדן נומער געפלייסט זיך צו באַווייזן זיינע לעזער, ווי וויכטיק עס איז רוסיש צו לערנען.

„נאָר דורך רוסיש, שרייבט דער „קול מבשר“, קענען מיר געווינען די רעגירונג, דאָס רוסישע פּאָלק, זיי זאָלן אונדז באַטראַכטן פאַר אמתע לאַנדסקינדער פון דער יידישער רעליגיע, וואָס נאָר דאָדורך קאָן אונד־זער מזל אין לאַנד דערהויבן ווערן“ („קול מבשר“, 1866, ז' 607).

אַז מיר וועלן זיך געוויינען מיט דער לאַנדסשפּראַך, לייענען מיר אויף אַן אַנדער אָרט, וועט ערשט די רוסישע רעגירונג, די רו־סישע נאַציע זיך איבערצייגן, אז מיר זיינען אמתע רוסישע אונטער־טאַנען, רוסישע יידן.“ („קול מבשר“, 1866, נומ. 45).

און ניט בלויז די משכילים זיינען דעמאָלט געווען אַזוי זיכער, אַז דורך דער רעגירונג וועט באלד זייער „מזל דערהויבן ווערן“, נאָר אויך די ברייטע שיכטן פון פּאָלק זיינען דעמאָלט געווען אין דערוואָר־טונג; זיי האָבן אויך געגלויבט אין באַלדיקע ישועות און נחמות אויף יידן, אַז אין גיכן וועט זיי די רעגירונג מוכה זיין מיט מענטשן־רעכט. און אַט דער פעסטער בטחון, וואָס די רוסישע יידן האָבן אין די זעכציג־קער יאָרן געשפּירט צו דער רעגירונג, איז דעם פּאָלקסטימלעכן „קול מבשר“ נאָך ווייט מער בולטער, ווי אין די העברעאישע בלעטער פון יענער צייט.

„די רעגירונג, שרייבט דער „קול מבשר“, האָט צוטרויען צו יידן, ווינטשט זיך אויך פון זיי זיך טרייע בירגער צו מאַכן, און וועט

זיי דערפאר געוויס זייער באַגינסטיקן. היינט פאַרשטייט אום וויפיל מער מיר מוזן זיך באַשטרעבן אונדזער ליבן רעגירונג און אונדזערע רוסישע לאַנדסברוגער צו ווייזן אַז מיר ווילן זיין נוצלעכע און טרייע רוסישע אונטערטאַגען“.

באַזונדערס כאַראַקטעריסטיש פאַר יענער תקופה זיינען די שורות, וואָס מיט זיי האָט דער „קול מבשר“ זיך אָפּגערוּפּן אויף דער וויכטיקער פאַראַרדענונג, אַז יידישע האַנטווערקער האָבן דאָס רעכט צו וואוינען אויך חוץ לתחום. די דאָזיקע שורות זיינען דורכגעדרונגען מיט אַזאַ נאַאיוו-קינדערשער אמונה, אַז, ליענענדיק זיי, ווערט דעם איצטיקן לעזער עפעס אַזוי מאַדנע טרויעריק און שווער אויף דער נשמה... דער „חובות הלבבות“ זאָגט, פירט אויס דער „קול מבשר“, אַז עס ליגט קליינע קינדער אין דער נאַטור זיי זאָלן זיך פּרילאַסקען צו די עלטערן כדי זיי זאָלן זיי דערציען. דאָס דאַרפן מיר אויך טאָן, מיר זיינען אויך יונגע קינדער ווי ערשט ניי געבוירן אין דער מדינה; מיר מוזן זיך צולאַשטשען צו דער רעגירונג, אונדזער מאַמע, וועט זי אונדז אַנזויגן מיט איר גוטער מילך, און אָפהיטן און דערציען, איט"ל לעכער וועט איצט איינזען ווי וויכטיק עס איז יעדעס קינד זאל פון קינדווייז אָן לערנען רוסיש... דעריבער זעט פאַלגט די רעגירונג און שיקט אייערע קינדער אין די שולן“ („קול מבשר“, 1865, נומער 30).

די אמונה, אַז דער יידישער „מזל“ וועט באַלד „דערהויבן ווערן“, איז געווען אַזוי גרויס, אַז אַ מינדסטע קלייניקייט איז געווען גענוג, אונדזערע משכילים זאָלן מיט גרויס התלהבות גלייך צעפויקן בכל תפוצות ישראל וועגן די גרויסע גענאָדן, וואָס די רעגירונג טוט אַדער האָט בדעה צו טאָן פאַר יידן.

אַט מעלדעט דער „קול מבשר“ מיט גרויס שמחה אין אָנהויב נומער: „אונזער רעגירונג מיינט טאַקע ערנסט מיט אונדז יידן“. באַשר בכך עפעס איינער אַ יאָזעף לעווינזאָן, קאַנדידאַט פון דער קייזערלעכער מאַסקווער אוניווערזיטעט, איז ביז איצט געווען מלאַדשי טשינאַוויק אַסאַביך פאַרוטשעניע ביים כערסאַנער גובערנאַטאַר, איצט איז ער שוין סטאַרשי טשינאַוויק און איז באַשטעטיקט געוואָרן אין טשין קאַלע־זשעסקי סעקרעטאַר“ („קול מבשר“, 1866, נומ' 12). אַט איז ווידער דער „קול מבשר“ מכריז און מודיע, אַז „אַלע טעג זעען מיר מער און קריגן נייע באַווייזן“ אַזױ. און דער „נייער באַווייזן“ באַשטייט דערין, וואָס עפעס אַ סוחר שטיינפּינקל האָט מען אָנערקענט פאַר אַן ערן־בירגער. (דאָרט, נומ' 31). עפעס אַ יידישע ווייבל האָט באַקומען אַ מע־דאַל דערפאַר, וואָס זי האָט געראַטעוועט דאָס לעבן אַ קריסטלעכער

מיידל, בעת יענע האָט זיך געטרונקען. דער קאַרעספּאַנדענט, וואָס ברענגט די דאָזיקע ידיעה, האָלט פאַר נויטיק דערביי צו באַמערקן: „פאַך יידן בכלל וועט זיין אַ כבוד אַז זי וועט פון גאַטס געוועלטן אין אונדזער לאַנד האָבן אַ צייכן, אַז ער ווייסט, וואָס אַ יידיש האַרץ איז אימשטאַנד צו טאָן פאַר אַ מענטשנסוועגן אַפילו פון אַן אַנדער נאַציע (״קול מבשר״, 1867, נומ. 36).“

די דאָזיקע פרטים זיינען אָבער כאַראַקטעריסטיש ניט אַזוי פאַר דעם „קול מבשר“ גופא, ווי פאַר דער גאַנצער עפאָכע. די אייגענע התפעלות ביי יעדער קלייניקייט האָבן אַרויסגעוויזן ניט בלויז די העברעאישע בלעטער פון יענער צייט, נאָר אַפילו דער מער אייראָפּע-אישער „סיאַן“.

.6

הגם דער „קול מבשר“, ווי מיר האָבן געזען, איז געווען געטריי דער פּראַגראַם פון די משכילים און האָט געטראָגן הויך די פאַן פון דער השכלה, דאָך האָבן זיך אין אים גאַנץ אָפט זייער בולט אַרויס-געוויזן אַזוינע שטרעמונגען, וואָס האָבן געמוזט דערוועקן דעם גרימ-צאָרן פון די דעמאָליטיקע משכילים. דער רעדאַקטאָר פונם „קול מבשר“, צעדערבוים, האָט טיילווייז מחמת אידעאָליסטישע, נאָר נאָך מער מחמת ריין פּראַקטישע טעמים, געהאַלטן, אַז אין זיין בלאַט קאָנען זיך באַ-טייליקן מענטשן מיט גאַנץ פאַרשיידענע דעות, און וועגן איין און דער זעלבער פּראַגע קאָנען אויף די שפּאַלטן פון דעם „קול מבשר“ אַרויסגעזאָגט ווערן אַנטקעגנגעזעצטע מיינונגען. אמת, צעדערבוים האָט געהאַט אַ שטיקל חולשה און האָט שטאַרק ליב געהאַט די אַרטיקלען פון זיינע מיטאַרבעטער צו באַצירן מיט „באַמערקונגען פון דער רעדאַק-ציע“, וואָס פלעגן זיין לאַנג, ווי דער יידישער גלות. דאָס האָט אָבער קאַרג וואָס אויסגעמאַכט, וואָרעם די אומגעלומפערט לאַנגע „באַמער-קונגען“ פלעגן באַגלייטן ניט נאָר די אַרטיקלען, וואָס מיט זיי איז דער רעדאַקטאָר ניט געווען אינגאַנצן איינשטימיק, נאָר אויך אַפילו אַזוינע, וואָס צעדערבוים גופא האָט געלויבט אין טאָג אַריין. יעדנפאַלס דער „קול מבשר“ איז געווען אַפן און צוגענגלעך פאַר מענטשן פון אַלערליי ריכטונגען, און אַט ביי אַזוינע אומשטענדן פאַרשטייט זיך ממילא, אַז אין אַ צייטונג, וואָס ווערט אַרויסגעגעבן פאַר די ברייטע שייכטן פון דער פּאָלקסמאַסע אויף דער שפּראַך פון דער מאַסע גופא, האָבן גאַנץ אָפט געקאַנט אַרויסגעזאָגט ווערן אַזוינע מיינונגען, וואָס האָבן כלל ניט געקלעפט מיט די אידעאָלן פון דער „געטלעכער טאַכטער“ — דער

השכלה. און דאָס האָט טאַקע געטראָפֿן אין „קול מבשר“ כמעט אויף יעדן טריט און בנוגע צו יעדער פראַגע.

איך האָב שוין פריער אָנגעוויזן, ווי אַזוי דער „קול מבשר“ האָט זיך פאַרהאַלטן צום חסידים. נאָר אַפילו אין דעם ענין איז דאָס אויך ניט אַזוי גלאַטיק צוגעגאַנגען, אַט האָט, למשל, אַ פריש־געבאַ־קענער משכיל, וואָס ביי אים האָבן זיך נאָר וואָס „געעפנט די אויגן“, מיט שמחה מודיע געווען אין „קול מבשר“, אַז ער איז „אויס חסיד, ווי־דער אַ מענטש“ („קול מבשר“, 1866, נומ. 28). אגב אורחא, בכדי צו באַווייזן, צו וואָס פאַר אַ הויכער מדרגה פון השכלה ער האָט שוין דערגרייכט, זאָגט ער אַרויס זיין מיינונג, אַז „זיי, די חסידים, פאַרדי־נען אַפילו ניט דעם נאָמען מענטש צו טראָגן“. באַלד אָבער איז אין דעם „קול מבשר“ אַלס ענטפער דעם געוועזענעם חסיד אַפּעגדרוקט געוואָרן אַ בייסנדיקער אַרטיקל אונטער דעם קעפל: „ביסטו ניט קיין חסיד, טאָ זיי זשע אַ מענטש“ (דאָרט, נומ. 38).

דער פאַרפאַסער פון דעם דאָזיקן אַרטיקל, שלום יצחק ראַפּאַפּאַרט, פּרעגט אַ שאלה:

„באמת, לאַמיר נאָר קלערן, וואָס ווילן מיר פון די חסידים, זיי זאָלן אונדז גלויבן, אַז די בילדונג שאַדט ניט צום גלויבן, זיי זאָלן די געבילדעטע ניט האַלטן פאַר זייערע קעגנער, און דורך דעם זאָלן זיי זיך צולאָזן צו דער בילדונג אַליין, נו, ווי זשע קענען מיר דאָס דער־לאַנגען מיט כעס, מיט זידלען?... די חסידים האַלטן די געבילדעטע פאַר קיין יידן ניט, און די געבילדעטע האַלטן זיי אַפט ניט פאַר קיין מענטשן. אייניקע קאַרעספּאַנדענטן דערלויבן זיך אַפט קעגן חסידים אַזעלכע אויסדרוקן, וואָס ווען אַ קריסט זאָל זיך אַזוי אויסדריקן קעגן יידן אין אַ רוסיש בלאַט וואַלטן זיי אַליין אויף אים אָנגעפאַלן.“

דער „קול מבשר“ האָט זיך אָבער דערמיט ניט באַנוגנט. עס פלעגט ניט זעלטן טרעפֿן, אַז די פּיילן פון שפּאַט און געלעכטער פלעגט ער וואַרפֿן ניט אין צד פון די „פאַנאַטיקער“, די מורדי אור, נאָר טאַקע אין זיין אייגענער מחנה גופא, אין די משכילים און אויפגע־קלערטע. עפעס איינער אַ קאַרעספּאַנדענט, וואָס חתמעט זיך „אַ בעל הבית אַסטראָווסקי“ דערציילט אין „קול מבשר“ גאָר ניט קיין שיינע מעשה, וואָס עס האָט אין זיין שטעטל אַפּגעטאָן איינער אָן אויפגע־קלערטער יונגעראַמן, וואָס האָט געענדיקט די ראַבינער־שול („קול מבשר“, 1870, נומ. 6). דאָס גיט דעם דאָזיקן באַלעבאָס די געלעגנהייט זיך צו ווענדן צו די משכילים מיט אַזאַ טענה:

„איר מענט אונדז אַודאי גלויבן, וואָרעם איך זאָג איך דעם גאַנצן אמת, אַז מיר זיינען גאָר ניט אַזוי שולדיק ווי איר שרייבט אין

אייערע גאזעטן אויף אונדז, אַז מיר ווילן אונדזערע קינדער ניט בילדן; באַרעכנט דאָס אַליין, אַז אַרום אונדז זיינען דאָ געשטודירטע לעת עתה זייער ווייניק, ובכל זאת זיינען זיי פאַרט גענוג אַפצושרעקן דעם עולם, מען זאָל ניט וועלן די קינדער אויף אַזאַ מין מדרגה ברענגען. עס איז ביי מיר גאַנץ זיכער אַז ווען עס זאָל זיך ביי אונדז טרעפן טאַקע אַזוינער ער זאָל זיין גוט צו גאַט און צו לייט, דאָס פאַלק זאָל זיך אין אים מתקנא זיין ווי אין אַ פיינעם אַרנטלעכן מענטשן, וואָלטן פיל חשק געקראָגן זייערע קינדער אויך לאָזן שטודירן, דעריבער דאַרפט איר זען פריער די לייט צו שטראַפן און אויסצובעסערן, וועלן מיר שוין בעצמו בעסער ווערן“ (דאַרט נומ. 12).

ניט ווייניק פלעגט דער „קול מבשר“ אַפלאַכן פון די ניי־געבאָקענע פּרעדיקער, וואָס האָבן זיך נאָך דעם יאָר 1863 געפרוכפּערט אין יידישן תּחום, ווי שוועמלעך נאָך אַ זומער־רעגן. בכל תּפוצות ישראל אין פאַרשיידענע שטעט און שטעטלעך האָבן די קאַזיאַנע רבנים און זייערע פאַרטרעטער אַנגעהויבן צו האַלטן אום שבת און יום־טוב־טעג אַדער אַזוי אין אַ יומא דפּגרא העכסט פאַטריאַטישע רעדעס אין די בתי־מדרשים, און דווקא אין רוסיש. עס האָט ניט אויסגעמאַכט, וואָס דער רוב פון דעם פאַרזאַמלטן פּובליקום האָט במחילה קיין רוסיש ניט פאַרשטאַנען; דער עיקר איז געווען, וואָס בעת די פאַטריאַטישע רעדעס פלעגט ניט זעלטן זיין דערביי די „נאַטשאַלסטוואַ“. ניט זעלטן פלעגן זיך צום פייערדיקן פאַטריאַטיזם ביימישן גאָר פּראַזאַאישע מאַט־טיוון; אַזוינע רעדעס האָבן געקאַנט זיין ניט קיין שלעכטע סגולה צו מאַכן אַ קאַריערע, אַדער ווערן אַ חשוב ביי נאַטשאַלסטוואַ... עס פלעגט ניט זעלטן טרעפן, אַז די פּרעדיקער גופא האָבן במחילה קיין רוסיש ניט געקאַנט, און זייערע רעדעס זיינען געווען אַ געמיש פון באַרדי־טשעווער רוסיש און קאָדנער דייטש. פלעגט טאַקע דער „קול מבשר“ מאַכן פון די דאָזיקע אימשטיינס געזאַגט פּרעדיקערס אַ חוכא וטלולא. דער „קול מבשר“ האָט דערביי אַפילו געפּרעגט אַ שאלת תּם: נאָך וואָס אייגנטלעך, דאַרף מען האַלטן רעדעס אויף רוסיש, וואָס כּמעט קיינער פאַרשטייט עס ניט, צי וואָלט דען ניט גלייכער געווען האַלטן רעדעס אויף פשוט מאַמע לשון? („קול מבשר“, 1865, נומ. 9).

דאָס האָט שוין געשמעקט מיט אמתער אַפיקורסות; דער „קול מבשר“ איז אָבער געגאַנגען נאָך ווייטער. ער האָט אויך אָפן באַרירט איינע פון די טונקלסטע דערשיינונגען, וואָס האָט ניט זעלטן באַשמוצט און באַפלעקט די גאַנצע אויפקלערונגס־באַוועגונג. ווער עס איז באַ־קאַנט מיט דער דאָזיקער באַוועגונג אין גאַליציע און רוסלאַנד, דער ווייס־זייער גוט, ווי אָפט די משכילים פלעגן אין קאַמף מיט די „פּאַנאַטיקער“

זיך ווענדן נאך הילף צו דער רעגירונג און פון אירע פאליציי-אגענטן. עס איז פאר קיינעם קיין סוד ניט, אָז די ספעציעלע ליכט-שטייער, וואָס איז צום ערשטן איינגעפירט געוואָרן אין גאַליציע, די גזירה וועגן הלבשה, וואָס איז אַרויסגעקומען אין רוסלאַנד בימי ניקאָלאַי, און נאָך פיל אַנדערע גזירות — האָט מען ספעציעל צו פאַרדאַנקען די קעמפער פאַר אויפקלערונג. דאָס, וואָס אויך יענער צד, בפרט די חסידים, פלעגן אויך ניט זעלטן זיך באַנוצן מיט דעם שמוציקן געווער פון מסירות און רכילות, פאַרקלענערט דאָך ניט די שולד פון די אויפ־געקלערטע.

„קיינער, ליינענען מיר אין „קול מבשר“ (1866, נומ. 10), טוט יידן ניט אַזוי פיל שלעכטס, ווי זייערע אייגענע ברידער, און צום מייסטן דורך זייערע אייגענע מסירות; וויל איינער אַ חשוב ווערן ביי דער רעגירונג, זיך אַ שטעלע זוכן דורך חניפות, באַלוינונג, אויסציי־כענונג באַקומען, איז דאָס ערשטע, ער מסרט זיינע ברידער, גיט אויף פלענער יידן צו דריקן, גזירות אַרויסצוגעבן... עס דאַרף אונדז אין רוסלאַנד צו קיין גנאי ניט זיין, וואָס אַזעלכע מענטשעלעך האָבן אונדז ניט איין מאָל אין די גרעסטע צרות געבראַכט, מיר געפינען דאָס אויך ביי אויסלענדישע יידן וואָס האַלטן זיך פאַר פראַגרעסיסטן“.

און דער „קול מבשר“ דערציילט טאַקע דערביי צוויי זעער פי־קאַנטע אויפטוען פון עסטרייכישע „פראַגרעסיסטן“. נאָך דער שרעק־לעכער מפלה, וואָס עסטרייך האָט אין יאָר 1866 געהאַט פון פרייסן אין דער שלאַכט ביי קעניגגרעץ, האָט איינער פון די פאַטריאַטיש געשטימ־טע אויפקלערטע יידן פאַרגעלייגט דער רעגירונג, זי זאָל צווינגען די גרויסע יידישע געמיינדעס אין עסטרייך, אַז יעדע פון זיי זאָל אַלס באַווייזן פון איר פאַטריאַטיום שטעלן אַ באַטאַליאַן סאַלדאַטן, באַוואַפנט און פאַרזאָרגט מיט אַלץ. דער רעגירונג איז לכתחילה דער פלאַן זייער געפעלן, און ערשט ווען די עסטרייכישע פרעסע האָט געמאַכט דעריבער אַ גרויסן ליאַרעם, איז די רעגירונג אַפהענטיק געוואָרן. אַן אַנדער אויפגעקלערטער, דערציילט ווייטער דער „קול מבשר“, האָט געמאַכט דער רעגירונג אַ פאַרשלאַג, זי זאָל אַרויסגעבן אַ ספעציעלע שטעמפל־מאַרקע פון 15 קרייצער, און יעדער ייד זאָל זי מוזן קויפן, בעת ער דאַרף אַ טלית אָדער אַ פאַר תפילין... „די רעגירונג, איז מוסיף דער „קול מבשר“, האָט אין איר אַרכיוו זייער פיל אַזעלכע פראַיעקטן, וואָס יידן שלאַגן פאַר גזירות אויף יידן“.

בכּן, איז כלל קיין וואונדער ניט, וואָס דער „קול מבשר“ האָט מיט דער צייט באַקומען אַלץ מער קעגנער אין לאַגער פון די משכילים. פיל פון זיי האָבן אים געהאַלטן פאַר צו „אַבסקוראַנטיש“ און האָבן גערעכנט,

אז ער איז מער נוטה צו זייערע קעגנער, ווי צו „אנשי שלומנו“. נאָר מער פון אַלץ האָט אויפגעבראַכט די משכילים דער פאַרהאַלטן פונם „קול מבשר“ צו דער „זשאַרגאַן“־פּראָגע. דערמיט האָט זיך דער „קול מבשר“ איינגעקויפט פאַרביטערטע קעגנער, וואָס ביי זיי איז רעכט גע- ווען די צייטונג מיט גוואַלד צו אונטערדריקן.

.7

בכדי באַקאַנט צו מאַכן דעם לעזער מיט דעם פאַרהאַלטן פונם „קול מבשר“ צו דער „זשאַרגאַן“־פּראָגע, מוזן מיר זיך קודם־כל אָפֿ- שטעלן ביי איין איינגאַרטיקער פיגור, וואָס איז דעם איצטיקן פּובלי- קום לחלוטין אומבאַקאַנט. דאָס איז יהושע ליפשיץ פון בערדיטשעוו. ער איז געווען אַ מענטש מיט אַ געוויסער איראַפּעאישער בילדונג. נאָ- טירלעך, על פי נוסח אשכנז, אויפן דייטשן שניט, ווי עס איז געווען דער מנהג ביי די משכילים פון יענעם דור. ווי פיל אַנדערע משכילים־ ליטעראַטן, האָט אויך ליפשיץ אין די זעכציקער יאָרן געשריבן פאַ- פולערע אַרטיקלען מכה נאַטור־וויסנשאַפטן. נאָר אין איין פרט האָט זיך ליפשיץ מאַדנע אויסגענומען פון דעם רוב זיינע חברים משכילים: דאָס איז בנוגע צום „זשאַרגאַן“. און דאָס מערקווירדיקסטע איז, וואָס ליפ- שיץ איז צו דער זשאַרגאַן־פּראָגע צוגעטראָטן ניט נאָר מיט רייך- פּראַקטישע חשבונות; די פּאַלקס־שפּראַך האָט ער באַטראַכט נישט נאָר אַלס באַקוועמען און נוצלעכן מיטל צו פאַרשפּרייטן בילדונג — ער האָט אין איר אויך געזען אַ באַדייטנדן נאַציאָנאַל־קולטורעלן ווערט. ניט גאַנץ בולט, פאַרוואַסערט מיט משכילישע פּראָזעס פון יענער צייט, דאָך האָט ליפשיץ דערוועגט זיך אַרויסצוזאָגן שוין אין יענע יאָרן דעם געדאַנק, אַז דער פון די משכילים אַזוי פאַרהאַסטער זשאַרגאַן, איז דער יסוד, וואָס אויף איר קאָן מען און דאַרף מען בויען אַן אייגענע נאַציאָנאַלע ליטעראַטור. דערצו האָט ליפשיץ גערעכנט, מוז מען קודם־כל זען דעם „זשאַרגאַן“ אַנטוויקלען און אויסבילדן צו אַ ליטע- ראַרישער שפּראַך, וואָס אין איר זאָל מען זיין אימשטאַנד פריי אויס- צודריקן אַלע פאַרשטעלונגען און באַגריפן פון דער איראַפּעאישער קולטור און וויסנשאַפט. אַלס ערשטע תּרופּה דאַרף מען, לויט ליפ- שיצעס דעה, „איבערוואַרפן אַ בריק“ פונם זשאַרגאַן צו די איראַפּעאישע שפּראַכן, ד״ה, פאַרפאַסן אַ יידישן ווערטער־בוך. און ליפשיץ האָט זיך טאַקע גענומען צו דער אַרבעט און פאַרפאַסט אַ דייטש־יידישן ווערטער- בוך. אויף דעם ווערק האָט ער געאַרבעט עטלעכע יאָר; נאָר אין משך פון אַט דער צייט איז דערוויל ביסלעכוויי אַלץ בולטער געוואָרן דער

קולטורעלער שינוי, וואָס וועגן אים האָבן מיר שוין געשמועסט אין די פריערדיקע פרקים: די רוסישע שפראַך האָט ביי די יידישע אויפֿ-געקלערטע אַלץ מער אַרויסגעשטופט די דייטשע שפראַך און פאַר-נומען איר בכבודיקן אויבנאָן. האָט זיך דעמאָלט ליפשיץ ניט געפוילט און איבערגעאַרבעט זיין ווערק אויפסניי. אַט אַזוי האָט אין יאָר 1869 דערשיינט ליפשיצעס רוסיש-יידישער ווערטער-בוך, וואָס איז אין יענער צייט שטאַרק אָנגענומען געוואָרן.

נאָך אינם יאָר 1861, איידער דער „קול מבשר“ האָט דערשיינט, האָט ליפשיץ באַשלאָסן אַרויסצוגעבן אַ צייטונג אין יידיש, און ער האָט זיך געווענדט צום באַוואוסטן פיראַגאָוו, יענער זאָל אים דערין באַהילפיק זיין. פיראַגאָוו האָט זיך אָבער, בלי ספק ניט אָן דער השפעה פון זיינע באַקאַנטע יידישע אינטעליגענטן, זייער שלעכט פאַרהאַלטן צום יידישן זשאַרגאָן, און דערפאַר האָט ער ליפשיצן זיין בקשה אָפגעזאָגט, ווייל ער האָט „ניט געפונען פאַר נוצלעך צו אונטערשטיצן דעם דאָזיקן לעכערלעכן דיאַלעקט“.

ווי נאָר דער „קול מבשר“ האָט אָנגעהויבן אַרויסצוגיין, האָט ליפשיץ גלייך אויסגענוצט די געלעגנהייט שאַרף און דייטלעך אַרויס-צוזאָגן זיין מיינונג צו דער זשאַרגאָן-פראַגע אין אַ לאַנגן אַרטיקל „די פיר קלאַססן“ („קול מבשר“ 1, נומ. 21). דער דאָזיקער אַרטיקל פאַרמאָגט בלי ספק אַ באַדייטנדן היסטאָרישן ווערט, און פאַרן היינטיקן לעזער וועט עס זיין אַ שטיקל איבערראַשונג, בעת מיר וועלן אָנ-ווייזן, אַז פיל פון די טענות און ראיות, וואָס עס באַנוצן די איצטיקע קעמפער פאַר דער יידישער שפראַך, זיינען שוין גאַנץ דייטלעך אַרויסגעזאָגט געוואָרן פון דעם אַלטן, לאַנג געשטאַרבענעם ליפ-שיצן.

קודם כל באַטראַכט ליפשיץ די יידישע פּאָלקס-שפראַך כלל ניט ווי אַ „זשאַרגאָן“, נאָר ווי אַ „גאַנץ באַזונדער לשון“, ווי „אונדזער מו-טער שפראַך“. ליפשיץ פאַרשטייט גאַרניט, ווי אַזוי „קאַן מען עס מסופק זיין, אַז אונדזער בילדונג איז נאָר געווענדט אין דער בילדונג פון אונד-זער זשאַרגאָן“. ער קאַן עס דערפאַר גאַר ניט משיג זיין, ווי אונטערשטייט מען זיך ביי אַזוינע אומשטאַנדן „מבזה זיין“ די יידישע שפראַך און „פון איר חוזק מאַכן“.

„מען זאָגט אַלץ, טענהט ליפשיץ, זי איז פאַרדאַרבן. איך מוז מודה זיין, אַז איך פאַרשטיי איבערהויפט גאַרניט מיט וואָס פאַר אַ רעזאָן מען קאַן אויף אַ שפראַך, וואָס עס לעבן, האַנדלען און וואַנד-לען אין איר אַזוי פיל טויזנטער מענטשן, אַ גאַנץ פּאָלק — זאָגן:

זי איז פאָרדאַרבן, פאָרדאַרבן געשיקט זיך. נאָך צו זאָגן אויף אַזאַ זאַך וואָס איז בעסער געווען און קאַליע געוואָרן. נאָר פון וואָנען איז עס אַזוי געדורנגען אַז אַנדערע שפּראַכן זיינען פון דעם גרונט אָן בעסער געוועזן? זיינען זיי דען אַזוי מסיני געגעבן געוואָרן? זיי קומען דאָך אויך אַרויס, ווי אונדזער לשון פון אַנדערע פאַרשיידענע לשונות, נאָר פאַרוואָס הייסן זיי ניט פאַרדאַרבן?

אַנווייזנדיק, אַז „אויף אַ פּאַלק בכלל קאָן מען נאָר דורך זיין מוֹ-טערשפּראַך אָדער זיין דערציאונגס-שפּראַך ווירקן“, פירט ליפשיץ אויס: „דעריבער זיינען, דאָכט מיר, אַלע טרחות, יידן בכלל צו בילדן גאָר אומזיסט: כל-זמן מען וועט אונדו ניט מיט דער דאָזיקער זאַך צו אַלע אומות גלייך מאַכן: אַז אונדזער נאַטירלעכע שפּראַך, ד"ה, די שפּראַך וואָס מיר רעדן אין איר אין דעם נאַטירלעכן און ווירקלעכן לעבן, זי זאָל פאַר אַ שפּראַך גילטן, זי זאָל אויסגעבילדעט ווערן...“

אינטערעסאַנט איז אויך זיין ענטפער אויף די טענות פון די דעמאָלטיקע הייסע חסידים פון רוסיש, וואָס דאַרף, לויט זייער דעה, וואָס גיכער אַרויסשטופן דעם זשאַרגאָן:

„אַז מען וועט מיך וועלן פרעגן: עס וואָלט זיך אַ סך גלייכער געוועזן אַז מיר זאָלן גאָר פאַרגעסן אָן אונדזער זשאַרגאָן און זאָלן זיך בעסער געוואוינען מיט דער געבילדעטער שפּראַך פון דעם פּאַלק וואָס מיר לעבן צווישן דעם. קאָן איך ענטפערן אַז מען דאַרף נישט קוקן אויף דעם וואָס וואָלט גלייכער געווען, נאָר אויף דעם וואָס עס איז: מעגלעך עס וואָלט אויך גלייכער געווען אַז די גאַנצע וועלט זאָל גאָר רעדן איין לשון, עס זאָל זיין איין מלוכה און אמונה... מאַלע וואָס עס וואָלט בעסער געווען... מע מוז דעריבער קוקן אויף דעם וואָס עס איז, און מע זאָל בעסער אויסבילדן די יידישע שפּראַך...“

בכדי באַקאַנט צו מאַכן מיט דער דאָזיקער פּראַגע דעם גאָר פשוטן לעזער, וואָס איז נאָך ניט געוואוינט צו לייענען פובליציסטישע אַר-טיקלעך, האָט ליפשיץ וועגן דעם זעלבן ענין פאַרעפנטלעכט אין „קול מבשר“ (1, נומ. 9) אַ דיאַלאָג צווישן יידל (דאָס יידישע פּאַלק) און זיין ווייב יהודית (די יידישע שפּראַך). דער דיאַלאָג איז געשריבן בדרך שיר, די גראַמען הינקען אַפילו אַ ביסל אונטער, פון משקל און צעזור איז אויך קיין רייד ניט, נאָר ליפשיץ איז דאָך ניט אויסן געווען אַ פּאַע-טיש ווערק צו שרייבן, דער עיקר איז ביי אים געווען דער מוסר השכל, דער אויספיר.

יהודית איז זיך שטאַרק מתרעם אויפן מאַן דערפאַר, וואָס פון

איר „קוקט ער אלץ אַוועק“ און פון „אַנדערע“ האַלט ער גאָר עולם
זמלוואו. דער מאָן פאַרענטפערט זיך דערמיט, וואָס
אויף אַנדערע איז אַ תענוג צו קיקין...
זייאַ שיט זיך דעך פּעריל פּין מויל,
פאַר דיין רעדין געהט זיך אָן אַ גרויל.

יהודית פּאַלט ביי זיך כלל ניט אַראָפּ: „דאָס איז דעך טאַקע.
טענעט זי, שוין איין אַלטע מכוּה, אַ פּרעמד ווייב געפעלט מיין, זיאַ איז
קלוג און שעהן“. און זי ווייזט אָן איר מאָן, אַז „זיי (די אַנדערע)
זיינען מיאוסער געווען ווי איך אַצינד... נאָר זיי האָבן געהאַט גוטע
דאָליעס, מען האָט זיי געפיצט טאַג און נאַכט“

„פּריוו נאָר מיך שעהן אויספיצען...
וועסט אפּשר תּחלת אַביסעל שוויצען
דערנאָך וועסטו תענוג האָבען...
ווילסט דיא גלייך זיין מיט לייטען
זיי פּין מיר ניט פּין ווייטען
פּוטץ מיך אויס, מאַך מיך ריין
וועל איך אויך זיין גאַנץ שיין...“

און די ווייב שטרייכט דערביי אונטער, אַז דער עיקר מיינט זי דאָס
אים, דעם מאָן, לטובהּ:

איך מיינ אסור ניט, אַזוי מיך
איך בעדויער אַ סך מעהר דיך.

די רעדאַקציע פּונם „קול מבשר“ האָט געפונען פאַר נייטיק
אַרויסצוזאָגן אויך איר מיינונג וועגן ליפּשיצעס דיאַלאָג, און אַלץ
כּדרך שיר. די רעדאַקציע איז ביי זיך גאַנץ זיכער:

...איך קען מיך מיט אייך וועטען
יודעל וועט יהודית'ען ניט גט'ין,
ווי לאַנג עס איז איר באַשערט צו לעבען
וועט ער איהר תמיד כבוד אַפּגעבען.

.8

באַלד האָט די רעדאַקציע געהאַט נאָך אַמאָל די געלעגנהייט שאַרף
און באַשטימט אַרויסצוזאָגן איר מיינונג מכת דער זשאַרגאָן-פּראָגע. די
חברה מפיצי השכלה האָט זיך געווענדט צו צעדערבוימען מיט דעם
פאַרשלאָג, ער זאָל זען אינם „קול מבשר“ די שפּראַך וואָס מער „ריי-
ניקן פון זשאַרגאָן“ און אויף אַזאַ אופן זי ביסלעכווייז „מאַכן צו איין

אינפאָכער דייטשער שפראַך“. די חברה מפיצי השכלה האָט הייסט עס. פאָרגעלעגט צעדערבוימען, ער זאָל פּרוּאוּן גיין אין אַנטאָן אייזענבוים דרך און מאַכן דעם „קול מבשר“ פאָרן צווייטן גילגול פּונם „בעאַ- באַכטער אָן דער ווייכסעל“. דער פּראַקטישער צעדערבוים האָט אָבער געדאַנקט פאָר דער עצה און האָט איידל געגעבן דער פעטערבורגער חברה צו פאַרשטיין, אַז די זאַך איז כלל ניט אַזוי פשוט, ווי איר דאַכט זיך.

„דאָס איז, האָט צעדערבוים געענטפערט, אַ גרויסער טעות... אַ שפּראַך וואָס ווערט געברויכט פון קעגן צוויי מיליאָן יידן אין רוסלאַנד, חוץ אין שכונותדיקע מדינות... אַזאַ לשון, עס מעג זיין ווי פאַרדאַרבן, געוואוינט מען ניט אַפּ אפילו אין הונדערט יאָר.“

דער משכיל צעדערבוים, וואָס פּלעגט נאָך דערצו אַלס רעדאַק- טאָר פּונם „המליץ“ קריגן געוויסע שטיצע פון דער חברה מפיצי השכלה, האָט איר, ווי געזאָגט, אַפּגעענטפערט אויף אַ זייער בכבודן אופן: נאָר איינעם פּונעם „קול מבשר“ לעזער, עפעס אָן עזריאל הויזירער, האָט געפונען פאָר בויטיק זייער שאַרף אַרויסצוטערען קעגן דער פעטערבורגער חברה פאָר איר פאַרשלאָג. דער דאָזיקער ענטפער איז אַזוי כאַראַקטעריסטיש, אַז מיר דערלויבן זיך ברענגען אַ פאָר גרעסערע ציטאַטן:

„איך באַגרייף נישט, חידושט זיך הויזירער, — ווי די חברה מפיצי השכלה אין פעטערבורג פאַרשטייט ניט דאָס (די יידישע שפּראַך) צו שעצן. מען קען נישט זאָגן, סטודענטן אונטערשטיצן איז אַוודאי אַ גרויסע מצווה, רוסישע לערנביכלעך אַרויסצוגעבן איז זייער נוצלעך, מחברים אונטערהעלפן איז זייער רעכט; נאָר דאָס אַלץ הייסט די בילדונג אונטערשטיצן ניט פאַרברייטן. אַנצוינדן סטעאַרין ליכט, גאָז דאָרט וואו עס ברענט שוין אפילו אַ חלבין ליכטל, הייסט נאָך ליכטיקער מאַכן, אַנגענעמער, גרינגער צום אַרבעטן; נאָר דער עיקר איז פאַרט וואו עס איז שטאַק פינצטער העל צו מאַכן, לאַז זיין מיט אַ קאַניץ, אַבי מען זאָל נישט טאַפן אין דער פינצטער; העלער, באַקוועמער — וועט זיך שוין אַיטלעכער זוכן אַליין צו מאַכן...“

„זאָגט איך וואָס איר ווילט, טענהט ווייטער הויזירער, אַז איר מיינט נאָר נישט צו פּראַלן פאָר קריסטן און זאָרגט מאמת אונטער יידן בילדונג צו פאַרשפּרייטן, האָט איר קיין בעסער מיטל ווי דעם „קול מבשר“ (קול מבשר“ 1866, נומ. 29).

דאָס, שטרייכט ער אונטער, איז באַזונדערס וויכטיק פאָר פּרויען, וועלכע זיינען דאָך דער יסוד פון הויז און פון דער גאַנצער פאַמיליע. דעם דאָזיקן פּונקט האָט באַרירט אין „קול מבשר“ אויך אַן

אנדער קארעספאנדענט, וואָס חתמעט זיך מיטן פאַרשטעלטן נאָמען „א יידנפריינד“. אויך ער ווייזט אָן, אַז דער עיקר דאַרף מען זען בילדן די פרויען, די דערציערינס און משגיחים פון אונדזערע קינדער, און עפענען זיי וואָס מער די אויגן. דערצו גיט ער פאַר אַ פּלאַן, מען זאָל גרינדן אַ חברה, וואָס „זאָל זיך אָפגעבן דערמיט פּאָלקסביכער אויף פּראָסט יידיש צו וואָלוועלע פרייזן אַרויסצוגעבן און די מחברים צו אונטערשטיצן...“

„דאָס, פירט אויס דער קארעספאנדענט, איז נאָך מיין מיינונג, דאָס איינציקע מיטל וואָס קען אַרויספירן אונדזערע יידן אויפן רעכטן וועג, וואָרעם נאָר מיט פּראָסט יידיש קאָן מען לע“ע עפעס ווירקן“ („קול מבשר“ 1869, נומ. 40).

אַט דער שטענדיקער אונטערשטרייכן די וויכטיקייט פון יידיש האָט נאָך מער אויפגעבראַכט פיל אויפגעקלערטע קעגן דעם „קול מבשר“. מען דאַרף דערביי געדענקען, אַז גראָד צום סוף פון די זעכציקער יאָרן האָט זיך אין געוויסע קרייזן פון דער יידישער אינטעליגענץ באַ-זונדערס געשטראַקט די ריין אַסימילאַטאָרישע טענדענץ. זיי, די דאָזיקע אינטעליגענטן, זיינען שוין אויסן געווען ניט נאָר די רוסישע שפּראַך, נאָר טאַקע אין גאַנצן זיך רוסיפּיצירן, ווערן „רוסאַקעס פון דת משה וישראל“.

„עס איז ידוע לכל, האָט מכריז ומודיע געווען די חברה מפיצי השכלה אין איר באַריכט פון יאָר 1866, און קיינער צווייפלט מער נישט אין פעסטן היסטאָרישן אמת, אַז יידן זיינען מחויב זיך צונויפֿ-שמעלצן (слиться) מיט דער באַפעלקערונג פון דער מלוכה, וואו זיי וואוינען און דאַרפן זיך אונטערשיידן אויסשליסלעך נאָר מיט זייער אמונה.“

„אַלץ שטרעבט איצט, האָט פון דער בימה געפרעדיקט איינער פון די באַוואוסטע ראַבינער פון יענער צייט, זלקינד מינאַר, צו דעם העכסטן ציל, ווי עס שטייט געשריבן: זיי אַ רוס פון משה רבינוס גלויבן“.

און צו דער זעלבער צייט גייט אַרויס אַ צייטונג אין דעם פאַר-האַסטן זשאַראַגאָן, וועלכער איז דאָך פון אַלעמען אָנערקענט אַלס די גרעסטע מניעה, אַלס דער געפערלעכסטער אבן-נגף, וואָס ליגט אויפן וועג פון דער אַזוי שטאַרק געוואונטשענער רוסיפיקאַציע. און די דאָזיקע צייטונג לאַ די וואָס זי העלפט מיט דער ליטעראַרישער אַנטוויקלונג פונם שעדלעכן דיאַלעקט, דערוועגט זי זיך נאָך אַמאָל אָפצולאַכן און אָפצושפּאַטן פון די, וואָס שטייען אונטער דער פאַן פון אַסימילאַציע. דער אייגענער ליפשיץ, וואָס וועגן אים האָבן מיר שוין גערעדט באַריכות,

האָט פשוט אויסגעלאַכט אין זיין אַרטיקל „די דייטש־יידישע בריק“, די „רוסיפֿיציסטן“ מיט זייער אַני־מאמין צוזאַמען, און ער האָט זיך גע־פלייסט צו באַווויזן, אָז יענע וועלן כלל „ניט אויספירן... יידן זאָלן צווישן זיך רעדן רוסיש“.

דערביי דאַרף מען אויך ניט פאַרגעסן, אָז דער „קול מבשר“ איז אַרויסגעגאַנגען אין אַדעס, וואו די אַסימילאַטאָרישע טענדענץ איז געווען באַזונדערס שטאַרק בולט, און אויך אין דער אייגענער מאַס איז גם כן באַזונדערס גרויס געווען די שנאה צו יידיש. עס איז דערביי כדאי צו דערמאַנען, אָז גראַד אין אַדעס האָט מען נאָך אין יאָר 1862 אין די דאַרטיקע יידיש־פּראַגרעסיווע קרייזן געפרוּאוּט אַננעמען ראַדיקאַלע מיטלען, בכדי מיט געוואָלד צו פאַרצוּמען פאַר יידישע ביכער דעם וועג צו די ברייטע שיכטן פון פּאָלק. דער אַדעסער תּושב מאַרקוס הורוויץ, וואָס איז געווען אַנגעשטעלט אַלס „אוּטשאַני יעוורעי“ ביים גענעראַל־גובערנאַטאָר פון בעסאַראַכער און ניי־רוסישן קאַנט, האָט אין דעם דאָזיקן יאָר פאַרגעלייגט אַ פּלאַן, „מען זאָל פאַרבאַטן צו דרוקן ביכער אין יידישן, בכדי עס זאָל לייכטער זיין צו פאַרשפּרייטן צווישן יידן די רוסישע און דייטשע שפּראַך“. מחמת דעם דאָזיקן פאַר־שלאַג איז אַרויס אַ גאַנצער וויכוח צווישן דעם בילדונגס־מיניסטער און דעם אינערן־מיניסטער, און הורוויצס פאַרשלאַג איז סוף כל סוף דורכגעפאַלן.

דאָס, וואָס עס האָט זיך דעם „געלערנטן יידן“ הורוויץ ניט איינגעגעבן אין יאָר 1862 בנוגע צו יידישע ביכער בכלל, האָבן שפּע־טער מיט עטלעכע יאָר אַנדערע יידישע אינטעליגענטן פון הורוויצעס חדר געפרוּאוּט אַנווענדן קעגן דעם „קול מבשר“ בפרט. אַ געלעגנהייט דערצו האָט זיי געגעבן צעדערבוים גופא. דער „קול מבשר“ פלעגט דערשיינען און צעשיקט ווערן מיטן „המליץ“ צוזאַמען אין איין און דעם זעלבן טאַג. צעדערבוים האָט אָבער געפונען, אָז עס וואַלט געווען אַ סך באַקוועמער פאַר די לעזער באַקומען די צוויי צייטונגען אין פאַר־שיידענע טעג. די אַרטיקע צענזור האָט תחילת דערויף מסכים געווען, זי האָט אָבער באַלד חרטה געקראָגן און באַשלאָסן אַנצופּרעגן וועגן דעם אין דער הויפּט־פאַרוואַלטונג פאַר דרוק־אַנגעלעגנהייטן, אין עט־לעכע חדשים אַרום איז פון דאָרט אַנגעקומען אַ באַפעל פּאָדערן ביי צע־דערבוים נייע פּראַגראַמעס אויף ביידע בלעטער באַזונדער. דאָ האָבן זיך אָבער אַריינגעמישט די קעגנער פונם „קול מבשר“, און באַלד האָט מען פון דער הויפּט־פאַרוואַלטונג געמאַכט אַן אַנפּראַגע אין אַדעס, ווער האָט עס דערלויבט צו מאַכן פון דעם „קול מבשר“ אַ רעגל־מעסיקע באַזונדערע ביליאַגע, בעת אין די ערשטע צוויי יאָר זיינען

דאך געגאנגען צוזאמען אויפגעמישט אין איין בלאט העברעאישע און דייטשישע אַרטיקלען.

„מען האָט, דערציילט וועגן דעם צעדערבוים גופא, זייער פיל אָנגערעדט, און אָנגעשריבן המנס מסירות אויף דעם זשאַרגאָן און באַהויפטעט אַז ער איז אין גאַנצן שולדיק וואָס יידן שטייען אָפּגעזונט־דערט און לאָזן זיך ניט רוספיצירן, און דער „קול מבשר“ אונטער־שטיצט און דערהאַלט דעם זשאַרגאָן און מאַכט אים צו אַ ליטעראַטור־שפּראַך; האָט מען זיך באַדינט מיט דעם אויסרייד, דער „קול מבשר“ האָט קיינע געזעצלעכע באַשטעטיקונג, און געוואָלט אים גאַנץ פאַר־בייטן“ („קול מבשר“ 1869, נומ. 9).

נאָר אַזוי ווי צעדערבוים האָט דאָך באַקומען די דערלויבעניש אַרויסצוגעבן דעם „המליץ“ „האַלב־העברעאיש און האַלב יידיש־דייטש. בכּן האָט מען געמאַכט אַ פּטור, עס זאָל בלייבן ביים אַלטן, און דער „המליץ“ זאָל זיך דרוקן אויף ביידע שפּראַכן צוזאַמען, ווי די ערשטע צוויי יאָר.

צעדערבוים איז דעמאָלט גלייך אַוועק קיין פעטערבורג, און ווי ער אַליין דערציילט, האָט ער זיך געפליסט צו איבערצייען „די העכסטע באַאַמטע און געלערטע“, אַז ער, צעדערבוים גופא, ווייס אויך, ווי דרינגנד נויטיק עס איז פאַר דעם לאַנד און פאַר יידן אַליין, זיי זאָלן זיך געוואוינען צו רעדן די לאַנדסשפּראַך. מער ניט ער גייט זיך אויסאַנאַדער אין די מיטל וואָס מען דאַרף געברויכן דיזעס געוויינט־טשטע ציל צו דערגרייכן“.

צעדערבוים, וואָס איז געווען אַ גרויסער מומחה אין עניני „כאָדאַ־טאַיסטוואָ“ ביי „נאַטשאַלסטוואָ“, האָט זיך געפליסט צו באַווייזן אין פעטערבורג, אַז ער גופא איז אויך אַ קעגנער פון זשאַרגאָן, מער ניט ער איז איבערצייענט, אַז עס גיט קיין אַנדער מיטל נאָר דער זשאַר־גאַן אַליין וואָס קען זיך אַליין פאַרמיאוסן און באַווייזן יידן וויפיל ער שאַדט זיי אויף יעדן שרייט“, און טאַקע אויסשליסלעך צוליב דעם צוועק גיט ער כלומרשט אַרויס דעם „קול מבשר“. און אגב אורחא האָט צע־דערבוים אָנגעוויזן, ווי אומגערעכט עס זיינען זיינע קעגנער, וואָס ווילן, מען זאָל דעם „קול מבשר“ פאַרבאַטן. די וואָס שטייען אויף דעם שטאַנדפונקט האַלט צעדערבוים פשוט פאַר „לייכטזיניקע“, ווילל זיי נעמען, זאָגט ער, „אַ מאָס פון זיך, ווי שנעל זיי האָבן זיך אָנגעהיינגט די רוסישע שפּראַך ווי אַ מוטערשפּראַך, קען מען אויך אַ גאַנצע נאַציע אין אַ קורצער צייט אויסלערנען אַ נייע שפּראַך, מען דאַרף נאָר אַ ביסל שטרענגערע מאַסרעגעלן געברויכן און דעם זשאַרגאָן אונטער־דריקן ווען מען וועט ניט לאָזן קיין צייטונגען אין אים דערשיינען“.

צעדערבוימען איז ניט שווער געווען צו באווייזן, אז אזוינע מאַס-רעגעלן קאָנען נאָר שאַדן ברענגען. סוף-כל-סוף האָט דער ענערגישער צעדערבוים געפועלט אין פעטערבורג נאָך פיל מער, ווי ער האָט זיך אפשר אַליין געריכט. ראשית, האָט מען אין אינערן-מיניסטעריום „אויסנאַמוויזע, ווי צעדערבוים דערציילט, באַוויליקט דעם „קול מבשר“ אַלס זעלבשטענדיקע בלאַט דערשיינען צו לאָזן, גאַנץ באַזונדער פונם „המליץ“; והשנית האָט מען אים דערלויבט אַרויסצוגעבן אַ יידיש בלאַט אויך אין רוסישן אונטערן נאָמען „Посредникъ“

אַט אזוי איז אינם יאָר 1869 דער 29טער נומער „קול מבשר“ אַרויס שוין נישט אַלס „ביילאָגע צום המליץ אויף יידיש-דייטשער שפראַך“, נאָר אַלס זעלבסטשטענדיקע „יידישע פּאַלקס-צייטונג אויף דער אומגאַנגס-שפראַך“. אַפילו דער דעוויז איז אומגעבליבן געוואָרן. פריער פלעגט אונטערן קעפל פון „המליץ“ און אויך פונם „קול מבשר“ שטיין דער פסוק פון תהילים: „שלח אורך ואמתך המה ינחוני“. זינט דער „קול מבשר“ איז אָבער געוואָרן אַ בלאַט פאַר זיך. האָט ער אויך אַ באַזונדערן דעוויז באַקומען: „אוהב מוסר — אוהב דעת“.

9

אַלס זעלבסטשטענדיקע בלאַט האָט אָבער דער „קול מבשר“ ניט מאַריך ימים געווען. בעת צעדערבוים איז געזעסן אין פעטערבורג, איז ביי אים נולד געוואָרן אַ פּלאַן איבערצופירן זיינע צייטונגען פון אַדעס קיין פעטערבורג; ראשית איז דאָך פעטערבורג דער וויכטיקסטער פּאַליטישער צענטער פון דער מלוכה, והשנית האָט גראַד דעמאָלט אין אַדעס אָנגעהויבן אַרויסצוגיין אַ יידישע צייטונג אין רוסיש: „דיען“, האָט צעדערבוים דערפאַר גערעכנט פאַר פיל פּראַקטישער אַרויסגעבן זיין „פּאַסרעדניק“ אין אַן אַנדער שטאַט. צעדערבוים האָט וועגן דעם דערלאַנגט אַ בקשה, בעטנדיק אָגב אורחא, מען זאָל אים אויך דערלויבן אומצובייטן דעם נאָמען פון זיין רוסישער צייטונג אויף „וועסטניק רוסקיי יעוורעיעוו“, דאָ איז אָבער ווידער אַרויס אַ סכסוך צוליב דעם „קול מבשר“. מען האָט אויסגעפונען, אז עס איז כלל ניט פּאַסיק אז אין אַ רעזידענץ-שטאַט זאָל אַרויסגיין אַ זשאַרגאָן-צייטונג, וועמעס אויפטו דאָס איז, בעצם, געווען, איז אונדז אומבאַקאַנט, נאָר ווי די מעשה איז, צעדערבוים איז דערלויבט געוואָרן אַריבערצוטראַגן קיין פעטערבורג בלויז זיין רוסישע און העברעאישע צייטונג, און אויפן „קול מבשר“ איז נגזר געוואָרן, ער זאָל בלייבן אין אַדעס. צעדערבוים איז איבערגעפאַרן אָנהויב 1871 קיין פעטערבורג.

וואו ער האָט אָנגעהויבן אַרויסצוגעבן דעם „המליץ“ און דעם „וועסט־ניק“. אויף דעם „קול מבשר“ האָט ער ביי די אומשטאַנדן געקאָנט האָבן שוין אַ קנאַפע השפּעה. אמת, דער הויפּט־מיטאַרבעטער איז גע־ווען דער באַוואוסטער העברעאישער פובליציסט משה ליב ליליענבלום. דאָך האָט די באַדייטונג פון „קול מבשר“ אָנגעהויבן צו פּאַלן. דערצו האָט נאָך צעדערבוים ביים איינאַרדענען זיינע צוויי צייטונגען און אַ ספּעציעל יידישע דרוק אין פעטערבורג געהאַט זייער גרויסע שווערי־קייטן. און אין אַקטאָבער 1871 איז ער אפילו געווען געצוואונגען צו פאַרמאַכן דעם „המליץ“ אויף גאַנצע ניין חדשים. ער האָט דעמאָלט געלאָזט דעם „קול מבשר“ אינגאַנצן פּאַלן, און דערמיט האָט זיך די ערשטע תקופה פון דער יידישער פרעסע אין רוסלאַנד געענדיקט.

דער „קול מבשר“ איז אַנטשוויגן געוואָרן. די קעגנער פון זשאַרגאָן האָבן אָבער דערביי גאַרניט געוואונען, נאָר דאָס יידישע לעזער־פובליקום זייער פיל פאַרלוירן. מיר האָבן שוין פריער באַרירט די גרויסע עקאָנאָמישע און אויך קולטורעלע שינויים, וואָס זיינען אין די זעכציקער יאָרן פאַרגעקומען אינם אַלגעמיין רוסישן און אין ספּעציעל־יידישן לעבן; מיר האָבן אויך אָנגעוויזן, ווי אַזוי אין יידישן תּחום איז אַלץ שוואַכער געוואָרן זיין אַפּגעזונדערטקייט פון דער אויסנוועלט, און אַלץ פעסטער זיינען געוואָרן ניט נאָר די עקאָנאָמישע, נאָר אויך די קולטורעלע פעדים, וואָס האָבן אים פאַרבונדן מיט די אומות העולם, מיט דער אַרומיקער סביבה. דער דאָזיקער שינוי האָט זיך ביסלעכווייז אָנגעהויבן אַרויסווייזן אפילו ביי די ברייטע שיכטן פון פשוטן פּאַלן. די יידישע פרוי, די יידישע מיידל, וואָס פריער איז זייער איינציקע גייסטיקע שפייז געווען דער מנורת המאור און צאינה וראינה, פון איין זייט, און כל המיני „בבא־מעשיות“ פון דער אַנדערער — האָבן ביסלעכווייז אָנגעהויבן באַווייזן אַן אינטערעס אויך צו מער מאַ־דערנעם לעזער־מאַטעריאַל. ניט נאָר די ספורי מעשיות פון גרויסע צדיקים און גאָטספּאַרכטיקע לייט, נאָר אפילו די פּאַנאַטטישע העלדן פון די אַלטע בבא־מעשיות האָבן ביים יידישן מיידל פון פּאַלק פעפּעס אָנגעוואָרן דעם חן, און זי האָט גאָר אָנגעהויבן צו חלומען וועגן מער מאַדערנע העלדן, וואָס האָבן געשוועבט פאַר איר יונגער פּאַנטאַזיע, באַגאַסן מיט גלאַנץ און שיינקייט. אויך דער „קול מבשר“ גופא האָט ביים יידישן פובליקום געשטאַרקט דעם חשק צו אַ פשוט בוך, וואָס האָט צו טאָן מיט דער ערד, ניט מיט הימל־זאַכן, מיטן היינט, ניט מיטן אַלטן עבר, אַז דער „קול מבשר“ איז אַנטשוויגן געוואָרן, איז דער דאָזיקער דראַנג צום „וועלטלעכן“ בוך פון מאַדערנעם שניט גע־בליבן אומבאַפרידיקט. דאָס האָט אָבער לאַנג ניט געקאָנט געדויערן.

האָט די יידישע אינטעליגענץ ניט געוואָלט געבן דעם פּאַלק געזונטע נאַרהאַפּטע שפּייז, זיינען באַלד אַרויף אויף דער בימה גע- שיקטע געשעפטמאַכער, וואָס האָבן זייער גוט פאַרשטאַנען, ווי אויס- צונוצן דעם דאַרשט פון די ברייטע פּאַלקס-שיכטן נאָך נייעם לעזע- שטאַף. דער יידישער מאַרק איז באַלד פאַרפלייצט געוואָרן פון אַ גאַנצן מבול שונד-ליטעראַטור. ווי שוועמלעך נאָך אַ זומער-רעגן זיינען גע- וואַקסן די „העכסט-אינטערעסאַנטע“ ראַמאַנען, וואָס עמי-האַרצים טאַג- דעטניקעס האָבן מיט זייערע גראַבע אומגעשיקטע הענט איבערגעני- צעוועט פון פּראַנציווישע בולוואַר-ראַמאַנען פון ערגסטן סאַרט. די יידישע מיידלעך האָבן ממש געשלונגען די אומגעלומפערטע ראַמאַנען, וואו באַהעלפערס פלעגן פּלוצים מגולגל ווערן אין הערצאַגן, שמשים אין פּרינצן, וואו בלוט פלעגט זיך גיסן ווי וואַסער, גיפט און שטעכ- מעסער האָבן געשפּילט די הויפט-ראַלע, און אַלץ אויס ברענענדיקער ליבע צו דער „געטלעך“ שיינער העלדין. אַט די דאָזיקע שונד-ליטע- ראַטור פלעגט פאַרשיכורן דאָס ווייניק אַנטוויקלטע לעזער-פּובליקום, פאַרסמען די נשמה פון דער יונגער אומוויסנדער יידישער מיידל; און די פיינט פונעם זשאַרגאָן האָבן געהאַט אַ נייעם באַווייז, ווי „שעדלעך“ אַט דער דאָזיקער זשאַרגאָן איז...

ערשט ווען די פּאַגראַמען פון די אַכציקער יאָרן האָבן חרוב געמאַכט די השכלה-אידעאַלן, און די יידישע אינטעליגענץ איז גע- שטאַנען מיט אַ פאַריוואַשטן האַרץ ביי אירע צעבראַכענע לוחות — האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייע תקופה פאַר דער יידישער ליטעראַטור. און קודם כל איז דער „קול מבשר“ תחית המתים אויפגעשטאַנען. דער אַלטער צעדערבוים האָט ווידער געגרינדעט אַ יידישע צייטונג („יידי- שעס פּאַלקס-בלאַט“), און דאָס מאַל דווקא אין פעטערבורג.

די מחלוקות צווישן די ראשי-הקהל און דעם רב אין ווילנע אין דער צווייטער העלפט פון 18-טן יאָרהונדערט

(דער ווילנער „לעצטער רב“)

1.

אין יענער צייט (אין 18טן יאָרהונדערט), ווען די יסודות פון דער פוילישער מלוכה זיינען צעטרייסלט געוואָרן דורך דער ממשלה פון דער גדלנישער שליאכטע און די אַנאַרכיע אין לאַנד האָט זיך פאַר-שטאַרקט, זיינען אויך די סדרים אין „קהל“ געוואָרן אַ בייטש פאַר דער יידישער באַפעלקערונג. די יידישע אויטאָנאָמע אָרגאַנען האָבן זיך אָנגעשטעקט מיט דער זעלביקער צרעת, וואָס האָט געפירט צו דעם אונטערגאַנג פון פוילן, — די דעספאָטיע און חוצפה פון די תקיפים. נאָך דעם גרויסן חורבן אין 17טן יאָרהונדערט איז דער מעמד פון די יידישע קהילות אין פוילן און ליטע שטאַרק געפאַלן. זיי זיינען געווען איינגעטונקען אין חובות, די מלוכה-מאַכט האָט געמאַנט און געדריקט. די ראשי-הקהל און די רייכע פרנסים האָבן זיך אָפגעלערנט פון די פוילישע פריצים; זיי האָבן געזען, אַז דער מלוכה-אויטאָריטעט און געזעץ אין לאַנד איז געפאַלן, און האָבן גענומען געוועלטיקן מיט אַ שטאַרקער האַנט איבער דער יידישער מאַסע און די שווערע משא פון שטייערן האָבן זיי אַריבערגעלייגט אויף די פלייצעס פון פשוטן המון. עס איז געווען נאָר איין עלעמענט אין די קהילות, וואָס האָט גע-האַט די מעגלעכקייט אַקעגנצושטעלן זיך דער רשעות פון די תקיפים, — דאָס זיינען געווען די רבנים. לויטן געזעץ האָט קיין איין באַשלוס פון קהל ניט געקענט דורכגעפירט ווערן אָן דעם הסכם פון רב. די תקיפים האָבן דעריבער געוואָלט אַריינבאַקומען די אייבערהאַנט אויך איבער דעם רב, און מחמת דעם האָט אויסגעבראַכן אין כמה קהילות אַ קאַמף צווישן די פרנסים און רבנים. שוין דער באַרימטער רב און

מקובל צביי־הירש קאָידאָנאָווער, דער מחבר פון „קב הישר“ 1), קלאַגט זיך ביטער אין זיין באַרימטן ספר, אַז די „בעלי קרנים“ און די „בעלי זרוע“, וואָס איבער זיי איז ניטאָ קיין „שר ומושל“, האָבן אים גערודפֿט און פאַריאַגט, און ער האָט געמוזט לטוף פאַרלאָזן זיין היים און אַרײַבערפאַרן קיין אויסלאַנד. לערך מיט 70 יאָר נאָך אים האָט איינער פון די באַרימטסטע און אויפגעקלערטע רבנים אין פּוילן י. ל. מרגליות געגעבן אַ טרויעריק בילד פון דער אינעווייניקסטער צעפּוילטקייט און שפּלות, וואָס הערשט אין „קהל“ אַדאַנק די תקיפּים, וואָס שאַלטעווען אומגעשטערט איבער דער יידישער עדה, איבער די „עניים האומללים“, באַלאַסטן זיי מיט שווערע שטייערן, עקספּלואַטירן זיי, שטעלן זיך ניט אָפּ פאַר מסירות צו דער מאַכט און אַנדערע פאַלשקייטן — און ס'איז ניטאָ קיינער, ווער עס זאָל זיך זיי אַקעגנשטעלן. אַפּילו די רבנים העלפּן די תקיפּים, און די בעסערע פון זיי (פון די רבנים) האַלטן דאָס מויל פאַרמאַכט און שווייגן 2).

2.

אַט אין יענער צייט, ווען י. ל. מרגליות האָט געשטראַפּט מיט האַרבע רייד די תקיפּים און די רבנים, וואָס גייען מיט די רשעים, האָט זיך אין דעם גרויסן יידישן צענטער — אין ווילנע — פּאַנאַנ־דערגעפּלאַקערט די גרויסע מחלוקת צווישן די פּרנסים און דער רבנות, צווישן די קהלשע תקיפּים און דעם לעצטן רב. 25 יאָר אָן ערך האָט זיך געצויגן די דאָזיקע מחלוקת, וואָס שוין ש. י. פּין האָט בשעתו אָנגעוויזן אויף איר, אַז זי האָט געבראַכט דערצו, אַז „עס איז אונטערגעגראָבן געוואָרן דער אינסטיטוט פון די פּרנסים און דער אינסטיטוט פון דער רבנות אין אַלע יידישע קהילות אין דער ליטע“. די פּרנסים האָבן אמת אָפּגעהאַלטן אַ נצחון איבער דער רבנות, אַבער אין איר פּאַל האָט די רבנות מיטגעשלעפּט אויך דעם פּרנסים־אינסטיטוט, די גאַנצע מאַכט פון קהל איז אָפּגעשוואַכט געוואָרן און האָט שוין ניט געקאַנט קומען מער צו זיך.

ש. י. פּין, וואָס איז געווען דער ערשטער צו פאַרעפּנטלעכן איי־ניקע פּראַגמענטאַרישע ידיעות וועגן דער „מחלוקת מיטן רב“ 3), באַמערקט מיט רעכט: „אַזוי ווי די מחלוקת צווישן די ווילנער פּרנסים און דעם רב איז ניט געווען נאָר זייער אייגענע מחלוקת, נייערט אַ מחלוקת צווישן דעם אינסטיטוט פּרנסים און צווישן דעם אינסטיטוט רבנות, און די סיבות אירע זיינען ניט קיין אַרטיקע, נאָר אַלגעמיינע, — אַזוי זיינען אויך די רעזולטאַטן אירע געווען אַלגעמיינע און ניט נאָר

ארטיקע, און מען דארף די דאזיקע מחלוקת באטראכטן ווי אן אלגע-
 מיניגע זאך, וואָס איז נוגע צו דער געשיכטע פון יידן אין ליטע".
 אָבער ביז היינט האָט מען נאָך אויף אָט דער "אלגעמיינער זאך"
 קיין אַכט ניט געלייגט. נאָך ש. י. פינען איז דער רוסישער היסטאָ-
 ריקער ס. בערשאַדסקי געווען אין משך פון איבער פופציק יאָר דער
 איינציקער, וואָס האָט געווענדט זיין אויפמערק צום קאָמף צווישן די
 פרנסים און דער רבנות אין ווילנע, און אין זיין באַוואוסטן ווערק
 "די ליטווישע יידן" (4) האָט ער צוגעגעבן צו די ידיעות, וואָס ווערן
 געבראַכט אין "קריה נאמנה", נאָך אייניקע פרטים (5).

אָבער ניט פין און ניט בערשאַדסקי האָבן ניט אויסגענוצט דעם
 וויכטיקסטן מקור, וואָס לויט אים קאָן מען אורטיילן וועגן דער גאַנצער
 מחלוקת און איר געשיכטע — דאָס איז אַ געשריבענער פּנסק, "וואָס
 נעמט אַריין כתבים און כרוזים בנוגע דער מחלוקת וועגן דעם לעצטן
 רב אין ווילנע", און די דאָזיקע "כתבים און כרוזים" זיינען וויכטיק
 ניט בלויז דערמיט, וואָס זיי באַלייכטן די דערמאָנטע מחלוקת, נאָר
 אויך דערמיט, וואָס מיר געפינען אין זיי אַ בולט בילד פון דעם קול-
 טור-לעבן פון אונדזערע עלטער-זיידעס אין די לעצטע צענדליקער
 יאָרן פון 18טן יאָרהונדערט (6).

פון דעם דאָזיקן פנסק ווערן מיר געוואָר, אַז שוין אין אָנהויב 18טן
 י"ה האָבן די "רוזנים וקצינים ראשי מנהיגי הקהל" אין ווילנע זיך
 געקליגט און געזוכט זיך צו באַוואַרענען, אַז ביים רב זאָל אָפּגענומען
 ווערן יעטוידער מאַכט, אַז ער זאָל זיך נישט מישן אין קהלשע ענינים,
 בפרט אין דעם אויפמאַנען און פאַנאַנדערלייגן די שטייערן, און ער זאָל
 זיין געצוואונגען מסכים צו זיין צו אַלצדינג, וואָס די פרנסים באַשטי-
 מען און טוען. אין יאָר 1708 האָבן די ראשי-קהל זיך געווענדט צו
 ר' ברוך כ"ץ ראַפּאָפּאָרט מיטן פאַרשלאַג, ער זאָל אָננעמען די ווילנער
 רבנות, אָבער איידער זיי האָבן אים איבערגעגעבן דעם כתב-הרבנות,
 האָבן זיי מיט אים אויסגערעדט אַזעלכע "פונקטן":

פונקט ב'. "מען זאָל אים אָננעמען פאַר אַ רב פון דער קהלה ניט
 מער ווי אויף דריי יאָר, און נאָכן משך פון דריי יאָר... אויב די מיט-
 גלידער פון דער אַסיפה וועלן אים אָננעמען אויך אויף להבא, טאָר
 ער ניט בעטן, אַז מען זאָל אים אָננעמען אויף מער ווי דריי יאָר, נייערט
 דעם גאַנצן משך צייט, ווען ער וועט זיין רב אין דער קהילה, וועט מען
 נאָר אויף אַ משך פון דריי יאָר און ניט מער. און אַזוי אויף אַלע מאָל,
 אים אָננעמען נאָר אויפן משך פון דריי יאָר, ווען זיי וועלן אַרויסזאָגן
 זייער מיינונג".

פונקט ג'. "ווען די פירער פון קהל וועלן רופן דעם רב צו קומען

צו אן אסיפה צוליב וואסער עס איז ענין, זאל זיין וואס עס וויל, איז ער מחויב צו קומען באַלד ניט אַפצולייגן, און אַפשיטא אַז ער טאָר זיך באַין אופן ניט אַפּזאָגן פון קיין שום משפט און עסק פון קהל, און טאָר ניט זאָגן: ביי דער זאָך וועל איך זיצן און ביי דער וועל איך ניט זיצן, און ער מוז מאַכן אַ פסק און גמר תיכף, כדי עס זאל ניט קומען צו קיין פאַרגוואַלטיקונג פון רעכט, און ער מוז אַכטונג געבן, אַז עס זאלן ניט זיין קיין טענות פון יחידים קעגן דעם קהל און קעגן די דיינים"...

פונקט ד'. "אין די עסקים פון קהל, אויך אין די ענינים פון מאַ-נונגען און נתינות און אַרענדעס פון קהל טאָר דער רב אינגאַנצן זיך ניט אַריינמישן, מער ניט ביים צושלאַק פון דער אַרענדע זאל אויך דער רב זיין אויף דער זיצונג פון קהל און אַלץ זאל באַשטימט ווערן לויטן רוב שטימען, און ער זאל חתמען צוזאַמען מיט קהל"... (7)

אזוי שטאַרק איז געווען דער חשק פון די ראשי-הקהל אַראַפּצוזעצן די חשיבות פון דעם שטאַטישן רב, אַז זיי האָבן צו אַט די "פונקטין" צו-געגעבן נאָך אַזאַ "פונקט": "דער בעל-תפילה טאָר ניט וואַרטן אויפן רב אַנצוהייבן די תפילה, ביז דער רב וועט אַריינקומען אין שול, און ערב שבת אום ווינטער זאל דער רב אַנזאָגן און באַפעלן דעם חזן, ער זאל ניט וואַרטן"...

און די תקיפים האָבן זיך נאָך אַלץ ניט צופרידן געשטעלט, ביז דער רב האָט ניט געחאָמעט, אַז ער (דער רב) איז מחוייב צו שווערן, אַז ער וועט אַפהיטן אַלע פונקטן, וואָס ווערן אונטן דערמאָנט און מקיים זיין אַלע תקנות פון דער קהילה און ער וועט כולל זיין, אַז ער וועט ניט בייטן און ניט טאָן וואָסער עס איז טועכץ ניט אַליין און ניט דורך אַנדערע, צו בעטן פון די פירער פון קהל אַדער פון דער גאַנצער אַסיפה, אַז זיי זאלן נאָכלאָזן אַנטקעגן אים אַפילו איין אות פון אַלע פונקטן אויף אַלע מאָל דעם גאַנצן משך צייט, וואָס ער וועט זיין רב און ראש-ישיבה דאָ אין דער קהילה, און ער זאל זיך אויף זיך נעמען מיט אַ שבועה און מיט אַ חרם אין ביידע וועלטן, אַז באַם ער וועט חס ושלום עובר זיין דערויף, דעמאָלט איז ער מחוייב צו געבן קנס פון זיין קעשענע טויזנט ר"ט (רייכס-טאַלער) אויף קהל און טויזנט ר"ט אויף דער גרויסער שול אין ירושלים"... (8)

סך-הכל דריי יאָר איז דער רב כ"ץ-ראַפּאַפּאַרט געזעסן אויפן כסא-הרבנות אין ווילנע, דערנאָך איז ער פון דאָרט אַוועק און האָט זיך באַזעצט אין פירט, דייטשלאַנד, וואו ער איז געוואָרן אויפגענומען פאַר אַ רב און ראש-ישיבה. און אַז אין 1715 האָט זיך צו אים געווענדט די גראַדנער קהילה מיטן פאַרשלאַג צו ווערן דאָרט אַ רב, האָט ער זיך

דערפון אפגעזאגט. קענטיק, ער האט מוותר געווען אויפן כבוד צו זיין א רב אין ליטווישע קהילות און איז געבליבן אין דייטשלאנד. נאך דעם רב ראפאפארט איז אין יאר 1712 אנגענומען געווארן פאר א רב אין ווילנע ר' יהושע־העשיל בן שאול, און אויך ער איז געווען געצוואונג גען „צו שווערן און אויך צו באשטעטיקן און מקיים צו זיין אלע די דערמאנטע פונקטין“, אן שום אויסנאם.

אבער אויך די שבועה איז דעם נייעם רב ניט בייגעשטאנען. שוין אין צוויי יאר ארום איז דער רב געווען געצוואונגען צו בעטן הילף ביים קיניג אליין. אין דעם „שוצבריוו“, וואס איז אים ארויסגעגעבן אין נאמען פון קיניג אויגוסט 2, שטייט געשריבן אט וואס: „דער אומגלויב־ביקער ייד, אבער אונדזער געטרייער קנעכט, העשיל בן שאול, האט זיך ביטער באקלאגט אויף די יידן פון ווילנער קהל, וואס ניט גענוג וואס זיי ווילן אים ניט פאלגן און זיך אונטערגעבן אונטער זיין פסק־דין, נאר זיי רודפן אים ביז לעצט און סטראשען אים, אז אויב ער וועט ניט אראפגיין פון כסא־הרבנות, וועט ער מוזן באצאלן א גרויסע שטראף, און פאר זיין פארטרעטער האבן זיי אויסגעקליבן איינעם אן אריינ־רייסער (intuzora). דער קיניג האט איינגעפונען, אז דורך די מעשים פון ווילנער קהל זיינען אנגעריירט געווארן די רעכט פון זיין קיניג־לעכער מאַיעסטעט, דעריבער האט ער באשטימט, אז דער קהל איז מחויב צו באצאלן שטראף צען טויזנט גילדן, אויב זיי וועלן ניט שלום מאַכן מיטן רב און וועלן אים ניט לאזן זיצן רואיק אויף דעם כסא־הרבנות און פירן די שאף פון זיין עדה, זיי זאלן אויך זיך ניט דער־וועגן צו באשטימען אן אנדערן, זאל זיין ווער עס וויל, פאר א רב אויף זיין ארט“ (9). דאס מאל האט דער רב געקראגן די אויבערהאנט אים בער די פרנסים: די ראש־הקהל האבן זיך אונטערגעגעבן דעם באַ־שלוס פון דער מאַכט, און דער רב ר' יהושע־העשיל איז געזעסן רואיק אויפן כסא־הרבנות זיין גאַנץ לעבן, און איז געשטארבן א זקן אין יאר 1749.

אין א יאר ארום איז אויסגעקליבן געווארן אויף זיין ארט אן אנדערער רב, דער אופן, ווי אזוי דער רב איז געקליבן געווארן, איז אזוי כאַראַקטעריסטיש, אז עס איז כדאי צו דערציילן וועגן דעם באַריכות.

אין יענער צייט איז געווען קהלשער שרייבער אין ווילנע (ספרא ודיינא דק"ק ווילנא) דער גביר און נדבן און ענערגישער טוער יהודה בן אליעזר, וואס איז באַרימט אונטערן נאָמען יסוד (יהודה ספרא ודיינא) (10). דער דאָזיקער נדבן, וואס האט אויסגעגעבן א פאַרמעגן אויף צדקה, האט געהאט אין זיך א סך מעלות פון די שתדלנים פון

דעם טיפ ווי יאסלאמן ראסהיים. ער האט ניט איין מאָל אַרויסגעהאַלפן יידן אין אַן עת צרה, געשטעלט זיך פאַר דער רעגירונג, זיך משתדל געווען צו פאַרגרינגערן זייער מצב, מבטל צו זיין שלעכטע גזירות. אין יאָר 1742 האָט דער ווילנער מאַגיסטראַט באַשלאָסן אַפצונעמען ביי די ווילנער יידן זייערע אַלטע פּריווילעגיעס און האָט געצוואונגען די ראשי־הקהל צו חתמען אַ דעקרעט, אַז זיי זאָגן זיך אָפּ מיטן גוטן ווילן פון זייערע אַלטע באַשטעטיקטע פּריווילעגיעס און זיי וועלן ניט אַפעלירן אויפן באַשלוס פון מאַגיסטראַט ביים מלוכה־געריכט. דעמאָלט האָט דער יסו"ד זיך איינגעשטעלט, „אַנגעגורט ווי אַ העלד זיינע לענדן“, ניט גערוט און געראַסט, זיך משתדל געווען ביי די „גרויסע אַדונים“, „די דוכסים און ביסקופן“, ביז דער דעקרעט איז אַפגעשאַפט געוואָרן, און ווילנער יידן האָבן פּרייער אַפגעאַטעמט (11). דער יסו"ד איז געווען אויך אַ למדן, גרויס אין „תלמוד און פוסקים“, אַזוי אַז ער איז געווען ראוי צו זיין אַ רב, און עס פאַרשטייט זיך, אַז אין דער קהילה האָט מען פון אים שטאַרק געהאַלטן, און די ראשי־הקהל האָבן אים געפאַלגט אין אַלץ.

אין יאָר 1745 האָט דער יסו"ד זיך געווענדט צו די ראשי־הקהל מיט אַזאַ פאַרשלאָג: זיין יונגער איידעם שמואל, אַ זון פון ראַזאַנאָווער רב אַביגדור, איז גרייט אַריינצוטראַגן אין קאַסע פון ווילנער קהל טויזנט זעקס הונדערט גילדן בתנאי, מען זאָל אים באַשטימען פאַר אַ דיין. „האַבן זיך צונויפגעקליבן די פירער פון פאַלק — אַזוי דערציילט איינער פון די „כתבים“ אין פנקס — און אין בייזיין פון די זקנים און פון די עלטסטע פון דער אַסיפה פון די רח"ש (רבנים, חזנים, שמשים)... אין קהל־שטיבל... האָבן אַלע מסכים געווען איינשטימיק, אַז היות ווי איצט איז אַן ענגע צייט, די קרעדיטאַרן פון דער קהילה איילן און טרייבן, און די קאַסע פון קהל קלעקט ניט מסלק צו זיין די דאָזיקע קרעדיטאַרן, און דער רבני מר שמואל איז געווען אַזוי גוט און האָט געגעבן אויף מסלק צו זיין די דאָזיקע קרעדיטאַרן טויזנט מיט זעקס הונדערט גילדן מזומנים... דעמאָלט האָבן מיר געזאָגט... אַז דער רבני מורנו הרב שמואל זאָל וואוינען פון היינט אָן און גאַר זיין לעבן לאַנג אין אַרט פון חכמים דאָ אין אונדזער קהילה... און מען זאָל אים מכבד זיין מיט דער קרוין פון תורה, דער רבני מו"ה שמואל זאָל זיין אַ שטענדיקער דיין אין אונדזער קהילה ווייל ער וועט לעבן, צו זיצן אין דעם זיץ פון די עלטסטע... די דיינים, וואָס זיינען דאָ געוויינלעך אין אונדזער קהילה, מיט אַלע הכנסות און מיט יעטווידער אַנטויל אין כבוד, וואָס געהערן צו די דיינים אין אונדזער קהילה, דאָס הייסט אַז

דער רבני מו"ה שמואל זאל זיין א צוגעקומענער דיין צו די צוועלף דיינים, וואָס זיינען געוויינטלעך פאַראַן אין אונדזער קהילה" (12). נאָכן טויט פון דעם רב יהושע־העשיל האָט דער יסו"ד זיך ווידער געווענדט צו די ראשי־הקהל מיט אַ פאַרשלאַג, אַז ער וועט איינצאלן אין דער קהלשער קאַסע פיר און צוואַנציק טויזנט פּוילישע גילדן מזומן, בתנאי מען זאל באַשטימען זיין איידעם ר' שמואלן פאַר אַ רב און ראשי־שיבה. די ראשי־הקהל האָבן אויך דערויף באַשטאַנען. דער דיין שמואל איז אָבער אין יענער צייט געווען נאָך צו יונג, און עס ווייזט אויס, אַז אויך דער שווער זיינער האָט פאַרשטאַנען, אַז אַזאָ יונגער מענטש איז נאָך ניט ראוי צו זיין ווילנער רב. „דער גאון מוהר"ש — שטייט געשריבן אין דעם כתב, וואָס עס האָבן געהתמעט די ראשי רזוני קציני מנהיגי קהלת ווילנא' — איז יונג, אַ נייער קרוג פול מיט אַלטן וויין, ווי עס איז באַוואוסט און מפורסם, און אַלע וואָס זעען אים דערקענען, אַז ער איז דער קאַפּ און דער ערשטער, און אין אַלע חכמות הערט מען פון אים זיין גרויס חריפות און בקיאות, און געוויס אַז עס וועט קומען די רעכטע צייט, ווען ער וועט לאַנג זיצן אויף זיין שטול, וועט ער פון זיך אַלץ שטייגן העכער און העכער...“ דעריבער איז באַשלאָסן געוואָרן אים אַרויפצוזעצן אויפן כסא־הרבנות, אָבער בתנאי אַז עטלעכע יאָר זאל ער נאָך זיצן ביי זיין פּאָטער דעם רב און ביי אים לערנען פון „זיין תורה און חריפות, ביז ער וועט זיין ראוי צו זיין אַ רב. אין משך פון דער צייט זאל זיין שווער דער יסו"ד זיין זיין ממלא־מקום“.

28 טעג אין אדר שני פון יאָר תק"י (1750) איז געהתמעט געוואָרן „למד"ט רשימה בנידון קבלות רבנות של הרב הגאון שמואל... על כל האופנים דלמטה“. אין דעם ערשטן „אופן“ שטייט געשריבן, „אַז הרב שמואל איז אָנגענומען געוואָרן פאַרן אב־בית־דין און ראשי־שיבה און רב פון קלויז פון אונדזער קהילה אויפן גאַנצן לעבן פון גאון מר שמואל“. און מכוח זיין „ממלא מקום“ ווערט דערקלערט אין 15טן „פונקט“ באַריכות: „אין משך פון דריי יאָר זינט עס הייבט זיך אָן די דערמאָנטע רבנות... ווען דער גאון מוהר"ש וועט פאַרן צו זיין פּאָטער דעם רב דעם גאון מ' אַביגדור צו לערנען ביי אים תורה, וועדליק דאָס איז דערמאָנט, אָדער אין אַנדערע ערטער, אָדער ער וועט לעבן דאָ ביי אונדז, זאל זיין אַנשטאַט אים זיין שווער דער רבני מו"ה יסו"ד אויף די ווייטערדיקע תנאים, דהיינו ער זאל זיך ניט פירן ווי אַ רב פון אַזאָ געהויבענער קהילה, חלילה זאל אים זיין צו געוועלטיקן איבערן הייליקן פּאַלק און איבער די אויסגעצייכנטע רבנים צווישן דעם, און אַפּשיטא שוין, אַז די מענטשן פון אונדזער קהילה טאָרן אים ניט אַנרופן

מיטן נאָמען רב הקהילה, נייערט נאָר מיט זיין ערשטן נאָמען הרבני מ' יס"ד דקהילה קדושה יצ"ו. בלויז דערין זיינען מיר מסכים, אָן היות ווי מיר זעען זיינע גרויסע אויפטוען לטובת דעם כלל פון אונד-זער קהילה, וואָס פון שטענדיק אָן ביז איצט האָט ער זיך מיט זיין גוף און מיט זיין געלט ממש דאָס לעבן איינגעשטעלט אין די ענינים פון דער קהילה, און היות ווי ער קען די ענינים פון אונדזער קהילה, דעריבער איז פאָסיק און ריכטיק אים אָפצוגעבן דעם כבוד אין משך פון צוויי אָדער דריי יאָר זינט דעם אָנהייב פון דערמאָנטער רבנות, ביז זיין איידעם דער גאון מוהר"ש וועט זיין ראוי צו הוראה, אָן זיין שווער זאָל זיין אויפן אָרט פון דעם רב פון דער קהילה, אָבער ניט אין די ענינים פון הוראה... נייערט נאָר אין די ענינים פון דער קהילה און צו זיצן און אַכטונג צו געבן בנוגע דער קהילה מיט די פירער פון קהל אין קהל-שטיבל אויפן אָרט פון רב, ווי דער מנהג איז, אַרויס-צוזאָגן זיין מיינונג אַנשטאָט דעם רב, און זיין שטים זאָל ווערן גע-רעכנט פאַר צוויי שטימען, ווי דער מנהג איז" (13).

עס איז קיין ספק ניט, אָן ניט נאָר די השפעה פון דעם תכיף דעם שתדלן יס"ד, נייערט אויך די צענדליקער טויזנטער גילדנס, וואָס ער האָט אַריינגעטראָגן אין דער קהלשער קאַסע, האָבן גורם געווען דערצו, אָן די „אופנים“, וואָס אויף זיי איז דער יונגער ר' שמואל אָנ-גענומען געוואָרן פאַר אַ רב אין ווילנע, זיינען גאָר אַנדערע ווי די „פונקטן“, וואָס אויף זיי האָט בשעתו געחתמעט דער רב כץ-ראַפּאַפּאַרט. דער לעצטער איז באַשטימט געוואָרן פאַר אַ רב נאָר אויף דער באַ-גרענעצטער צייט פון דריי יאָר, בעת ר' שמואל איז אָנגענומען געוואָרן אויף זיין גאַנצן לעבן; דער רב ראַפּאַפּאַרט האָט מסכים געווען דערויף, אָן ווען די פירער פון קהל וועלן רופן דעם רב צו אַ זיצונג פון קהל אָדער צו אַן אַסיפה צוליב וואָסער עס איז באַדערפעניש, זאָל זיין וואָס עס וויל איז ער מחויב צו קומען באַלד ניט אָפצולייגן, און אַפּשיטא אָן ער טאָר זיך באַינ אופן ניט אָפּזאָגן פון קיין משפט און עסק פון קהל, און טאָר ניט זאָגן: „ביי דער זאָך וועל איך זיצן און ביי דער זאָך וועל איך ניט זיצן“, אָבער אין די „אופנים“ ביים אויפנעמען ר' שמואלן פאַר אַ רב שטייט געשריבן פאַרקערט: „באם דער רב וועט וועלן זיצן ביי וואָסער עס איז משפט אין בית-דין, סיי אין ענינים פון יחידים און סיי אין ענינים פון די קהלשע. פירער, דעמאָלט זאָל מען זיצן דווקא אין רבס שטוב, און ער האָט רשות אָפּצוזאָגן זיך פון צו זיצן“, אָז"ו (14). רב שמואל איז זיך געזעסן רואיק אויף זיין כסא-הרבנות איבער צען יאָר אונטערן שוץ פון זיין שווער דעם גביר. אָן דער יס"ד איז עלטער געוואָרן און האָט געשפּירט, אָן עס קומט די צייט צו שטאַרבן.

האָט זיך ביי אים דערוועקט די מורא, אַז נאָך זיין טויט וועלן די קהלשע תקיפּים וועלן אָפּנעמען ביי זיין איידעם זיינע רעכט, דעריבער האָט ער אין זיין צוואה זיך געווענדט מיט אַ בקשה „צו אַלע לייט פון אונדזער קהילה פון קליין ביז גרויס, אַז עס זאָל זיין איינגעקריצט אויפן טאָול פון זייער ריינעם האַרץ אַלדאָס גוטס, וואָס איך האָב געטאָן פאַר אונדזער קהילה מיט מיין נשמה און מיט מיין אייגנס, פון זינט איך בין געקומען צו מיין באַוואוסט, וואָס איך האָב אָנגעגורט ווי אַ העלד מיינע לענדן און מיט מיין גאַנצן כוח האָב איך געאַרבעט סיי אין שטאַט סיי חוץ דער שטאַט“. און נאָכדעם ווי ער רעכנט אויס אַלע די טובות און הנחות, וואָס ער האָט אויסגעפועלט פאַר דער קהילה, חזרט ער איבער זיין בקשה: „דעריבער זאָל דאָס אַלץ דערמאָנטע זיין איינגע-קריצט אויף זייער ריינעם האַרץ אָפּצוצאָלן דערפאַר מיין איידעם דעם רב דעם גאון גר“ און זיינע קינדער נאָך אים, און ניט צו געבן זיי חס ושלום אַ מתנה אומזיסט, נאָר אָפּצוהיטן די כתבים (אַפּמאַכן) פון מיין איידעם דעם רב דעם גאון פאַר מיין פרוי נעבעך, וואָס איז געקריינט מיט דער קרוין פון יחוס... און איך בעט איבערצושרייבן דעם דאָזיקן פונקט און נאָך מיין פטירה אַריינצוגעבן אין קהל-שטיבל, כדי זי זאָל שטענדיק נעמען צום האַרצן אַלץ דאָס אויבן געזאָגטע“ (15). אין קהל-שטיבל האָט מען אָבער גאַרניט „גענומען צום האַרצן“ די צוואה פון דעם אַלטן שתדלן, און אין צוויי יאָר אַרום נאָך זיין טויט איז טאַקע געשען דאָס, פאַר וואָס ער האָט מורא געהאַט.

3.

אַ פאַר יאָר זיינען אַריבער נאָכן טויט פון דעם שתדלן יסו"ד, און די „רוזני קהל“ האָבן זיך אויפגעהויבן קעגן דעם רב. זיי האָבן גע-וואַלט האָבן דווקא די גאַנצע דעה אין די קהלשע ענינים, און דער רב זאָל זיין נכנע צו זיי, האָבן זיי גענומען מיט אים איינטענהן, ער זאָל מוותר זיין אויף זיינע פּריווילעגיעס, ער זאָל אַוועקגעשטעלט ווערן אויפן זעלביקן גראַד ווי די פּריערדיקע רבנים (כּי-ראַפּאַפּאַרט און ר' יהושע-העשיל), פונקט ווי זיי זאָל ער אויך „ניט טאַרן זיך אָפּזאָגן פון קיין משפט און ענין פון קהל“ און זאָל קיין רעכט ניט האָבן צו זאָגן „ביי דער זאַך וועל איך זיצן און ביי דער וועל איך ניט זיצן“.

נאָך אַ סך איבעררייד איז מען סוף-כל-סוף געקומען צו אַ גמרא, אַז „דער רב האָט רשות אַוועקצוצען דריי דיינים... און זיי זאָלן איינזען, צי ער האָט רשות לויט זיינע פונקטן זיך אָפּצוזאָגן פון צו זיצן ביי אַ דינ-תורה אין געלט-זאַכן צווישן אַ יחיד און אַ יחיד, און אַזוי ווי זיי

וועלן ארויסגעפינען, אזוי זאל דאס בלייבן גילטיק לויטן דין פון דער תורה“.

די דיינים האָבן געפסקנט (אין חשוון פון יאָר תקכ"ה — 1767), אַז דער רב איז גערעכט, ווייל לזיט די פונקטן, וואָס זיינען געחתמעט געוואָרן דעמאָלט, בעת ער האָט געקראָגן דעם כתב־הרבנות, „איז אויפן רב ניטאָ קיין שום חיוב צו זיצן ביי אַ דין־תורה, און ער האָט רשות זיך אָפצוואַגן פון זיצן ביי אַ דין־תורה לויטן כ"ה, און קיין יחיד און קיין קהל האָט ניט ביד צו צווינגען דעם רב דעם גאון צו זיצן ביי אַ דין־תורה“.

אַבער די קהלשע תקיפים האָבן ניט נאָכגעלאָזט. זיי און זייערע אָנהענגער „האָבן געשלאָסן אַ בונד“ און האָבן געצוואונגען דעם רב, ער זאל מותר זיין אויף די פונקטן, וואָס מען האָט אויסגערעדט מיט זיין פאָרשטאַרבענעם שווער, און זאל חתמען און שווערן אויף די פונקטן, וואָס זיינען אָפגערעדט געוואָרן בשעתם מיט די פריערדיקע רבנים. די ראשי־קהל זיינען אזוי שטאַרק צוגעשטאַנען צו רב שמואל, אַז סוף־כל־סוף האָט ער זיי נאָכגעגעבן (אין חודש אב תקכ"ח). אַבער צוגלייך האָט ער זיך געווענדט מיט אַן אַנקלאָג צו אַלע „מדינות וועד דליטא“, ד"ה צו די קהילות פון גראָדנע, סלוצק, פינסק און בריסק (16).

און די הויפט־קהילות האָבן זיך אָנגענומען פאַרן באַעוולטן רב. 14 טעג אין אב תק"ל האָבן די גראָדנער ראשי־קהל אָנגעשריבן צו די ראשי־קהל אין ווילנע אַ בריוו מיט אַן אויפפאָדערונג צו שטעלן זיך צו אַ דין־תורה מיטן רב אין איינער פון די הויפט־קהילות. די מחברים פון דעם בריוו גיבן איבער דעם אינהאַלט פון ר' שמואלס אַנקלאָג מכוח דעם, אַז די ווילנער קהלס־לייט רודפן אים און האָבן אים געצוואונגען זיך אָפצוואַגן פון יענע „פונקטן“, וואָס זיינען אויסגענומען געוואָרן, בעת ער איז אויסגעקליבן געוואָרן פאַר אַ רב, און אָנצונעמען נייע תנאים, וואָס די ראשי־קהל האָבן אים געשטעלט. ווי אַ ראיה דערויף האָט ער געבראַכט גבי־ת־עדות (17) מכוח דעם, אַז די קהלשע תקיפים האָבן זיך באַרימט — ווי עס שטייט אין אַריגינאַל: „און מיר האָבן גינטיט להרב הגאון אַז ער האָט גימוזט שווערין אויף אַלע פונקטין וואָס מיר האָבן גימאַכט“. די גראָדנער ראשי־קהל ווייזן אָן, אַז דער־מיט האָבן די ווילנער עובר געווען אויף אַ בפירושן דין, און אַז דעם רבס שבועה, וואָס איז געגעבן געוואָרן על פי אונס, איז בטל ומבטל. לויט די תקנות פון דעם פנקס המדינה זיינען די מנהיגים פון דער קהילה מחויב צו פאַלגן דעם רב און צו שטעלן זיך מיט אים צו אַ דין־תורה פאַר איינער פון די הויפט־קהילות, וואָס ער וועט אויסקלייבן.

די גראַדנער וואָרענען דעריבער די ווילנער ראשי־הקהל, זיי זאלן אויסקלייבן פון זיך טוענים און צושיקן צום ועלווער רייד „ניט שפעטער ווי מאַנטאָג פון פרשת ראה“ אַ הסכם צו שטעלן זיך צום דין־תורה, און טאַמער ניט, וועלן זיי אַרויסטראַגן אַ פסק־דין הינטער זייערע אויגן, לויט ווי עס באַשטימען די תקנות פון דעם פנקס־המדינה.

די ווילנער ראשי־הקהל האָבן אָבער קיין אַכט ניט געלייגט אויף דער דאָזיקער וואָרענונג. בכדי זיך אַרויסצומאַכן פון אַ דין־תורה, האָבן זיי דעם גראַדנער קהל אָפגעשטופט מיט פוילע תירוצים. אין פינף חדשים אַרום איז אָנגעקומען צו די ווילנער ראשי־הקהל אַ צוויי־טער התראה־בריוו פון גראַדנע: „עס זעט זיך אָן — באַקלאַגן זיך די גראַדנער 'אלופים', — אַז אייער גאַנצע כוונה איז אָפצושלעפן די זאַך אָן אַ סוף און איר ווילט ניט שיקן קיין טוענים. רק תירוצים זוכט איר אויס אָפצושטופן פון טאַג צו טאַג, וויבאַלד אַז דער רב אַליין האָט געמאַנט, איר זאָלט אויסקלייבן טוענים וועמען איר ווילט. זאלן זיך שטעלן מיט אים צו משפט ווער עס איז פון די ראשי־הקהל. דעריבער קומען מיר דאָס לעצטע מאָל מיט דער וואָרענונג. באם איר וועט אויף אונדזערע רייד ניט קוקן, וועלן מיר זיך שטאַרקן צו העלפן דעם רב, ווען ער וועט אַרויסטרעטן קעגן אייך סיי אין יידישן בית־דין סיי אין קריסטלעכן געריכט, און מיר וועלן זען זיך צוצוהערן צו זיינע רייד און אַרויסצוגעבן אַ פסק־דין הינטער אייערע אויגן, און אַלע הוצאות און הויקות וועלן פון אייך אויפגעמאַנט ווערן.“ אין גראַדנע האָט מען משמעות געוואַלט זיך באַוואָרענען, אַז די ווילנער תקיפים זאלן ניט געפינען פאַרשיידענע אויסריידן, ווי אַ שטייגער אַז עס זיינען שולדיק די שליחים און שְמשים, וואָס זיי האָבן ניט איבערגעגעבן דעם בריוו צו דער צייט, דעריבער האָבן די גראַדנער ראשי־הקהל און די רבנים אָנגעזאָגט די שְמשים „בחרם לויט די תקנות פון פנקס־המדינה, אַז זיי זיינען מחויב אָפצוגעבן דעם כתב אין די הענט צו די רוזנים און צו געבן אַ כתב מיט אַ חתימה דעם גאון“.

נאָך דער דאָזיקער התראה האָבן די ווילנער קהלשע תקיפים שוין נאָכגעגעבן און האָבן אַוועקגעשיקט קיין גראַדנע צוויי „טוענים“, שמואל ב"ר ברוך און שמואל ב"ר אליעזר, און ראשי־חודש טבת תקל"א זיינען זיי געשטאַנען פאַר די „דייני צדק“ אין גראַדנע צו אַ דין־תורה.

אין דעם דערמאַנטן פנקס ווערט איבערגעגעבן באַריכות דער גאַנצער גאַנג פון דער דין־תורה מיט אַלע טענות פון די צוויי צדדים, מיט די גביות־עדות אַאָז'וו. מיר ברענגען דאָ דעם תמצית פון דער זאַך.

דער רב האָט געטענהט, אַז די ראשי־הקהל האָבן זיך צונויפגע-
 רעדט אים צו רודפן און האָבן אים אָנגעטאָן בזיונות און גורם געווען
 אַ סך הזיקות אין געלט, און ער האָט געוווּן די אַלטע און די נייע
 כתבים און קאַפּיעס געחתמעט דורך די שמשים און דורכן שרייבער.
 די טוענים ווידער האָבן געענטפערט, אַז דער רב האָט מיטן גוטן ווילן
 מסכים געווען אויף די נייע פונקטן און זיך אָפּגעזאָגט פון זיינע אַלטע
 פונקטן און זכיות, און האָבן דערויף געוווּן כתבים. דערויף האָט דער
 רב געטענהט, אַז די כתבים, וואָס די ראשי־הקהל האָבן געשריבן, זיי-
 נען געשריבן געוואָרן קעגן זיין ווילן, איבער גוואַלד און מיט צוואַנג,
 די זיבן טובי העיר מיט נאָך אַנדערע באַלעבאַטים האָבן שטילערהייט
 וועגן דעם זיך צונויפגערעדט. דער רב האָט געבראַכט גביות־עדות
 צו באַשטעטיקן זיינע רייד.

דער גראַדנער בית־דין האָט געפסקנט, אַז ר' שמואל איז גע-
 רעכט, און די ווילנער קהלשע תקיפים זיינען אומגערעכט: „... מכוח
 די טענות פון דעם גאון וועגן דעם היזק, וואָס ער האָט געהאַט, וואָס די
 ראשי־הקהל האָבן אים נישט געלאָזט זיצן אין די אַסיפות פון די דיינים,
 פסקען מיר: אַז פון דעם טאָג ווען עס האָט זיך אָנגעהויבן די רדיפה
 זיינען די ראשי־הקהל מחויב אים צו באַצאָלן פאַר יעדער יאָר, וואָס
 ער איז ניט געזעסן מיט די דיינים, זעקס הונדערט פּוילישע גילדן. און
 בנוגע די נייע פונקטן און די שבועות, וואָס זיינען געמאַכט געוואָרן
 קעגן דעם גאון, הגם דאָס איז שוין בטל געוואָרן דורכן פסק־דין פון
 דעם בית־דין פון אונדזער קהילה, נאָר צוליב מער היזק... באַשטעטיקן
 מיר ווידער יענעם פסק־דין, און איטלעכע פאַרבינדונג און די נייע
 פונקטן זיינען בטל ומבטל, נאָר די אַלטע פונקטן און כתבים און זכיות,
 חוץ די דיני ממונות, וואָס זיינען געגעבן געוואָרן דעם גאון, בעת ער
 האָט איבערגענומען די רבנות, סיי די כתבים אין יידיש און סיי די
 כתבים אין פּויליש, זיינען גילטיק, עס טאָר פון זיי ניט אָפּפאַלן אַפילו
 אַ קוצו של יוד. מיר באַשטימען אויך, אַז איטלעכע תקנה פון דער
 קהילה קעגן דעם גאון, וואָס ווערט געמאַכט נאָכן באַשטימען דעם
 גאון פאַר אַ רב, איז בטל ומבוטל, און אַפּשיטא דאָס, וואָס איז קעגן
 די אַלטע פונקטן און רעכט, וואָס דער גאון האָט“.

אינטערעסאַנט און כאַראַקטעריסטיש זיינען די באַוואַרענישן, וואָס
 מיט זיי ענדיקט זיך דער פסק און וואָס פון זיי דערגריייען מיר אַגב, ווי
 שטאַרק די יידישע סוחרים פון ליטע זיינען געווען פאַרבונדן אין זייער
 האַנדל מיט די פריישישע שטעט, ווי קעניגסבערג, דאַנציק און אַנדערע:
 „און אַלע, וואָס וועלן ניט פאַלגן — פאַרענדיקט דער פסק פון
 גראַדנער בית־דין — אַפּצוהיטן דעם פסק, האָט דער גאון רשות זיי

צו רודפן, ער אָדער זיין פּאַרטרעטער אָדער זיין שליח, ביז וואָנען זיין האַנט גרייכט, סיי לויט יידישע דינים און סיי לויט דינים פון די פעלקער, און אַלע הוצאות אָדער היזקות... וואָס דער גאון וועט האָבן, וועלן פּאַלן אויפן יחיד, וואָס פּאַלגט ניט, אָדער אויף די יחידים, וואָס פּאַלגן ניט, און עס איז בחרם לויטן פּנס המדינות, אָז די ראשי-הקהל זאָלן דעם יחיד ניט געבן קיין שטיצע פון קהל, נאָר דוקא פון אים אַליין וועט דאָס אויפגעמאַנט ווערן... און דער גאון האָט דאָס רעכט... אויפצומאַנען פון דעם ניט פּאַלגער און פּאַרהאַלטן און סעקוועסטרירן זיין פּאַרמעגן סיי אין אונדזער מדינה אויף די ירידים און ניט אויף די ירידים און סיי מחוץ פון אונדזער מדינה אין קיניגסבערג און דאַנציק, אַזוי ווי ער וואָלט געהאַט אַ ריכטיקן שטר-חוב געהתמעט דורכן ניט-פּאַלגער". געהתמעט זיינען די דיינים פון גראַדנע צוואַמען מיטן שטאַט טישן רב און אַכט ראשי-הקהל. דעם פּסק האָבן באַשטעטיקט אויך די איבעריקע הויפּט-קהילות בראש מיט דער בריסקער קהילה.

אַבער ווייזט אויס, אָז עס האָבן זיך געפונען צווישן די ווילנער ראשי-הקהל עקשנים, וואָס האָבן זיך ניט געוואָלט אונטערגעבן דעם פּסק-דין. אָן אַנצוהערעניש דערויף געפינען מיר אין דער התראה, וואָס די סלוצקער קהילה האָט געשיקט קיין ווילנע 7 טעג אין אייר תקל"ב (1772). דאָרט באַקלאַגן זיך די סלוצקער דערויף, וואָס „עס זיינען אויפגעשטאַנען די איבעריקע פון די פירער און האָבן זיך פּאַר-גונען אויסצושטרעקן אַ האַנט איינצוברעכן און צו שיסן אין דער פינצטער אויף אַרנטלעכע לייט, אויף דעם בכבודיקן רב". דעריבער זאָגן אָן די רבנים און ראשי-הקהל פון סלוצק די ווילנער תקיפים: „מיר באַקרעפטיקן די פּסקים פון די פירער פון גראַדנער קהילה און פון זייער בית-דין הן בנוגע די געלטזאַכן און הן אין ענין אַפגעבן כבוד דעם גאון, עס זאָל ניט געמינערט און פּאַרפעלט ווערן אַפילו אַ קוצו של יוד פון די אַלטע פונקטין ביים אַננעמען דעם גאון, און מיר זיינען געקומען אַרויסצוואַגן אַלץ, וואָס מיר האַלטן פּאַר ריכטיק דעם גאון, אָז ווער עס איז פון די יידן, די לייט פון דער ווילנער קהילה, וואָס וועט פעלשן קעגן גאון מיט אַ קליינער אָדער גרויסער זאַך צו פּאַרמינערן זיין רעכט אין אַ וואַסער עס איז געלט-זאַך אָדער פון דער הכנסה פון גאון אָדער וואָס וועט טראַכטן אַ פּאַלשן געדאַנק צו מינערן כאַטש איין פונקט פון די אַלטע פונקטן, — וועט ער זיין אין חרם און אַפגעשיידט פון אַלע יידישע קהילות, און דער גאון האָט רשות צו רודפן אים מיט גאָר דער האַרבקייט פון צוואַנג לויט דער באַשטימונג פון פּנס המדינות, צו פּאַרנעמען זייער אייגנס, דער גאון זאָל מעגן איינמאַנען פון זיי טויזנטער און צענדליקער טויזנטער אָן אַ צאַל און אומעטום.

וואו עס וועט זיך געפינען, אין פרייסן, אין דאנציק און אין קיניגסבערג און אין ברעסלע, אויף די ירידים און ניט אויף די ירידים. אין איטלע-כער שטאָט, וואו עס גרייכט דעם גאונס רייד לויט אַט דעם כתב אָדער אַן אָפּשריפט פון אים" (18).

נאָך דער דאָזיקער וואָרענונג איז די מחלוקת איינגעשטילט געוואָרן. די קהלשע תקיפּים אין ווילנע האָבן אויף אַ ווילנע זיך אונטערגעגעבן דעם פּסק פון גראַדנער בית-דין. אָבער די רואיקע צייט פאַר ר' שמואלן האָט ניט לאַנג געדויערט.

4.

עס איז אַוועק אַ שטיקל צייט, און דער קריג האָט זיך אויפּסני צעפלאַקערט, ביז מען איז אין יאָר תקל"ז (1777) געקומען צו אַ פּשרה, און 12 טעג אין ניסן האָבן די ראשי-הקהל איינגעלייגט ביי ר' שמואלס איידעם, דעם גביר יוסף בן אליה פּעסעלעס (19). „אַ שטר-חוב גע-חמתעט דורך דער האָנט פון דעם גאון מהו"ר שמואל אב"ד און ראש-ישיבה אויף דער סומע פון טויזנט רויטע רענדלעך". און דער שטר-חוב האָט געדאַרפט זיין איינגעלייגט ביי יוסף פּעסעלעס „אויף דעם אופן: כל זמן עס וועט ניט אויפגעקלערט ווערן, אַז דער גאון און זיי-נע פאַרטרעטער האָבן עובר געווען און אָנגעהויבן מיט מעשים צו צעשטערן דעם אָפּמאַך, וואָס איז געמאַכט געוואָרן צווישן דעם גאון און די ראשי-הקהל... דאַרף דער שטר-חוב אין גאַנצן ניט איינגעמאַנט ווערן". און עס איז בפירוש אויסגענומען געוואָרן, אַז אויב איינער פון די צדדים וועט עובר זיין אויפן פּשר, „דעמאָלט זאָל מען פּסקענען לויטן דין-תורה" און מען זאָל אויסקלייבן צו זיצן ביי דעם דין-תורה נאָר דיינים פון ווילנע און ניט פון קיין אַנדער שטאָט, „און ווי זיי וועלן זאָגן, אַזוי זאָל זיין גילטיק".

פון אונדזער פּנקס זיינען די פּרטים פון דעם אויסגלייך צווישן די צוויי צדדים ניט קלאָר (20). אָבער אויך דער אויסגלייך האָט ניט לאַנג אָנגעהאַלטן. אין אַ שטיקל צייט אַרום האָט ר' שמואל זיך ווידער גע-ווענדט צו די הויפּט-קהילות, זיי זאָלן משפטן צווישן אים און זיינע קעגנער, און אויך דאָס מאָל זיינען אים די קהילות אַנטקעגנגעקומען. די סלוצקער קהילה האָט געפאַדערט פון דער ווילנער ראש-הקהל, זיי זאָלן זיך צוויילן און שיקן „טוענים" קיין סלוצק, כדי צו קומען צו אַ גמר אין דעם דין-תורה מיטן רב. אָבער די ווילנער ראש-הקהל האָבן זיך לחלוטין ניט געאייילט און האָבן גאַרנישט ניט געענטפערט, אפילו נאָך דעם ווי זיי האָבן געקראָגן אַ צווייטן בריוו. דעמאָלט זיינען די

סלוצקער ראשי-הקהל אין כעס געוואָרן אויף די ווילנער, ווייל זיי האָבן איינגעזען אין זייער שווייגן אַ פּחיתת-הכבוד פאַר זיך, און האָבן אין חודש אָב תקמ"ב (1782) אָפּגעשיקט צו די ראשי-הקהל אין ווילנע אַ שטרענגע התראה, אַז אויב זיי וועלן אין משך פון צוויי וואָכן ניט צושיקן קיין „טוענים“, וועלן זיי לויט די תקנות פון דעם פּנקס המדינות אַרויסגעבן דעם רב אין דער האַנט אַ פּסק-דין, וואָס וועט זיין גילטיק סיי לויטן יידישן און סיי לויטן ניט-יידישן געזעץ.

די ווילנער ראשי-הקהל האָבן אויך די דאָזיקע התראה פאַרשוויגן, זיי האָבן זיך געהאַלטן פאַר זייערס, אַז דער רב מוז זיין אונטערטעניק די ראשי-הקהל, און זיי זאלן קאָנען שאַלטעווען איבערן פּאַלק לויט זייער אייגענעם ווילן, היות אָבער ווי די הויפּט-קהילות האָבן זיך פאַר-רופן אויף די תקנות פון דעם פּנקס-המדינות, דעריבער האָבן זיי באַ-שלאָסן צו דערקלערן, אַז די דאָזיקע תקנות זיינען פאַר זיי גילטיק, אַ גאַנץ יאָר איז פאַרביי, זינט עס איז געשיקט געוואָרן די לעצטע התראה פון סלוצק, און ערשט דעמאָלט האָבן די ווילנער ראשי-הקהל געענטפּערט: „אַז אין דעם בייזיין פון אַלע אלופים ורוזנים אין קהל-שטיבל איז אויף דער זיצונג באַשלאָסן געוואָרן צו ענטפּערן די רוזנים פון סלוצקער קהילה אויף דער דערמאָנטער התראה, אַז עס איז אויפ-געקלערט, אַז דער דין פון די רבנים איז אַנדערש ווי ביי אַנדערע פון פּאַלק, וואָס קאָנען זיך אויסקלייבן איינע פון די הויפּט-קהילות, מיר האָבן געזוכט אין אַלע פּנקסים און מיר האָבן אין ערגעץ ניט געפונען אַזאַ תקנה, עס קאָן זיין, אַז די דאָזיקע תקנה איז געמאַכט געוואָרן אין דער אַסיפה פון ועד אין סלוצק, און דאָס איז אַלעמען באַוואוסט, אַז די תקנות פון דעם דאָזיקן ועד זיינען ניט באַשטעטיקט געוואָרן, אין אונדזער מדינה באַשטעטיקט מען ניט קיין שום תקנה, וויבאַלד מיר קאָנען אויפקלערן, אַז די תקנות פון ועד זיינען בטל גע-וואָרן.“ דערצו זיינען די ראשי-הקהל מוסיף: בעת דעם אויס-גלייך מיטן גאון איז פון ביידע צדדים באַשלאָסן געוואָרן „צו משפטן זיך דווקא פאַר די דיינים פון אונדזער קהילה“, און איצטער זיינען שוין אויסגעקליבן בוררים פון ביידע צדדים, „און די צדדים האָבן שוין אַרויסגעשטעלט זייערע טענות, ווי מיר קאָנען אַלצדינג אויפקלערן“.

און די תקיפים האָבן טאַקע אָפּגענאַרט דעם רב, זיי האָבן זייער שנאה אויסבאַהאַלטן פון אים, האָבן געלאָזט אים אַנזאַגן, אַז זיי ווילן מיט אים דורכקומען מיט גוטן, און אום ווינטער תקמ"ד האָט דער

רב זיך ווידער אויסגעלייכט מיט די ראשי-הקהל, און מען איז דורכ-געקומען, און איינער אויפן אנדערן האט ניט קיין שום טענה ומענה און און זיי זיינען מחויב אומצוקערן אלע כתבים, און די גביות-עדות, וואס איינער האט אויפן צווייטן ביזן היינטיקן ווינטער, ווערן אלע בטל ווי אַ צעבראָכן שערבל, און אַז „זיי האָבן מוחל געווען איינער דעם אנדערן אלע תביעות מיטן גוטן ווילן מיט אַ פולער מחילה“.

אַבער אין דער זעלביקער צייט האָבן די קהלשע תקיפים, בראש מיט פרץ ב"ר אברהם, משה ב"ר יוסף סלוצקער, יהודה וועליס און ר' אַבעלע ב"ר זאב, זיך געגרייט אַפצורעכענען זיך מיט זייער געגע-נער און אים אַראַפצוועצן פון דעם כסא-הרבנות.

די מיאסע גענג, וואָס די קהלשע תקיפים האָבן אויסגענוצט כדי צו קומען צו זייער ציל, ווייזן אונדז אַ שוידערלעך בילד פון דער גאַנצער שמוץ, וואָס דאָס קהל-שטיבל איז געווען אין איר פאַרוונקען. זיי האָבן אויסגעשמידט אַ גאַנצע אינטריגע, אונטערגעשטעלט קעגן רב פאַלשע עדות, וואָס זאָלן זאָגן, אַז ער איז ניט אַפּגעהיט אין דינים, אַז ער איז אַ פאַרשטעלטער, אַ שיכור, אַז ער נעמט שוחד און איז ניט ראוי צו זיין קיין רב.

איינער פון די דאָזיקע עדות האָט אויסגעזאָגט: „דער רב פירט זיך ווי אַ קל, שמועסט בעתן דאָוונען פאַר ברכו און אויך נאָך ברכו. שמיני-עצרת רייסט מען אַראָפּ פון דעם סכך פון דער סוכה כדי אויסצושפרייטן אין שטוב. מען פאַרדעקט די סוכה מיט דאַכעווקעס. אלע שבת לעשט אַן ערל אויס די ליכט.“ אַ צווייטער עדות האָט געזאָגט, אַז בעת זשעז-מערער יידן זיינען געקומען פאַר די דיינים צוזאַמען מיטן רב בעטן, מען זאָל פון זיי אַראַפּנעמען דעם חרם, ביז מען וועט דאָ ניט אַוועק-לייגן הונדערט רובל, היינו פופציק רובל פאַר אים און פופציק רובל פאַר די דיינים, און אַ דריטער איז געקומען און האָט צוגעגעבן: איט-לעכס מאָל פאַר אַ דינ-תורה קומט איינער פון די בעלי-דין צום רב, און דער בעל-דין לייגט אויס די טענות פאַר אים, און דער רב פאַר-זיכערט אים: איך וועל אַלצדינג משנה זיין, איך נעם אַלץ אויף זיך.“ און ווידער איז געקומען איינער „און האָט עדות געזאָגט. אַז ער (דער רב) פירט זיך אויף בכלל ניט אַרנטלעך ביי דינ-תורות און נעמט געלט“... נאָך אַן עדות האָט עדות געזאָגט: „אַז יעדער מאָל, ווען איך בין געקומען צו אים, האָב איך ניט געזען אים לערנענדיק וואָסער עס איז ספר.“ ווידער איינער איז געקומען און האָט געזאָגט, אַז ער האָט געזען פיל מאָל, אַז ווען די דיינים זעצן זיך אַוועק משפטן, שמועסט ער מיט איינעם פון די בעלי-דינים, און בשעת דער פאַרהאַנדלונג מיט די דיינים האַלט ער שטענדיק מיט דעם בעל-דין, וואָס ער האָט מיט

אים פריער גערעדט. דער גרעסטער טייל פון זיי האָבן עדות געזאָגט, „אַז וויפיל מאָל ער איז געזעסן מיט די דיינים אין אַ דין־תורה, איז ער געווען מבוסם“, דאָס מיינט אויסגעטרונקען, און אַז אין דער צייט ווען מען האָט פאַרהאַנדלט ביים דין־תורה, איז ער אַוועקגעגאַנגען אין „קאַנטאָר“ טרינקען, און עס שמעקט פון אים בראַנפן. „און אַ סך דיינים האָבן געזאָגט, אַז זיי קאַנען ניט אַריבערטראַגן דעם ריח פון בראַנפן“, „און איין מאָל האָט געטראַפן, אַז ער איז געווען שיכור בעת אַ דין־תורה“, אַזױ אַזױ אַזױ.

אַלע די דאָזיקע עדות האָבן זיך צונויפגעקליבן אין קהל־שטיבל און האָבן עדות געזאָגט פאַר די דיינים. „מאַנטאַג י״ג שבט תקמ״ה — דערציילט דער פּנקס — האָבן די ראשי־הקהל זיך צונויפגעטרעדט צו־נויפקלייבן אַלע דיינים אין קהל־שטיבל, קיינער זאָל ניט פעלן, און אַז אַלע וועלן קומען, זאָל מען אַרויסנעמען אַ ספר־תורה פון אַרון און מען זאָל אַרויפלייגן אַ חרם אויף יעדן איינעם פון זיי, וואָס ווייס עפעס וועגן גאון, ער זאָל אויסזאָגן און קיין זאָך ניט פאַרלייקענען, און יעדער איינער פון זיי, וואָס וועט ניט געדענקען אויף קלאַר אין דער זיצונג, איז מחויב צו זאָגן שפעטער, ווען ער וועט זיך דערמאַנען, און דערנאָך האָבן זיך צונויפגעקליבן אַלע דיינים און מען האָט אַרויסגע־מען אַ ספר־תורה און עס איז אויסגערופן געוואָרן דער גרויסער חרם, ווי דערמאַנט, און עס איז צוגענומען געוואָרן פון זיי די עדות, און דערנאָך האָבן זיי זיך צונויפגעקליבן נאָך אַ מאָל און האָבן גענומען אויף זיך מיט אַ חרם, אַז אויב עמעצער וועט זיך דערמאַנען עפעס אַן עדות, זאָל ער קומען נאָך אַ מאָל אויסצוזאָגן“.

נאָך איידער די תקיפּים האָבן אויסגעפירט זייער פּלאַן, האָבן זיי זיך צונויפגעקליבן בשתיקה און האָבן אָפּגערעדט צווישן זיך, אַז זיי אַלע טראַגן צוזאַמען די אַחריות פאַר דער זאָך און זיינען ערב איינער פאַרן צווייטן, דאָס האָט ביי זיי געהייסן „חטאת־הקהל“ (21). וואָס דאָס איז אַזוינס אַ „חטאת־הקהל“, ווערט אונדז קלאַר פון דעם, וואָס איז פאַרשריבן אין פּנקס :

„עס איז מוסכם געוואָרן צווישן די אלופים ממלא צו זיין מיט נאָך 19 מענטשן, און צווישן זיי זיינען געווען צוועלף מענטשן כשרע שטי־מען לויט די תקנות, אַז אויב עס וועט אויסקומען ח״ו עפעס אַ רעה אַפילו אין אַ לאַנגער צייט אַרום פאַר איינעם פון די ראַשים ומנהיגים פון דעם יאָר אָדער פון איינעם פון די דיינים פון דעם יאָר און פאַר דעם רבני דעם שטאָט־שרייבער און פאַרן סופר פון די דיינים און פאַר די קהלשע שמשים און פאַר די בית־דין־שמשים און פאַר דעם רבני

דעם שתדלן און פֿאַר דעם רב דעם מורה־צדק און אויך פֿאַר איינעם פֿון די אַכט מענטשן, וואָס זיינען אויסגערעכנט אונטן, וואָס זיינען געזעסן אין דער דאָזיקער מסיבה פֿון וועגן דעם רב פֿון אונדזער קהילה אין דעם באַוואוסטן ענין, — אַזוי איז דאָס אַ חטאת הקהל, און אויך באַם עס זאָל אויסקומען אַ רעה, ווי דערמאָנט, פֿאַר איינעם פֿון די עדות, וואָס האָבן עדות געזאָגט קעגן דעם רב, און אויך פֿאַר די, וואָס וועלן נאָך להבא עדות זאָגן, און אויך פֿאַר די, וואָס האָבן אָנגענומען די עדות און וועלן להבא אויפֿנעמען די עדות, זיי גייען אויך אַריין אין כלל פֿון חטאת הקהל, עס זאָל זיי ניט טרעפֿן קיין רעה, ווי דערמאָנט. און דער חטאת־קהל זאָל זיין אויף אַזאַ אופן: באַם עס וועט אַרויס־קומען אַ רעה פֿאַר איינעם פֿון אַלע אויבן דערמאָנטע, דעמאָלט איז ווי־באַלד אַז ביי דעם נדרף וועט זיין אַ פסק פֿון אַ דין, אַז די דאָזיקע רעה איז ניט מחמת דעם, וואָס ער איז געזעסן אין דער דערמאָנטער מסיבה און מחמת דער עדות אָדער מחמת די אויפֿנעמען פֿון דעם עדות, נאָר עס וועט זיין לויטן איינזען פֿון בית־דין, לויטן אָפּשאַץ פֿון דין, אַז די דאָזיקע עלילה איז, מחמת ער איז געווען פֿאַרמישט אין די ענינים פֿון רב מכוח דער באַוואוסטער זאָך — דעמאָלט איז נאָך דעם ווי דער מענטש וועט שווערן, וויפֿיל ער האָט דערויף אויסגעגעבן, איז דער רבני דער שרייבער מחויב אויסצושרייבן אַ כתב־הלוואה לויט דער סומע, וואָס דער מענטש וועט שווערן, און די שמשים זאָלן חתמען, און עס זאָל אויפֿגעמאַנט ווערן פֿון דער קהל־שער קאָסע, ווי אַלע כתב־הלוואות מיט אַלע באַוואָרענישן"...

און אין דעם זעלביקן טאָג, ווען די קהלשע תקיפים האָבן זיך צונויפֿגערעדט מיט זייערע אָנהענגער מכוח דעם „חטאת הקהל“, האָבן זיי אַרויסגעגעבן אַ באַפעל די שמשים „אויסצורופן אין די שולן און בת־מדרשים, אַז ווער עס גייט אַריין אין דער אָסיפה פֿון די רח"ש, זאָל קומען מאָרגן באַלד נאָכן גיין פֿון שול אין קהל־שטיבל, און ווער עס וועט ניט קומען, ווערט אַריינגעלייגט אין חרם, דעיינו אַז נאָך דעם ווי מען וועט אים אָנזאָגן דורך אַ משרת, און ער וועט ניט קומען, ווערט ער אַריינגעצויגן אין חרם, און ווער עס וועט קומען אין קהל־שטיבל און וועט וועלן שטערן און וועט ניט דערלאָזן אָפּשטימען, דע־מאָלט איז דער מענטש אין חרם, און דער רבני דער שרייבער וועט אים אַריינשרייבן אין שוואַרצן פֿנקס, און מען וועט תיכף אַרויסוואַרפֿן זיין צעטל פֿון דער קלפי און מען וועט אַרויסגעבן אויף אים אַ כתב־חוב לויטן דין פֿון הפקר־בית־דין, וועדליק עס איז באַשטימט דורך די רוונים דורך צופֿעסטיקן די גחלאות, און זיין פֿאַרמעגן איז הפקר,

און ער מוז געבן ציגן צו דער קאסע פון דוכס, און איטלעכער מענטש האָט רשות אים צו מסרן".

צוליב וואָס ווערט אָט די אַסיפה גערופן, וואָס איז אַזוינס דער אייניקער ענין — דאָס האָבן די ראשי־הקהל מיט אַ כיוון ניט אויס־געזאָגט. דער גאַנצער גאַנג פון דער אַסיפה, דער אויפפיר פון די ראשי־הקהל און פון זייער גאַנצער כנופּיא איז ממש אַ קייט פון פעלשונג און שקר, פון חוצפה און גוואַלד. שפעטער האָט וועגן די אַלע מעשים גע־האַנדלט אַ בית־דין פון דריי רבנים — וועגן דעם וועט נאָך זיין די רייד ווייטער — און אָט וואָס ער האָט זיך אַרויסגעזאָגט וועגן דער אַסיפה:

„פלוצים אין מיטן דרינען האָט מען געלאָזט אויסרופן אונטער אַ חרם אין דער היגער שול אין דער פּרי, אַז באַלד נאָכן דאַוונען און נישט שפעטער פון דעם זעלביקן טאָג דווקא זאָלן קומען אַלע מיט־גלידער פון דער אַסיפה פון רח"ש אין קהל־שטיבל אַרויסצוזאָגן זייער מיינונג וועגן דעם, וואָס עס וועלן ביי זיי פרעגן די אויסגעקליבענע פון קהל, און זיי האָבן ניט געלאָזט וויסן, צוליב וואָס מען קלייבט זיך צונויף, ווי מען איז זיך נוהג אין דער היגער קהילה, אַז מען רופט אויס וועגן וואָס מען וועט פרעגן, בכדי יעדער איינער זאָל אַרויסזאָגן זיין באַטראַכטע מיינונג, און ניט ראַפּטום מיט אַמאָל, און בפרט וועגן אַזאָ גרויסן ענין, וואָס איז נוגע געלט און בלוט... און בפרט וועגן אַזאָ ענין, וואָס די רודפים האָבן אויסגעקלערט שלעכטע פּלענער טעג און נעכט, ווי אַזוי זיי זאָלן פאַנגען מענטשן, וואָס ווייסן גאָר ניט וועגן זייערע שלעכטע מעשים און מחשבות. און די וואָס דער קהל האָט אויס־געקליבן זיינען געווען דריי מענטשן... צוויי פון די אויסגעקליבענע זיינען נאָענטע קרובים — וואָס זיינען לויט דער תורה פּסול — מיטן מסור, וואָס האָט געמסרט... דעם דוכס יר"ה אויפן רב, און דאָרט זיינען געווען אויסגערעדט חירופים וגידופים און בזיונות אויפן רב, וואָס עס איז געווען אַ חילול־השם, און אויך דער כבוד פון די וואָס פירן דעם די־תורה איז פאַרמיאוסט געוואָרן, און דער דריטער פון די אויס־געקליבענע איז אַ פּסול על פי תורה פון דעם מנהיג, וואָס רודפט דעם רב, און ממילא איז צו פאַרשטיין, אַז די כוונה און דער ווילן פון די אויסגעקליבענע, וואָס זיינען קרובים מיט די רודפים, איז צו טאָן דאָס, וואָס זייערע קרובים פאַרלאַנגען... און די שנאה האָט געבראַכט דער־צו, אַז זיי האָבן אַנגעשריבן אַ נוסח צו ווייזן פאַר די אַסיפה־לייט אַזעלכן, וואָס מען באַדאַרף אויף אים קריעה רייסן, אַזוי ווי דער רב וואַלט ח"ו געהאַט עובר געווען אויף עברות פון דער תורה, און בפרט אַז אַ סך מענטשן פון די פאַרזאַמלטע האָבן געטענהט: ווייט אונדז נאָר

די גבית-עדות, אפשר וועלן מיר געפינען עפעס א זכות, און מיר וועלן זען און מיר וועלן זיך מיישב זיין, צי זיי זיינען געמאכט לויטן יידישן דין, און זיי האבן אויך געפרעגט, צי זיינען די גבית-עדות גע-מאכט געווארן פאר אים אין די אויגן, און וואסערע דיינים האבן די גבית-עדות קעגן אים אָנגענומען, און מען האָט זיי גאַרנישט ניט געוויזן. און דער ענטפער פון די דערמאָנטע אויסגעקליבענע איז גע-ווען: אויף אונדז איז אַרױפגעלייגט צו פרעגן ביי יעדן איינעם זיין מיינונג וועגן יאָ אָדער ניין, און ניט אַז יעדער איינער זאָל פרעגן דעם טעם, פאַרוואָס און ווי אַזוי און וואָס איז דער ענין, און פאַרקערט, די אויסגעקליבענע האָבן איינגערעדט די פאַרזאַמלטע און צוגעוואונ-קען זיי, זיי זאָלן זאָגן ניין, און אַ ספּר-תורה איז געלעגן פאַר די אויס-געקליבענע, ווער עס האָט געזאָגט אויפן רב יאָ, האָט געמוזט שווערן, אַז ער זאָגט אַרויס זיין מיינונג לשם שמים, און ווער עס האָט געזאָגט זיין מיינונג ניין, האָט ניט באַדאַרפט שווערן, און הגם אַ סך פון די פאַר-זאַמלטע האָבן געשריען: זאָל געמאָכט ווערן אַ דין-תורה, צי עס איז גערעכט אַזוי צו טאָן, האָט מען דערויף ניט געקוקט און מען האָט אָפּגעשטופּט די וואָס בעטן אַ דין-תורה.

מיר ברענגען דאָ די שילדערונג פון דער אַסיפה מיט די ווערטער

פון עד-ראיה אין יידיש, אַרױטגענומען פון אונדזער פּנס:

„מען האָט איין כּרוז געטאָן בבה"כ (בבית הכנסת) בידיעת אַלופי הקהל... בחרם אַז ווער עש וועט אַרוש מבה"כ לביתו גיין דער איז מוחרם ומנודה. רק איטלכער מוז גיין גלייך מבה"כ לבית הקהל זיין דעה זאָגן און הרב הגאון הן או לאו. אַזוא בין איך גיגאַנגין לבית הקהל האָב איך אַן גיטראַפּין הנבחרים מהקהל דהיינו ר' משה פּאייס הסופר דמתא ור' דוד מץ ר' חיים שמש. וספר תורה היה מונח אַז ווער עש וועט זאָגן הן על הרב זאָל שווערין אַז ער זאָגט לשם שמים און ווער עש וועט זאָגן לאו זיין דער בדאַרף ניט צו שווערין. אַזוא האָב אַנגיטראַפּין פיל לייט שם, אַזוא האָבין מיר אַן גיהייבין צו שרייאַן וואָס טוט איר דאָ, איר ווילט מחריב זיין די קהילה בחנם בלא דבר? אַזוא האָט ר' משה הסופר הנ"ל הנבחר זיך אַן גירופּין; איך האָב איין אורדינען מהדוכס יר"ה, ווער עש וועט דער קייגין מסרב זיין מוז געבין אַלף אדומים קנס על הדוכס יר"ה. אַזוא האָב איך זיך מיישב בלבי גיוועזין מחמת הפחד של אַלף אדומים הנ"ל ומחמת הפחד מהדוכס יר"ה ומחמת שלא אשבע שאסור לישיבע אפ"י בחנם, האָב גיזאָגט לאו על הרב.

ביי אַזאַ מין סדר איז קיין חידוש ניט, וואָס דער באַשלוס פון דער אַסיפה איז אויסגעקומען פונקט אַזעלכער, ווי די תקיפּים האָבן געוואָלט: אַז לויטן דין איז דער רב ר' שמואל ניט ראוי צו זיין קיין

רב. די החלטה איז פאָרשריבן געוואָרן און אונטערגעחתמעט האָבן זי די דריי אויסגעקליבענע: משה דער שטאַט־שרייבער, דוד מ"ץ און חיים דער שמש.

און אויף צו מאַרגנס האָבן די „אלופים ורוזנים“ אַריינגעשיקט צום רב זאָג מיין התראה: „היות ווי די רוזנים האָבן אַ סך גביות־עדות אויפן רב דעם גאון, און עס איז שוין פירגעבראַכט געוואָרן אַ טייל פון די זאַכן, וואָס זיינען אויסגערעכנט אין די גביות־עדות, פאַר דער גאַנצער אַסיפה פון די רח"ש, און פון דער אַסיפה איז שוין אַרויסגעטראָגן געוואָרן אַ געוויסע החלטה, שיקן היינט די רוזנים צוויי שמשים צום רב, ער זאָל תיכף קומען אַליין אין קהל־שטיבל, מחמת די אַלופי־הקהל ווילן זיך אויסטענהן מכוח די גביות עדות, וואָס זיי האָבן אויף אים, און באַם ער האָט עפעס צו ענטפערן, זאָל ער קומען דווקא אַליין אין קהל־שטיבל, און אויב ער וועט ניט קומען, וועלן זיי זיין געצוואונגן גען צו משפטן אים אונטער די אויגן.“

וועגן באַזוך פון די שמשים ביים רב דערציילט איינער, וואָס איז דערביי געווען, אָט וואָס (אין יידיש):

„איך בין גיווען בבית הרב הגאון... אַזוי זענען געקומען שני שמשים מקהל... צו גיין, דהיינו ר' מרדכי שמש ור' איצק שמש, להרב הגאון און האָבן גיזאַגט להרב הגאון הנ"ל בזה"ל: מיר זענין גישיקט גיוואָרן מקהל איר זאָלט גיין לבית הקהל לפני הקהל זיי זאָלין אייך משפטן, האָט הרב הגאון משיב גיוועזין: זיא האָבן מיך שוין אַמאָל גימשפט: אָבער ווען זי האָבן איין אורדינען מהאדה"ג הדוכס יר"ה אַז זי זאָלען מיך משפטן אַזוי וועל איך גיין למשפט און וועל נעמען אנפילאַטציאָן להדוכס יר"ה; און ווען ניט, האָב איך איין קהלה וואָס זי זאָל מיך משפטן כפי תיקון המדינה. אַזוי האָט גיזאַגט הרב הגאון לשמשים קהל הנ"ל: איך בין אויף אייך גוזר בחרם, איר זאָלט מתרה זיין לקהל אַז זיא זאָלען מיט מיר שטיין לאיזה קהלה, וואָס זי האָבן צו מיר, וועט די קהלה משפטן. אַזוי האָבן השמשים הנ"ל משיב גיוועזין: מען האָט אונז אָן גיזאַגט מקהל אַז מיר זאָלין פון אייך קיין תשובה צו האַרכיין, און ווען איר וועט ניט גיין לקהל צו משפטן וועט מען אייך משפטן שלא בפניו. האָט הרב הגאון משיב גיוועזין צו זי: איר זאָלט גידענקין אַז איך זאָג אייך בחרם און איר זאָלט זיי מתרה זיין אז זיא זאָלין מיט מיר שטיין לאיזה קהלה כפי תיקון פנקס המדינה.“

דערויף האָבן די ראשי־הקהל נאָך אַמאָל געשיקט די שמשים צום רב מיט דער פאָדערונג, ער זאָל קומען פאַר זיי זיך משפטן. און ווידער אַמאָל זיינען די שמשים געקומען צוריק מיט אַן ענטפער: מיר האָבן געטאָן אונדזער שליחות, זיינען באַלד אַוועק צום רב און האָבן

אים מתרה געווען, אָבער ער האָט אין קהל־שטיבל אַריין ניט געוואָלט קומען; מיר האָבן אים געזאָגט, אַז מען וועט אים משפטן אונטער די אויגן, און פאַרט האָט ער אין קהל־שטיבל אַריין ניט געוואָלט קומען. זונטאָג כ"ו שבט תקמ"ה (1785) האָבן די ראשי־הקהל געשיקט דריי שמשים צום רב, אים אַנצוזאָגן, אַז ער איז אַראָפּגעזעצט געוואָרן פון כסא־הרבנות, און אַז פון היינט אָן און ווייטער איז ער אויס ווילנער רב. פון די דריי שמשים איז געבליבן אַ גבית־עדות אין יידיש וועגן דעם, ווי אַזוי זיי האָבן אויסגעפירט זייער שליחות, און די גבית־עדות לייענט זיך אַזוי:

„איך בין גיוועזן ביום א' כ"ו שבט תקמ"ה בבית הרב הגאון אב"ד, אַזוא זענין געקומין לפני שלשה שמשים מאלופי הקהל דקהלתנו, ר' חיים שמש ור' מרדכי שמש ור' איציק שמש. אַזוא האָט זיא הרב הגאון גיפרעגט: וואָס בדארפט איר? האָט ר' מרדכי שמש גיזאָגט: לא טובה השמועה. ור' חיים שמש האָט גיזאָגט להרב: אין משיבין על הקלקלה, האָט הרב זיא גיפרעגט: וואָס מיינט איר דערמיט? האָבען זיא משיב גיוועזן; מיר זענין גישיקט צו אייך גיוואָרן מאלופי הקהל, מיר זאָלין אייך אָפּ זאָגן מרבנות דפה ק"ק ווילנא מהיום; מיר זענין שמשים, מיר מוזן פאָלגן וואָס זיא הייסן. איר זאָלט אוף אונז נישט פאַריבעל האָבן. האָט הרב הגאון הנ"ל גיזאָגט להשמשים הנ"ל: איר זאָלט זיא, דהיינו לקהל, זאָגן איין תשובה; ווען זי זאָגן מיר אָפּ דאָס רבנות, בין איך דאָך איין רב אב"ד דווילנא מחמת הקאָנסיס שיש לי מהאדון הגדול הדוכס יר"ה. אַזוא האָבן השלשה שמשים הנ"ל משיב גיוועזן; מען האָט אָן געזאָגט מקהל בחרם, מיר זאָלין אייך נישט האַרען קיין תשובה, רק מיר זענין געשיקט גיוואָרן מקהל צו אייך אָפּ צו זאָגן דאָס רבנות דפה מהיום און מתחלה ועד סוף“.

דעם זעלביקן טאָג האָבן די ראשי־הקהל צוזאַמען מיט דריי דיינים אָנגעשריבן און געחתמעט דעם פסק וועגן דעם, אַז דער רב ווערט אַראָפּגעזעצט פון דער רבנות. דעם פסק האָט מען איבערגעזעצט אין פויליש, בכדי אים אַוועקצושקין צום ווילנער וואַיעוואַדע, דאָס איז געווען דער פירשט קאַראָל ראַדזיוויל, וואָס האָט באַדאַרפט באַשטעטיקן די החלטה פון קהל (*).

5.

אָבער אויך דער רב ר' שמואל האָט זיך ניט אונטערגעגעבן דער טיראַניע פון די קהלשע תקיפים (**). ער האָט זיך משתדל געווען פאַרן דוכס דעם וואַיעוואַדע און האָט געבעטן, ער זאָל אים דערלויבן אַריינצוטראָגן זיין משפט מיט די מנהיגים פון קהל, פאַר „די גערעכטע

דיינים און אויך די גערעכטע מנהיגים פון דער סלוצקער קהילה און פון דעם רב דעם גאון, זייער אב־בית־דין. הגם די ראשי־הקהל האָבן אים געשטערט דערין, דאָך איז ר' שמואלן געראַטן צוצופאַרן קיין סלוצק, און פון דאָרט האָבן די דיינים און פרנסים געשיקט אַ התראה צו די ווילנער ראשי־הקהל, אַז זיי זאָלן זיך שטעלן פאַר זיי צו אַ דינ־תורה מיטן רב, ״ווי דאָס דאָרף זיין לויטן דין און לויט די תקנות פון דער הנהגה פון דער מדינה און די איבעריקע זכות, וואָס עס האָט דער רב דער גאון״.

אין דערזעלביקער צייט האָבן אייניקע פּערזאָנען פון ווילנער קהילה אַוועקגעשיקט אין די הויפט־קהילות פינסק, בריסק און סלוצק פּראָטעסט־בריוו, וואו זיי בעטן ביי די קהילות, מען זאל זיי געבן אַ ״דין־תורה מיט די רודפים מכוח דעם געלט, וואָס מען גיט אויס אויף אַ מחלוקת, וואָס איז ניט לשם שמים״, און מען פּטרט אַוועק יידיש געלט צווישן ערלים, ״און אויב זיי האָבן עפּעס אַן עוולה אויפן רב דעם גאון, זאָלן זיי ברענגען זייער משפט פאַר אַ דינ־תורה לויט די תקנות פון דער הנהגת־המדינות״.

אַבער די ווילנער ראשי־הקהל האָבן זיך ניט צוגעהערט צו די התראות און האָבן ניט געאַכט אויף די אַנקלאַג־בריוו. בכדי אויסצו־פירן זייער פּאַרלאַנג, האָבן זיי זיך ניט אַפּגעשטעלט פון צעשטערן דעם פּונדאַמענט, וואָס אויף אים האָט זיך אַנגעשפּאַרט די גאַנצע יידישע אויטאָנאָמיע, — דעם יידישן בית־דין, וואָס ער האָט געמשפּט אין סיכסוכים און קריגערייען צווישן יידן. זיי האָבן געוואוסט, אַז אין אַ יידישן בית־דין קאָנען זיי ניט געווינען, דעריבער האָבן זיי געוואַלט זיך ווענדן בעסער צום געריכט פון וואַיעוואַדע. אין דעם הויף פון וואַיעוואַדע האָבן די קהלשע תקיפים געהאַט אַ צד, און דורך אונטער־קויפן דעם פירשטס באַאַמטע* האָבן זיי זיך געמיט אויסצופּועלן אַ רעסקריפּט פון וואַיעוואַדע, אַז עס זאל באַשטימט ווערן אַ ״סקאַרבאַווע קאַמיסיע״, און פאַר איר משפט זאָלן זיך שטעלן דער רב און די ראשי־הקהל, און ווי די קאַמיסיע וועט באַשטימען, אַזוי זאל זיין. ״זאָלן מיר אַפילו דאַרפן באַצאָלן טויזנט גילדענע רענדלעך — האָט געטענהט איינער פון די קהלשע תקיפים, ר' אַבעלע בר' זאב — מוז די קאַמיסיע זיין״. אַבער די קהלס־לייט האָבן נאָך דערמיט אויך זיך ניט צופּרידן געשטעלט; זיי האָבן געוואַלט, אַז פון איצט און ווייטער זאל זיי באַזונדערס געגעבן ווערן רשות אויסצוקלייבן אַ שטאַט־רב וועמען זיי ווילן, און ניט אויף זיין גאַנצן לעבן, נייערט נאָר אויף דער צייט, וואָס זיי וועלן באַשטימען, און זיי זאָלן אין דעם פּרט ניט דאַרפן אַנקומען צו דער באַשטעטיקונג פון דער רעגירונג.

פיר טעג אין אדר תקמ"ה האָבן די ראשי־הקהל אויסגעקליבן דריי מענטשן פון זייער צד, „זיי זאלן פאָרן צום האָר דעם דוכט ירום הודו אין די הצטרכותן פון אונדזער קהילה, און זייער מאַכט זאל זיין ווי די מאַכט פון די זיבן טובי־העיר, און נאָך דעם, ווי זיי ווילן מיט גאַטס הילף אויספירן, — אויסצופועלן אַ באַשטעטיקונג פון דעם דוכס יר"ה אויף דעם, וואָס עס האָבן באַשטימט די פאָרזאָמלטע און די מנהיגים פון קהל קעגן דעם גאון, דעמאָלט זיין פאָרבאָטן די דאָזיקע אויסגעקליב־בענע אויסצופועלן אַזאַ קאַנסעש (קאַנסענס) פון דוכס צו באַשטימען אַ שטאַט־רב, וואָס זאל זיין אויסגעשריבן אויף אַ נאָמען פון אַ וואָסער עס איז מענטש, סיי פון די איינוואוינער פון אונדזער קהילה און סיי פון אַן אַנדער אַרט, בשום ענין ואופן אין דער וועלט; נאָר זיי דאַרפן פועלן, אַז דער קאַנסעש זאל אויסגעשריבן ווערן אויפן נאָמען פון די מנהיגים און די מיטגלידער פון דער אַסיפה, זיי זאלן אויסקלייבן לויט זייער ווילן דעם, ווער עס וועט זיין פאַסיק אין זייערע אויגן, און אַז זיי וועלן אי"ה קומען צוריק בשלום, דעמאָלט ווען עס וועט באַפוילן כאַטשבי איין מנהיג פונם ריינעם טיש פון דעם יאָר צונויפצורופן אַן אַסיפה, דעמאָלט זיינען די שמשים מחויב צונויפצורופן אַן אַסיפה און צו פרעגן ביי דער אַסיפה נאָר דריי פונקטן: א) אַז מען זאל ניט באַשטימען פאָר אַ גאון אין אונדזער קהילה קיין שום מענטשן פון די איינוואוינער פון אונדזער קהילה, נייערט נאָר פון אַן אַנדער אַרט מחוץ פון אונדזער קהילה, ב) ניט אַנצונעמען אויפן גאַנצן לעבן, נייערט נאָר אויף אַ משך... ג) אַז איטלעכער מענטש האָט דאָס רעכט צו פסלען דעם גאון פון צו זיצן ביי אַ משפט סיי צווישן אַ יחיד און אַ יחיד, סיי צווישן אַ יחיד און קהל" (*).

און די תקיפים האָבן טאַקע געפועלט, אַז דער פירשט האָט אָפגע־שאַפט די דערלויבעניש, וואָס ער האָט געגעבן ר' שמואלן צו ברענגן גען זיין משפט פאָרן סלוצקער בית־דין; דעם 11טן אַפּריל 1785 האָט דער פירשט אונטערגעחתמעט אַ רעסקריפט וועגן דער קאָמיסיע, אַז דריי קאָמיסאַרן, באַשטימט פון דער רעגירונג, דאַרפן משפטן אין דעם פּראָצעס צווישן דעם רב ר' שמואל בן אַביגדור און צווישן די ראשי־הקהל.

„און די ראשי־הקהל האָבן געפועלט ביי דער קאָמיסיע — אזוי דערציילן די דריי רבנים אין זייער די־ן־וחשבון — אַז די אַרדענאַנץ וועגן דער קאָמיסיע, וואָס זיי האָבן געבראַכט מיט זיך פון דעם דוכס יר"ה, זאל אויסגערופן ווערן אין שול פאָרן עולם, און דאָרט זיינען געווען אַרויסגעזאָגט די גרויסע זידלערייען און לעסטערונגען (ושם

היה מבואר גודל חרופת וגדופת), וואָס זיי האָבן גערעדט אויפן רב דעם גאון, דעריבער זאל זיין אַ משפט פאַר דער קאָמיסיע, און זיי האָבן דאָס געטאָן נאָר כדי מבזה צו זיין דעם רב דעם גאון; און די דאָזיקע קעגנער האָבן געשטעלט אַן אַדוואָקאַט (פּטרין אחד), מיטן נאָמען פ. לוקאַשעוויטש, וואָס ער זאל שטיין פאַר זיי צום משפט מיטן רב דעם גאון פאַר דער קאָמיסיע און ער זאל אונטערברענגען דעם מעמד פון דעם רב דעם גאון, און ער זאל ריידן בייזע רייד מיט חירופים וגידופים און בזיונות אויפן רב דעם גאון, און האָבן באַשטימט פאַרן אַדוואָקאַט די סומע פון הונדערט רויטע רענדלעך. און אַזוי האָט דער אַדוואָקאַט געטאָן און האָט גערעדט שלעכטס אויפן רב דעם גאון פון דער קעל אַרויס פון די קעגנער פאַר דער קאָמיסיע און פאַר די קריסטן און האָרן (לפני העמים והשרים), וואָס זיינען געזעסן אין דער געריכטס־שטוב. עס לאָזט זיך גאַרניט אויסשרייבן דעם גרויסן חילזל־השם, וואָס איז אַרויסגעקומען דורך דעם, וואָס עס האָט גערעדט דער אַד־וואָקאַט פון זייער קעל אַרויס... און דער רב איז געווען געצוואונגען צו נעמען אויך פון זיין צד אַן אַדוואָקאַט, כדי צו ענטפערן אויף די טענות פון זייער אַדוואָקאַט“.

נאָר די קהלשע תקיפים האָבן שוין געהאַט אַריבערגעכאַפט די מאַס, און דער גרעסטער רוב פון דער קהילה האָט שוין מער ניט גע־קאַנט אַריבערטראָגן זייערע עוולות. לויט דעם פּנקס פון דער ווילנער קהילה איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז „דעם ערשטן טאָג חול־המועד פּסח אין דער פרי נאָכן דאָוונען זיינען מחוייב זיך צונויפצוקלייבן דער קהל און דער שרייבער און אַלע וואָס געהערן דערצו אין קהל־שטוב און צו מאַכן אַ נייע קלפי“ און אַט דעם דריטן טאָג פּסח פון יאָר תקמ”ה (1785) האָט די אַסיפה זיך אָפּגערעכנט מיט די קהלשע תקיפים. „דעם דריטן טאָג — לייענען מיר אין דעם די־ן־וחשבון פון די דריי רבנים — האָבן זיך צונויפגעקליבן די מיטגלידער פון דער אַסיפה, כמעט דער רוב מנין ורוב בנין, און אַז זיי האָבן געזען, אַז די פאַראַג־יאַריקע ראשים, וואָס אַנשטאַט וואָס זיי האָבן באַדאַרפט זיין די שטאַט־היטערס (נטורי קרתא) זיינען זיי פאַרקערט געוואָרן די שטאַט־צעשטע־רערס (חרובי קרתא), אַז לא די וואָס זיי האָבן ניט אַכטונג געגעבן אויף אַ סך ענינים, וואָס מען האָט באַדאַרפט מתקן זיין אין יענעם יאָר בעת דעם ועד און אין אַנדערע צייטן, נאָר זיי האָבן זיך גענומען יענע טייערע צייט צו טאָן אין איר די אַרבעט פון אַן עבד כנעני, אויף מקיים צו זיין דעם פּסוק „ועבדתם“, וואָס ווייזט אויף אייביק, דאָס, וואָס זיי האָבן פאַרטראַכט (אשר היה בלבבם) זינט אַ לאַנגער צייט, און איצט האָבן זיי געפונען די געלעגנהייט, ווען זיי זיינען גע־

זעסן ביים טיש און האָבן טאָג ווי נאַכט רק געקלערט, ווי צו דערוועקן קריגערייען מיט די האָרן פון לאַנד און מיט דעם גאון נ"י, און דאָס האָט אויך גורם געווען אַ סך צרות, — האָט די הייליקע עדה געציילט די טעג, ביז עס איז געקומען די צייט פון אונדזער באַפרייאַונג. און אַז עס איז געקומען דער דערמאָנטער דריטער טאָג פסח האָבן כמעט אַלע מיטגלידער פון דער אַסיפה געעפנט זייערע מיילער צו זאָגן: געענ-דיקט איז דאָס יאָר מיט זיינע קללות".

אַז די קהלשע תקיפים האָבן דערזען, אַז עס איז געקומען אַן ענדע צו זייער גדולה, האָבן זיי גענומען זוכן תחבולות, אַז מען זאָל די קלפי ניט מאַכן און מען זאָל די וואַלן אַפלייגן, און דעמאָלט וואַלט די מאַכט געבליבן ביי זיי אויך אויפן קומענדיקן יאָר. נאָר דאָס האָט זיי ניט אַפֿ-געגליקט, און אַלע זייערע דרייערייען האָבן ניט געהאַלפן. די מיט-גלידער פון דער אַסיפה האָבן זיך איינגעשפּאַרט און מען האָט סוף-כל-סוף דורכגעפירט די וואַלן, און די פאַראַיאַריקע ראשי-הקהל זיינען דורכגעפאַלן. דער גרעסטער טייל פון די אויסגעקליבענע זיינען געווען פון זייערע קעגנער און צווישן זיי אויך דער גביר יוסף פעסעלעס, דעם רב ר' שמואלס איידעם*).

אויף דער דאָזיקער אַסיפה זיינען אויסגעקליבן געוואָרן פאַר דיינים דריי רבנים, ניט קיין ווילנער, וואָס האָבן זיך אויפגעהאַלטן צייטווייליק אין ווילנע; ר' דובער בר' מאיר כץ פון יעראַסלאָוו, שטאַט-רב פון בוסק ביי לעמבערג, ר' משה בר' אהרן הלוי הורוויץ, אַ מורה-הוראה פון אישישאַק, און ר' אברהם בר' צבי-הירש פון פּוּיזן. די מיטגלידער פון דער אַסיפה האָבן געבעטן, אַז די דאָזיקע דריי רבנים זאָלן אויספאַרשן אַלע פרטים פון דער מחלוקת „און זאָלן פאַרשרייבן (וחקקו בעט סופר), כדי עס זאָל פאַרבלייבן אויף לאַנג, די גאַנצע מעשה... פולקום קלאַר און ריכטיק".

די דריי דערמאָנטע רבנים האָבן אויסגעפירט זייער שליחות בשלמות. אין משך פון עטלעכע וואַכן האָבן זיי נאַכגעזוכט און אויס-געפאַרשט איטלעכן פרט, און אַלץ איז גענוי פאַרשריבן געוואָרן. זיי האָבן קלאַר אויפגעדעקט אַלע עוולות פון די פאַראַיאַריקע ראשי-הקהל; דורך גביות-עדות איז אויפגעקלערט געוואָרן, אַז די קהלשע תקיפים האָבן געשטעלט פאַלשע עדות, וואָס האָבן אויסגעזאָגט אויפן רב נישט-געשטויגענע זאָכן;*) די גאַנצע בייזווייליקייט און טיראַניע פון די ראשי-הקהל אויף די צוויי דערמאָנטע אַסיפות, ווי אַזוי זיי האָבן פאַר-תכליוועט קהליש געלט און האָבן דורך דער מחלוקת חרוב געמאַכט דעם וואוילשטאַנד פון דער קהילה — דאָס אַלץ איז געוואָרן אויפגע-קלערט און באַשטעטיקט דורך באַגלייבטע עדות.

„און מיר, דער אונטערגעזעצטער בית-דין — שרייבן ווייטער די רבנים אין זייער אויספירלעכן דין-וחשבון — האָבן אַליין איינגעזען, אַז דאָס איז אמת, אַז זיי טוען אַלץ מיט אַפּאַרעריי, כדי צו בלייבן אין זייער תקיפות און מאַכט קעגן דעם רב דעם גאון און צו צעשטערן דעם מעמד און מצב פון דער קהילה, וועדליק מיר האָבן געהערט פון באַ-וואָסטע מענטשן, וואָס זיינען ראוי עדות צו זאָגן, אַז דער קהל איז זיך באַגאַנגען דאָס יאָר מיט אַכזריות קעגן אַלע מענטשן פון דער הייליקער קהילה, און זיי האָבן געמאַכט אַ בונד פון פעלשונג און האָבן אַנגעהויבן אַ גרויסע מחלוקת מיט דעם רב דעם גאון, און עס איז גע-קומען צו אַ חילול-השם פאַר די פרעמדע גרויסע שרים, און חוץ דעם וואָס זיי האָבן געטאָן קעגן דעם רב דעם גאון, וועדליק עס איז באַוואָסט גאָר דער וועלט זייער גרויסע פאַרשייטקייט, האָבן זיי נאָך איינגווייליק געבאַלעבאַטעוועט (הויז עבדין דינא לנפשיהו) אַן צו וויסן דעם דין פון דער תורה און אַן דעם וויסן פון דעם דוכס יר"ה, וועדליק עס זיינען פאַראַן אויף אַלע גביות-עדות, און זייערע לעצטע מעשים באַווייזן אויף זייער אָנהויב, וואָרעם זיי זיינען נאָך אַלץ איינגעקעשנט און פטרן דאָס געלט פון דער קהילה, ווי זיי האָבן זיך צוגעגרייט פון פאַראַיאָרן.“

און טאַקע, די פאַראַיאָריקע קהלשע תקיפים, בראש מיט פּרץ ב"ר אברהם, אַבערע ב"ר זאב און משה סלוצקער „זיינען נאָך אַלץ געווען איינגעקעשנט.“ זיי האָבן נאָך ניט געהאַלטן דעם ענין פאַר פאַרשפּילט און זיינען געווען זיכער, אַז זיי וועט געראַטן ווידער צו פאַרכאַפּן די ממשלה, זיי האָבן געפאַדערט פון די ראשי-הקהל, וואָס זיינען אויסגע-קליבן געוואָרן אויף דער אַסיפה אין בית-המדרש, אַז זיי זאָלן זיך שטעלן פאַר דער קאָמיסיע צו משפטן זיך מיט זיי וועגן דער קלפי, ווייל זיי האָבן געטענהט, אַז די קלפי איז ניט דורכגעגאַנגען כשר, נאָר זי איז געמאַכט געוואָרן דורך פאַלשקייט און צוואַנג. דער ניי אויסגע-קליבענער קהל האָט געענטפערט: „אויב איר האָט טענות קעגן אונדז, לאַמיר גיין פריער צו אַ יידישן דין-תורה, און ניט צו אַ משפט פון גוים.“ אַבער די תקיפים האָבן דערויף ניט מסכים געווען, ווייל די קאָמיסאַרן, וואָס זיינען געזעסן אין דער קאָמיסיע, זיינען געווען גוט אויפגעטראָגן מיט זיי, און זיי זיינען געווען זיכער, אַז זיי וועלן טאָן לויט זייער פאַרלאַנג. און ווי אַזוי די דאָזיקע „גערעכטע שופטים“ פון דער קאָמיסיע האָבן זיך אויפגעפירט און וואָס פאַר אַ יושרדיקן פסק זיי האָבן אַרויסגעטראָגן, וועלן מיר דערגיין פון דער גבית-עדות פון דעם גביר יוסף בר' אליהו פעסעלעס. איידער ער איז אַוועק, זיבן טעג אין חודש אייר, צו דער קאָמיסיע, כדי זיך צו שטעלן צום משפט פון וועגן זיין שווער דעם רב, איז ער געקומען צו די דריי פרעמדע

רבנים און האָט צו זיי געזאָגט בזה הלשון: „...זיי (דער פּאַראַיאַריקער קהל) האָבן זיך געשטעלט מיט תקיפות קעגן מיין שווער דעם גאון און קעגן די ראשי־הקהל, וואָס זיינען אויסגעקליבן געוואָרן אין כשרות חול־המועד פסח תקמ"ה, וואָס איך בין אויך איינער פון די דאָזיקע ראָשים. און זיי האָבן געשיקט אַ „פּאַזיוו“ (לאַדצעטל) פון די קאָמיסאַרן, מיר זאָלן זיך שטעלן צום משפט מיט זיי פאַר דער קאָמיסיע מכוח דער קלפי און האָבן אונדז מיט קיין שום התראה ניט אויפגעפּאָדערט, מיר זאָלן זיך שטעלן מיט זיי צו אַ (יידישן) דינ־תורה מכוח די קלפי. פאַר־קערט, מיר, די ראשי־הקהל פון חול־המועד פסח, האָבן זיי אָנגעזאָגט, אַז מיר וועלן זיך שטעלן צו אַ דינ־תורה פון וועגן דער קלפי; נאָר זיי האָבן ניט געוואָלט הערן און האָבן זיך איינגעשפּאַרט און האָבן געזאָגט, אַז דער דאָזיקער משפט מוז זיין דווקא פאַר די קאָמיסאַרן, ווייל זיי זיינען געווען זיכער אין די קאָמיסאַרן, אַז זיי וועלן משפטן לויט זייער ווילן, ווי עס באַוויינט דער סוף; און נאָך אין געריכט־שטוב האָבן איך זיי געוואָרנט, אַז מיר זאָלן זיך שטעלן צו אַ דינ־תורה פון וועגן דער קלפי... און זיי האָבן זיך פאַרעקשנט און האָבן ניט געוואָלט הערן... און איצט בין איך מוסר מודעה פאַר אייך דיינים: אפשר וועל איך זיין געצוואונגען דורך די דערמאָנטע קאָמיסאַרן אַדער דורך אַן אַנדער אַדון (צו זאָגן), אַז איך בין מרוצה זיך צו משפטן פאַר זיי, אַדער אַז איך בין מוחל אויף מיין פאַרשעמונג ח"ו, אויף מיינע הוצאות, אַדער אויף דער פאַרשעמונג פון מיין שווער דעם גאון, אַדער אויב איך וועל אפשר געבן חס־שלום מיין אונטערשריפט, אַדער אַ גאַנצן שטר־חוב... אין דער קאַנצעלאַריע, אַדער אַז איך וועל זיי געבן אַ פולע באַפרייאונג סיי אין יידישן בית־דין און סיי להבדיל אין געריכט פון די אומות־העולם, אַדער אפשר וועל איך מאַכן אַ פשרה מיט די דאָזיקע קעגנער, אַדער מיט וואָסער עס איז מענטש סיי אַ ייד סיי אַן ערל, סיי אין יידישער שריפט און סיי אין פּוילישער שריפט, און אַפילו ווען עס וועט שטיין געשריבן אין דעם פשרה־כתב, אַז איך בין מבטל... אויפן שטייגער ווי מען איז מבטל אַזױװ, אַדער עס וועט שטיין געשריבן בקגא"ס (בקנין גמור אגב סודר) און אויף וואָסער לשון און יפוי־כוח, אַז עס זאָל זיין גילטיק מבטל צו זיין די דאָזיקע מודעה פון אַלץ, וואָס דאָס מויל און אַזוי ווייטער, און אויך מיט אַ שבועה און מיט אַ האַרבן חרם, — וועל איך דאָס אין האַרצן מבטל זיין לויטן דיין פון דער תורה, וואָרעם אַלץ איז לחלוטין געצוואונגען מחמת פחד פאַר די אַדונים דורך דער ווירקונג פון די דאָזיקע קעגנער, וואָס באַגייען זיך מיט גרויס אַכזריות קעגן מיין שווער דעם גאון, און די זאָך איז אויך נוגע צו דער גאַנצער

קהילה און צו כלל ישראל, און בפרט פאר א מענטשן ווי איך איז דא גענוג בזיון און פארדראָס.

די פאראַיאַריקע ראשי־הקהל האָבן ניט אומזיסט אויסגעשטעלט אויף די קאָמיסאַרן, אַז זיי וועלן טאָן לויט זייער ווילן, אין דעם זעלבליקן טאָג, זיבן טעג אין אייר, איז אַרויס דער פסק פון דער קאָמיסיע, אַז די וואָלן, וואָס זיינען פאָרגעקומען חוץ־המועד פסח, ווערן אָפגעשאַפט, און עס איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ באַפעל, אַז מאָרגן זאָל מען מאַכן אַ נייע קלפי מיט נייע בוררים, און עס זאָל באַשטראַפט ווערן מיט אַ האַרבער שטראַף (טויזנט רויטע רענדלעך) איטלעכער, וואָס וועט דעם פסק ניט פאָלגן און וועט ניט לאָזן מאַכן די קלפי מאָרגן. אויך איטלעכער, וואָס וועט פאָדערן פון די פאראַיאַריקע ראשי־הקהל, אַז זיי זאָלן גיין צו אים מיט אַ דין־תורה „סיי דאָ אַדער אין אַן אַנדער קהילה“, וועט אויך באַשטראַפט ווערן מיט געלט־שטראַף און מיט פעסטונג.

אויף מאָרגן האָט מען געמאַכט אַ נייע קלפי לויטן פסק, און דאָס מאָל האָט די פאראַיאַריקע ראשי־הקהל און זייער צד זיך איינגעגעבן צו באַזיגן זייערע קעגנער, און זיי זיינען ווידער אויסגעקליבן געוואָרן. נאָך דעם ווי די תקיפים זיינען ווידער געווען אויפן פערד, זיינען צו זיי געקומען חשובע לייט רודפי־שלומניקעס און האָבן זיי געבעטן, זיי זאָלן קומען צו אַן אויסגלייך מיטן רב און זאָלן מיט אים מאַכן שלום, כדי „עס זאָל ניט קומען צו אַ גרויסער און אויסטערלישער מחלוקת און צו גרויסע הוצאות, און דורך דעם וועט חס־שלום צעשטערט ווערן דער מעמד און מצב פון דער „קהילה“. אָבער די תקיפים האָבן זיך אַרויס־געמאַכט פון דעם פאָרשלאָג, און איטלעכס מאָל האָבן זיי צוגעגעבן אַלץ נייע פונקטן אין די תנאים מיטן רב, וואָס ער האָט זיי ניט געקאָנט אָננעמען. און אַז די סלוצקער דיינים האָבן זיי אויפגעפאָדערט צו קו־מען קיין סלוצק זיך צו משפטן מיטן רב לויט די תקנות פון דעם ועד־המדינה, האָבן די קעגנער געענטפערט, אַז זיי זיינען מסכים זיך צו שטעלן צו אַ דין־תורה מיטן רב, אָבער ניט אין סלוצק, נאָר אין געש־ווי, וואָס איז געווען די רעזידענץ פון דעם וואַיעוואַדע ראַדזיוויל. קיין סלוצק וועלן מיר פאָרן צום משפט — האָבן די תקיפים געטענהט מיט חוזק — נאָר „באם אַז איר האָט איין אַרדאָנאַנס מאדוננו הדוכס יר״ה, אַז איין משפט זאָל זיין דווקא מק״ק סלוצק. אַזואַ וויישט (ווייזט) אונז דעם אַרדינגן, זיינן מיר מוכן לקיים תוקף הארדינגן“.

אין דער זעלבליקער צייט האָבן די תקיפים געשיקט זייערע שלוחים צום הויף פון „אונדזער האַר דעם דוכס יר״ה“, וואָס דאָרט האָבן זיי געהאַט אַ צד צווישן דעם פירשטס באַאַמטע און בעלי־יועצים. און סוף־כל־סוף האָבן זיי זייערס אויסגעפירט: דעם 29טן נאָוועמבער

1785 איז אַרויס אַ דעקרעט פון פירשט ראָדזיוויל, אַז פון היינט און ווייטער ווערט דער רב ר' שמואל בן אַביגדור אָפּגעזאָגט פון דער ווילנער רבנות (*).

.6

אַבער מיט דעם האָט די מחלוקת זיך נאָך ניט געענדיקט. פאַר־קערט, ערשט איצט האָט זי זיך רעכט צעפלאַקערט. אויף ר' שמואלס צד זיינען געשטאַנען ניט נאָר זיינע גוטע פריינד און מקורבים, ניערט אויך אַ סך מענטשן פון דעם המון (פּאָספּולסטוואַ), וואָס האָבן שוין מער קיין כוח ניט געהאַט אַריבערצוטראַגן די טיראַניע פון די קהלשע תקיפּים און האָבן געקרעכצט אונטער דער משא פון די פּאָדאַטקעס, וואָס האָבן זיך געמערט בעת דער מחלוקת דורך דער שולד פון די ראשי־הקהל. די מחלוקת האָט זיך ניט באַגרענעצט בלויז מיט דער יידי־שער קהילה אין ווילנע, אויך די „שרי המדינה האָבן זיך צעטיילט“, איינע האָבן געשטיצט איין צד און די צווייטע — דעם אַנדער צד. בעת דער פירשט וואַיעוואַדע האָט אונטערגעהאַלטן די ראשי־הקהל און האָט געטאָן אַלץ, וואָס זיי האָבן ביי אים געבעטן, איז דער ביסקופ גראַף מאַסאַלסקי געשטאַנען אויפן צד פון רב און האָט געשטיצט זיינע גוטע פריינד און באַשיצער (*).

די שטאַט ווילנע און אירע פאַרשטעט זיינען דעמאָלט געווען איינ־געטיילט אין צוויי יוריסדיקציעס. איין יוריסדיקציע איז געשטאַנען אונטער דער מאַכט פון דעם ביסקופ און איינע — אונטער דער ממשלה פון וואַיעוואַדע. האָבן דעם רבס אָנהענגער, וואָס האָבן געוואוינט אין דער וואַיעוואַדישער יוריסדיקציע, געהאַט אויסצושטיין רדיפות פון דעם וואַיעוואַדעס באַאַמטע און זיינען געווען געצוואונגען „עוקר דירה צו זיין“ און אַריבערצוקלייבן זיך אין דער יוריסדיקציע פון ביסקופ, און דאָס אייגענע פאַרקערט. ווער עס האָט דאָס ניט באַוויזן צו טאָן, פלעגן די מענטשן פון דעם צד שכנגד דורך פאַרשיידענע בלבולים דער־גיין אים די יאָרן; מען האָט אים אַריינגעזעצט אין תפיסה און אַנגע־טאָן כלערליי נגישות. דער רב ר' שמואל גופא האָט זיך אַרויסגעכאַפּט אין פאַרשטאַט אַנטאַקאַליע, וואָס איז געווען דעם ביסקופס יוריסדיק־ציע, ווייל אין שטאַט האָט ער מורא געהאַט צו בלייבן (*).

סוף 1785 — נאָך דעם ווי עס איז אַרויס דעם פירשט ראָדזיווילס דעקרעט, אַז ר' שמואל ווערט אַראַפּגעזעצט פון דער כסא־הרבנות — האָט זיך געשטעלט בראש פון די קעגנער פון די קהלשע תקיפּים אַן ענערגישער מענטש — אַ געוויסער שמעון בן זאב (שיימעל וואולפאָ־וויטש), און מיט אים נאָך צוויי מענטשן, תנחום בר' פנחס און יצחק

בר' ליב. זיי זיינען געוואָרן די פירערס פון דעם „המון“, וואָס האָבן אונטערגענומען אַ פאַרביסענעם קאַמף קעגן דער טיראַניע פון די דעה־זאַגערס אין קהל־שטיבל. זיי האָבן געחתמעט און אַוועקגעשיקט קלאַג־שריפטן צו דער צענטראַלער רעגירונג, וואו זיי גיסן אויס זייער בייטער האַרץ אויף די עוולות פון די קהלשע תקיפים, וואָס דריקן און שטיקן אָן רחמנות די אַרעמע לייט. אין די דאָזיקע קלאַג־שריפטן געפינען מיר אַ שרעקלעך בילד פון דער קאַרופּציע, וואָס האָט געהערשט אין קהל־שטיבל דורך דער שולד פון די פירערס און ראשי־הקהל (*). די קהלשע תקיפים — באַקלאַגן זיך די פירשפרעכער פון „המון“ — האָבן מחמת גרויס שנאה צום רב, וואָס האָט זיך איינגעשטעלט פאַרן המון, און מחמת זייער גלוסט נאָך געלט און נצחון אויסגעליידיקט די קהלשע קאַסע, און די חובות זיינען אויסגעוואַקסן ניט צו דערטראַגן. דערביי דערציילן זיי אייניקע אינטערעסאַנטע פרטים: די ראשי־הקהל האָבן אַנטליען אין קעניגסבערג די גוואַלדיקע סומע פון 140 טויזנט גילדן, פון די באַזיליאַנער מאַנאַכן — 10 טויזנט, פון דעם דאָקטאָר כמיעלסקי — אויך 10 טויזנט, פון ד״ר קלאַץ — 20 טויזנט; דער מעקלער אַבעל, וואָס איז געווען דער פאַרמיטלער צווישן דעם דאָזיקן דאָקטאָר און צווישן די ראשי־הקהל, האָט געקראָגן פאַר מעקלעריי אַליין 1600 גילדן, אַזױו און אַזױו. און אַלץ דורך פאַלשקייט און אַפּנאַרעריי, — באַקלאַגן זיך די שרייבערס פון דער קלאַג־שריפט, — מען האָט גע־חתמעט אין נאָמען פון קהל אויף וועקסלען אָן אַ נאָמען און אַ טער־מין (וועקסלאוו נאָ אַקאָזיציעליאַ), און די דאָזיקע וועקסלען האָבן צווישן זיך צעטיילט די קהלשע תקיפים. בכדי צו דעקן אָט די גוואַלדיקע הוצאות, האָט מען אַרױפּגעלייגט אָן אַ שיעור אַפּצאַלן, און דאָס פאַלק קרעכצט אונטער זייער משא. (*).

אין די דאָזיקע קלאַג־שריפטן געפינען מיר נאָך איין זייער אינ־טערעסאַנטן פרט, וואָס איז פון קיין אַנדער אָרט ניט באַוואוסט און וואָס איז עד היום נאָך ניט אויפגעקלערט.

אין דער קלאַג־שריפט, וואָס איז אַרויסגעשיקט געוואָרן דעם 23טן פעברואר 1786 דורך שמעון וואולפאָוויטשעס אַנהענגער, וואָס וואוינען אין דעם ביסקופס יוריסדיקציע, וואָס דאַרטן האָבן זיי זיך אויסבאַהאַלטן פאַר די קהלשע תקיפים, ווערט צווישן אַנדערע עוולות פון די ראשי־הקהל דערציילט אַזאַ מעשה: „זיי (די ראשי־הקהל) האָבן געגעבן יאָר־ערלעך צו אליהו בן זלמן, וואָס ווערט אַנגערופן פאַר־טריאַרד“ אָדער אין יידיש „חסיד“, 1400 גילדן, און גיבן אים אויך אַ סך מתנות און אַ פיינע דירה. זיי האָבן אים אויך באַפרייט פון אַלע אַפ־צאַלן“ (*). עטלעכע מאָל דערמאָנען די שרייבערס פון דער קלאַג־שריפט

דעם נאָמען „אליהו בן זלמן“, וואָס ווערט אָנגערופן „פּאַטריאַרך“, אַז ער „באַקומט מיט אומרעכט אַ היפּשן סכּוּם פּון דער קהלשער קאַסע און איז פּריי פּון צו צאָלן קאַפּשטייער און אַלע מינים אַפּצאַלן, וואָס דער איבעריקער המון קרעכצט אונטער זיי“ (*).

אַט דער ר' אליהו בן זלמן איז דאָך ניט קיין אַנדערער ווי דער ווילנער גאון, וואָס אַלע זיינע בני־דור האָבן אים געהאַלטן פאַר אַ היי־ליקן. איז דאָס אַ גרויסער חידוש, ווי אַזוי פאַרשטייער פּון דער „פּאַ־ספּולסטוואַ“, דאָס הייסט פּון אַ גרויסן טייל פּון דער יידישער קהילה, האָבן זיך איינגעשטעלט צו רעדן אַזוי מיט אַ ווינציק אויסבאַהאַלטענער שנאה קעגן אַזאַ מאַן, וואָס איז געווען אַלעמען באַקאַנט ווי אַ נחבה אל הכלים, איז געזעסן איינגעשלאָסן ביי זיך, איז טאָג ווי נאַכט געווען אַריינגעטאָן אין לערנען און האָט אין וועלטזאַכן זיך ניט אַריינגע־מישט. ניט אַנדערש, אַז דאָ מוז שטעקן די האַנט פּון די חסידים. מען מעג משער זיין, אַז בעת דער דאָזיקער מחלוקת, ווען די ווילנער קהילה איז צעשפּאַלטן געוואָרן אויף צוויי קעגנערישע פּאַרטייען, האָבן די חסידים געפונען די געלעגנהייט צו זאָגן זייער וואָרט. די גרופּע חסידים אין ווילנע איז געווען קליין און שטענדיק אַ גערודפּטע; אין דער פּירונג פּון דער קהילה האָבן זיי קיין חלק ניט געהאַט, די קהלשע תקיפים האָבן זיי שטאַרק צוגעדריקט און האָבן דאָס געבראַכט דערצו, אַז דער ווילנער גאון איז געוואָרן דער ערגסטער שונא פּון די חסידים, אַזוי אַז ער האָט אין זיין גרויסן פּאַנאַטיזם אויסגערופּן: „אויב איך וואָלט געהאַט רשות צו משפּטן, וואָלט איך זיי געמשפּט, אַזוי ווי אליהו הנביא האָט געמשפּט די כּוהנים פּון בעל“. אין יאָר תקל"ב (1772) איז, ווי באַקאַנט, אויסגערופּן געוואָרן אין ווילנער שול דער „גרויסער חרם“ קעגן די חסידים, און אין חודש אב תקמ"א איז ווידער אַמאַל אויסגערופּן געוואָרן, אַז עס האָבן זיך אויפגעוועקט די „אלופי רוזני נגידי קציני“ פּון ווילנער קהל „בצירוף מיטן גאון דעם אב־בית־דין יצ"ו און בצירוף מיטן גאון דעם חסיד יצ"ר...“ און האָבן זיך גע־שטאַרקט אונטערצוהאַלטן אונדזער הייליקע תּורה און אויסצואוואַרצלען די דערנער פּון וויינגארטן פּון דער יידישער עדה און האָבן באַנייט דעם דערמאַנטן חרם אויף איטלעכען אַרט, וואו עס זיינען פאַראַן חברותות פּון די דאָזיקע מענטשן און פּון די, וואָס פירן זיך אויף לויט זייערע מעשים און פּירעכצן" (*).

אמת, דער חרם איז באַנייט געוואָרן, וועדליק מיר זעען אויך „בצירוף מיטן אב־בית־דין“, דאָס הייסט דעם רב ר' שמואל, אָבער ניט ער איז געווען דער אָנפירער אין דעם קאַמף קעגן די חסידים, זייערט „דער גאון דער חסיד“, דער גרויסער פּאַנאַטיקער. און אַז עס

האָט זיך צעפלאַקערט די מלחמה אין דער ווילנער קהילה, און דער „המונ׳״ האָט זיך געשטעלט צוזאַמען מיט ר׳ שמואלן און זיינע אָנהענגער קעגן די ראַשי־הקהל, זיינען קענטיק אויך די חסידים צוגעשטאַנען צו די קעגנער פון די קהלשע תקיפים, און זייער שונאַה צו זייער גרויסן קעגנער אַנטפלעקט זיך דאָ אין דער אויבן דערמאָנטער קלאַגשריפט. און אין דעם פּרט איז דאָ אַן אָנהאַלט משער צו זיין, אַז עס איז פאַראַן אַ שטיק אמת אין דער מסורה, וואָס עס דערציילן אַלטע ווילנער, אַז אין יאָר תקמ״ח, בעת עס איז געשטאַרבן ר׳ שלמה־זלמן וואַלאַזשינער (וואָס איז געווען באַוואוסט אונטערן נאָמען ר׳ זלמעלע), איז דער ווילנער גאון געווען איינגעשפּאַרט אין ווילנער תּפּיסה און איז דאָרט אַפּגעזעסן זעקס וואַכן *). עס איז אַ שאַד, וואָס אין אונדזער פּנקס האָבן מיר ניט געפונען קיין איין פאַרצייעניש, וואָס זאָל קאָנען אויפֿ־קלערן אַט די פּראַגע.

שמואל וואולפּאָוויטש (שימל וואולפּס) און זיין צד האָבן געוואוסט אויף קלאַר, אַז זייערע קעגנער די תקיפים, וואָס דער וואַיעוואָדע ראַדזיוויל האַלט זיי אונטער, וועלן רודפן זיי אַן רחמנות, דעריבער האָבן זיי אָנהויב 1786 זיך געווענדט צום קיניג סטאַניסלאָו אויגוסט מיט אַ בקשה, ער זאָל זיי אַרויסגעבן אַן „אייזערנעם שוץ־בריוו״ (ליסט זשעליאָני). וואָס זאָל זיי באַשיצן קעגן זייערע טיראַנישע קעגנער. און דעם 19טן יולי 1786 איז אַרויס אַ באַפעל מיטן קיניגס שטעמפל, אַז עס זאָל געגעבן ווערן אַ שוץ־בריוו „צו די באַקרעפטיקטע באַפּול־מעכטיקטע פון דער געמיינדע און פון דעם גאַנצן ייִדישן המון, וואָס וואוינען אין דער הויפּט־שטאָט ווילנע, *). מחמת „די פירער פון קהל האָבן קיין גלייכן ניט צו זיך לויט זייער טיראַניע און עוולות, און דאָס פאַלק ליידיט שוין זינט אַ צייט לאַנג אונטערטעניק פון זייער ווילדווילן און פון זייער שווערן יאָך, וויל די גערודפּטע און אונ־טערגעדריקטע האָבן מורא פאַר זייערע אונטערדריקער און שרעקן זיך פאַר זייער שטאַרקער האַנט; און די טיראַנען האָבן אַרויפּגעלייגט אַ שווערן יאָך אויפן פאַלק, האָבן אָנגעטאַן פיל חורבנות און צעשטע־רונגען אין דער קהילה, האָבן אָנגעלאָדן שטייערן און פאַדאַטקעס, וואָס וואַקסן פון טאָג צו טאָג, אַזוי אַז מען קען שוין ניט אויסהאַלטן; ביים אויפּמאַנען די שטייערן טרייבן זיי און דריקן, ווייסן פון קיין רחמנות ניט און די וואָס שטעלן זיך אַנטקעגן רודפן זיי ביז לעצט, זיי קאָנפּיסירן זייער אייגנס אַדער זעצן זיי אַריין אין תּפּיסה, און עס איז ניטאָ קיין ראַטונעק און קיין העלפּער״. דעריבער — שטייט וויי־טער אין דעם דעקרעט — „האָט דער קיניג מיט זיין גרויס גענאָד באַשלאָסן און באַשטימט, אַז די פירער פון ווילנער קהל, סיי זיי אַליין

און סיי זייערע באפולמעכטיקטע, זאלן זיך ניט דערוועגן און ניט אונ-
טערשטיין צו טאן עוולות און גוואלד-מעשים, צו פטרן און אויסצו-
געבן מיט אונטערדריקונג און ניט מיטן גוטן ווילן די הכנסות פון דער
קהילה, צו רודפן וועמען עס איז, צו באשטראפן מיט מלקות, צו שלאגן,
צו זעצן אין תפיסה און נאך אזעלכע זאכן (*). און ווער עס וועט עובר
זיין אויף דעם באפעל — וועט באשטראפט ווערן לויט די געזעצן פון
דער רעגירונג און לויט דעם רעכט פון קיניג" (*).

אבער אין יענע צייטן האט דער פוילישער קיניג שוין גאר
וויניציק מאכט געהאט; איטלעכער מאגנאט און שררה האט זיך געטאן
אין לאנד אלץ, וואס אים איז געפעלן געווען. אט דער „אייזערנער
בריוו" איז געווען ניט מער ווי א שטיק שערבל און איז שימל וואול-
פאוויטשן מיט זיין פארטיי ניט געווען בכוח צו באשיצן, לויטן בא-
פעל פון די ראשי-הקהל האט מען שימעלען אריינגעשריבן אין „שווארצן
פנקס" און מען האט אין שול ניט געוואלט אים געבן קיין כיבודים. (*
און די קהלשע תקיפים האבן זיך ניט בארואיקט, ביז זיי האבן 21 טעג
אין אלול תקמ"ו ארויסגעטראגן אזא החלטה:

„מיר, די אויסדערוויילטע פירער האבן דערזען, אז עס זיינען
אויפגעשטאנען מוסרים נחותי-דרגאניקעס, דאס זיינען שמעון בר
וואלאף, תנחום בר מנחם, יצחק בן ליב און פירן מחלוקתן מיט די
ראשים פון קהל אין די ניטיידישע געריכטן און רופן זיך און מיטן
נאמען פלייעפטעננין (*). פון דעם המון (אין טעקסט שטייט פארגרייזט:
„הגאון"), דעריבער האבן מיר באשטימט אויסצוקלייבן פון אונדז
צוויי מענטשן, יחזקאל בה"ר ליב און מורנו ר' אבעלע במ"ה מנשה,
זיי זאלן פאר אונדז, די אונטן געחתמעטע, שטיין פאר דער סקארבאווע
קאמיסיע און די אסעסארן צו טענהן קעגן זיי, אז מיר זיינען מיט זיי
ניט מסכים און ניט מרוצה מיט דער מחלוקת קעגן די דערמאנטע
ראשי-הקהל. פארקערט, אלע הוצאות וואס די פירער האבן אויסגעגעבן,
איז אלץ געווען צום וואויל פון כללי-ישראל פון אונדזער קהילה יצ"ו
און צו שטארקן אונדזער אמונה, און עס איז געגעבן פון אונדז די
דאזיקע מענטשן דער כוח, אז זיי זאלן טאן, וואס זייער גוט הארץ
וועט וועלן, בכדי ארויסצוראטעווען די פירער פון זייערע לעסטערער,
וואס האבן אפגעמסרט פאר דער קאמיסיע אויף זיי, און חלילה אז מיר
זאלן געבן די מעגלעכקייט יענע, וואס וועלן צעשטערן און איבערבייטן
דעם מצב פון דער קהילה, וואס איז איינגעשטעלט פון שטענדיק אן,
און אויסצואווארצלען אלע פריערדיקע תקנות, וואס זיינען געמאכט
געווארן צו שטארקן אונדזער גרויסע אמונה" (*).

געחתמעט זיך האָבן אָן ערך צוויי הונדערט באַלעבאָטיים פֿון די אָנהענגער פֿון די קהלשע תקיפֿים.

און טאַקע אָט די צוויי אויסגעקליבענע „האַבן געטאָן, וואָס זייער גוט האַרץ האָט געוואָלט, בכדי צו ראַטעווען די פֿירער פֿון זייערע לעסטערער“; זיי זיינען דאָך געווען אָנגענומען אין דעם פֿירשטם הויף. עס האָט לאַנג ניט געדויערט און שימל וואַלפֿאַוויטשן האָט מען גע- כאַפט, געשמידט אין קייטן און אַריינגעזעצט אין דעם פֿירשטם פעסטונג אין נעשוויז (אין יאָר 1788). דאָרט איז ער געזעסן אויף שווערער אַרבעט אַ צוויי יאָר. אַבער אָט דער דרייטער מאָן האָט אַפֿילו אין פעסטונג זיך ניט דערשראָקן פֿאַר זיינע שונאים און האָט ווייטער געפֿירט זיין קאַמף. אין דעם זעלביקן יאָר האָט זיך צונויפֿגעקליבן דער לעצטער פֿוילישער סיים, וואָס איז באַוואוסט אין דער געשיכטע אונט- טערן נאַמען „פֿיר-יאָריקער סיים“. צווישן די רעפֿארמען, וואָס אָט דער סיים האָט געוואָלט אַריינפֿירן אין דער מלוכה-אַרדענונג, זיינען אויך געווען פֿראַיעקטן ווי אַזוי צו רעפֿארמירן דעם לעבן-שטייגער פֿון די יידן. אויך „דער נעשוויזער תּופֿס“ האָט אַריינגעשיקט אין סיים אַן אויספֿירלעכן מעמאָראַנדום אין פֿויליש אונטערן נאַמען: ??

אין דעם דאָזיקן מעמאָראַנדום לאָזט דער שרייבער אויס גאָר זיין ביטער האַרץ צו דער הערשאַפט פֿון קהל און צום פֿיר פֿון די פֿרנסים; ער „רעכנט אויס אַלע די פעלערן, וואָס זיי מאַכן, און גיט עצות, ווי אַזוי אויסצובעסערן דעם געפֿאַלענעם מעמד, דורך דעם וואָס מען וועט אַפֿשאַפֿן דעם אַמט פֿון די פֿרנסים און מען וועט איבער- געבן די פֿאַרוואַלטונג פֿון די יידן אין רשות פֿון דער אַלגעמיינער מלוכה-פֿאַרוואַלטונג, כדי די יידן זאָלן ניט זיין אַפֿגעשיידט פֿון די פעלקער, וואָס צווישן זיי וואוינען זיי“ (*).

און דער „נעשוויזער תּופֿס“ האָט טאַקע געפֿונען אָנהענגער צווישן די פֿוילישע אַדללייט, דעפּוטאַטן פֿון סיים, ווי טאַדעאָש טשאַצקי, מאַצעיי בוטרימאַוויטש א״אָנד; די אַלע, וואָס האָבן זיך פֿאַרנומען מיטן געדאַנק אַריינצופֿירן רעפֿארמען אין יידישן לעבן, זיינען געקומען צום אויספֿיר, אַז מען באַדאַרף אָפֿנעמען ביים קהל דאָס רעכט אויפֿצומאַנען שטייערן און צו האָבן אַ דעה אין געריכטלעכע ענינים.

אין יענער צייט איז די מחלוקת אין ווילנער קהילה שטילער גע- וואָרן. שימל וואַלפֿאַוויטש איז געזעסן אין תּפיסה, דער רב ר' שמואל איז שוין געווען אַן אַלטער מאַן, און אויך די ראשי-קהל האָבן אַפֿ- געלאָזן פֿון זייער תקיפות — עס האָט ביי זיי שוין ניט געקלעקט מער קיין כּוח אַריבערצוטראַגן אַלע טרדוּת פֿון די פֿראַצעסן אַן אַ סוף, די

קהלשע קאסע איז געווען ליידיק, און חובות זיינען געווען איבערן קאפ. אין דעם פרט איז אינטערעסאנט אַ פאַרצייכעניש אין פּנס פּון ט' תמוז תק"ז: „די שלוחים, וואָס וועלן פאַרן קיין וואַרשע צוליב די ענינים פון דער קהילה, * זיינען מחויב צו בעטן צווישן די איבעריקע בקשות... אַז יענע פּערזאָנען, וואָס זיינען געווען ראשים און מנהיגים אין פאַרשיידענע יאָרן, וואָס האָבן געחַתמעט זייערע נעמען אויף וועקסלען, זאָלן זיי אויפקלערן, אַז פאַר יענער סומע פון דער הלואה, וואָס זיי האָבן געליען, האָבן זיי געסילוקט אַלטע חובות פון קהל, וואָס קומען ניט פון דער באַוואוסטער מחלוקת. און ווידער זאָלן זיי פועלן, אַז די גרויסע סומע, וואָס עס קומט אין קעניגסבערג אויף אַ וועקסל אונטער דער חתימה פון איינציקע פּערזאָנען, אַז די דאָזיקע חובות, דאָס הייסט וואָס זיי האָבן זיך געחַתמעט אויפן דער־מאַנטן וועקסל און דער חוב פון קעניגסבערג — זאָל דאָס אַלץ גע־סילוקט ווערן דווקא פון דער קאסע פון די פּרעווענטיון פון קהל, און אַלע די געחַתמעטע זאָלן זיין פטור פון צו צאָלן עפעס פון אַלע דער־מאַנטע חובות“.

אויך מיטן אַלטן רב איז מען סוף־כל־סוף געקומען צו אַ פּשרה אין חשון תּקנ"א (1791). „מחמת די אַלע צרות, וואָס ער איז אויסגע־שטאַנען, ווייל מען האָט ביי אים צוגענומען דעם כתב הרבנות“, איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז „ווייל ער וועט לעבן, זאָל אים געגעבן ווערן 54 גילדן שכירות“ און אויך „צען רויטע רענדלעך אויף אַ דירה“. „ווידער זיינען די פירער געקומען צו אַ הסכם, אַז ווען עס וועט קומען די צייט פון דעם דערמאַנטן גאון צו גיין אין וועג פון גאָר דער וועלט, דעמאָלט זאָל אויסגעבויט ווערן אַ ציון (אַ מצבה) אויף זיין קבר, ווי אויף אַלע קברים פון די פּריערדיקע גאונים, וואָס האָבן געדינט אין דער רבנות פון אונדזער קהילה“.

און אין צוויי חדשים אַרום, 21 טעג אין טבת, איז דער רב גע־שטאַרבן. מען האָט נאָך אים געזאָגט הספדים, ווי דער מנהג איז, מען האָט טאַקע געשטעלט אויף זיין קבר אַ מצבה, „ווי אויף אַלע קברים פון די גאונים“, און אויף דער מצבה האָט מען אויסגעקריצט שבחים אַן אַ שיעור (דער נוסח פון דער אויפּשריפט איז אַפּגעדרוקט אין „קריה נאמנה“, ז' 132). דעמאָלט האָט דאָס דער קהל אַרויסגעטראָגן די החלטה, אַז מען זאָל אין ווילנע מער ניט אויפּנעמען קיין רב ראשי. ר' שמואל איז בכן געווען דער לעצטער רב (הרב האחרון) אין ווילנע. אָבער אויך די מאַכט פון קהל איז געווען געבראַכן, און די פּרנסים זיינען שוין

צו דער פריערדיקער גדולה ניט געקומען. עס איז געווען די גסיסה־
 צייט פון דער אַלט־פוילישער מלוכה, און אין צוויי יאָר אַרום האָבן
 די גרויסע שכנישע מלוכות אָפּגעריסן שטיקער פון איר לאַנד. דאָס
 גרויספירשטנטום ליטע איז אַרונטער אונטער דער רוסישער מאַכט, און
 אין דער געשיכטע פון די יידישע קהילות אין ליטע הויבט זיך אָן אַ ניי
 קאַפיטל.

(* עס פעלן אַלע הערות צו דעם אַרטיקל.

טעאטער ביי יידן אין דער תקופה פון רענעסאנס

דער רעליגיעזער קולט מיט וואָס עס איז געווען אזוי ענג פאַר-
בונדן דער אַנטיקער און מיטלאַלטערלעכער טעאַטער, האָט יידן
שטאַרק געשטערט אין שאַפן אַ רעליגיעזע דראַמע: דער „לאַ תעשה
לך פסל“ האָט ניט דערלויבט די לירישע דיפיראַמבן זיך אַנטוויקלען
אין קאַנקרעטע פאַרשטעלונגען: דאָס וואָרט האָט זיך ניט געקענט
פאַרוואַנדלען אין מעשים (1). דאָס אייראָפּעאישע יידנטום האָט
דעריבער געקענט האָבן אַ שייכות מיט טעאַטער ערשט דאָן, בעת דער
טעאַטער האָט איבערגעריסן זיין פאַרבינדונג מיט דער קירך און די
וועלטלעכע הומאַניסטישע דראַמע האָט אַרויסגעשטופט די מיראַקל-
שפּילן און מיסטעריען פון מיטלאַלטער. ווי אַ פאַרלויפער פון דער
דאָזיקער עפאָכע מאַכנדיקן שינוי איז געווען דער איטאַליענישער רענע-
סאַנס, וועלכער האָט פּראָקלאַמירט די באַפרייאַונג פון דער מענטש-
לעכער פּערזענלעכקייט פון דעם אַפּוטרופּס פון דער קירך.

בכדי איבערייסן מיט דער סכאַלאַסטיק און אַסקעטיזם פון
מיטלאַלטער, האָט די הומאַניסטישע באַוועגונג פון רענעסאַנס זיך
אַפּגעגעבן מיט שטודירן די קלאַסישע אַלטערטימלעכקייטן, ווייל אין
דער היינטיקער ציוויליזאַציע האָט דער רענעסאַנס דערזען דעם שטאַרקן
כלי-זיין קעגן פאַרגליווערטע, מיטלאַלטערע, טעאַלאַגישע פאַרמען פון
לעבן. די דאָזיקע באַוועגונג האָט געמאַכט אַן איבערקערעניש אין דער
אַנטוויקלונג פון טעאַטער, שאַפנדיק אויף די חורבות פון גייסטלעך-
רעליגיעזע מיסטעריען — די הומאַניסטישע דראַמע. דער אויפקום פון

(1) אין אונדזער אַרבעט וועגן „דער געשיכטע פון יידישן טעאַטער“, וואָס
איז פאַרטיק צום דרוק, ווערט אויספירלעך באַהאַנדלט די פּראָגע, פאַר-
וואָס האָבן זיך די ערשטע זאַמען פון טעאַטראַלישקייט ביי יידן ניט
געקענט פאַרוואַנדלען אין אמתע טעאַטער פאַרשטעלונגען, ווי דאָס איז
געווען ביי די אַלטע גריכן, און בעתן מיטלאַלטער ביי די אייראָפּעאיש
לעקער.

א טעאטער וואָס איז פריי פון דעם קריסטלעך־טעאָלאָגישן צודעק שטעלט מיט זיך פאַר אַ ווענדפונקט אין דער באַציאונג פון די אייראַ־ פעאַישע יידן צו טעאַטראַלישע ספּעקטאַקלען. זינט דעמאָלט ווערן יידן כּהנים אין דעם טעמפל פון מעלפּאָמענע, דער געמין פון טעאָטער.

די מאַטעריעלע און סאָציאַלע לאַגע פון די יידן אין איטאַליע איז ביז דער תקופה פון רעאַקציע, ד. ה. ביז דער צווייטער העלפט פון 16טן י"ה, ווען עס האָט זיך אָנגעהויבן דער קאַמף פון דעם קאַטאָליציזם קעגן רעפּאָרמאַציע — געווען זייער אַ גינסטיקע. אין איטאַליע האָט מען ווייניג געפילט די קלאַסן אונטערשיידן און די השפּעות פון דער אַריסטאָקראַטישער שיכט. דאָס אינטענסיווע פּאָליטישע לעבן אין די באַזונדערע שטעט און רעפּובליקן, דער פּאַרטי־קאַמף, די שאַרפע שינוים אין אינסטיטוציעס און רעגירונגען — האָט גורם געווען דאָס באַזייטיקן פון קלאַסן מחיצות און אַזוי אַרום געשאַפן ברייטע מעגלעכ־ קייטן פאַר דער אַנטוויקלונג פון דער פּערזענלעכקייט. די סעניאָרן און הערשער פון 14טן און 15טן י"ה, אַליין אַפּטמאַל מענטשן אָן יחוס, האָבן געהאַט צו פאַרדאַנקען זייער מאַכט זיך גופּא, זייער טאַלאַנט און ענערגיע. מען האָט זיך גערעכנט ניט אַזוי מיט יחוס אבות, נאָר מיט יחוס עצמו מיט דער וואַגיקער, ניט דורכשניטלעכער אינדיווידואַ־ ליטעט און געזעלשאַפּטלעכע פּערזענלעכקייט גופּא. עס איז דעריבער פאַרשטענדלעך, אַז ביי אַזעלכע תנאים האָבן אויך יידן געהאַט אַ חלק אין דער פּרייהייט, וואָס איז געווען אַ יוצא מן הכלל אין דעם אייראַ־ פעאַישן מיטלאַלטער. זיי האָבן שטודירט נאַטור־וויסנשאַפּטן, אַכטראַנאָמיע, מעדיצין, בפרט דאָס לעצטע. יידישע רופאים זיינען געווען באַרימט אין גאַנץ איטאַליע. על פי רוב פלעגן פויסטן און פירשטן אָנגאַזשירן דאָקטוירים טאַקע פון צווישן די יידן. קריסטלעכע געלערנטע האָבן געפירט אַ פּריינטלעכע קאַרעספּאָנדענץ מיט זייערע יידישע קאַלעגן. צווישן די איטאַליענישע יידן זיינען אויך געווען אַ סך רעפּרעזענטאַנטן פון דער גרויסער פינאַנס וועלט. אין רוים, דער וועלט־שטאָט, האָט די יידישע פינאַנס אַריסטאָקראַטיע געשפּילט אַ גרויסע ראָל. ייזישע סוהרים און באַנקירן זיינען געווען אין קאָנטאַקט מיט די גייסטלעכע און וועלטלעכע פירשטן און זיך באַמיט ניט אַפּשטיין פון זיי וואָס איז שייך, דער יאָגעניש נאָך וואויל־ טאָג און הנאות פון לעבן. די יידישע „גאַלדענע יוגנט“, קינדער פון אַט די דאָזיקע רעפּרעזענטאַנטן פון קאַפיטאַל און מאַכט, האָבן מיט אַ באַזונדערע התמדה געזוכט אַלע תענוגים פון לעבן און זיך באַמיט איבעראַשן מיט דער איבערגעטריבענער אויסגעפּוצקייט און פאַר־

שייטקייט פון טומלדיקע שמחות (2). עס האָבן זיך אָפּגעהיט אַ סך דאָקומענטן וואָס באַשטעטיקן אַז אין דער רוימישער און אַנדערע קהילות האָט מען געפירט אַ פריילעך, זאָרגלאָז לעבן, אַז מען האָט געפראָוועט פריילעכע סעודות, טומלדיקע שפּילן, זיך אָנגעטאָן אין רייכע בגדים און געגעסן טייערע, אויסערגעוויינלעכע שפּיזן (3).

דער ווידערקול וואָס די הומאַניסטישע ריכטונג האָט געפונען אין דער יידישער סביבה קען זייער זייכט אויפגעקלערט ווערן. די דאָזיקע ריכטונג האָט דאָך איבערגעריסן מיטן אַסקעטישן לעבנסקוק פון מיטל־אַלטער, וואָס האָט זיך פרייוויליק אָפּגעזאָגט פון עולם הזה און נסיונות. דאָס הויך קולטורעלע איטאַליענישע יידנטום וואָס האָט געלעבט אונטער דער געבענטשטער השפּעה פון די גייסטיקע ריכטונגען פון די פראַוואַנסאַלישע און שפּאַנישע אמונה־ברידער, האָט באַגריסט די גייסטיקע באַוועגונג, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן אין איטאַליע. זי האָט אויפּמערקזאַם נאַכגעפאַלגט דאָס דערוואַכן פון דער מענטשלעכער פּערזענלעכקייט אין דער קריסטלעכער געזעלשאַפט, וואו עס האָבן שטאַרקער אָנגעהויבן קלינגען די טענער פון עולם הזה. ביסלעכווייז איז רייף געוואָרן דאָס באַוואוסטזיין אַז דאָס לעבן איז ניט קיין זינד. פאַראַלעל מיט דעם הימלישן און טראַנסצעדענטאַלן האָט די וועלט, דער מענטש אָנגעהויבן ווערן דער צענטער פון אינ־טערעס. דאָס איטאַליענישע יידנטום, הגם קליין אין צאָל, האָט אָנגע־הויבן אַקטיוו זיך באַטייליקן אין דער אַנטוויקלונג פון קונסט, וואָס האָט זיך פאַנאָדערגעבליט אין איטאַליע.

באַזונדער חשוב איז געווען דער יידישער אַנטייל אין דער מוזיק. דער באַרימטער פּלעטיסט און קאַמפּאָזיטער, דער ייד דזשאָוואַני מאַריאַ איז געווען דער זיבלינג פון דעם אויפגעקלערטן פּויפסט לעאָן (דזשאָוואַני דעמעדיטשי), ער האָט דעם יידישן קינסטלער געשאַנקען דעם טיטל גראַף און דעם שלאָס ווערוטיני, שפּעטער האָט זיך

(2) אין דער אינטערעסאַנטער סאַטירע „משא גיא חזיון“ פאַשרייבט בנימין בן אברהם פון דער משפּחה ענונים, די יעמאַלטיקע מנהיגים ביי יידן אין איטאַליע. (צום ערשטן מאל געדרוקט אין 1560. אויפּערגעדרוקט אין 1860, אין לעמבערג. זען: צינבערג, „געשיכטע פון דער ליטע-ראַטור ביי יידן“, II, 243—248).

(3) Vogelstein—Rieger: *Geschichte der Juden in Rom*, 1896, 280—285, 307—308.

מאריא באזעצט אין ווענעדיק, און געוואָרן דער הויף פלעטיסט פון דעם דאָזשע. לעאָן האָט געבעטן דעם דאָזשע לאָזן דעם באַרימטן שפּילער קומען אויף אַ קורצע צייט קיין רוים. דער דאָזשע האָט אויסגעפילט די בקשה פון פויפסט, וועלכער האָט אָבער זיך מער ניט געוואָלט שידן מיט זיין ליבלינג. דער ווענעציאַנישער פאַרטערטער אין רוים האָט עטלעכע יאָר שפעטער געשריבן צום דאָזשע, אַז דער ייד דזשאַוואַני מאַריא האָט מיט נאָך דריי מוזיקער געשפילט אויף אַ סעודה ביים פויפסט אַזאָ וואונדערבאַרן קוואַרטעט, אַז דער גאַנצער עולם איז אַריין אין אַן אומבעשרייבלעכן התפעלות. מאַריאָס קאַמפּאָזיציעס האָבן געהאַט אַ שם ווייט איבער די גרענעצן פון איטאַליע. דער מוזיקער האָט געזען פון נירנבערג האָט אין זיין מוזיקאַלישער זאַמלונג, וואָס איז דערשינען אין יאָר 1552, אַפגעדרוקט אַכט קורצע קאַמפּאָזיציעס פון דעם יידישן קאַמפּאָזיטאָר און זעקס טענץ קאַמפּאָזיציעס פאַר אַ פּוטנע (4).

ניט ווייניקער באַרימט איז געווען אַ צווייטער יידישער קינסטלער. ער האָט געהייסן יאַקאָפּאָ (יעקב) סאַנסעקאַנדאָ. דער באַרימטער הומאַניסט באַרטאָזאַרע קאַסטילאַנע, רפאל'ס פריינט, באַשרייבט די חתונה פון לוקרעצי באַרדזשיאָ, וואָס איז פאַרגעקומען אין יאָר 1502. אויף דער דאָזיקער חתונה האָבן זעקס כלי-זמרים געשפילט אַ פידל-קאַנצערט. קאַסטילאַנע דריקט אויס זיין באַוואונדערונג אַלמאי די דאָזיקע קינסטלער האָבן געהאַט די מוט צו שפילן אין דער אַנוועזנהייט פון אַזאָ באַרימטן מייסטער, ווי „אונדזער יאַקאָפּאָ סאַנסעקאַנדאָ“. „ראַפּאַעל“ גופא האָט אים פאַר-איביקט ווי דעם אַפּאַלאָ אויף זיין בילד „פאַרנאַס“. די דאָזיקע קינסטלער זיינען אָבער ווייט ניט געווען קיין יוצא מן הכלל. דזשאַוויין פאַרלאָ אַ לאַמאַצאַ האָט אין זיין ווערק וועגן מאַדעריי, וואָס איז דערשינען אין מילאַן אין יאָר 1584, דערמאַנט זייער אַ סך יידן צווישן די באַרימטע מוזיקער און מאַלער פון זיין דור (5). אויך אין דער טאַנץ קונסט האָבן איטאַליענישע יידן אַרויסגעוויזן אַ סך התמדה. ניט נאָר מיידלעך האָט מען געלערנט טאַנצן, נאָר אויך יינגלעך. אַ יידישער טאַנץ מאַעסטראָ, וואָס האָט געלעבט אין 15טן י"ה, דער פּיסאַרער ייד

(4) Vogelstein—Rieger, II, 434—435.

(דאַרטן ווערן רעפּראָדוצירט צוויי קאַמפּאָזיציעס פון Joan Maria אינעם הויסט Preambel; די צווייטע: Saltarello)

(5) Lomazzo: Trattato dell arte della pittura, Milano, 1584.

דזשוריעמא (6) האט אנגעשריבן א ספעציעלן טראקטאט וועגן דער טאנץ־קונסט. די דאזיקע קונסט — זאגט ער — איז „איידל און זייער מאראליש“. פון זיינעם א טאנץ האט א יידישער כלי־זמר דזשוזעפע העברעא (יוסף דער ייד) (7). פארשריבן די נאטן (סוף 15טן י"ה).

דוד ראובני באשרייבט אין זיינע זכרונות, ווי אזוי ער איז אמאל זייענדיק צוגאסט ביי א חשובן יידן, אריינגעפאלן אין מרה שחורה. כדי פארטרייבן דעם גאסטס אומעט, האט די בעל־הבית'טע פון דער הויז און איר טאכטער מיט א גרופע יידישע מיידלעך פאר־ווייט אים מיט טענץ (8). אפילו אין מאלעריי, א געביט וואס איז ביז צו יענער צייט געווען יידן פרעמד — האט דאס איטאליענישע יידנטום אנגעהויבן ארויסשייטן טאדענטירטע מייסטערס. אזוי, למשל, איז בארימט געווארן דער מאלער משה דניאל קאסטעלאצא און יקותיאל בן שלמה פון רימיני, באשאפער פון די וואונדערלעכע מיניאטורן פון דער הגדה של פסח, וואס איז געווען אין דער זאמלונג פון דעם פארזייער ראטשילד און פון אנדערע אילומנירטע כתב־יד (9).

אויף דעם געביט פון סקולפטור האבן די איטאליענישע יידן אין דער תקופה פון רענעסאנס ניט ארויסגערוקט קיין איין אנווענדדיקן נאמען. דערפאר אבער האבן זיי ארויסגעוויזן א סך חוש און געפיל פאר דער שיינקייט פון סקולפטורישער ארבעט. דער מיטציטלערישער ביאגראף פון איטאליענישע קינסטלער, דושארדזשא ווינארי, דערציילט וועגן דעם ענטוויאזם, וואס די בארימטע סקולפטור פון מיקלאנדזשעלא „משה“ האט ארויסגערופן ביי דער יידישער באפעלקערונג (10).

Guglielmo Ebreo' Pesarese, Trattato dell arte del ballo, (6) Bologna, 1873.

(וועגן אים האט אויספירלעך געשריבן Otto Kinkeldey אין זיין ארבעט : A Jewish Dancing Master of the Renaissance. (Guglielmo Ebreo).

Studies . . . in Memory of A. S. Freidus, 1929, 329—372.)

Guiseppe Ebreo. (7)

(8) דער ספר הזכרונות פון דוד הראובני, יידיש פון א. י. גאלדשמידט, ווילנע, 1927, 86. דאס איז געווען אין פיזא ביי ר' יהואלן נסים ב"ר שמואל, דעם מחבר פון דעם ספר „מנחת קנאות“.

D. Kaufmann: Die Haggadah von Sarajevo, 302-303. (9)

(זיין איטאליענישער נאמען איז געווען Mose dal Castellazzo. אויף העברעאיש פלעגט ער זיך חתמענען : קשטילאץ. וועגן אים איז פאראן אן ארבעט פון דוד קויפמאן אין Gesammelte Schriften, I, 1908, 169—173.)

Le vite de piu eccellenti pittori, scultori e architetti, 1550. (10)

„יעדן שבת — שרייבט ער — פלעגן יידישע מענער און פרויען מחנותווייז עולה רגל זיין צו דער סקולפטור און מיט התלהבות און גרויס יראת הכבוד באוואונדערן די משה־פיגור. זיי האבן זיך אנטציקט מיט דעם, ווי מיט עפעס וואס איז ניט פון דער וועלט, נאָר ממש געטלעך.“

דעם אינטערעס פאַר שיינקייט און פיינקייט באַשטעטיקט דער קוריאָזער פאַקט, וואָס דער באַוואוסטער היסטאָריקער יוסף הכהן האָט אין יאָר 1515 אָנגעשריבן אַ טראַקטאַט, אין וועלכן ער רעכנט אויס 33 תנאים, וואָס מאַכן פרויען שייין (11).

דאָס מאַכט ממילא פאַרשטענדלעך, פאַרוואָס האָט דאָס איטאַליע־נישע יידנטום ארויסגעוויזן אַזאַ שטאַרקן אינטערעס אויך פאַר דער טעאַטער קונסט.

קודם־כל האָט אין דעם פרט משפיע געווען די יידן דער קאַר־נאוואַל מיט זיינע שרייענדיקע, קאַלירפולע מאַסקעראַדן, וואָס איז געווען אַזוי באַליבט ביי די איטאַליענער. געטע האָט דאָס שפעטער פרעכטיק באַשריבן אין זיין בוך „איטאַליע“. די קירך, וואָס האָט גענומען אין אירע הענט די הנהגה איבערן טעאַטער, האָט אָנגעהויבן האָבן אַ דעה איבער די פאַלקס־יוס־טובים. זי האָט געוואַלט אַרויפֿלייגן דעם חותם פון קריסטלעכקייט, אָדער פֿכֿל הפחות פון קירכלעכקייט אויף דעם איטאַליענישן קאַרנאוואַל, דעם דאָזיקן ריין נאַציאָנאַל ווידערקול פון די רוימישע סאַטורנאַליען. דער קאַרנאוואַל האָט זיך אָבער שטאַרק אָנגעשפאַרט אויף די אורשפרינגלעכע, ריין פאַלק־פאַרמען. מיט זייערע בפירושידיקע געצנדינערישע עלעמענטן. אין דער תקופה פון רענעסאַנס, בעת די ליבע פאַר דער אַנטיקער קולטור איז געווען זייער שטאַרק, האָבן זיך די דאָזיקע שפילן אינגאַנצן באַפרייט פון דעם קירכלעכן צודעק. די אַנטיקע העלדן האָבן באַזייטיקט די הייליקע פון דער קירך. אויף די איטאַליענישע גאַסן האָבן זיך שוין אָפטער באַוויזן פרעכטיקע קאַרנאוואַל־פראַצעסיעס מיט סצענעס, וואָס האָבן פאַר־געשטעלט די גרויסקייט פון די אַמאָליקע רוימישע קיסרים. דער קאַרנאוואַל האָט ביסלעכווייז פאַרלאָרן זיין קירכלעכן כאַראַקטער, דאָס האָט גורם געווען אַז ער האָט נושאַ חן געהאַט ביי די איטאַליענישע יידן. האָבן זיי אויך, פונקט ווי זייערע קריסטלעכע מיטבירגער, אַראַנג־

Revue des Etudes Juives XVI, 29.

(11)

(יוסף הכהן האָט דעם דאָזיקן טראַקטאַט א.נ. תנאים יופי האשה ל"ג וסימנם, געשריבן אין דער שטאַט Voltaggio בעת ער איז געווען קראַנק)

זשירט פייערלעכע קאַרנאַוואַלן: פריער נאָר פּוּרי־צייט, שפּעטער אויך ביי אַנדערע יום־טובֿים, ווי, למשל, שמיני עצרות (12).

די ערשטע ידיעות וועגן יידישע מאַסקאַראַדן שטאַמט פון אָנהויב דעם 15טן י"ה. אין איינער פון זיינע שאלות ותשובות, באַריכט דער רב ר' יהודה מינץ וועגן דעם פאַרשפּרייטן מנהג פון פאַרשטעלן זיך פּוּרי־ בעת „יונג און אַלט, קינד און פּרוי פאַרשטעלט זיך מיט מאַסקעס“. דער דאָזיקער רב דערקלערט אַז דאָס מעג מען, ווייל דאָס ווערט געטאָן כדי פאַרשטאַרקן די פּריילעכע יום־טוב שטימונג. ער באַרופט זיך אויף דעם אויטאָריטעט פון זיינע לערערס „ביי וועלכע ער איז אויס־ געוואַקסן און דערציילט, אַז יענע האָבן ניט פּראָטעסטירט קעגן דעם, וואָס זייערע זין און טעכטער, איידימס און שניר האָבן אַראַנזשירט מאַסקאַראַדן“ (13). לויט שטיינשניידערן זיינען „דראַמאַטישע פאַר־ שטעלונגען, באַזירט אויף מגילת אסתר, געווען ביי יידן מסתמא עלטער, ווי די מאַסקאַראַדן (14). די דאָזיקע מיינונג פון דעם באַרימטן ביבליאָ־ גראַף איז בפּירוּשדיק ניט ריכטיק. דראַמאַטישע פאַרשטעלונגען ביי אייראָפּעאישע יידן זיינען בשום אופן ניט עלטער, ווי די מאַסקאַראַדן. אמת, די אַויאַטישע יידן האָבן אין 5טן י"ה פון דער קריסטלעכער ערע געהאַט פּוּרי־צייט שפּילן וואָס האָבן פאַרמאָגט אין זיך עלעמענטן פון אַ מאַריאַנעטן טעאַטער. לויט אַ ידיעה פון דעם קירכ־היסטאָריקער סאַקראַטעס, איז אין יאָר 415 פאַרגעקומען אַ פאַגראַם אויף יידן אין אַ שטעטל אינמעסטאר. דאָס איז געווען פּוּרי־צייט. די דאָרטיקע יידן האָבן געקרייציקט אַ המן־פיגור און שפּעטער זי פאַרברענט. די קריסטן האָבן חושד געווען, אַז דאָס איזדיעקעווען זיי זיך איבער יעזוסן און דעריבער באַשלאָסן זיך נוקם זיין פאַר דעם „חלוף השם“.

אין בבֿל אין דער תקופה פון גאָזנים פלעגט מען הענגען אויף אַ רייף אַ קוקלע, וואָס שטעלט פאַר המנען. די דאָזיקע רייף פלעגט מען וואַרפן איבער אַ ברענענדיקער שייטער אַזוי לאַנג, ביז די שטריק האָט זיך איבערגעברענט און די הילצערנע קוקלע איז פאַרשלונגען געוואָרן פון פייער. אין יעמען פלעגט מען פּוּרי־צייט פירן איבער די גאַסן אַ המן־פיגור געפאַרבט אין שרייענדיקע קאַלירן, נאַטירלעך גרויס. נאָך אים איז געפאַרן מרדכי רייטנדיק אויף אַ פּעדד. אויף דעם שול־

(12) שו"ת ר' שמואל אבוהב, סימן רמז.

(13) שו"ת מהר"ם מינץ, ווענעדיק, 1553, דף 35-36.

הויף פלעגט מען די קוקלע הענגען אויף אַ בוים געוואָרפן אין איר פֿיילן און שטיינער ביז מען האָט זי אינגאַנצן פֿאַרניכטעט (15).

די דאָזיקע שפּילן זיינען בלי־ספּק איבערגענומען געוואָרן פון די ביבלישע און יעמעניטישע יידן פון זייערע מזרח־ברידער אין אינדיע. כידוע, האָבן די יידן אין בבל געהאַט אין 9טן י"ה אַ מגע־ומשא מיט די יידן פון דעם מאַלאַבאַרישן ים־ברעג. אין אינדיע זיינען פֿאַלק־דראַמעס געווען אויפגעפירט אין גאַר אַלטע צייטן. זיי האָבן געמוזט משפּיע זיין די יום־טובים פון די דאָרטיקע יידן שוין צוליב דעם טעם, וואָס די דאָרטיקע באַפעלקערונג האָט זיך באַטייליקט אין דעם פורים יום־טוב באַגלייך מיט די יידן. כידוע, פֿלעגן יידן אין אינדיע בכלל, און אויף דעם מאַלאַבאַרישן ים־ברעג בפרט, פייערן פורים צוזאַמען מיט די תושבים. מען פלעגט נעמען צוויי פרעכטיק אויסגעפוצטע מאַריאַנעטן פיגורן און שלאַגן איינע אָן דער צווייטער אַזוי לאַנג, ביז איינע פון זיי איז געפֿאַלן אַ צעבראַכענע. דער קרבן האָט געהייסן המן, דער זיגער — מרדכי (16).

אויפן ערשטן קוק זעט אויס זייער מאַדנע, וואָס תושבים — ניט יידן—באַטייליקן זיך אין אַ פורים יום־טוב, אַ האַלענדישער משומד, איינער לעאַפֿאַלד יעקב פֿאַן דאָרט, קלערט אָבער אויף דעם דאָזיקן ענין. אין יאָר 1757 האָט ער באַזוכט די שטאָט קאַטשין, אין מאַלאַבאַריע, וואו יידן וואוינען פון גאַר אַלטע צייטן. דער דאָזיקער דאָרט האָט שפּעטער אָפּגעדרוקט אַ באַריכט וועגן די מאַלאַבאַרישע יידן, וואָס איז לויט זיין פֿאַרזיכערונג צונויפגעשטעלט געוואָרן אויפן יסוד פון דעם פּנקס פון דער דאָרטיקער קהילה (17). לויט מגלת אסתר איז דער מערבדיקער ברעג פון אינדאָסטאַנישן האַלב אינזל איינגנטלעך די סאַמע ווייט פֿאַררוקטע מזרח־גרענעץ פון אַחשורוס מלוכה. לויט דאָרטס באַריכט געפינען זיך ביי די יידן אין קאַטשין „עד היום צוויי בריוו געשריבן אין דעם לשון ט א מ י ל, וואָס מלך אַחשורוס האָט געשיקט בנוגע המן און מרדכי (18).

Mitt. f. jüd. Volkskunde, I, 106. III, 35.

(15)

(16) וועגן דעם פורים־ספּעקטאַקל „משוורתא דפּוריא“ איז פֿאַראַן שוין אַ ליטעראַטור. זען: י. שאַצקי, „טעאַליט“, 1924, העפּט 8; י. שיפּער: געשיכטע פון יידישער טעאַטער קונסט און דראַמע, וואַרשע, 1928, III, ז' 7—13.

(17) „מאסאָ“, 1790, ז' 138—144.

(18) מאמיל איז אַ דיאַלעקט פון דעם צווייג פון די הינדוסישע לשונות.

„קאָפּיעס פון די דאָזיקע בריוו — גיט צו דאָרט — ווערן אָפּגעהיט אין די טעמפלעך פון דער היגער באַפעלקערונג פון שבט קאנארונו, וועלכע פייערט דעם טאָג פון פורים דעם זעלבן טאָג וואָס די יידן. ביי דעם דאָזיקן שבט איז פאַרשפּרייט אַ מסורה, אַ זיי זיינען די אַפּשטאַמלער פון אַחשדרפּנים „וועגן וועלכע עס רעדט זיך אין מגלת אסתר, און דעריבער פייערן זיי זינט אַחשורושס צייט איין טאָג פורים.“ אין יאָר 1767 האָט דער יידישער סוחר טוביה באָאָז, פון האָאָג (האַלאַנד) זיך געווענדעט מיט אַ בריוו צו אַ יידן אין קאָטשין, איינעם יחזקאל רחבי, מכה די מנהגים פון די דאָרטיקע יידן. רחבי, וואָס האָט געפירט מסחרים מיט באָאָז, האָט אים געענטפּערט מיט אַן אויס־פירלעכן בריוו, אין וועלכן ער פירט אַריין זיין קאָרעספּאָנדענט אין דער געשיכטע פון דעם יידישן ישוב אין מאָלאַבאַר, ווי אויך וועגן דעם מעמד פון דער קאָטשינער קהילה (19). צווישן אַנדערע ענינים שרייבט ער אַזוי:

„אַכט טעג. חנוכה זיינען מיר זיך משמח, ווי דאָס ווערט ניט געטאָן אין קיין שום לאַנד. דאָס זעלבע אויך פורים־צייט. פון ערשטן טאָג אין חודש אָדר ביז דעם 16־טן טאָג אַראָנזשירן מיר פריילעכע שפּילן, טענען און קאָמעדיעס.“

ליידער פּעֶן פּרטים וועגן די דאָזיקע „קאָמעדיעס“, וואָס דער ייד פון קאָטשין באַשרייבט. ממילא איז שווער צו זאָגן וואָס פאַר אַ כאַראַקטער זיי האָבן געטראָגן און וואָס איז זייער אַפּשטאַם.

בכל אופן — עס איז ניטאָ קיין שום ספק, אַ די אייראָפּעיִשע יידן האָבן בעת דעם מיטלאַלטער ניט געמאַכט אין טאָג פון פורים קיין דראַמאַטישע פאַרשטעלונגען. עס איז נאָר באַקאַנט דער מנהג פאַר־שפּרייט ביי די פראַנצויזישע און דייטשע יידן פון 13טן י״ה פון קלאָפּן איין שטיין אויף אַ צווייטן, אויף וועלכן עס איז געווען אַנגעצייכנט המנס נאָמען, ביז די אויפשפּריפט איז פאַריבן געוואָרן (20). אויף אַזאָ אופן האָט מען אויסגעדריקט די פאַראַכטונג פאַר המנס אַנדענק. אַפילו עמנואל הרומי און קלונימוס בן קלונימוס, דער מחבר פון דער פאַראַדיע „מסכת פורים“ און פון דער סאַציאַלער סאַטירע „אבן בוחן“ (ביידע געלעבט אין רוים אין די ערשטע צענדליקער יאָרן פון 14־טן

(19) „מאסא“, 1790, ז' 258—263.

(צונבערג שרייבט בטעות אַ באָאָז איז געווען אַ פראגער. ער איז געווען אַ האַפּענדישער ייד, אַ פאַרימטער סוחר, באַנקיר און כלל־טוער.)

(20) Johann Buxdorf: *Synagoga Judaica*, 1643, 564.

אין הסכם מיטן פּסוק אין דברים, כה, יט.

יאָרהונדערט) האָבן גאַרנישט ניט געוואוסט וועגן דראַמאַטישע פּאַר-
שטעלונגען ביי יידן, אַז ניט וואָלטן זיי דאָס דערמאָנט אין זייערע
ווערק (21).

עס איז מעגלעך, אַז פּורים-צייט פּלעגט מען מאַכן קליינע, אימ-
פּראָוויזרטע סצענקעס, ווי דאָס פּלעגט געטאָן ווערן פּסח-צייט.

אַזאַ סצענע באַשרייבט דער היסטאָריקער אייברעהעמס (22).
ביי דעם סדר בעת מען פּלעגט האַלטן ביים זאָגן „שפּוך המתך“, עפּנט
זיך די טיר. איינער פּון דער משפּחה, על פי רוב, אַ יינגל, וואָס האָט
זיך באַהאַלטן, פּלעגט זיך אַריינרייסן אין צימער מיט אַ וואַנדערשטאַק
אין האַנט און אַ טאַרבע אויף די פּלייצעס. דער ראש פּון דער משפּחה
פּרעגט: פּון וואָנען ביסטו, וואַנדערער? יענער ענטפּערט: פּון מצרים.

— ביסטו אַרויס פּון קנעכטשאַפט אין פּרייהייט?

— יא, איך בין אַ באַפּרייטער!

— וואוהין גייסטו דאָס איצט?

— קיין ירושלים!

— זעץ זיך אַוועק מיט אונדז און לאַמיר צוזאַמען זאָגן די הגדה.

דאָס פּעלן פּון אַ דראַמאַטישער „האַנדלונג“ אין דעם פּורים-יום
טוב פּלעגט קאָמפּענסירט ווערן מיט אַן עוּדף פּון אַ לירישן עלעמענט.
יידן אין מיטלאַלטער האָבן געשאַפּן אַ גאַנצע ליטעראַטור פּון הומאַ-
ריסטישע שירים און פּאַראַדיעס צוגעפאַסט פּאַר פּורים און געזונגען
יענעם טאַג דורך דער יוגנט (23). אַ שאַרפע ענדערונג איז פּאַרגעקומען
ערשט סוף 16טן יאָרהונדערט. די צווייטע העלפט פּון יענעם יאָר-
הונדערט שטעלט מיט זיך פּאַר אַ ווענדפּונקט אין דער געשיכטע פּון
דעם איטאַליענישן טעאַטער, ממילא אויך אין דעם אייראָפּעאישן. אין יאָר
1427 האָט דער באַרימטער ניקאָלי קאָזאנוס אַנדעקט 12
לכתחילה אומבאַקאַנטע קאָמעדיעס פּון דעם רויםישן שרייבער

(21) זייער עלטערער בן-דור שלמה בן אדרת (רשבא) דערמאָנט וועגן אַ שטראָף
וואָס דער בישאָף פּון מאַרסוי האָט אַרויפגעלייגט אויף די דאַרטיקע
יידן, דערפאַר וואָס זיי האָבן פּורים-צייט איינגעאַרדנט אַ שפּיל, וואָס
איז באַטראַכט געוואָרן ווי אַ באַליידיקונג פּון רעליגיע. ליידער ווערט
ניט אויפגעקלערט, וואָס פּאַר אַ שפּיל דאָס איז געווען. זען: שו"ת
רשבא, III, סימן 289.

Israel Abrahams: *Jewish Life in the Middle Ages*, Philadelphia, (22)
1917, 154.

(23) אַ קלאַסישער מוסטער איז די פּריער-דערמאָנטע פּאַראַדיע „מסכת פורים“
פּון קלונימוס בן קלונימוס. (זען: צינבערג, „געשיכטע פּון דער
ליטעראַטור ביי יידן“, II, ז' 297—306).

פלאוטוס. צווישן זיי איז די סאַמע וויכטיקסטע געווען Menechmi (צווילינג). מען האָט תיכף אין אַלע איטאַליענישע אוניווערסיטעטן איינגעאַרדנט ספעציעלע קורסן וועגן פלאוטוסן און צום סוף באַשלאָסן שפּיידן זיינע פּיעסן אויף דער בינע. דער דאָזיקער געדאַנק איז געקומען פון קאַרדינאַל טענאַום. דער הומאַניסט פאַמפּאַנוס טעטאַ האָט דאָס דורכגעפירט און איז געוואָרן ביי די רייכע פרעלאַטן דער רעזשיסאָר פון פלאוטוסן און אַפילו טערענציען.

דער דאָזיקער פאַקט איז געוואָרן דעצידירנדיק ניט נאָר אין באַשאַפן די הומאַניסטישע דראַמע, נאָר אויך דער ערשטער שטויס צו שאַפן דעם נייעם אייראָפּעאישן טעאַטער.

לכתחילה האָט מען זייערע קאָמעדיעס געשפּילט אויף לאַטיין, שפּעטער האָט מען זיי געשפּילט אין באַאַרבעטונגען אויף איטאַליעניש. אונטער דער השפּעה און לויטן מוסטער פון די אלט־רוימישע קאָמעדיעס, האָט זיך גאָר שנעל אַנטוויקלט די נאַציאָנאַל־איטאַליענישע קאָמעדיע. זי איז באַאַרבעט געוואָרן פון אַזעלכע טאַלענטירטע שרייבער ווי אַר יאָס טאַ מאַקאַו יעלי און אויך פּיע טראַ אַרעטינא. דאָס האָט גורם געווען, אַז שוין אין די צוואַנציקער יאָרן פון 16טן י"ה איז דער נצחון פון דער מוטער שפּראַך אין דער טראַגעדיע און קאָמעדיע שוין געווען כמעט אַ פאַרויכערטער, וואָס איז שייך דעם איטאַליענישן טעאַטער, ניט געקוקט אויף דעם, וואָס די הומאַניסטן איז דאָס ניט געווען שטאַרק צום האַרצן.

די קאָמעדיעס פון פלאוטוס און טערענץ — באַקלאַגט זיך דער הומאַניסט פאַלאַ דזשאַוואַ — וואָס איז אַמאָל געווען אַ שול פאַר לאַטיינישע געניטונגען פאַר די חשובע רוימער, זיינען איצט פאַרטריבן געוואָרן דורך איטאַליענישע קאָמעדיעס. עס איז ביז גאָר כאַראַקטעריסטיש און וויכטיק פאַר דער געשיכטע פון דער קולטור פון איטאַליענישע יידן, אַז גראַד צו יענער צייט געהערן די ערשטע ידיעות וואָס זיינען אונדז דערגאַנגען וועגן דעם יידישן טעאַטער אין איטאַליע.

2

אין זיין טאַג־בוך האָט דער היסטאָריקער מאַרינאָ סאַנוטאַ פאַרנאַטירט, אַז אין אָונט פון 4טן מערץ 1531, האָט ער געזען אין ווענעציאַנישן געטאַ אַ „פּרעכטיקע קאָמעדיע“, געשפּילט פון יידן (24). יענעם יאָר איז דער 4 מערץ אויסגעפאַלן דעם פּופּצנטן טאַג

אין חודש אדר, ד. ה. שושן פורים. דאָס איז די סאַמע עלטסטע ידיעה, וואָס איז פאַראַן וועגן אַ יידישן פורים-שפּיל אין אייראָפּע. די רייכע ווענעציאַנישע קהילה האָט שוין אין 15-טן יאָרהונדערט געשטמט מיט איר ליבע פאַר קונסט.

יידישע מוזיק-שולן האָבן געהאַט אַזאַ שם, אַז די יוגנט פון דעם ווענעציאַנישן יחוס האָט גערן זיי באַזוכט און זיך געלערנט זינגען און שפּילן אויף פאַרשיידענע אינסטרומענטן. די שטאַט-טאַטעס איז דאָס שטאַרק ניט געפעלן. כדי אָפהיטן די יוגנט פון אַ נסיון, האָט דער סענאַט אין יאָר 1434 פאַרבאָטן יידן זיך לערנען אין שולן שפּילן, זינגען און טאַנצן און בכלל קומען אין אַ מגע ומשא מיט קריסטלעכע פרויען, אָבער ווי עס פלעגט אָפט טרעפן דווקא אין איטאַליע, זיינען די גזרות געבליבן מער אויפן פאַפּיר, ווי אין לעבן, די מוזיקאַלישע שולן האָבן ווייטער געבליט אין דער יידישער קהילה פון ווענעציע, ניט געקוקט אויף דעם פאַרבאָט.

אין די דרייסיקער יאָרן פון 16-טן י"ה איז שוין, הייסט עס, געווען אַ יידישער טעאַטער אויף איטאַליעניש, אויף דער שפּראַך, וואָס איז געווען ניט נאָר די גערעדטע שפּראַך פון די דאַרטקע יידן, נאָר אויך אין אַ גרויסער מאָס זייער קולטור שפּראַך. וואָס איז געווען דער רעפּערטואַר פון דער יידישער טרופּע אין ווענעציע? וועגן דעם איז, ליידער, קיין ידיעות ניט פאַראַן. עס איז ניט קיין צופאַל אָבער, וואָס גראַד אין ווענעציע האָט אַ שפּאַנישער ייד, שלמה אושקווע, אַנגעשריבן בשותפות מיט אַ צווייטן דיכטער אַרצער גראַציי אַניא, אַ ביבלישע דראַמע „אסתר“ (25). די דאָזיקע דראַמע איז ניט געווען געדרוקט און איז, משמעות, אַנגעשריבן געוואָרן נאָר פאַר דער בינע. מען קען דעריבער זיך משער זיין, אַז הגם די יידישע טרופּע האָט-געוויינלעך געשפּילט איטאַליענישע פּיעסן, האָט זי אין אויס-נאָם פאַרן, ווי למשל, פורים, געשפּילט ריין ביבלישע פּיעסן.

(25) דאָ קומט אַ לענגערע הערה פון צינבערגן, אַז די פאַרשער האָבן געמאַכט אַ טעות מיינענדיק אַז די דאָזיקע דראַמע איז געשריבן אויף שפּאַניש. עס איז ריכטיק, אַז די דאָזיקע דראַמע איז געווען געשריבן אויף איטאַליעניש. סעסיל ראַט (Venice, 199) שרייבט, אַז שלמה אושקווע אָדער דראַטע באַמעץ ווי ער האָט געהייסן אין פאַרטוגאַל האָט „אַנט-וויקלמ אַ פּרימיטיוון פורים-שפּיל אין אַ דראַמע „אסתר“. פון וואָגען האָט געשטאַמט דער דאָזיקער „פּרימיטיווער פורים-שפּיל“ קלערט ער אָבער ניט אויף. אושקוועס „אסתר“ איז געווען געשפּילט אין 1559, 1592, און אַפילו אין 17-טן יאָרהונדערט.

די ידיעות וועגן דער יידישער טעאָטעב טרופע אין ווענעדיק זיינען זייער מאַגערע און צופעליקע. דערפאַר פאַרמאָגן מיר אַבער אַ סך מער פאַקטן וואָס איז שייך דער יידישער טרופע אין דער שטאַט מאַנטוא (26).

אין 15^{טן} און 16^{טן} יאָרהונדערט איז מאַנטוא געווען דער צענטער פון דער געבילדעטער אַריסטאָקראַטיע אין איטאַליע. די סאַמע פּראָמינענטע פּאַרטרעטער פון דער דעמאָליקער קולטור-וועלט זיינען געווען שטאַמגעסט פון דער פירשטלעכער דינאַסטיע גאַנ-צאָגאַ. די גרעסטע פּאַעטן פּלעגן שיקן דעם פירשטלעכן הויף זייערע ווערק, הגם דער דאָזיקער הויף האָט זיך ניט געבאָדן אין עשירות. אַפּט האָט געטראָפּן אַז דער מלוכה-אוצר איז געווען פשוט ליידיק.

אויף יענעם הויף אין מאַנטוא — איז אין יאָר 1472 געשפּילט געוואָרן די ערשטע איטאַליענישע טראַגעדיע געבויט לויט די אַרטע גריכישע פּאַרמען. דאָס איז געווען „אַרפּעאָס פון אַנדזשעלאַ פּאַליציאַני“. די פּאַרהעלטניסמעסיק גרויסע יידישע קהילה אין מאַנטוא האָט זיך אין 16^{טן} יאָה געפונען אין אַ גוטן מצב.

„מיר ווילן — האָט געשריבן דער פירשט אין יאָר 1545 — אַז אין זייערע עסקים אין פּרנסות זאָלן די יידן פון אונדזער שטאַט זיין אַזוי פריי און זיכער, ווי עס זיינען דאָס די קריסטן.“

אַ פּראָנצויזישער רייזענדער פון סוף 16^{טן} יאָה שרייבט, אַז די יידן אין מאַנטוא פּילן זיך אַזוי פריי, אַז מען אונטעשיידט זיי ניט פון די קריסטן, חוץ אפשר דעם געלן אַדער אַראָנזשעווען סימן וואָס זיי טראָגן אויף דעם אויבערשטן בגד.

די קהילה אין מאַנטוא איז געשטאַנען קולטורעל זייער הויך און האָט זיך באַטייליקט אין דער אַלגעמיינער באַוועגונג פון די איטאַליע-נישע הומאַניסטן. פון איר סביבה איז אַרויס דער סאַמע געלערנטער און פרייער פּאַרשטייער, וואָס דאָס איטאַליענישע יידנטום האָט אַרויס-געגעבן, ד״ה עזריה דער אַסי (מן העדומים), אין מאַנטוא האָט דער רופא אברהם כּונת (קאַנאַט) געעפנט אין יאָר 1476 די ערשטע דרוקעריי. די גרויסע תּלמודיסטן, דוד פּראָוואַנסאַל און זיין זון אברהם, האָבן געגרינדעט אַ ישיבה און אַפּילו זיך אַרומגעטראָגן מיט אַ געדאַנק עפענען אין מאַנטוא אַ ספּעציעלן יידישן אוניווערסיטעט, וואו די יוגנט זאָל קענען גלייכצייטיק לערנען תּורה, מעדיצין און אַנדערע

Alessandro d'Ancona: *Origini del Teatro Italiano*, Torino, 1891, (26 II, 398—429.

וועלטלעכע זאכן. דארטן האט מען אויך געהאט בדעה צו לערנען לאטיין, פילאסאפיע און אויך (27).

די קהילה אין מאנטוא האט זיך אויך אינטערעסירט מיט קונסט. שוין אין די ערשטע צענדליק יארן פון 16-טן י"ה האבן די דארטיקע יידישע קינסטלער זיך אזוי אויסגעצייכנט אין טעאטער-קונסט, און דער הערצאג גאנצאגא האט זיך געווענדעט צו דער קהילה און פארגעלייגט ארגאניזירן פארן הויף-טעאטער א טרופע פון יידן אקטיארן. די קהילה איז תיכף אנטקעגן געקומען דעם הערצאגס פארלאנג און האט גלענצנד דורכגעפירט איר שליחות. די יידישע טעאטער טרופע האט פארנומען א וויכטיקן ארט אין דער געשיכטע פון איטאליענישן טעאטער. זי האט עקזיסטירט גאנצע הונדערט יאר, ביז דעם אפשטארבן פון דער גאנצאגא דינאסטיא אין מאנטוא.

אין ליכט פון די היסטארישע דאקומענטן לאזט זיך כאראקטעריזירן די טעטיקייט פון דער יידישער טרופע, וואס האט געשפילט אין הויף-טעאטער אין יאר 1525—1605.

די הויף אדמיניסטראציע איז געווען זייער טאלעראנט צו די יידן אקטיארן. פרייטיק, למשל, האט מען אנגעהויבן די פארשטעלונגען אזוי פרי ווי מעגלעך, כדי די אקטיארן זאלן קענען פארענדיקן דאס שפילן פאר ליכטבענטשן. עס פלעגט טרעפן, אז דער ספעקטאקל האט זיך פארשפעטיקן און די פרומע אקטיארן פלעגן איבערייסן די פארשטעלונג אינמיטן. איינמאל האט די טעאטער פארוואלטונג אפילו געלאזט וויסן דעם הערצאג, אז דער ספעקטאקל, וואס ער האט באשטימט, קען בשום אויפן ניט פארקומען און אויך ניט א טאג שפעטער, ווייל גראד אין יענע טעג פאלן אויס יידישע יום-טובים. א צווייט מאל ווערט אנגעוויזן, אז די אקטיארן קענען שבת ניט שפילן, ווייל אין דער פיעסע דארף מען שיסן, ווארפן פייער, שפילן אויף אינסטרומענטן א. ז. וו.

די הויף פארוואלטונג פלעגט דערלויבן דער יידישער טרופע גאסטראלירן אין ווענעציע. פאר יעדן גאסטראל האט מען אבער געמוזט האבן א ספעציעלע דערלויבעניש. די מאכט אין ווענעציע איז

(27) די ליטעראטור וואס צינבערג גיט אן וועגן דעם ענין איז שוין טייל-ווייז פארעלטערט. אין זיין „די געשיכטע פון דער ליטעראטור ביי יידן“, IV, 133, א. וו. ווערן אנגעגעבן מער פרטים. אויך די פאלעמישע באמערקונג וועגן דעם וואס מיינט „בתי קרקסאות“ איז שוין פארעלטערט. היינט איז שוין פעסטגעשטעלט אז דאס מיינט אוניווערסיטעט און לאבאראטאריעס און ניט קיין טעאטערס.

תמיד געווען גרייט געבן אזא דערלויבעניש בתנאי אז קריסטן וועלן ניט באַזוכן די דאָזיקע ספעקטאַקלען. אזוי אַרום איז די יידישע הויף־טרופע געפאַרן אויף ספעציעלע גאַסטראָלן אין דעם ווענעציאַנישן געטאָ. ליידער, לאַזט זיך ניט פעסטשטעלן דער רעפערטואַר פון די דאָזיקע שפּילער: האָבן זיי געשפּילט פּיעסן פון אַלגעמיינעם כאַראַקטער אָדער פון יידישן אינהאַלט?

אין די 10 יאָרן פון 16־טן י"ה האָט די דאָזיקע טרופע דערגרייכט דעם העכסטן שטאַפל פון דערפאַלג. דאָס איז געווען אין זכות פון אַן אויסערגעוויינלעך פעאיקן רעזשיסאָר און אַרגאַניזאַטאָר, וואָס האָט זיך געשטעלט בראש פון דער דאָזיקער טרופע, זיין נאָמען איז געווען: יהודה לעָנע בן יצחק סאַממא (28). געבוירן אין מאנטוא. אין יאָר 1527, האָט סאַממא אנגעהויבן זיין טעטיקייט אין דער שטאַט פּער ארא. דאָרטן האָט געהערשט די דינאַסטיע עסטע, וואָס איז געווען אַ משפּחה צו די מאַנטואַנער גאַנצאַגאַס. די עסטעס האָבן זיך קונה־שם געווען מיט זייער אינטערעס פאַר דער טעאָטער קונסט אין זייער טעאָטער, ספעציעל אויפגעבויט פאַר דעם צוועק. האָט מען נאָך אין יאָר 1486 געשפּילט די קאָמעדיעס פון פּלאוואוסון. סאַממא איז געווען אַ בקי אין דער רבנישער ליטעראַטור. עזריה די ראָסי האָט אים גערופן „טייערער פריינט“ (דוד אדוד) און זייער געלויבט זיין בקיאות. ער איז געווען אַ גלענצנדיקער סטיליסט, ווי דאָס איז צו זען פון זיין העברעאישן פּאַעמע „גו נשיין“. וואָס איז געווידמעט חנה ריעט (29). אָבער הויפטזעכלעך האָט ער זיך אָפּגעגעבן מיט טעאָטער און דער איטאַליענישער ליטעראַטור. ער האָט געהאַט זייער ברייטע באַקאַנטשאַפטן אין דער קינסטלערישער וועלט. עס האָבן זיך אָפּגעהיט זיינע איטאַליעניש באַשריבענע סאַנעטן.

(28) פּאַקטיש האָט ער געהייסן: Leone de Sommi Partaieone — אויך da Sommi; Leone Ebero — זען וועגן אים די אַרבעט פון דוד קויפּמאַן: Gesammelte Schriften, III, 303—318.

(מור לייגן אויס זיין נאָמען פּאַנעטיש. אויף העברעאיש האָט ער זיך גערופן: „יהודה סומו משער אריה“). ער איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1527 און איז געשטאַרבן אין 1592.)

(29) זינט צינבערגס אַרטיקל איז געשריבן געוואָרן איז צוגעקומען אַ סך נייע ידיעות וועגן סאַממא. אזוי, למשל, איז פעסטגעשטעלט געוואָרן אַז ער האָט אָנגעשריבן אויף העברעאיש אַ קאָמעדיע א. נ. „צחות בדיחותא דקרושין“. זען: M G W J, 1931, 97—117. (אַרטיקל פון י. שירמאַן) און צינבערג: געשיכטע פון ליטעראַטור, VI, ז' 246—347.

געווידמעט דער באַרימטסטער שוישפּילערין פון יענער תקופה. פלאמענגא. עס האָבן זיך אויפגעהיט זיינע כתב־ידן אין אַ צאָל פון 16 בענד. פון זיי איז צו זען אַז ער האָט געשריבן אַ סך פּאָעטישע ווערק און אויך פּיעסן. די דאָזיקע פּיעסן זיינען עץ פּי רוב געווען געלעגנהייט־שטיק, געשריבן לכּבוד די מיטגלידער פון דער פּירשטלעכער משפּחה און אויפגעפּירט ווי פּאַראַדנע ספּעקטאַקלען. אייניקע פּיעסן זיינען פון אים אָנגעשריבן געוואָרן אויף דער בקשה פון מאַנטואַנער אַקאַדע־מיע. אין יאָר 1515 האָט ס אַ מ מ א אָנגעשריבן אַ פּיעסע אין שייכות מיטן טויט פון דעם הערצאָג. זיין ציל איז געווען — ווי ער דריקט זיך אויס — „לייכטער מאַכן דעם שאַרפּן טרויער פון דער אַקאַדעמיע“. פאַר זיינע פּאַרדינסטן לגבי דער אַקאַדעמיע און דעם הויף איז סאַממא אויסגעוויילט געוואָרן אַ מיטגליד פון דער אַקאַדעמיע. היות אָבער ווי אַ מיטגליד פון אַן אַקאַדעמיע האָט באַקומען דעם טיטל „קאַוואַלער“. וואָס דאָס איז געווען די חזקה פון קריסטן, האָט מען דעם ייִד־אַקאַדע־מיקער געגעבן אַ טיטל פון ד״ה סעקרעטאַר־מיטאַרבעטער.

בדרך כלל זיינען ס אַ מ א ס פּיעסן על־פּירוב געווען פּאַרטאַראַלן און אַלעגאָריעס אויף אַלט־גריכישע טעמעס און געווען ווייט פון קינסטלערישן ווערט. אָבער זיין באַדייטונג איז ניט ווי אַ פּיעסן־שרייבער, נאָר ווי אַ טעאַרעטיקער פון טעאַטער. זיינע פיר דיאַלאָגן וועגן טעאַטער קונסט (30) זיינען געוואָרן קלאַסיש. דער ערשטער דיאַלאָג גיט אַ היסטאָרישן איבערבלויק איבער דער טראַגעדיע, אירע פּאַרמען און עיקרדיקע סימנים. סאַממא, דמשל, האַלט, אַז משה רבינו איז איינגנטלעך געווען דער פּאַטער פון דער דראַמע, ווייל אים שרייבט ער צו די מחברשאַפט פון איוב. ער שטעלט זיך אָפּ אַפּ אויף דעם דראַמאַטיזם פון ייִדישע אגדות און מסורות. אַזאָ אַלטע אַראַמעאישע אגדה האָט סאַממא אַליין איבערגעזעצט אויף איטאַליעניש. אין דעם צווייטן דיאַלאָג באַהאַנדלט ער די קאַנסטרוקציע פון דער דראַמע, די פּאַרטייילונג אויף אַקטן און סימעטרישע צוגלידע־רונגען פון די אַקטן, די ראַל פון גרים, קאַסטיום אַאָוו. סאַממא דיאַלאָגן האָבן קודם־כל געצילט קעגן דער ריכטונג, וואָס האָט גע־הערשט אין איטאַליענישן טעאַטער און וואָס האָט געהאַלטן, אַז טעאַ־טער איז קודם־כל אויסערלעכער גלאַנץ און פּראַכט. די איטאַליענער

Dialoghi sull arte Representativa.

(30)

זוי ווערן אַנאָליזירט אין די אנקאַנאַס פּוך וועגן טעאַטער אין איטאַליע. (שפּעטער זיינען די דאָזיקע דיאַלאָגן געווען איבערגעדרוקט עטלעכע מאַל.)

האבן זיך געקוווקט מיט בענגאלישע פייערן, רייכע דעקאראציעס און קאסטימען, גרויסע מאסן־סצענעס און וואולגארן רעאליזם.

דער מחבר פון די פיר דיאלאגן האט קודם כל דערפילט, אַז דרויסנדיקער גלאַנץ איז דער גרעסטער געפאַר אין טעאַטער און אז פון צו שיינע דעקאראציעס ליידט קודם כל דער דראַמאַטישער עלעמענט, וואָס איז לויט אים געווען דער עיקר אין טעאַטער. דערפאַר ווערט סאַממא נישט מיד אונטערצושטרעכן אז אין צענטער פון טעאַטער שטייט דאָס שפּילן פון די אַקטיאָרן און נישט דעקאראציעס. ער גיט די אַקטיאָרן זייער פרטימדיקע אַנווייזונגען מכה אַ ריינער אויסשפּראַך און קונסט צו רעציטירן, ער טרעט אַרויס זייער שאַרף קעגן מאַסקעס, וואָס זיינען דעמאָלט באַנוצט געוואָרן אין טעאַטער. מאַסקעס און צוגעשטעפּטע בערד — האָט ער געשריבן — זיינען אַ גרויסע מניעה פאַר אַ קלאַרער דיקציע, ער לאַכט אויס די פאַראַורטיילן פון דער דעמאָלטיקער טעאַטער פּראַפעסיע, וואָס האָט נישט געגלויבט, אַז מען קען שפּילן די ראַלע פון אַ זקן אַן אַ צוגעשטעפּטער באַרד.

„גיט מיר אַ ווייסן פאַרוק און בליי צום גרימירן — האָט סאַממא געשריבן, — און איך וועל אייך ווייזן נישט נאָר אַ בכבודיקן, פיינעם זקן, נאָר אויך אַ עבר בטל טיפּ.“ סאַממא האָט געלערנט, אַז דער אַקטיאָר דאַרף זיך אַ סך אַפּגעבן מיט שטודירן זשעסטיקולאציע.

די מימיק פון דעם אַקטיאָר דערגאַנצט דעם געדאַנק פון דעם פּאַעט, דערפאַר דאַרף די באַוועגונג גיין האַנט אין האַנט מיטן געהערטן וואָרט.

אויב אימיצער שפּילט די ראַלע פון אַ נאָר — שרייבט סאַממא — דאַרפן וועגן דעם ריידן נישט נאָר די ווערטער, וואָס דער פּאַעט האָט אַריינגעלייגט אין זיין מויל אַריין, נאָר עס דאַרף וועגן דעם ריידן אַלץ: זיין פנים, זיינע אויגן, זיינע בעוועגונגען.

אַבער — וואָרנט סאַממא — מען דאַרף נישט שאַרזשירן. דער גרים דאַרף נאָר בייטן דעם פנים, אַבער נישט מאַכן פון אים אַ מיאוסקייט. ווי צוגאַב צום גרים האַלט ער דעם קאַסטיום. סאַממא באַמיט זיך אויפקלערן זיינע מיטצייטלעך, אַז דער קאַסטיום גיט צו נישט נאָר חשיבות און גלאַנץ דער פאַרשטעלונג, נאָר ער איז אַן אַרגאַנישער טייל פון דעם גרים, וואָס דאַרף כאַראַקטערעזירן די פּערזענלעכקייט און אויף אַזאַ אופן זיין איר סימן מובהק. אויך וואָס איז שייך ליכט עפעקטן, איז סאַממא דערפאַר, אַז מען זאָל זיי נישט באַנוצן כדי צוגעבן גלאַנץ און פּראַכט דעם ספּעקטאַקל, נאָר כדי פאַרשטאַרקן די דראַמאַ־טישע ווירקונג אויף דעם צוקוקער. דער יידישער רעזשיסאָר פון 16־טן י"ה דערציילט סודות פון חדר, וואָס פאַר אַ מיטלען האָט ער

אנגעווענדעט כדי מיט הילף פון ליכט שאַפן אַ נויטיקע שטימונג ביי די צוקוקערס. נאָר די בינע פלעגט באַלויכטן ווערן מיט אַ שנעלער טעמפּאָ. בעת דער זאַל איז געווען איינגעטונקען אין אַ ביה-השמשות. אייניקע מיטלען זיינען פאַר דעם היינטיקן געשמאַק אַ ביסל צו פרימיטיוו.

„צווישן די פיעסן, וואָס איך האָב געשטעלט — דערציילט ער — איז געווען אַ טראַגעדיע. ביים אויפפירן איז די בינע געווען זייער שטאַרק באַלויכטן. אַבער פּלוצים, אין פּראַצעס פון דער האַנדלונג, קומט פאַר אַ קאַטאַסטראַפע: עס שטאַרבט אומדערוואַרטעט די יונגע מלכה. אין דעם מאַמענט בעת דער כאַר שרייט אויס מיט אַ ביטערן צער: „ווי אזוי קען די זון צוקוקן זיך צו אַזאַ אומגליק?“ — האָב איך אַזוי געמאַכט, אַז דער פייער איז תיכף פאַרלאַשן געוואָרן, אַלע האָבן געהאַלטן, אַז דאָס האָט געמאַכט אַן אויפטרייסלידיקן איינדרוק.“

סאַממאַס קאַמף קעגן זייטיקע אינטערפּאָלאַציעס אין טעקסט און קעגן די אינטערמעדיעס פון די בופאַנאָדן זאָגן עדות אויף זיין איידעלן חוש פאַר טעאַטער. „קאַמעדיעס — האָט ער דערקלערט — וואָס ווערן איבערגעריסן דורך זייטיקע, באַנאַלע אינטערמעדיעס, שוואַכן אָפּ דעם ווערט פון דעם שפּילן.“ סאַממאַ האָט אַבער געוואוסט, אַז דאָס פּובליקום האָט אַ שוואַכקייט פאַר ספּעקטאַקלען מיט כלערליי אינטער-מעדיעס און דעריבער האָט ער פאַרגעלייגט אַזאַ פּשרה: אַז מען זאַל לכּף הפחות אַריינשטעלן אַזעלכע אינטערמעדיעס, וואָס זיינען געבויט אויף סצענעס פון דער וועלט פון דער אַנטיקער מיטאַ-לאַגיע.

„די וואונדער פון דער מיטאַלאַגיע — האָט ער געקלערט — פאַרכאַפט דעם דמיון, און שאַפט אַ פייערלעכע שטימונג. ווער עס זעט אַזעלכע סצענעס מיטן דמיון און העלדישע געשטאַלטן — וועט ממילא געפינען זייער באַנאַל און פּלאַך די קונצן און שטיק פון איטאַליענישע לצים.“

עס איז פאַראַן אַ דאַקומענט פון אַ בן-דור פון וועלכן מען דער-וויסט זיך, אַז סאַממאַ האָט אין דער אמת געשטעלט קאַמעדיעס אַן אַריינגעשטעלטע אינטערמעדיעס און בופאַנאָדן. אין יאָר 1579 האָט אַ גרופּע דייטשע פירשטן באַזוכט איטאַליע. זיי זיינען געווען אין ווענעדיק, פּעראַרא און שפּעטער אויך אין מאַנטוא. הגם די פירשטן האָבן געמאַכט זייער נסיעה אינקאָגניטאַ, דאָך האָט מען זיי אומעטום געגעבן אַ גרויסן קבלת-פנים. איינער פון זיי, הערצאָג פּערדינאַנד פון בייערן האָט געפירט אַ טאַג-בוך, אין וועלכן ער פלעגט יעדן טאַג פאַרשרייבן זיינע איינדרוקן פון דער

נסיעה. די דאָזיקע הויכע געסט האָבן פאַרבראַכט אין מאנטוא זעקס טעג. לכבוד זיי האָט מען געמאַכט זייער רייכע פייערונגען. פאַרשטייט זיך, אַז צווישן די דאָזיקע פייערונגען איז אויך געווען אַ טעאָטער פאַרשטעלונג.

דעם 5טן פעברואַר 1579 פאַרשרייבט פרינץ פערדינאַנד אין זיין טאַג-בוך אַזוי: „נאַכן עסן האָבן יידן אויפגעפירט אַ קאַמעדיע, וואָס האָט געדויערט קנאַפּע פינף שעה. דאָס איז געווען אַ געוויינלעכע איטאַליענישע קאַמעדיע, אָבער אַן באַמבאַסטיק און לצנות. די דעקאַ-ראַציעס זיינען געווען זייער שיין צוגעפאַסט“ (30).

סאַממא איז אין די טעאָטער קרייזן באַטראַכט געוואָרן ווי אַן אויטאָריטעט. דאָס קען מען זען פון דעם בריוו, וואָס הומאַניסט-דראַמאַטורג מוציא מאַנפֿרעד האָט אים געשיקט. אין דעם דאָזיקן בריוו (דאַטירט: 18טן נאָוועמבער 1591), האָט מאַנפֿרעד אים גע-שריבן פון נאַנסי און געבעטן, אַז ער זאָל רעזשיסירן זיינע אַ פיעסע, ווייל אַן אַנדערן וויל ער ניט געטרוען. הגם סאַממא גופא האָט געשריבן נאָר אַלעגאָרישע דראַמעס און פאַסטאַראַלן, דאָך האָט ער ליב געהאַט רעזשיסירן נאַציאָנאַל-איטאַליענישע קאַמעדיעס, וואָס האָט צו יענער צייט ערשט אָנגעהויבן זיך אַנטוויקלען. סאַממא האָט אַפילו זיך באַמיט אויסבויען אַ טעאָטער-בנין פאַר די גאַסטראַלירנדיקע טרופּעס, דער הערצאָג איז אָבער אויף דעם ניט איינגעגאַנגען.

די גרויסע פּאָפּולאַריטעט אין דער וועלט פון טעאָטער, האָט אים געגעבן אַ מעגלעכקייט לייכט מנצח זיין די מניעה, וואָס כמעט יעדער רעזשיסאָר פון יענער צייט האָט באַגעגענט. די דאָזיקע מניעה האָט געשטעקט אין דעם ספּעציפישן כאַראַקטער פון דעם דראַמאַטישן רעפּערטואַר פון דער דאַמאַליקער איטאַליע בעת מען האָט געשטעלט אַלעגאָרישע דראַמעס אויף גריכישע טעמעס מיט כאַרן און מוזיקאַלישע זינגער און מוזיקאַנטן. נאָך מער מוזיקאַלישע כוחות האָט געפּאָדערט די פאַסטאַראַלע דראַמע, וואָס די איטאַליענער פון יענער תקופה האָבן אַזוי ליב געהאַט. די ערשטע פאַסטאַראַלע פיעסע, „דער קרבן“, פון אַגוסטינא בעקאַרי, האָט געהאַט איר פרעמיערע אין פּעראַרא, אין יאָר 1554. אין אַט דער דאָזיקער שטאַט איז סאַממא געווען טעטיק ווי אַ רעזשיסאָר (32). סאַממא גופא האָט אויך ליב געהאַט שרייבן

Rieger—Vogelstein, o.c. II, 122.

(31)

דער גאַנצער באַריכט איז אָפּגעדרוקט אין

(Archivio storico di lett. italiana, V, 44—72).

(32) דעמאָלט (1556) האָט סאַממא אָנגעהויבן שרייבע זיינע דיאַלאָגן וועגן טעאָטער. זען: צוגן אין „כרם נחמד“ X, 155.

פאסטאראלן. אין זיין צייט האָט דער דאָזיקער דראַמאַטישער זשאַנר זיך אויך זייער אנטוויקלט. די באַרימטע פאסטאראַלע דראַמע „דער געטרייער פאסטוך“, פון דזשאמבאַטיס אַ גוואַריני, איז געווען דער העכסטער אויסדרוק פון דער דאָזיקער פאַרמע טעאַטער־קונסט. „דער געטרייער פאסטוך“ איז פֿויט אַ טרעפיקער אַפשאַצונג פון אַ ליטעראַטור־היסטאָריקער געווען אַ סינטעז פון „דער אַנטיקער מיטאַלאָגיע, ראַמאַנטישער פראַכט, טראַגישן פאַטאַס, אינטריגע פון אַ קאָמעדיע און פאסטאראַלער עראַטיק“ (33).

אין דער פאסטאראַלער דראַמע האָט די איטאַליענישע בינע זיך ענג פאַרבונדן מיט מוזיק, ווייל צו די סאַמע וויכטיקסטע לירישע נומערן האָט מען געשריבן מוזיק. אַזוי אַרום איז דער דאָזיקער מין פאַעזיע געוואָרן דער יסוד פון דער אַפערע, וואָס איז סוף 16־טן י״ה געבוירן געוואָרן אין איטאַליע.

די יידישע טרופע אין מאנטוא, האָט אַ דאַנק די דאָזיקע חידושים געמוזט האָבן אַ פיזיִיטיקן פערסאָנאַל. חוץ דראַמאַטישע שפּילער, האָט זי געמוזט האָבן זינגער, מוזיקאַנטן, טענצער און קאָמפּאָזיטאָרן. סאַממאַס גרויסער אויטאָריטעט אין דער וועלט פון טעאַטער האָט אין דעם פרט געבראַכט אַ סך נוצן. אין די יאַרצענדליקער, וואָס ער האָט רעזשיסירט אין מאנטוא, איז די דאָזיקע שטאַט געוואָרן דער צענטער, וואוהין עס פלעגן קומען יידישע כליזמרים און אַקטיאָרן פון גאַנץ איטאַליע (34).

אברהם דער ארפא, אַדער אברהם המנגן ממנטוא, ווי מען האָט אים גערופן אין די יידישע קרייזן און זיין אייניקל האָבן זיך באַרימט געמאַכט מיט שפּילן אויף אַ האַרף. יצחק מיאָפאראַנאָ האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין שפּילן אויף אַ לויט — חוץ דעם איז ער געווען באַקאַנט ווי אַ זינגער און טענצער. שלמה ראָסי, אַ גרויסער למדן, איז געווען הויף־זינגער אין מאנטוא. ער איז באַפרייט געוואָרן צו טראַגן דעם געלן צייכן אויף דעם אויבערשטן בגד. ער איז באַרימט געוואָרן ווי אַ פעאיקער קאָמפּאָזיטאָר, ער האָט אָנגעשריבן אַן אַפערע „מאַגדאַלענא“ און אַ סך וועלטלעכע און רעליגיעזע לידער

(33) צינבערג ווייזט אַן אויף גוואַריניס פאַסטאראַלע פּיעסע וואָס האָט באַאיינפלוסט משה חיים לוצאַטאָ צו שרייבן זיין „מגדל עוז“; זען: Simon Ginzburg: „The Life and Works of Moses Hayyim Luzzato, 1931, 99—107,

שאַצקי אין „יוואָ-בלעטער“, 8, 172—179.

E. Birnbaum: Jüdische Musiker am Hofe zu Mantua, von (34) 1542—1628. Wien, 1893.

און תפלות. זיין שוועסטער עווראָפּא איז געווען אַ זינגערקע. אירע זין: אַנזעלמא און דוד שטייטא — זיינען געווען קאַמפּאָזיטאָרן (35).

3

ווען די גאַנצאַנאַ דינאַסטיע איז אויסגעשטאַרבן און דער קעניג פּערדינאַנד האָט פאַרנומען מאנטוא, האָט מען יידן פון דאַרטן פאַר-טריבן (אין יאָר 1628). די יידישע זינגער און כלי-זמרים האָבן עמיגרירט קיין ווענעציע, וואו סאַממאַ פּלעגט אָפט גאַסטראָלירן מיט זיין טרופּע. אין ווענעציע איז צו יענער צייט געווען אַ גרויסער יידישער ישוב. די רייכע יידן, וואָס זייער צאָל איז געווען זייער באדייטנדיק, האָבן זיך, פּונקט ווי זייערע קריסטלעכע מיט-תּושבים, שטאַרק אינטע-רעסירט מיט קונסט. אין יידישן טעאָטער פּלעגט זיין תּמיד געפּאַקט. דער עולם איז באַשטאַנען פון פאַרשיידענע עלעמענטן, פון מענער און פּרויען, פון יונג און אַלט. די יידישע יונגוואָרג פּלעגט מען גאָר פּרי אָנהויבן לערנען מוזיק, טאַנצן און נגינה.

אַנהויב 17-טן י"ה איז די באַרימטע יידישע זינגערין רחל געווען דער ליבלינג פון די ווענעציאַנישע יידן. די נגידים פון דער שטאָט פּלעגן זי איינלאָדן „אַהיים“, וואו זי פּלעגט געבן קאַנצערטן (36). צו יענער צייט איז אין דער ווענעציאַנישער קהילה געווען רב דער באַרימטער ר' יהודה דע מאדענא, (37) אַ גרויסער למדן, דרשן און אין דער זעלבער צייט אַ ליידנשאַפּטלעכער טעאָטראַל און מוזיקער. דעם כּסא הרבנות האָט מאדענא קאַמבינירט מיט אַ שטעלע פון אַ מוזיק-

(35) שיר השירים אשר לשלמה (די רום) וויניצא, 1622, אַרויסגעגעבן פון דאָס ניי אין פאַריז אין 1877 פון ש. נומערוג א. נ. : Catiques de Solomon Rossi.

(וועגן די נייע מקורים וועגן די רוסי און זיין משפּחה זען : פ. גרדנוץ : המוסיקה בישראל, ירושלים, הש"ה.)

(36) Heb. Bibliographie, XV, 93.

(37) וועגן אים איז פאַראַן אַ גרויסע ליטעראַטור. צינבערג איז זיך סומך נאָר אויף דער אויסגאַבע פון זיינע בריוו L. Blau: Leo Modenas Briefe und Schriftstücke, Strassburg, 1907. און זיין אויטאָביאָגראַפיע „חיי יהודה“ (קיעוו, 1919, אַרויסגעגעבן פון אברהם כהנא). מער פרטים וועט דער ליווענער געפּינען אין צינבערגס געשיכטע פון דער ליטעראַטור, IV, 169—205. די נייע אַרבעטן פון שמעון בערנשטיין : ד"ר סאַנע, סעסיל ראָט און אַנדערע זיינען אים משמעות ניט געווען צוטריטלעך, אַפילו ביים שרייבן די מאַנומענטאַלע ליטעראַטור-געשיכטע.

דירקטאָר און טעאָטראַלן רעזשיסאָר. ער האָט אָנגעשריבן עטלעכע קאָ-
מעדיעס און פּאָסטאָראַלן, צווישן זיי אויך אייף ביבלישע סוועטן, ווי
"יוסף און רחל". ער האָט באַאַרבעט פאַר דער בינע אושקוועס טראַגעדיע
"אסתר". די דאָזיקע באַאַרבעטונג האָט ער אין יאָר 1619 געווידמעט דער
העברעאישער פּאָעטעסע שרה סראם (38).

אַ סך חשובע מיטגלידער פון דער דאָרטיקער קהילה האָבן געטאָן
דאָס זעלבע. ישראל אדאמינא, למשל, האָט אָנגעשריבן אַ פּאָסטאָראַלע
פיעסע א. נ. "טרוימפן" (אין יאָר 1611). מאַדענעס שוואַגער, האָט ניט
נאָר געשריבן טעאָטער פיעסן, נאָר האָט זיך אויך אין זיי באַטייליקט,
ווי אַ זינגער (39).

ווי אַזוי די משפּחה מאַרענא איז געווען פאַרקאָכט אין טעאָטער,
קען מען צום בעסטן זען פון אַ בריוו, וואָס דעם רבס זון, מרדכי, אַ
בחור פון 14 יאָר, האָט געשריבן אין יאָר 1605. דער דאָזיקער בריוו
איז געווען געשריבן צו זיין פעטער משה.

"איך ווייס — שרייבט ער — ווען מען גייט שפּילן דיין
קאָמעדיע. אַז עס וועט קומען צו דעם, האָב מיך אין זינען און
לאַז מיר וויסן, איך בעט דיך, וועלכער בחור וועט שפּילן די ראַלע,
וואָס דו האָסט כּתחילה באַשטימט פאַר מיר".

דער דאָזיקער בחורל דערלויבט זיך אַפּילו צו ווייזן, אַז ער איז
אַ שטיקל אַפּיקורס. דער בריוו איז געשריבן געוואָרן פאַר "שבת
שירה". דער יונגער מאדענא פאַראַפּראָזירט די ערשטע ווערטער
פון "אז ישיר" און דאָטירט זיין בריוו בזה הלשון:

"פּירורה פ" אז ישיר משה באינטר מידיאה הש"ה" (40).

אין יאָר 1628 זיינען קיין ווענעציע געקומען יידישע קינסטלער
פּליטים פון מאַנטואַ. יהודה דע מאדענא האָט באַשלאָסן אויט-
נוצן די דאָזיקע רייכע כחות און עפענען אַן אַקאָדעמיע פאַר מוזיק.
ער גופא האָט זיך געשטעלט בראש פון דער דאָזיקער אינסטיטוציע.
דער משומד דזשוליא מאראסיני דערציילט אין זיינע
זכרונות, אַז די אַקאָדעמיע האָבן געשטיצט די חשובסטע יידן פון

(38) M. A. Levy: Saria Copia Sullam. Lebensbild einer jüdischen-
italienischen Dichterin aus dem Ziebzenten Jahrhundert. (Jahr-
buch f. d. Geschichte der Juden, 1863, III. 65-93. Steinschneider,
M.G.W.J., 1890, 318.

(39) חיי יהודה, 1912, 44 (העברעאישער טעקסט)

Blau, o.c. 115.

שטאַט (41). קאַנצערטן פלעגן פאַרקומען צוויי מאל אַ וואָך. די אַקאַ-
דעמיע האָט זיך אויך אַ סך אָפגעגעבן מיט סינאָגאַגאַלער מוזיק. דער
דאָזיקער משומד און מיסיאָנער באַשרייבט מיט גרויס באַגייסטערונג,
וואָס פאַר אַן איינדרוק עס האָבן געמאַכט די קאַנצערטן שמחת-תורה,
בעת עס זיינען אויפגעפירט געוואָרן אונטער דער אָנפירערשאַפט פון
מאדענא'ן פייערדעכע אַראַטאַריעס. אין אַזאַ אַראַטאַריע האָבן זיך
באַטייליקט צוויי כאָרן. איין כאָר האָט פאַרטראָטן דעם „חתן תורה“,
און אַ צווייטער „חתן בראשית“. די גאַנצע קאַמפּאָזיציע איז געווען
געשריבן אין זייער אַן ערנסט־נוסח. וואָס האָט אויסגעדריקט דעם
אינהאַלט, פאַרבונדן מיט משה'ס טויט. די שול איז געווען געפאַקט.
ניט נאָר יידן האָבן געוואַלט הערן די דאָזיקע שמחת-תורה אַראַטאַריע,
נאָר אויך די ווענעציאַנישע אדללייט, די באַרימטע און די עלעגאַנטע
דאַמען. ביי די טויערן פון דער שול איז געשטאַנען אַ ספעציעלע יידישע
וואָך, וואָס האָט אַכטונג געגעבן אויף דער אַרדענונג. ווי מאַראַסיני
גיט איבער, איז אין דער שול געווען אַן אַרגל. היות ווי פרומע יידן
זיינען געווען קעגן דעם, אַז מען זאָל שפּיטן אויפן אַרגל, איז ער טאַקע
קיינמאַל ניט באַנוצט געוואָרן (42).

אין מאַדענאס צייטן האָט אַ רייכער ווענעציאַנער ייד אויסגעבויט
אין צענטער פון דעם געטאָ אַ שיינעם בנין, ספעציעל פאַר טעאָטער
פאַרשטעלונגען. דער עולם האָט אָנגעהויבן לויפן זען די פאַרשטעלונגען.
די פרומע יידן האָבן אין דער טעאָטראַמאַניע דערזען אַ סכנה פאַר דער
יידישער אמונה. דער באַרימטער דרשן ר' עזריא פּיגו (43) פון ווענעציע
האָט זיך געווענדעט צום גאון ר' שמואל אבובה אין וועראָנע מיט
אַ שאלה וועגן דעם דאָזיקן ענין. דער גרויסער און פרומער רב
האָט ניט געקענט שלום מאַכן מיטן מקיל יהודה מינץ, וואָס האָט
געהאַלטן, אַז עס איז ניט קיין עברה פורים זיך פאַרשטעלן. די שאלה
פון דעם פרומען דרשן פּיגו האָט אים שטאַרק דערשראַקן.
„איך בין קראַנק געוואָרן פון צער — שרייבט דער רב אין זיין

(41) Giulio Morosini. Via della Féda.

(זיין יידישער נאָמען איז געווען שמואל נחמיאש.) אויסצוגן פון דעם
וויכטיקן מקור זיינען געדרוקט אין
Festschrift Berliner, 1903, 337-344.

(42) אויך אין אַנדערע איטאַליענישע שטעט זיינען געווען מוזיקאַלישע
חברות, ווי, למשל, פלאָרענץ. אין 1670 האָט מען דאָרטן געשפּילט
אַ קלוינע פּיעסע פון יעף פּראַנסעס. דער טעקסט איז געדרוקט אין
„קבץ על יד“, 1885, 129-131.

(43) וועגן אים: צינבערגס ליטעראַטור-געשיכטע באַנד IV.

תשובה. — ווען איך האָב זיך דערוואוסט, אַז דער דאָזיקער מענטש פאַרפירט אַנדערע און מיט אַ כיוון פירט ער אַראָפּ פון דרך הישר... גרויס איז זיין עברה. מ'האָט דערנידעריקט צו דער ערד די תפארת און שטאַלץ פון דער יידישער תורה, מיט דעם, וואָס ער האָט אין דער הייליקער יידישער גאַס אויסגעבויט טעאַטערס און צירקן, וואָס זיינען באַשטימט פאַר דעם, אַז מענער, פרויען און קינדער זאָלן זיך צונויפֿן קומען כשרע יידישע טעכטער מיט אויסגעלאַסענע, וואָס זיינען עובר אויף יידישע דינים" (44).

„וואָזטן אַהין געקומען נאָר דערוואַקסענע — שרייבט דער רב מיט ווייטיק — אָבער מען נעמט מיט קינדער. צו וואָס טוט מען דאָס? אַ גרויסע שטראַף וועלן באַקומען די, וואָס ברענגען אַהין די קינדער. זוי פירן אַריין די קינדער אין אַ גרויסן נסיון, ווען מען זעצט זיי לעבן די אַקטיאָרן און צווינגט זיי הערן די שענדלעכע רייד, וואָס פאַרסמען זייערע יונגע נשמות" (45).

למען האמת דאַרף אָבער געזאָגט ווערן, אַז אין די מוסר־רייד פון אבותא איז דאָ עפעס מער, ווי סתם פאַנאַטישקייט פון אַ פרומען רב. די איטאַליענישע קאַמעדיע האָט געהאַט אַ סך עלעמענטן פון לייכטער עראַטיק, זי האָט אָפּגעשפּילט די פריידן און די תאוות פון דער רענעסאַנס תקופה. עס האָט אין איר אויך ניט געפּעלט קיין וואולגאַר־ריטעט און נבול־פה. אַ סך פון די דאָזיקע קאַמעדיעס זיינען געווען קינדער פון באַקאַטשיאַס פאַרשייטן גייסט פון עראַטיק, גענוג צו דערמאָנען מאַקאוועדיס קאַמעדיע „מאַנדראַגאַראַ“ און אַפילו די פּיעסע פון דעם גרויסן דזשארדאַנאַ ברונאַ „דאָס ליכט“, וואָס איז פּוֹר מיט נבול־פה. אין דעם פרט האָבן זיך שטאַרק אויסגעצייכנט די איטאַליענישע פּאַרקס־קאַמעדיעס, פון דער „קאַמעדיע דעל אַרטע“.

און געווען איז דאָס אַ צייט, וואו דאָס יידיש לעבן איז געווען פּוֹר מיט טרויער. פּוילישע יידן, וואָס האָבן זיך געראַטעוועט פון כמעלניצקיס שחיטות (גזירת ת"ח), האָבן געפונען אַ מקום מקלט אין איטאַליענישע יידישע צענטערן. די גרויסע קאַטאַסטראַפּע וואָס האָט געטראָפּן די פּוילישע יידן האָט פאַרשטאַרקט די משיחישע בענקשאַפט ביי די יידן אין גלות. אין די דאָזיקע בלוטיקע געשעענישן האָט מען געזען סימנים פון חבלי־משיח. מיט גרויס שפּאַנונג האָט מען דערוואַרט דעם קץ.

(44) דבר שמואל, סימן צ. (וועגן דעם אויספירלעך אין שופערס געשיכטע פון יידישן טעאַטער, באנד I, 146—148..)
(45) פעלט.

אָפּילו אין דעם פּריילעכן און פּאַרשייטן ווענעציאַנישן געטאָ איז דער געלעכטער אָפּגעשטאַרבן. אין יאָר 1648 איז לעא דע מאדענא געשטאַרבן. דער גרויסער אַסקעט ר' שמואל אַבוהב איז פאַרבעטן געוואָרן פון דער קהילה אין ווענעציע צו ווערן איר רב און מנהיג. דער דאָזיקער גרויסער קעגנער פון טעאָטער האָט די פאַרבעטונג אָנגענומען. ביז זיין פטירה אין יאָר (1694) איז ער געווען דער ראש און דער וואַרט־זאָגער פון די יידן אין ווענעציע. עס איז דערפאַר קיין וואונדער ניט אַז דאָס יידישע טעאָטער לעבן אין ווענעציע איז געקומען צו אַ סוף און אַז מער קיין ידיעות וועגן טעאָטער פאַרשטעך לונגען אין ווענעציאַנישן געטאָ — זיינען שוין ניט דערגאַנגען.

צו דער געשיכטע פון דער יידישער פאלקס-דראמאטיק

1.

אין דעם ערשטן קאפיטל פון זיין אינטערעסאנטער פארשונג וועגן דער יידישער פאלקס-דראמאטיק (1) שטעלט זיך ד"ר שיפער אָפּ אויף די שפורן פון אַלטער פרימיטיווער דראמאטיק ביי יידן. די דאָזיקע שפורן זעט ער קודם-כל אין די אַלטע פורים-מנהגים און זייערע דראַ-מאַטישע עלעמענטן. ער שטעלט זיך אָפּ באַריכות אויף דעם שוין אין דער תלמודישער תקופה גילטיקן מנהג, אַז אין די פורים-טעג פלעגן יונגוואַרג אַרומטראַגן אַ המן-פיגור און מיט פאַרשידענע צערעמאָ-ניעס און שטיפערייען אַרײַנוואַרפן דעם מאַנעקען אין אַ צעלייגטן שייטערהויפן. ד"ר שיפער פאַרזיכערט דערביי, אַז דאָס איז די ע ל ט ס ט ע פאַרם פון אַ פרימיטיווער דראַמאטיק, וועלכע מיר געפינען ביי יידן בעת דער „דיאַספאַרע“. מיר וועלן ווייטער זען, אויף ווי ווייט די דאָזיקע באַהויפטונג שטימט מיט די היסטאָרישע פאַקטן. דערווייַל וועלן מיר זיך אָפּשטעלן אויף י. שיפערס אויספיר, אַז די דראַמאַטישע עלעמענטן, וואָס זיינען פאַראַן אין דעם אַלטן „פורים מנהג“, שטעלן פאַר „נישט מער ווי אַ טאַנץ-פאַנטאַזימע מיט אַ קאַנקרעטן אינהאַלט, וועלכע באַטאַנגט צו המנס מפלה. ווייטער איז די אַנטוויקלונג נישט געגאַנגען“ (i. 17). ערשט מיטן מאַמענט, ווען די טאַנץ-פאַנטאַזימע ווערט דערלייזט פון איר שטומקייט, און די טעצער וועלן אָנהויבן מיט ווערטער צו דערקלערן זייערע ראַצן און האַנדלונגען, ערשט מיטן דאָזיקן מאַמענט דערגרייכט די אַנטוויקלונג די העכסטע מדרגה : די דראַמאַ. די פורים-פאַנטאַזימע, פאַרזיכערט שיפער, האָט אָבער די דאָזיקע מדרגה ניט דערגרייכט, זי איז פון איר שטומקייט ניט

(1) ד"ר יצחק שיפער, יידישע פאלקס-דראמאטיק ביז 1750, פארלאנג „קולטור-ליגע“, 1923 (דריטער באַנד „געשיכטע פון יידישער טעאטער-קונסט און דראמע“).

אויסגעלייזט געוואָרן. אמת, ווייזט ווייטער אָן שיפּער, „מיר דערוויסן זיך ווייטער, אַז די נקמה איבער המנען ווערט פון דער „ווייסער חברה“ אויסגעדריקט אין דער פּאַרם פון שפּאַט־ווערטער, זידלערייען און וויצן“. וואָלט מען אויפן ערשטן קוק געקאָנט מיינען, אַז די שטומקייט פון דער פּאַנטאַמימע איז צעשטערט, די דערזייזונג פון שטומקייט „איז אָבער אַ האַלבע, ניט קיין פּולקומע“ און דאָדורך איז עס צו דער מדרגה פון דראַמע נישט געקומען, וואָרום, פירט אויס דער פּאַרפּאַסער, „אויב די דראַמע זאָל זיין אַ פּאַרטיקע, מוז זיך דאָס לשון אַנטפּלעקן אין דער פּאַרם פון וואָרט און קעגן־וואָרט, דהיינו, אין דער פּאַרם פון אַ דיאַלאָג. ביידע צדדים מוזן רעדן! אין אונדזער פּאַל אָבער בלייבט דער הויפּט־ראַליסט פּונם שפּיל, ווי אין די אַלטע צייטן, אַ שטומער“ (18).

„וואָלט טאַקע — שרייבט ווייטער י. שיפּער — געווען אינטער רעסאָנט צו וויסן די סיבות פון דער דאָזיקער דערשיינונג. צוליב וועלכע סיבות האָבן די קערנדלעך פון דראַמע, וואָס זיינען געווען פּאַרזייט אין דעם באַהאַנדלטן פּורים־מנהג, נישט געקאָנט אויסרייפן ביזן סוף, הגם ס'האַט נישט ווייט געהאַלטן ביז צום דראַמאַטישן בליעכץ?“

די פּראַגע איז געוויס אַן אינטערעסאַנטע און זייער אַ וויכטיקע. זי דאַרף אָבער פיל ברייטער געשטעלט ווערן, נישט נאָר אין פּאַרבינדונג מיטן פּורים־מנהג אַליין: אויס וואָסערע סיבות האָבן די קערנדלעך פון דראַמע, וואָס זיינען געווען פּאַרזייט אין דעם קולטורעלן יידישן לעבן זייט די קדמונישע צייטן—ניט געקאָנט אויסרייפן ביזן סוף? פּאַרוואָס זענען אזוי שווער געווען די „חבלי לידה“ פון דער דראַמע ביי יידן? ד"ר שיפּער האַלט אָבער נישט פאַר נויטיק זיך אַפּצושטעלן אויף דער דאָזיקער פּראַגע און באַגנונגט זיך בלויז מיט דער אַנווייזונג, אַז די יידן פּונם מיט־פּאַלטער זיינען אין פּאַרגלייך מיט די ראַמאַנישע און גערמאַנישע פעלקער „געווען זייער שטאַרק הינטערשטעליק אין זייער דראַמאַטישער שאַפּונג“. אַ געשיכטס־פּאַרשער פון דער יידישער פּאַלקס־דראַמאַטיק טאָר אָבער נישט פּאַרביילאָזן די דאָזיקע קאַרדינאַלע פּראַגע און נישט פּרווון אויפּדעקן די גרונט־סיבות פון דער דאָזיקער דערשיינונג. און וואָלט ד"ר שיפּער דערמיט זיך יאָ פּאַראַינטערעסירט און געפרוואוּט זוכן אַן ענטפּער אויף דער דאָזיקער פּראַגע דירעקט אין די יידישע מקורים — דאָ וואָלט ער נישט געמוזט זיך באַשניי אונזער

זייער שטום־לשון (ז. 227-229). שיפער וואָלט דאָן געוואוסט, אַז דווקא דער די אַ אַ ג, „די פאַרם פון וואָרט און קעגן־וואָרט“, וואָס איז פֿויט שיפערס מיינונג די גרונט־באַדינגונג „די דראַמע זאָל זיין אַ פאַרטיקע“, איז שוין געווען גוט אַנטוויקלט ביי יידישע פּאַלקס־פּיערונגען נאָך אין די ביבלישע קדמונישע צייטן און דאָך איז די יידישע דראַמע „אַ פאַרטיקע“ נישט געוואָרן. די זאָך איז משמעות פיל קאָמפּליצירטער, ווי שיפער שטעלט זיך עס פאַר.

ד״ר שיפער באַגייט פון דער התחלה אָן אַ מעטאָדאָלאָגישן פעלער, דערמיט, וואָס ער טיילט אַרויס פון אַלע אַלטיידישע פּאַלקס־פּיערונגען בלויז דעם „פורים־מנהג“, וועלכער שטאַמט גראַד פון אַ בערך שפּע־טערער תקופה, און עס איז בכלל נישט אויפגעקלערט נישט דער מקור פון וואָנען ער שטאַמט, און נישט די אומשטענדן, ביי וועלכע ער האָט זיך איינגעבירגערט ביי יידן. שיפער וויל דרינגען, אַז „די כאַראַקטע־ריסטישע שטריכן פונם פורים־מנהג, וואָס ווערט געשילדערט אין אַ ריי היסטאָרישע קוועלן, אָנהויבנדיק נאָך פון אַטערטום, באַווייזן, אַז דער מנהג איז פאַרוואַרצלט אין אַ דעמאָנען־גלויבן, וואָס איז געווען פאַרשפּרייט צווישן די פּרימיטיווע יידישע פּאַלקסמאַסן“ (ז. 14). מיר האָבן איז אונדזער אַפּהאַנדלונג וועגן דעם יידישן טעאָטער איז איטאַליע

איז געווען רייך דורכגעוועבט מיט טעאטראל־דראמאטישע עלעמענטן. אין דעם קלאסישן לאַנד פון דעם אַנטיקן טעאטער און דער אַנטיקער טראַגעדיע — אין גריכנלאַנד, איז דער טעאטער, ווי באַקאַנט, געווען ענג פאַרבונדן מיטן רעליגיעזן קולט; זיין וויג איז געשטאַנען ביים מזבח, וואו מען פלעגט ברענגען קרבנות דעם גאָט פונם לעבנזאָפט און פרוכטבאַרקייט, דעם דיאַניזוס מיט דעם געשטאַלט פון אַ ציגן־באַק. אין פריידיקן ראָד האָט מען געטאַנצט אַרום מזבח און געזונגען לויב־לידער אין פאַרם פון דיאַלאָגן צווישן דעם ערשטן פאַרזינגער (קאַרי־פעאַס) און דעם כאָר. און דער נאָמען „טראַגעדיע“ שטאַמט טאַקע פון די צוויי גריכישע ווערטער: טראַגאָס — ציגן־באַק, און אַדע — לויב־געזאַנג.

אַט די לעבעדיקע זאַמען, די געזונטע קערנדלעך פון טעאטראַלישע פאַרשטעלונגען, אויס וועלכע עס האָט אויפגעבליט דער קלאַסישער גריכישער טעאטער—האַבן אויך ניט געפעלט ביי אונדזערע אבות־אַבות, ביי די יונגע יידישע שבטים. סימנים און זכרונות וועגען די דאָזיקע מיט טעאטראַלישע מאַמענטן אַנגעזעטיקטע פאַלקס־שפּילן, זיינען טאַקע אויפגעהיט געוואָרן אין אונדזערע עלטסטע ליטעראַרישע דענקמעלער. מיר ווייסן, למשל, וועגן דעם שטורמישן יובעל־טאַנץ געזאַנג־שפּיל, מיט פויקען און טרוממיטערן, אין וועלכן יידישע פרויען מיט מרים הנביאה בראש האַבן אויסגעגאַסן זייער דאַנק און לויב דעם מעכטיקן יהוה־גאָט, דעם גאָט פון די מדבריות, פון דונער און שטורם, פון פייער און וואַסער... און זייערע מענער און ברידער האַבן מיט אַהרן הכהן בראש באַגריסט מיט טאַנץ און געזאַנג דעם „עגל“ — דעם סימבאָל פון מעכטיקן נאַטור־גאָט...

מיר ווייסן זייער גוט אויס דער קולטור־געשיכטע פון די אייראָ־פעאַישע פעלקער, ווי אַזוי די פאַרשטייער פון דער נייער, אויס רוים אימפּאַריטער אמונה, האַבן זיך געפליסט איינהילן אין אַ קריסטלעכן לבוש די אַלטע, רייך געצנדינערישע פאַקס־מנהגים, און צופאַסן צו די אַמאָליקע, ביים פאַלק באַליבטע פייערונגען, דעם קריסטלעכן קולט און די קירכלעכע ימים טובים. דאָס אייגענע איז אויך פאַרגעקומען ביי יידן, ווען אַפילו אין אַביסל אַנדערע פאַרמען. די פאַלקס־פייערונגען און מנהגים, וואָס זיינען בשעתם געווען צוגעפאַסט צו געוויסע מאַמענטן פונם נאַטור־לעבן, פאַרבונדן מיט דער אַרבעט אין פעלד און ווינגאַרטן — האַבן מיט דער צייט באַקומען אַ שטרענגן רעליגיעז־נאַציאָנאַלן כאַראַקטער. די אַמאָליקע כאַר־געזאַנג־שפּילן לכבוד די פרימיטיווע נאַטור־געטער זיינען מגולגל געוואָרן אין לויב־געזאַנגען פון די לויים

אין דעם בית-המקדש. די דאזיקע לויב־געזאנגען, וואָס זיינען דער גאַנצער קולטור־וועלט באַקאַנט אַלס „תהלים“ אָדער „פסאלמען“, פלעגן באַגלייט ווערן מיט טאַנץ און מוזיק, און ביי דעם רוב קאַפיטלעך תהלים איז אַפילו אָנגעצייכנט דער נאָמען פונם מוזיק־אינסטרומענט, מיט וועלכן מען פליגט זיך דערביי באַנוצן. און ווי דעם דיאַניזיום־מזבח, אַזוי פלעגן אויך אין דעם בית־המקדש די לויב־לידער געזונגען ווערן אין פאַרם פון די אַל־אָגן, אַמאָל צווישן פאַרשידענע טיילן פון כָּאָר, אַמאָל צווישן דעם כָּאָר און דעם קאַריפעאַס, וועלכער הייסט אין העברעאישן „מנצח“. און דערפאַר טאַקע טראָגן פילע קאַפיטלעך תהלים (ווי, למשל, קאַפ. 84, 85, 109 און אַנדערע) דאָס אויבערקעפל „למנצח מזמור“, ד. ה.: „אַ קאַריפעאַס־ליד מיט דער באַגלייטונג פון אַ מוזיק־אינסטרומענט“. דאָס וואונדערשיינע קאַפיטל 107 פלעגט, ווי עס שיינט, פאַרזינגען דער ערשטער פאַרזינגער און דער כָּאָר פלעגט בלויז פאַרענדיקן מיטן שלוס־פּערז: „יודו ד' חסדו, ונפלאותיו לבני אדם“. אינם קאַפ. 113 בייטן זיך די ראַלעס: דער „מנצח“ פאַנגט בלויז אַן מיט דעם ערשטן פּערז: לויבט גאָט, לויבט, איר גאָטס קנעכט, לויבט גאָטס נאָמען! ... (הללויה, הללו עבדי ד', הללו את שם ד') און דער כָּאָר זינגט דאָן דאָס גאַנצע לויב־געזאַנג. דאָס באַרימטע ליד „על נהרות בבל שם ישבנו“ (קאַפ. 137) איז בלי ספק געווען איינגעטיילט צווישן דעם מנצח און בייִדע טיילן פונם כָּאָר. דעם ערשטן טאַג סוכות, בשעת מ'האַט געגאַסן וואָסער אויפן מזבח (שמחת בית־השואבה), פלעגט פאַרקומען אַן עפעקטפולער פאַקעל־טאַנץ, וועלכער האָט גע־טראָגן דעם כאַראַקטער פון אַן אמתן פאַלקס־שפּיל, ווייל ס'האַבן אין אים זיך באַטייליקט די ברייטע פאַלקס־מאַסן. דאָס פאַלק האָט זיך פאַרזאַמלט ביים היכל אויפן הויף, וואָס האָט געפירט צו דער עזרת־נשים, וועלכע איז געווען פול געפאַקט מיט פרויען. באַלויכטן איז דער הויף געווען מיט ריזיק־הויכע פיר מנורות, וואָס האָבן געלייכט איבער דער גאַנצער שטאַט. אויף הויכע לייטערס זיינען געשטאַנען יונגע בחורים און מיט אַלערדיי צערעמאָניעס געגאַסן אייַל אין די מנורות. אַרום יעדער מנורה האָבן זיך געדרייט אין ווילדער ווירבל־טאַנץ מיט ברענענדיקע פאַקעלן אין די הענט „חסידים ואנשי־מעשה“, וואָס פלעגן דערביי וואַרפן די ברענענדיקע פאַקעלן אין דער לופט, און טאַנצנדיק, זיי אונטערקאַפן מיט די הענט. פיל פון די טענצער זיינען אין דעם געווען אַזוי געאיבט, אַז זיי פלעגן וואַרפן צו פיר און צו אַכט ברענענ־דיקע פאַקעלן אין דער לופט און גלייך פלינק זיי אונטערקאַפן איינעם נאָכן אנדערן און קיין איינעם דערביי צו דער ערד נישט געלאָזט פאַלן.

דערביי פלעגן זיי נאך זינגען כאַר-לידער. די „חסידים ואנשי-מעשה“ פלעגן זינגען:

אשרי ידותנו
שלא ביישה את זקנותנו;
די „בעלי-תשובה“ פלעגן גלייך אונטערהאלטן:
אשרי זקנותנו
שכפרה את ידותנו,
און אלע צוזאמען (אלו ואלו) פלעגן דאן אונטערשאפן:
אשרי מי שלא חטא
ומי שחטא ימחל לו.

און דערביי פלעגן גאנצע מחנות לויים מיט אַ געוואַלטיקער צאָל כל המיני כלי-זמר (והלויים בכנורות ובנבלים ובמצלתים ובחצוצרות ובכלי שיר בלא מספר) באַזעצן אלע פופצן ריזיקברייטע טרעפּ (המעלות), וואָס פירן פון דער מאַנסבילשער אָפּטיילונג צו דער עזרת-נשים, און זינגען זייערע „טרעפּן-געזאַנגען“ (שיר המעלות) (2). „מי שלא ראה בית-השואבה — רופט מיט התפעלות אויס דער תלמודישער געשיכטסבאָריכטער — לא ראה שמחה מימיו“ — ווער ס'האָט שמחת-בית-השואבה נישט בייגעזען, דער האָט אויף זיין לעבן קיין אמתע שמחה נישט געזען!

די שמחה איז געווען אַזוי גרויס, ווייל ס'האָבן אין איר זיך באַ-טייליקט די ברייטע פאלקס-מאַסן. ביי די אָפיציעלע, רעליגיעז-נאַציאָ-נאַלע ימים-טובים פלעגט אָבער דאָס „פאלק“ מיינסטענס שפילן בלויז אַ פאַסיווע ראַלע פון צוזעערס, די אַקטיווע ראַלע האָבן געשפילט דער עיקער די כהנים און לויים. די פאלקס-מאַסע האָט זיך אָבער נישט געקאָנט באַגנוגען מיט דער פאַסיווע ראַלע פון צוזעערס, זי האָט געגאַרט נאָך פייערונגען, אין וועלכע זי גופא זאָל קאָנען אַנטפלעקן איר פאַטאַס, אירע שטורמישע געפילן; מיט פולער מאַס געניסן דעם זיסן שכרות פון ריטמישע באַוועגונגען און טענער. חוץ די אָפיציעלע „שלוש-גלים“ זיינען דערפאַר געווען נאָך אַ גאַנצע צאָל מיטישע פאלקס-פייערונגען, אין וועלכע עס פלעגן זיך באַטייליקן די ברייטע פאלקס-מאַסן: און טאַקע די דאָזיקע פייערונגען זענען געווען באַזונדערס רייך מיט טעאַטראַליש-דראַמאַטישע מאַמענטן. די דאָזיקע פאלקס-ימים-טובים זיינען געווען פון צוויי אַרטן: 1) צופעליקע און 2) פעסט-

(2) ז. תלמוד בבלי, מס' סוכה, פרק חמישי, דף נ"צ—נ"ג.

געזעצטע, וואָס זיינען געווען פאַרבונדן מיט אַ באַשטימטן טערמין. דער ערשטער אָרט פֿייערונגען איז געווען פאַרבונדן מיט אוסערגע־וויינדעכע געשעענישן, ווי, למשל, מיט אַ נצחון איבער דעם שונא. נאָך דעם נצחון איבער גלית הפלישתית האָט אַ פרויען־כאָר באַגעגנט דודן מיט טאַנץ און געזאַנג: „הכה שאול באַלפיו ודוד ברבבותיו!“ דער צווייטער מין פֿייערונגען איז געווען פאַרבונדן מיטן „דוח“, ד. ה. מיט באַשטימטע תקופות פונם יאָר. דער וואונדערבאַרער „שיר השיר־רים“, דאָס „געזאַנג איבער אַלע געזאַנגען“, וואו עס איז אַזוי האָר־מאַניש צונויפגעוועבט דער צווייפאַכער פּרילינג: דאָס אויפבליען פון דער נאַטור אום פּרילינג נאָך דעם ווינטער־גליווער, און דער פּרילינג־אויפבויע פון צוויי ליבנדיקע הערצער — דאָס איז אַ זאַמלונג פון טאַנץ־כאָר־לידער (מחולות המחנים), וועלכע מ'פלעגט זינגען אום פּרילינג, אַרום פסח־צייט. אין די דאָזיקע כאָר־געזאַנגען האָבן זיך, ווי עס שיינט, באַטייליקט צוויי כאָרן; אַ פרויען־כאָר און אַ מענער־כאָר, און יעדער כאָר האָט געהאַט זיין קאָריפעאס (מנצח). די ערשטע צוויי ליידער זיינען אַ דיאַלאָג צווישן דעם געליבטן און געליבטער, אין דעם דריטן זינגט די שלוס־סטראָפּע דער כאָר, אין דעם פירטן באַטייליקט זיך ווידער בלויז דאָס פאַרליבטע פאַר, אין דעם פינפטן גיט דער כאָר אויך זיין רעפּליק (דער פּערוז 9), דער כאָר פאַנגט אויך אַן דאָס זעקסטע און דאָס זיבעטע ליד, און נעמט אַנטייל אינם אַכטן.

אַ ריין פאַלקסטימלעכער יום־טוב־איז אויך געווען דער פּופצנטער אב, וואָס האָט געהייסן, ווי דער תלמוד בבלי דערציילט (3) „יום תבר מגד“ — דער טאָג פון דער צעבראַכענער האַק, ווייל דאָס איז געווען דער לעצטער טאָג אין יאָר, ווען די האַלץ־העקער פלעגן האַקן די בויער אין וואַלד; פונם שפּעטערדיקן געהעק פלעגט דאָס האַלץ שרעכט טריקענען, וואָרום, דערקלערט ר' אַליעזר הגדול, „ממ"ו ואילך תשש כחה של חמה“, ווערט אַבגעשוואַכט דער כוח פון דער זון און די נעכט הויבן אַן צו וואַקסן. אַט אין דעם טאָג, ווען די זון פאַנגט אַן זיך דערווייטערן פון דער ערד, איז געווען אַ גרויסער פאַלקס־יום־טוב־ביי יידן, דאָס איז געווען איינער פון די שענסטע טעג ביים פאַלק ישראל, דערציילט מיט התפעלות דער תנאי רבן שמעון בן גמליאל, אַלע יידישע מיידלעך פלעגן טאַנצן און זינגען אין די וויינגערטנער, און בכדי איינע זאָל נישט שטאַצירן פאַר דער צווייטער מיט אירע קליידער, און די רייכע זאָלן נישט פאַרשעמען די אַרעמע, פלעגן אַלע זיין אַנגעטאַן אין גלייכע ווייסע קליידער, וואָס איינע פלעגט ליען ביי

דער אַנדערער. די דאָזיקע טאַנץ־געזאַנג־שפּילן אין די גערטנער האָבן, ווי עס שיינט, געטראָגן אַן עראַטישן כאַראַקטער. דאָס פּלעגן עס די מיידלעך טאַנצען פאַר די בחורים, און אין רעשיקן כאַר פּלעגן זינגען די טעכטער פון ירושלים: „בחור, שא נא עיניך!“ בחור, הויב אויף דיינע אויגן, און קוק זיך גוט צו, וועמען דו קלויבסט אויס! פאַרדאָז זיך נישט אויף שיינקייט, האָב אין זיין די משפּחה פון וואָגען דיינ אויסדערוויילטע שטאַמט (4). דער פּרויען־כאַר איז באַשטאַנען פון אייניקע באַזונדערע טיילן, און יעדער פון זיי האָט געזונגען באַזונדערע סטראָפּן, וואָס זיינען אַפילו טיילווייז אויפגעהיט געוואָרן אין תּלמוד. ר' אַזיעזר הגדול דערציילט, אַז די „יפּפּיות“ (די שיינע מיידלעך) פּלעגן טאַנצנדיק זינגען צום מענער־כאַר:

תנו עיניכם ליופי, אין אשה אלא ליופי.

די פונם גרויסן יחוס (מיוחסות) פלעגן זינגען:

תנו עיניכם למשפחה, אין אשה אלא לבנים.

און די מיאוסע, נעבעך, פלעגן זינגען:

קחו מקחכם לשם שמים, בלבד שתעטרונו בזחובים.

און אַלע צוזאַמען פּלעגן אויסלאָזן מיט דער שְׁלוֹס־סטראָפּע:

בחור! שא נא עיניך, וראה מה אתה בורר לך! (5).

2.

פּרעגט זיך אַ שאלה: מה נשתנה? פאַרוואָס האָבן די רייכע טעאַ־טראַל־דראַמאַטישע קערנער, מיט וועלכע די פּאַלקס־ימים־טובים זיינען געווען אַנגעזאַפּט ביי אונדזערע אַבות־אבותינו, — דאָך ניט זוכה געווען, עס זאָל אויס זיי אויסוואַקסן די רייפּע דראַמע־פּרוכט, ווי מיר זעען דאָס ביי די גריכן אין דער היינטיקער וועלט, אָדער ביי די קריסטלעכע פעלקער אין מיטלאַלטער? פאַרוואָס זיינען עס גראָד די יידן געבליבן „זייער שטאַרק הינטערשטעליק אין זייער דראַמאַטישער שאַפּונג“?

נישט נאָר ד"ר שיפּער, נאָר אויך די פאַרשער פאַר אים, באַגנו־גענען זיך דערמיט, וואָס זיי ווייזן בלויז אַן אויפן פּאַקט גופּא. האַלטן אָבער נישט פאַר נויטיק צו פּרוואַוון אויפדעקן זיינע סיבות. פּ ר אַ נ י ד ע ל י ט ש. אַ שטייגער, שטעלט בלויז פּעסט, אַז „די דראַמאַטישע

(4) תענית, דף כ"ו.

(5) תענית, דף ל"א.

פאָעזיע איסט די יעניקע, דערען אַנבוי דורך דען גייסט דעם איזראַע-
ליטיזמוס... אַם וועניגסטען בעגינסטיגט וואָרדע (6). אויך שטייט
שניידער ווייזט בלויז אַן אין זיין „פורים א. פאַראַדיע“ ווי אויף
אַ דבר ידוע: „בעקאַנטליך, האָט דיע סעמיטישע ליטעראַטור ביז אויף
דיע נייציגט ניכטס דראַמאַטישעס אויפצואווייזען“ (7).

איז טאַקע אינטערעסאַנט צו וויסן, פאַרוואָס איז „דער גייסט
דעם איזראַעליטיזמוס“ געווען אַזוי „נישט פריינטלעך“ צו דער דראַ-
מאַטישער קונסט? און ווען ד״ר שיפער זאָל זיך געווען פאַראינטערע-
סירן מיט דער דאָזיקער פראַגע, וואָלט דאָס אים געוויס געווען אַפּ-
געהיט פון אייניקע פאַלשע השערות. זייער באַלערנדיק איז אין דער
הינזיכט איין יידישער פאַלקס-יום-טוב פון קדמונישע צייטן, וועלכן
מיר האָבן מיט אַ כיוון ביז איצט נישט דערמאָנט. טאַנצן אין די גערט-
נער און זינגען עראַטישע כאַרלידער פלעגן די יידישע טעכטער נישט
נאָר חמשה עשר באב, נייערט אויך — אין יום-כפור. אמר רבן
שמעון בן גמליאל — דערציילט די מסכת תענית (פרק רביעי, דף
כ״ו)—לא היו ימים טובים לישראל כחמשה עשר באב וכיום הכפורים
שבהן בנות ירושלים... יוצאות וחלות בכרמים“ אא״וו. משמעות,
אין אַמאָליקע צייטן איז דער יום-הכיפורים געווען נישט נאָר אַ טאָג
פון פאַסטן און געבעט. נייערט דער פריילעכער יום-טוב
ביי יידן, ווען יונגוואַרג פלעגט טאַנצן און זינגען אין די ווינגערטענער.
אויסער דעם, און וואַרשיינלעך — פאַרבונדן מיט דעם, פלעגט אויך
אין דעם דאָזיקן טאָג פאַרקומען אַ גראַנדיעזע צערעמאָניע, וואָס איז
ממש איבערלאָדן מיט פילפאַרביקע טעאַטראַלישע און העכסט דראַ-
מאַטישע מאַמענטן. דער ספר „ויקרא“ דערציילט וועגן דעם גאַנצן
טרוקן; ויאמר ד' אל משה — „האָט גאָט געזאָגט צו משה; רעד צו
אהרן דיין ברודער... ער זאָל נעמען פאַר דער עדה פון די בני-ישראל
צוויי ציגן-בעק אַלס קרבן חטאת און איין ווידער אַלס בראַנד-אָפּפער...
און זאָל ער נעמען די צוויי בעק און זיי אַנידערשטעלן פאַר גאָטס אָנ-
געזיכט לעבן דער טיר פונם אוהל-מועד. און זאָל אהרן איבער די צוויי
בעק וואַרפן גורל, איין גורל פון גאָט-וועגן און איינעם פאַרן עזאָל.
און דעם שיער, וואָס זיין גורל איז געפאַלן פון גאָט-וועגן, זאָל אהרן
מקריב זיין פאַר אַ קרבן חטאת, דעם צווייטן אָבער וואָס זיין גורל איז
געפאַלן לעזאָל, זאָל ער אים אַ לעבעדיקן שטעלן פאַר גאָט, דורך אים
וועט מען דאַרפן גערייניקט ווערן, און אים אַוועקשיקן אין דעם מדבר

(6) פעלט.

(7) פעלט.

לעזאזל... און זאל אהרן אַרױפֿלייגן זײנע בײדע הענט אויף דעם קאַפּ פונם לעבעדיקן ציגן־באַק און זאַל ער זיך מתווה זײן פאַר אַלע זינד פון די בני־ישׂראל, פאַר זײערע חטאים און שלעכטע מעשים, אַלע זאַל ער אַרױפֿלייגן אויפֿן קאַפּ פונם ציגן־באַק און אים אַװעקשיקן דורך אַ באַשטימטן מענטש אין מדבר אַרײן; און דער ציגן־באַק װעט אויף זיך טראַגן אַלע זײערע זינד אין דעם װיסט־פאַרשניטענעם לאַנד (אַרץ גזרה); און ער װעט אַװעקלאַזן דעם ציגן־באַק אין דעם מדבר... און זאַל דאָס זײן אַ געזעץ אויף אײביק: רײן מאַכן די בני ישׂראל פון זײערע זינד אײן מאַל אין יאַר“.

אין פיל לעבעדיקערע פאַרבן װערט באַשריבן די יום־כּפּור־פּײערונג אין דעם תּלמוד: שני שעיִרי יום הכּפּורים — װערט דער־צײלט אין מסכת „יומא“ — די צװײ בעק פון יום־כּפּור דאַרפֿן זײן גלייך אין דער פאַרם, אין װאקס און אין װערט. דער כּהן גדול טרעט אַרױס אין מזרח פון דער עזרה לעבן דער צפּון־זײט פונם מזבח, דער סגן באַגלייט אים פון דער רעכטער און דער ראש־בית־אב פון דער לינקער זײט. דאָרט זײנען געשטאַנען די צװײ ציגן־בעק און דאָס קלפּי־קעסטל מיט צװײ גורל־טאַװלען. (אַמאָליקע צײטן זײנען זײ געװען פון קיפּאַריסן־האַלץ, שפּעטער — אויס גאַלד). שטעקט דער כּהן גדול אַרײן בײדע הענט אין קלפּי־קעסטל און נעמט אַרױס אין יעדער האַנט אַ גורל־טאַװל; אויף אײנעם איז געװען אויסגעקריצט: „צו גאַט“ און אויפֿן צװײטן: „לעזאזל“. איז דער טאַװל מיט גאַטס נאַמען געװען אין דעם כּהן גדולס רעכטער האַנט, האַט דער סגן אויסגערוּפֿן: אישי כּהן גדול! הויב אויף דײן רעכטע האַנט! איז דער טאַװל מיטן שם געװען אין דער לינקער האַנט פונם כּהן גדול, האַט דער ראש בית אב אויסגע־רוּפֿן: אישי כּהן גדול! הויב אויף דײן לינקע האַנט! און דער כּהן גדול האַט דאָן אויסגעשטרעקט זײנע הענט מיט די טאַװלען איבער די צװײ בעק און אויסגערוּפֿן: לְד' חטאת! — צו גאַט דער זינד־אַפּפּער! און אַלע אַרום פּלעגן ענטפּערן: ברוּך שם כּבוֹד מלכותו לעולם ועד! דער כּהן גדול פּלעגט דערנאָך אַרומבינדן די הערנער פונם שעיִר המשתלה מיט אַ העלרויטן באַנד (לשון של זהורית) און דעם באַק אַנדיערגע־שטעלט קעגן דעם מױער, דורך װאַלכן מ'װעט אים אַװעקשיקן; און דעם ציגן־באַק, װאָס מ'דאַרף ברענגען פאַר אַ קרבן צו גאַט, פּלעגט דער כּהן גדול מיטן רױטן באַנד אַרומבינדן דעם האַלדז. נאָכדעם װי דער כּהן גדול ברענגט פאַר אַ קרבן חטאת דעם ציגן־באַק און דעם רינד־קאַלב (פר בן בקר) און באַשפּריצט מיט זײער בלוט דעם גאַל־דענעם מזבח אחת ואחת, אחת ושתים אַאַזױו — טרעט צו דער כּהן גדול צום שעיִר המשתלה, שפּרײט אויס איבער אים זײנע הענט, און

פונקט ווי פריער ביים קרבן חטאת, טוט ער ביים שעיר המשתלח זיך מתוודה זיין פאַר גאַט, און פלעגט אַזוי זאָגן: אַנא השם! געזינדיקט, געפרעפלט און שלעכטס געטאָן האָט פאַר דיר דייַן פאַלק, בית-ישראל! אַנא השם! פאַרגיב די זינד, די שלעכטע מעשים און חטאים, וואָס ס'האָט געזינדיקט, געפרעפלט און שלעכט געטאָן דייַן פאַלק בית-ישראל; ווי עס שטייט געשריבן אין דער תורה פון משה דייַן קנעכט: כי ביום הזה יכפר עליכם וכו'. און די כהנים און דאָס גאַנצע פאַלק, וואָס זיינען פאַרזאַמלט אין דער עזרה, ווי נאָר דער כהן גדול האָט אַרויסגעזאָגט גאָטס נאָמען, פלעגן זיי קניען, זיך בוקן און פאַלן אויף די פנימער און אויסרופן: ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד! און דער כהן גדול פלעגט דאָן איבערגעבן דעם שעיר המשתלח דעם באַשטימטן משולח (איש עתי) ער זאל אים אָפּפירן אין מדבר אַרײַן, די ראַלע פון דעם „איש עתי“ האָט געקאָנט אויספירן יעדער ייד, נאָר די כהנים פלעגן נישט דערלאָזן, אַז אַ פשוטער ישראל זאל אָפּפירן דעם שעיר המשתלח. דעם באַק פלעגט מען נישט אַרויספירן איבער דעם געוויינלעכן וועג, נאָר מ'פלעגט אויפבויען אַ ספעציעלע הויכע עסטראַדע („כבש“), וואָס האָט געפירט פון דער עזרה ביז אַרויס פון דער שטאָט. דאָס איז דער פאַר — דערקלערט דער תלמוד — ווייל דער פאַרגרעכטער טייל פונם פאַלק, די בבליים, פלעגן רייסן דעם באַק פאַר די האָר און אים נאָכשרייען: טול וצא, טול וצא!—נעם וואָס גיכער צו אונדזערע זינד, און גיי אַוועק מיט זיין די חשובסטע איינוואוינער פון ירושלים פלעגן באַגלייטן דעם שעיר המשתלח ביז צום ערשטן געצעלט (סוכה ראשונה); און צען אַזוינע געצעלטן זיינען געווען ספעציעל אויפגעבויט פון ירושלים ביז צום עק „צוק“—דעם שאַרף שפיציקן באַרג וואוהין מען פלעגט אָפּפירן דעם שעיר המשתלח. ביי יעדן געצעלט פלעגט מען אַקעגן רופן דעם „איש עתי“ מיטן שעיר המשתלח: „הרי מזון, הרי מים!“ — אָט איז שפייז און אָט איז וואַסער! אַזוי פלעגט מען אים באַגלייטן פון איין געצעלט ביז צום אַנדערן; נאָר פון לעצטן געצעלט ביזן צוק (דעם שאַרף-שפיציקן באַרג) פלעגט מען אים שוין נישט באַגלייטן, נאָר פון ווייטן צווען וואָס ער טוט. און וואָס פלעגט טאָן דער „איש עתי“ וואָס פירט דעם שעיר המשתלח? ער צעטיילט דעם רויטן באַנד אויף צווייען, איין העלפט פלעגט ער צו-בינדן צום שפיץ פונם שטיין (צוק) און די צווייטע צו די הערנער פונם באַק, און פלעגט אים שטופן ריקווערטס ביז יענער האָט זיך איבער-געקערט און אָנגעהויבן אַראַפּקייקלען זיך פונם שפיץ באַרג, און ביז ער האָט דערגרייכט די העלפט פונם באַרג, איז ער שוין געווען צע-שיט אויף איינציקע ביינער. האָט מען דעמאָלט מודיע געווען דעם

כהן גדול: „הגיע שעיר למדבר!“ — דער באַק האָט שוין דערגרייכט דעם מדבר! ווי אַזוי האָט מען זיך אַבער דערוואוסט אין בית המקדש, אַז דער שעיר האָט שוין דערגרייכט דעם מדבר? מ'פלעגט אויסשטעלן וועכטער פון ירושלים ביז צום צוק, און מיט פענדלעך אין די הענט פלעגט איינער דעם אַנדערן איבערגעבן דעם צייכן, אַז דער באַק האָט שוין דעם צוק דערגרייכט (8).

שוין די אַלטע ביבל־מפרשים האָבן זיך געפלייסט צו געפינען אַ פאַסיקע דערקלערונג פאַר אַט דער אויסטערלישער צערעמאָניע מיטן ציגן־באַק אין הייליקן טאָג יום־הכיפורים, און נאָכגעפאַרשט וואָס זאָל זיין דער באַטייט פונעם עזאזל. דער שאַרפּזיניקער אברהם אבן עזרא האָט גלייך אָנגעוויזן, אַז דאָס געבאַט וועגן דעם שעיר המשתלח, וואָס פאַרענדיקט זיך אין ספר „ויקרא“ מיט דער וואָרעניש: „זהיתה זאת לכם לחקת עולם“ — געפינט זיין דערקלערונג גלייך אין דעם ווייטערן קאַפיטל פונם ספר „ויקרא“, וואו עס ווערט שטרענג פאַר־באַטן: „ולא יזבחו עוד את זבחייהם ל ש ע י ר י ם, אשר הם זונים אחריהם, חקת עולם יהיה לכם“ — און זיי זאָלן מער נישט אָפּפערן זייערע קרבנות די באַק־געשטאַלטיקע געטער וואָס זיי גלוסטן נאָך זיי. זאָל דאָס זיין פאַר אייך אַ געזעץ אויף אייביק! אויך וועגן ירבעם בן נבט „שחטא והחטיא את הרבים“ — וואָס האָט אַליין געזינדיקט און אַנדערע געמאַכט זינדיקן, ווערט דערציילט אין „דברי הימים (ב' קאפ. 11, 51) אַז ער האָט ביי זיך אַנידערגעשטעלט כהנים צו די במות, צו די ציגן־בעק און צו די קעלבער, וואָס ער האָט געמאַכט (ולשעירים ולעגלים אשר עשה). עס איז קלאַר, אַז אין די קדמונישע צייטן האָבן אויך די בני ישראל געדינט צו ש ע י ר י ם, ד"ה צו געטער, וואָס זייער עמבלעמע איז געווען דער ציגן־באַק; און דער עזאזל איז טאַקע אַ צווילינגסברודער פון די אַניזיס. און דאָס פלעגן עס פון כבוד וועגן די יידישע טעכטער טאַנצן אין אַ באַשטימטן טאָג (אין צענטן טאָג תשרי) אין די ווינגערטענער און זינגען עראַטישע לידער ווי די גריכישע טעכטער בשעת די דיאַניזיעס...

דער באַקאַנטער טעאַטער־פאַרשער נ. נ. יעוורעאינאו, וואָס פירט דורך אין זיין אינטערעסאַנטער אָפּהאַנדלונג (9) אַ שאַרפּזי־ניקע, ווען אַפילו נישט אין אַלע פרטים געלונגענע פאַראַלעל, פלייסט

(8) יומא, פרק III—VI.

(9) פעלט.

זיך צו דערווייזן, און דער גריכישער דיאָניזיוס-קולט, ווי אויך דער יידישער שעיריים-קולט שטימען ביידע פון איין מקור — פון בבל (10).

די גריכישע טראַגעדיע אָבער, נישט נאָר זי שטאַמט פון רעלי-גיעזן דיאָניזיוס-קולט, נייערט זי גופא איז אין באַוואוסטזיין פונם פּאַלק באַטראַכט געוואָרן אַלס רעליגיעזער אַקט, אַלס גאַטעסדינסט. דער פּאַלקס-מיטאַס, געקלאָרט און געלייטערט דורך דעם גאָנישן שאַפן פונם דיכטער, האָט בלוט און לייב באַקומען, איז אויף דער בינע פאַר-קערפערט געוואָרן אין רעאַלע ממשותדיקע פאַרמען און אַנטפלעקט זיך פאַרן צושויער — פאַרן גאַנצן קיבוץ, אין לעבעדיק-צאַפּלידיקן וואָרט און בילד. און טאַקע מהאי טעמא האָט ביים יידישן פּאַלק אויס דעם עזאזל-און שעיריים-קולט די דראַמאַטישע קונסט נישט געקאָנט געבוירן ווערן, נישט געקוקט דערויף, וואָס די יום-כפורדיקע צע-רעמאַניע מיטן שעיר המשתלח איז אַזוי רייך אין טעאַטראַלישע עפעקטן, און מיר באַמערקן שוין אין איר אַפילו די וויכטיקסטע קערנער פון דער שפּעטער אַזוי שוין אויפגעבליטער גריכישער טראַגעדיע: די הויכע עסטראַדע, איבער וועלכער עס שפּאַנט דער „איש עתי“ מיטן שעיר המשתלח, די סצענע אין געשטאַלט פון צען געצעלטן (סוכות); אין הינטערגרונט דער כאָר (הכהנים והעם) און אין פּאָדערגרונט די דריי שוישפילער — אין ערשטן אַקט פון דער צערעמאָניע: דער כהן גדול, דער סגן און דער ראש-בית-אב, און אינם לעצטן: דער כהן גדול, דער „איש עתי“ און דער שעיר המשתלח. און צולעצט — דער וויכטיקער אַקסעסואַר פון דער גריכישער טראַגעדיע — דער בשורה-זאַנער, דער שליח, דער לויפער, וואָס קומט פון דער גאַס, פון יענער זייט סצענע, און זאַגט אָן די בשורה, און דאָס טראַגישע איז שוין גע-שען — דער שעיר המשתלח, וואָס טראַגט אויף זיך די זינד פון דער גאַנצער אומה — האָט באַצאָלט מיט זיין לעבן, און איז טראַגיש אומ-געקומען. די יידישע רעליגיעז-דראַמאַטישע קונסט האָט אָבער נישט געקאָנט געבוירן ווערן, ווייל טאַקע אין דער יום-כפור-צערעמאָניע זעען מיר גאַנץ בולט די שקיעה פונם עזאזל-קולט, פון דעם בילד-לעכן פּאַלקס-מיטאַס. דער עזאזל-קולט האָט נאָך געלעבט אין דער פּאַלקס-פּסיכיק, אים האָט שוין אָבער גובר געווען דער יהוה-קולט. נישט דעם עזאזל, נאָר דעם יהוה-גאַט איז מען מקריב קרבנות אויפן גאַלדענעם מזבח, און דעם שעיר המשתלח, דעם עזאזל-קרובן, וואָס ווערט דער סימבאָל פון דער פּאַלקס-זינדיקייט און באַשולדיקטקייט —

(10) דאָרטן, 113, 117 און ווייטער.

שיקט מען אַוועק מחוץ למחנה אין דעם מדבר, צום שאַרף געשפיצטן באַרג. ס'האַט גובר געווען דער יהוה־גאַט, דער גאַט פון די נביאים, וואָס איז פון אַ נאַציאָנאַלן גאַט געוואָרן דער אַוֹנִיֹוֹעֶרֶס־אַ־לֶעֶר גאַט, וואָס קאָן נישט ליידן לעבן זיך קיין שום אַנדערע געטער; דער גאַט, וואָס איז אומפּאַסבאַר, וואָס מ'קאַן, און מ'טאַר אים נישט דענקען אין וועלכן ס'איז בילד אַדער פּאַרם, דער גאַט, וואָס פּאַר־באַט אַמשטרענגסטן: לאַ תַּעֲשֶׂה לָךְ כֹּל תְּמוּנָה...

דערמיט וואָס דער אומפּאַסבאַרער און אומ־ענדלעכער גאַט פון די נביאים האָט פּאַרדערענגט אין דעם פּאַלקס־באַוואוסטזיין אַלע אַנדערע געטער און מיטן, איז אויסגעשלאָסן געוואָרן די מעגלעכקייט, די לי־רישע דיטיראַמבן, אַז די תהלות ותשבחות צום אלהי ישראל, דער דיאַלאָג און כּאַר־געזאַנג זאָלן באַקומען מער קאַנקרעטע, מיט מימיק און זשעסטן פּאַרבונדענע, פּאַרמען און מגולגל ווערן אין אַ בילדלעך־פּערסאָניפּיצירטע טעאַטראַליש־דראַמאַטישע רעליגיעזע פּאַרשטעלונג. דער רעליגיעזער פּאַטאַס, דאָס ליבע־ און פּאַדערונג־געפיל צום אר־ניווערסאַלן גאַט, צום גאַט דעם באַשעפּער, וואָס וויל נישט וויסן פון באַגרענעצטע, מענטשלעך־קערפּערלעכע פּאַרמען — האָט נישט געקאַנט זיך אויסניסן און אַנטפּלעקן אין טעאַטראַלע, סקולפּטור־בולטע בילדער און פיגורן, נייערט אין דעם וואָרט, אין דעם צאַפּל פון דער מענטש־לעכער נשמה... זייער באַלערנדיק איז אין דער הינזיכט דאָס וואונדער־באַרע טיפע בוך „איוב“. דווקא דאָס ווערק, וואָס איז אַזוי רייך מיט טעאַטראַלע עלעמענטן, און איז געשאַפן אין דראַמאַטישע פּאַרמען, באַווייזט אַמבולטסטן, אַז אין דער דורך די נביאים באַגרינדעטער עטיש־מאַנאַטעאיסטישער וועלט־אַנשוואונג האָט געפּעלט דער וויכ־טיקסטער לעבנס־מאַמענט פון דער גריכישער טראַגעדיע: דער גלויבן אינם בלינדן פּאַטום, אין דעם פּאַראויס־באַשטימטן גור־דיך, וועלכן דער מענטש איז נישט אימשטאַנד אַפּצוואווענדן; און וואָס עקשנות־די־קער ער קעמפט קעגן זיין פון פרעמדע אומברחמנותדיקע כוחות פּאַר־אויס־באַשטימטן מזל, — אַלץ אומפּאַרמיידלעכער, אַלץ טיפּער וועט זיין די מפּלה. און טאַקע דערפּאַר, וואָס אין ספר „איוב“ פירט גאַט אַ געשפּרעך מיטן שטן און גאַטס שטים לאַזט זיך הערן „מן הסערה“, — האָט שוין דאָס ווערק געמוזט בלייבן אַ בוך בלויז צום לייענען, און נישט געקאַנט פּאַרגעשטעלט ווערן אין לעבעדיקן דיאַלאָג אויף דער בינע. דער גאַנצער וועלט־באַנעם פונם מאַנאַטעאיסטישן יידן מיט זיין פעסטן גלויבן אין דעם אומפּאַסבאַרן און פּאַרבאַרגענעם גאַט, „שאין לאַ דמות הגוף ואינו גוף“, האָט פּראַטעסטירט קעגן דעם געדאַנק, צו

מאכן דעם בוך „איוב“ א „טעאטער-שפיל“, מאכן פון דער דערציילונג וועגן דעם גרויסן געראנגל פונם מענטשנס נשמה, פון דער שטאלצער, נאך יושר בענקענדיקער, מענטשלעכער פערזענלעכקייט — א דראַ-מאטישע „פארשטעלונג“.

3

ד"ר שיפער האָט דערפאַר אַ גרויסן טעות בעת ער וויל באַווייזן, אַז דאָס „ליד פון שמחת תורה“, וואָס נ. פּרילוצקי האָט פאַרעפּנטלעכט אין זיין ערשטן באַנד „ידישע פּאַלקס-לידער“ (נומ. 69), איז „אַ קאַמ-פּילאַציע פון דריי שפּיל-טעקסטן“: צוויי וואַריאַנטן פון אַ מיסטעריע „משה רבינו מיט די לוחות“, און אַ וואַריאַנט פון אַ צווייטער מיסטעריע „תורה-שפּיל“, וואו עס טרעטן אַרויס אויף דער סצענע צווישן אַנדערע פּערסאָנאַזשן: גאַט, מלאכים און די תורה. מיר רעדן שוין נישט וועגן דעם, וואָס דער טעקסט גופא ווייזט דווקא באַשימפּערלעך, אַז מען האָט דאָ צו טאָן מיט אַ טיפּיש-רעליגיעז פּאַלקס-ליד, אַדער אַ קאַמפּילאַציע פון אייניקע פּאַלקס-לידער, אַבער בשום אופן נישט מיט אַ „מיסטעריע-שפּיל“. די ערשטע צוויי און צוואַנציק סטראַפּן פונם ליד זיינען געבויט שטרענג נאָכן אַלף-בית. ד"ר שיפער מאַכט זיך אַבער נישט דערפון — עס מוז ווערן אַ מיסטעריע-שפּיל, און ער צערייסט אַן רחמנות דאָס געוועב פונם ליד, וואַרפט אַרויס די פּערזן, וואָס זיי נען צו בולט סותר זיין סכּעמע, און עס אַרט אים כלל נישט, וואָס דאָדורך בלייבן פיל פּערזן נישט געגראַמט. ד"ר שיפער באַמערקט אַבער דערביי נישט דאָס וויכטיקסטע: דווקא דערפאַר, וואָס אין דעם ליד „רעדט הקב"ה צו דער הייליקער תורה“ און עס ווערט אַזוי אָפט איבערגעחזרט „דאָ רופט גאַט צו משה“ — האָט אַזאַ „מיסטעריע-שפּיל“ נישט געקאָנט עקזיסטירן ביי יידן...

אַ טעות האָט אויך ד"ר שיפער בעת ער רעכנט אַריין אין דעם אַלטן יידישן טעאטער-רעפּערטואַר די „וויכוח-לידער“, און באַטראַכט זיי אַלס „אַלעגאָרישע דראַמעס“ לויטן מוסטער פון די קריסטלעכע „געלערטע דיאַלאָגן אַדער מאַראַליטעטן. ד"ר שיפער מאַכט דאָ ליי-דער אַ געוויסן פּלאַנטער הן בנוגע דעם טעאטער-רעפּערטואַר גופא, הן בנוגע די מוסטערן, לויט וועלכע דער רעפּערטואַר איז געשאַפּן גע-וואָרן. ווייל די דאָזיקע פּראַגע האָט אַ געוויסן קולטור-היסטאָרישן אינטערעס, איז כדאי אויף איר זיך עפּעס לענגער אַפּצושטעלן.

מיר האָבן פּריער אַנגעוויזן, אויס וואָסערע סיבות די דראַמאטישע קונסט האָט זיך נישט געקאָנט נאַרמאַל אַנטוויקלען ביי יידן. עס האָט

זיך דא איבערגעזעצט כמעט דאס זעלבע, וואס מיר קאנען באאכטן ביי אן אנדער קונסט, וועלכע איז אויך פארבונדן מיט פארקערפערונג אין בולטע דריי-שטחדיקע געשטאלטן — ביי סקולפטור-קונסט. ביים שטרענגן פארבאט: „לא תעשה לך כל תמונה“ — האט דער יידישער קינסטלער נישט געהאט די מעגלעכקייט צו שאפן אין בולטע פארמען נישט נאר מענטשלעכע, נייערט אפילו חיות-געשטאלטן, מען זאל פון זיי קיין געצן נישט מאכן. האט דער יידישער קינסטלער מיט זיין גראבשטיכל זיך אין דעם האלץ און אינם שטיין איינגעקריצט, מיטן צארטן פענזל די וואונדערבארסטע אראבעסקעס געציקלט, געפלאכטן און געשפונען קונציקע ארנאמענטן אויס געוויקסן, חיות און פייגל צוזאמען; און אזוי איז דאס דעקאראטיווע געווארן דאס היימישע און באליבטע געביט, אויף וועלכן די יידישע קונסט האט געקאנט אָמ-גלענצנדסטן איר אייגענעם מהות, איר אייגנארטיקן נוסח אנטפלעקן... מיט דער דראמאטישער קונסט איז עס אויך אזוי צוגעגאנגען. ווייל דאס דראמאטישע האט זיך נישט געקאנט נארמאל אנטוויקלען אין „שפיל“ און „פארשטעלונג“, האט זיך עס אנטפלעקט אין ווארט, אין דער דערציילערישער פארם. די פאלקס-פאנטאזיע האט געשאפן א געוואלטיקע מענגע לעגענדעס און אגדות, וואס באוואונדערן ממש מיט דער רייכער שפע דראמאטישע מאמענטן. גענוג צו דערמאנען דעם וואונדערבארן ציקל לעגענדעס, וואס זיינען פארבונדן מיטן „קלוגסטן פון אלע מענטשן“ — מיט שלמה המלך, וועלכער זיצט אויף זיין פראכטפולן טראן, דעם אלעמען אזוי גוט באקאנטן טראן, וואס ווערט אין דער מדרש-ליטעראטור געשילדערט כמעט מיט נישט ווייניקער מייסטערשאפט ווי אכילס שילד אין האַמערס פּאַעמע. אָדער צ. ב. די לעגענדעס, וואס זיינען פארבונדן מיטן חורבן בית המקדש; דאס שרעקלעכע איז שוין געשען: פארברענט איז גאָטס הייליקטום, חרוב איז גאָטס שטאָט און דאָס גאַנצע לאַנד, די בעסטע קינדער פון ירושלים פירט דער שונא אין קייטן און טוט זיי פאַר קנעכט פאַרקויפן. אויפֿ-געשטאַנען זיינען פון זייערע קברים די אבות ווי נאָר זיי האָבן די ביטערע בשורה דערהערט. עס קומען פאַרן כסא הכבוד בעטן רחמים אברהם, יצחק און יעקב. עס קומט אויך דער הייליקער פאַסטוך משה רבינו און בעט פאַר זיינע שאָף. וואָס ער האָט זיי פּערציק יאָר אין דעם מדבר געהיט. די אבות מאַכן שווייגן די צווייאונצוואַנציק אותיות פון דער תורה, וואָס זיינען געקומען עדות זאַגן פאַרן כסא הכבוד, ווי גרויס ס'איז די זינד פונם פאַלק ישראל, וואָס האָט עובר געווען אויף די גע-באַטן פון דער הייליקער תורה. נאָר נישט געשטילט בלייבט דער צאַרן פון גאָט און נישט געמילדערט איז דער שטרענגער גור. דאָן קומט די

מוטער רחל, דער סימבאל פון מוטער-ליבע און מוטער-שמארץ; זי טוט איר גרויסן צער פֿאַרן כּסא הכבוד אויסגיסן, און קעגן די מוטער-טרערן קאָן דער כביכול נישט ביישטיין, און עס לאַזט זיך פון די הימ"לען הערן די געטלעכע שטים: "וויין נישט רחל! איך וועל דיינע קינדער פונם גלות אומקערן!"

דער דיאַלאָג, דער וויכוח, איז די באַליבטסטע פֿאַרם געוואָרן פון פיל מדרש" און תלמוד-לעגענדעס, וואָס ווערן אָבער בלויז דערציילט און איבערגעגעבן פון מויל צו מויל. דער דיאַלאָג ווערט אויסגענוצט בלויז אַלס אַרנאַמענט, אָבער נישט אַלס "שפּיל". און די בעסטע הע"ברעאישע דיכטער פון מיטלאַלטער, פון שלמה אבן גבירול ביז ישראל נאגארה (נאַדזשאַרע), האָבן געשאַפן אין די הונדערטער דיאַלאָגן-לידער — צוויי געשפרעכן צווישן דער פֿאַרוואַגלטער געליבטער, די כנסת ישראל, און איר געליבטן, וואָס צאַרנט אויף איר, נאָר קאָן זי נישט פֿאַרגעסן — דעם רבּונו של עולם...

עס איז טאַקע דערפֿאַר כלל קיין חידוש נישט, וואָס אין דער העברעאישער מיטלאַלטערלעכער ליטעראַטור האָט אַזוי אויסגענומען די "מאקאמות"-דיכטונג-פֿאַרם, וועלכע די יידישע דיכטער האָבן אי"בערגענומען ביי זייערע קרובים און שכנים — די אַראַבער, ביי וועלכע די טעאַטער- און דראַמע-קונסט האָט אויך נישט געקאָנט אויפבליען, און טאַקע אויס ענלעכע סיבות ווי ביי יידן, וואַנדערנדיקע בעדואינער, פרייע קינדער פון די ברייטע מדבריות — זיינען די אַראַבישע שבטים נישט געווען פעסט איינגעוואַרצלט אין אַ באַשטימטן שטח ערד מיט זיין "בעל", דעם האָר און באַפעלער, וועלכן מען דאַרף פֿאַרגיטיקן מיט קרבנות, באַדינען מיט אַלערליי צערעמאָניעס פון אַ פעסטגעשטעלטן קולט. זייער גאָט איז געווען דער גאָט פון די ברייטע ווייטן, פון די שטורמישע זאַמדן, דער גאָט פון די ברענענדיק-הייסע ווינטן, וואָס טראָגן זיך איבער די אומבאַגענעצטע וויסטענישן, דער איינציקער און אומפּאַסבאַרער, וואָס האָט נישט קיין בילד און קיין פֿאַרמען, און שוועבט אַרום ווי דער ברענענדיקער אַטעם פון דעם אינסופּדיקן מדבר. די איבערהיצטע מזרחישע פֿאַנטאַזיע פון די דאָזיקע בעדואינען קינדער נויטיקט זיך נישט אין בולטע קאַנקרעטע פֿאַרמען און ביל-דער — דאָס וואָרט גופא, דאָס אומפּאַסבאַרע, פליסנדיק-באַוועגלעכע און צאַפּלדיק-לעבעדיקע וואָרט — דאָס אַליין פֿאַקט מיט גוואַלדיקער קראַפט זייער רייכע פֿאַרשטעלונגס-קראַפט, ווערט גלייך פֿאַרקערפּערט אין לעבעדיקע בילדער, אין פּילפֿאַרביקע, טעאַטראַלישע "פֿאַרשטע-לונגען".

אָט אויף אַזאַ אופן האָט זיך ביי די אַראַבער געבילדעט אַן אייגנ־אַרטיקע דיכטונגס־פּאַרם, וואָס קיין אַנדער אייראָפּעאישע ליטעראַטור פּאַרנאָגט זי נישט — די מאקאמע. דאָס איז אַ מין נאָוועלן־דראַמע, וואו עס טרעטן אַרויס צוויי פּערזאָנען, וואָס פירן די גאַנצע צייט אַ צוויי־געשפּרעך (דיאַלאָג): די הויפטפּערזאָן, וואָס דערציילט וועגן אירע מעשים, גבורות און קונדסישע שטיק, און דער בעל־הספור גופא — אַ מין בת־קול, וואָס שטעלט פּראַגן, מאַכט באַמערקונגען, און דאָרף ווערט די גאַנצע דערציילונג ווי אויך די אויפפירונג פון דער הויפט־פּערזאָן פיל בולטער און לעבעדיקער. יעדער עפּיזאָד פון דעם העלדס ספּור־המעשה ווערט געשילדערט אין אַ באַזונדערער מאקאמע, וואָס ווערט אָבער בלויז דעקלאַמירט (אָדער געלייענט) אָבער נישט „גע־שפּילט“. דער סטיל פון דער מאקאמע איז אַ גאַנץ אייגנאַרטיקער; די מאקאמע ווערט געשריבן אין אַ געריימטער פּראָזע. די פּראָזאָ זיינען קורץ, פול מיט לעבן און באַוועגונג, רייך מיט ריטמישע צוזאַמענקלאַנג־גען. פיל פון די העברעאישע מאקאמען, באַזונדער פון דעם באַרימטן מאקאמע־דיכטער יהודה אַלחריזי, זיינען זייער רייך מיט וויכוחים. עס פירן ביי אַלחריזין וויכוחים הן לעבעדיקע נפשות, הן אַבסטראַקט־טע באַגריפּן: דער מאמין מיטן מין, דער מאַן מיטן ווייב, דער טאַג מיט דער נאַכט, די יבשה מיטן ים, די שווערד מיט דער פּען, קאַרג־שאַפט מיט מילדיקייט. אין אייניקע מאקאמען, ווי צום ביישפּיל אין דער דרייצנטער פון זיין „תּחכּמוּני“, פירן אַ וויכוח גאַנצע פיר מיט־אַמאָל: דער גוף, די נשמה, דער שכל און דער יצר הרע. ספּעציעל וויכוחים־לידער האָבן אויך געשריבן פיל העברעאישע דיכטער, ווי אברהם אבן עזרא און אַ סך אַנדערע, וועגן וועלכע עס דערמאָנט טאַקע ד״ר שיפּער, וואָס איז זיך דערביי סומך אויף צונצם „ליטעראַטור־גע־שיכטע“. פיל פון די דאָזיקע לידער זיינען איבערגעזעצט אויף יידיש אָדער פאַרפאַסט לויט זייער מוסטער. די דאָזיקע לידער זיינען אָבער פאַרפאַסט געוואָרן בלויז צום לייענען אָדער דעקלאַמירן, נישט צום „שפּילן“. און דאָס טיילט זיי אַפּ מיט אַ שאַרפּער מחיצה פון די קריסט־לעכע מיטלאַטערלעכע Moralité אַלעגאָרישע טעאַטער־שטיק, וואָס פּלעגן טאַקע געשפּילט ווערן גלייך ווי די איבעריקע מיטל־אַלטערלעכע מיסטעריעס.

4

נישט באַגרינדעט רעכענען מיר אויך ד״ר שיפּערס אויספיר, אָן שוין אינם 14טן י״ה שטייט די יידישע דראַמאַטיק אונטערן איינפלוס

פון דער דייטשער מיסטעריע (רעליגיעזע שפילן). מיר ווייסן זייער גוט, אן ווי ביי די אַנטיקע גריכן, אַזוי אויך ביי די קריסטלעכע פעל-קער פונם אייראָפּעאישן מיטלאַלטער, זיינען די טעאַטראַלישע פּאַר-שטעלונגען געווען ענג פאַרבונדן מיטן רעליגיעזן קולט: ביי די גריכן מיטן דיאַניזיס-יוס-טוב, און אין קריסטלעכן מיטלאַלטערלעכן אייראָפּע איז די וויג פון דער טעאַטער-קונסט געשטאַנען אין דער קירך, און דער גלח מיטן קרייץ איז איר פּאַטער געווען. די טעאַטראַ-לישע פּאַרשטעלונגען (מיסטעריען, מיראַקלען) האָבן זיך אַנטוויקלט פון דר קריסטלך-קאַטוילישער גאַט-דינסט. די קריסטלעכע באַפעלקע-רונג, וואָס איז נאָך דעמאָלט געשטאַנען אויף אַ גאַנץ נידעריקן קול-טורעלן מצב, און נאָך נישט אינגאַנצן פאַרגעסן אין דעם פייערדיקן געצנדינסט — האָבן די גייסטלעכע באַקאַנט מיט די יסודות פון דער אמונה און מיט דער געשיכטע פון קריסטוסעס לעבן אויף אַ גאַנץ אייגנאַרטיקן אופן. זיי פלעגן דעם עוואַנגעליום-טעקסט נישט פאַר-לעזן אָדער דערציילן, נאָר פאַרשטעלן אין בילדער, אין מאַסן-פּראַ-צעסיעס. נישט מיטן וואָרט, נישט מיט אַבסטראַקטע באַגריפּן האָט מען דעם פשוטן אומגעבילדעטן המון באַקאַנט מיטן תוך פון דער קריסט-לעכער אמונה, נייערט מיט בולטע קאַנקרעטע סימבאָלן, וואָס מען האָט זיי געקאַנט זען און אַנטאַפּן מיט די הענט. די געשיכטע פון קריסטוסעס געבורט, קרייצצויג און זיין תּחית המתים פלעגט אין דער קירך פאַר-געשטעלט ווערן אין דראַמאַטישע סצענעס, אַלס פּירוש צום ווייניק פאַרשטענדלעכן לאַטיינישן טעקסט. די דאָזיקע דראַמאַטישע סצענעס, וואָס זיינען געווען אַן אַרגאַנישער טייל פון דער קאַטוילישער גאַט-דינסט, זיינען ביסלעכעווייז אויסגעוואַקסן אין גאַנץ גרויסע ליטורגישע דראַמעס, אין וועלכע עס פלעגן זיך שוין באַטייליקן נישט בלויז גייסט-לעכע, נאָר אויך פשוטער עולם. די קירך ווערט שוין צו ענג פאַר די מיסטעריעס, קלויבן זיי זיך אַריבער אין קירך-הויף, און שפּעטער — אַפילו אויסער דעם קירך-הויף. אַבער דער לעבנס-נערוו פון די דאָזיקע דראַמעס בלייבט אַלץ ווי פריער דער שאַרף אויסגעפּרעגטער רעלי-גיעזער, גאַט-דינסטלעכער מאַמענט. צווישן די פּערסאָנאַזשן פון די שווער-וואַגיק און אַפט אומגעהויער לאַנגע מיסטעריע-שפּילן. פלעגן זיך באַטייליקן נישט נאָר הייליקע, נביאים און אַפּאַסטאָלן, נייערט „גאַט דער פּאַטער“ בכבודו ובעצמו, זיין „זון“ און די הייליקע מוטער.

אַזעלכע דראַמעס וואָס האָבן געטראָגן אַזאַ טיפּיש קריסטלעך-רעליגיעזן כאַראַקטער, זיינען געווען גאַנץ ווייניק מסוגל אויף אַזוי ווייט פאַראַינטערעסירן די יידישע באַפעלקערונג, אַז עס זאָל מיטאַמאָל דורכגעבראַכן ווערן די אַזוי פיל דורות דויערנדיקע מחיצה, און יידן

זאלן באַקומען שטאַרקן חשק נאָכטאָן די אומות העולם און איינפלאַנצן אין זיך דאָס פרעמדע געוויקס — די טעאַטער־קונסט. מען דאַרף נאָך דערביי געדענקען, אַז גראַד אין דייטשלאַנד האָט די שכנות פון דעם מיסטעריע־שפּיל מיטן קירך־הויף געדויערט אַמלענגסטן, ביז טיף אין 15טן י"ה. די מיסטעריעס פלעגן געשפּילט ווערן דער עיקר אין דער וואָך פאַרן קריסטלעכן פסח־יום־טוב, ווען יידן, די „קריסטוס־שונאים“, האָבן זיך געמוזט אין זייערע געטאָס פאַרשפּאַרן, זיי זאָלן זיך אין די אויגן נישט וואַרפן. דערצו מוז מען נאָך נעמען אין באַ־טראַכט, אַז די מיסטעריעס זיינען געווען נישט נאָר קריסטלעך־רעלי־גיעז, נאָר אויך שטאַרק יידן־פיינטלעך. עס איז אַ היסטאָרישער פאַקט, אַז די דייטשע מיסטעריעס, וואָס האָבן דערגרייכט זייער בליי־תקופה ערשט נאָך די קרייצצוגן, זיינען דורכגעדרונגען מיט אַ גיפטיקער שנאה און קאַלטן ביטול צו אַלץ, וואָס ס'האַט אַ שייכות צום יידנטום. אין די פסח־און וויינאַכט־מיסטעריעס זיינען געווען נישט ווייניק סצענעס, וואו צווישן די פּערסאָנאַזשן האָבן פיגורירט אויך יידן, און אין די סצענעס פלעגט זיך אַנטפלעקן די שנאה און פאַראַכטונג צו יידן אין איר אמת מיטלאַלטערלעכער גראַבקיט. ווי נאָר עס פלעגט אויף דער בינע פאַרגעשטעלט ווערן דער גיהנם, האָט דעם בכבודסטן אָרט דאָרט פאַרנומען דער קעסל ספּעציעל פאַר Judaei **בכדי** צו דערווייזן דאָס נבזהקייט און לעכערלעכקייט פון דעם „ליגערישן“ יידנטום, פלעגט מען שטעלן אַ ספּעציעל אַלעגאָריש שפּיל „די קירך און די סינאַגאָגע“. זייט דעם האָבן אין די רעליגיעזע שפּילן אַנגעפאַנגען זיך צו באַטייליקן נישט בלויז גייסטלעכע, נייערט אויך דאָס פשוטע פאַלק, האָבן צוזאַמען מיט דער פאַלקס־שפּראַך, וואָס האָט ביסלעכווייז פאַרדרענגט דעם לאַטיין, זיך אַריינגעריסן אין דער פרומער מיסטעריע אויך עלעמענטן פון דעם וואַכעדיקן לעבנשטייגער. צוזאַ־מען מיטן די־דאָקטיש־רעליגיעזן, באַווייזט זיך אויך דאָס קאַמיש־הי־ציקע, דאָס וואולגאַר־פאַלקסטימלעכע. צווישן די ערנסטע און פרום־רעליגיעזע סצענעס שפּאַרן אַריין קאַמישע סצענקעס, די אַזוי גערופּענע „פאַרסען“, אינטערמעדיעס און אינטערליודיעס, מיט דעם גראַב־ווי־ציקן און פריילעכן געלעכטער. און דאָס „כפרה־הינדל“, דער ציל־שייב פאַר די אַלע שפּאַסן און קאַמישע שטיק, פלעגט אַמייסטן דינען דער ייד. אין פראַנקפורט, אַשטייגער, האָבן די יידן, וואָס פלעגן אַרויס־טרעטן אויף דער בינע אין באַשטימטע סצענעס פון די מיסטעריעס — געטראָגן די פאַמיליע־נעמען פון די אַנגעזעענסטע מיטגלידער פון דער אַרטיקער קהילה. די סצענע, וואו עס טרעט אַרויס אויף דער בינע יהודה איש־קריות, פלעגט אויסגענוצט ווערן דעם עולם צו אַמו־

זירן, און די יידן פלעגן דאָרט פאָרגעשטעלט ווערן אַלס די נידער־טרעכטיקסטע שווינדלער און אויסוואַרפן. די באַליבטסטע „נומערן“ פריילעך צו מאַכן דעם עולם, זיינען געווען די סצענעס מיט יידישע טענץ און געזאַנג. אויף דער בינע פלעגט אין דער יידישער „לאַזשע“ שטיין אַ קאַלב־פּיגור אָנגעפילט מיט ביר, און די יידן פלעגן טרינקען דאָס ביר נישט אויס דעם קאַלבס מויל, נאָר דורך דעם אַנדערן חלל. אין אַן אַנדער מיסטעריע־שפּיל ליגן יידן אויסגעשטרעקט און זויגן ביי די אייטערס פון אַ חזיר. אַט די דאָזיקע „גייסטרייכע“ אָנטפלעקונג פון מיטאַלטערלעכן שענק־וויץ און מגושמדיקער ווילדקייט איז פאַר־איביקט געוואָרן לדורי דורות אויף איינעם פון די פראַנקפורטער שטאַט־מויערן, און דער געשמאַקלאַזער שודט האָט מיט דעם דאָזיקן בילד באַצירט זיין דיקבייכיקן „כל־בו“ (11).

דאָס אַלץ האָט נאַטירלעך גאַנץ ווייניק געקאַנט דערוועקן אין דער יידישער באַפעלקערונג דעם חשק גובר צו זיין די מחיצה, וואָס האָט זייט לאַנגע דורות אָפגעזונדערט די יידישע קולטור פון דער דראַ־מאַטישער טעאַטער־קונסט; און מיר געפינען טאַקע נישט דערפאַר אין די יידישע קוועלן קיין שום סימנים, וואָס זאלן באַשטעטיקן ד״ר שיפערס באַהויפטונג, אַז נאָך אינם 14טן י״ה „שאַפּט זיך אַ בריק צווישן דעם אַלט־דייטשן מיסטעריע־שפּיל און דער יידישער דראַמאַטיק“ (דאָרטן, 121). דערפאַר שפּירט זיך אָבער אין דעם יידישן געטאָ זייער שטאַרק די השפּעה פון דער קריסטלעכער סביבה בנוגע צו אַלטע מנהגים, חתונה־ און ימים־טובים־פאַרוויילונגען, טענץ, געזאַנג, וויצן און לצנות. אַ סך פון די דאָזיקע מנהגים און פאַרוויילונגען זיינען אַפילו בשעתם געווען ענג פאַרבונדן מיט געצן־דינסט און דעמאָנען־קולט. דער רעליגיעזער מהות איז אָבער אין משך פון דורות אויסגעוועפּט געוואָרן, און די מנהגים זיינען פאַרבליבן אינם באַוואוסטזיין פון פאַלק בלויז אַלס לעבנסשטייגער. די „קאַליאָדעס“ און „קאַלענדעס“, למשל, וואָס זיינען פאַרבונדן מיט פאַרשטעלן זיך פאַר חיות, אָדער מיט פאַר־בייטן די הלבשה פון מענער און פרויען, זיינען טאַקע אין פריערדיקע דורות געווען פאַרבונדן מיט רעליגיעזן קולט און מיט עראַטישע מאַ־מענטן אין דער געצן־דינסט, און דערפאַר טאַקע שטאַמט דער פאַר־באַט אין דער תורה פון „לא תלבש בגדי אשה“; מיט דער צייט האָט אָבער דער לעבעדיקער סימבאָל זיין רעליגיעזן תוך פאַרלוירן און איז מגולגל געוואָרן אין פשוטן פאַלקלאַר, אין אַקסעסואַרן פון פאַלקס־טימלעכער „געזעליקייט“. און טאַקע אַט די קאַפיטלעך אין ד״ר שיפערס

ווערק (ז. 100—26), וואו דער פאַרפאַסער ווייזט אָן אויף דער גרויסער השפעה, וואָס די קריסטלעכע סביבה האָט געהאַט אויף די פּיאַנערן פון „געזעליקייט“ אין די מיטלאַלטערלעכע געטאָס, אויף די אַלע ייִדיִשע לעצטע צייטן, „נאַרן“, בדהנים מיט זייער טאַנץ, געזאַנג און שפּיל — זיי נען די אינטערעסאַנטסטע אינם גאַנצן בוך: מיט גרויס מי און פלייס האָט דער פאַרפאַסער געזאַמלט אויס פאַרשיידענע אייראָפּעאישע קוועלן דעם נויטיקן מאַטעריאַל, און עס געלינגט אים אויפן פּאָן פון דער קריסטלעכער סביבה צו געבן אַ לעבעדיק פּיל־פאַרביק בילד פון דער ייִדישער „געזעליקייט“ אין מיטלאַלטער.

ווען איז אָבער ווירקלעך „געשאַפן געוואָרן אַ בריק“ צווישן דעם ייִדישן געטאָ און דעם אייראָפּעאישן טעאַטער, און עס זיינען געלייגט געוואָרן די ערשטע גרונט־שטיינער פון ייִדישער טעאַטראַל־דראַמאַ־טישער קונסט? אין אונזער איבן־ציטירטער אָפּהאַנדלונג וועגן ייִדישן טעאַטער אין דער רענעסאַנס־תּקופּה, האָבן מיר אָנגעוויזן, אַז ערשט אויפן שוועל פונם 16טן י״ה, ווען ס'איז אין איטאַליע געשאַפן געוואָרן אַ נאַציאָנאַל־טעאַטער מיט זיין וועלטלעכן רעפּערטואַר, און די ריין־הומאַניסטישע דראַמע האָט גובר געווען די קריסטלעך־רעליגיעזע מיסטעריעס, — ערשט דעמאָלט איז געשאַפן געוואָרן די פּאַסיקע סביבה, אַז אויך יידן זאָלן זיך פאַראינטערעסירן מיט מעלפאַמענאַס קונסט, און עס איז כלל נישט קיין צופאַל, וואָס טאַקע די ערשטע ידיעה וועגן ייִדישן טעאַטער־שפּיל שטאַמט אויס איטאַליע אויס דעם יאָר 1581.

דאָס אייגענע איז אויך פאַרגעקומען אין דייטשלאַנד. מיר ווייסן גאַנץ גוט, אַז בעת אַ גאַנצער קייט קולטורעלע, סאָציאַלע און פּאָליטישע סיבות האָבן אַרויסגערופן די ברייטע רעליגיעז־רעפּאַרמיסטישע באַ־וועגונג, האָט זי זיך פאַרענדיקט דערמיט, וואָס דייטשלאַנד האָט זיך אָפּגעטיילט נישט נאָר פון דער אויסלענדישער פּויפּסט־קאַטוילישער קירך, נייערט אויך פון דער לאַטיינישער. דער קולטורעל אויסגע־וואַקסענער שטאַטישער בירגערשטאַנד האָט געפּאַדערט, אַז זיין גייס־טיק־רעליגיעזע נאַרונג, די ביבל, זאָל זיין פאַר אים צוטריטלעך אויף זיין מוטערשפּראַך. די באַרימטע דייטשע ביבל־איבערזעצונג איז נישט געווען קיין גאונישע המצאה פון מאַרטין לוטער — נאָר אַ לאַגישער פּועל־יוצא פון אַ לאַנגן און וויכטיקן קולטור־פּראָצעס, און טאַקע דער זעלבער קולטור־פּראָצעס האָט עס אויך גורם געווען, וואָס לוטערס בן־דור און פייערדיקער חסיד, דער באַרימטער האַנס זאַקס, זאָל אויך אַרויס־טרעטן אַלס רעפּאַרמאַטאָר פון דייטשן פּאַלקס־טעאַטער, אַלס אמתער באַגרינדער פון אַ ו ו ע ל ט ל ע כ ז טעאַטער. אַ דאַנק אים זיינען די גראַבע אויסגעלאַסענע פאַרנאַכט־קאַרנאוואַלן און שפּילן

דערהויבן געוואָרן צו דער מדרגה פון טאַלענטפולע פּאַלקס־לוסטשפּילן, וואָס האָבן נישט נאָר אַראַפּגעוואָרפּן פון זיך וועלכן ס'איז רעליגיעזן לבוש, און פון דעם קירך־הויף זיך אַריבערגעפּעקלט אין גאַסט־הייזער און ספּעציעלע טעאַטער־געביידעס, נייערט זיינען נישט זעלטן אויס־גענוצט געוואָרן אויך אַלס קאַמפּ־מיטל קעגן דער קאַטוילישער קירך. נישט אומזיסט האָט טאַקע לוטער צוליב זיינע רעפּאַרמאַטאַרישע צוועקן דערקלערט די פּאַלקס־קאַמעדיע אַלס אויסגעצייכנט פּעדאַגאָג־גיש מיטל, און טאַקע האָנס זאַקס האָט פּאַרפּאַסט אַ גאַנצע צאַל אַנטיפּויפּסטישע פּאַרסן, אין וועלכע ער שפּאַט אָפּ פון די קאַטויל־שע גייסטלעכע און אַנטבלויזט זייער מאַראַלישע פּויליקייט און אויס־געלאַסנקייט. אַפּילו דעם פּויפּסטס הייליקן פּאַטריאַך, דעם אַפּאַסטאַל פּעטרוס, וואָס אין זיינע הענט זיינען איבערגעגעבן געוואָרן די שליסל פון די גן־עדן־טויערן, — אויך פאַר אים האָט האָנס זאַקס גאַנץ ווייניק דרך ארץ, און אין איינעם פון זיינע פּאַסט־נאַכט־שפּילן שטעלט דער דיכטער פאַר דעם הימלישן טויער־היטער אַלס פּריילעכע צען־געזעלן, וואָס פּאַרברענגט גאַנץ געמיטלעך די צייט מיט אייניקע גוטע ברידער אין אַ שענק ביי פּילע פּלאַשן וויין און ביר, און פּאַרגעסט באַטרונקע־נערהייט, אַז דאָרט, ביי די טויערן פון גן־עדן, שטייען נעבעך די צדיקים און קאַנען נישט אַריין, ווייל ער האָט דאָך די שליסל ביי זיך. אַדאַנק דעם הומאַניזם און דער רעפּאַרם־באַוועגונג, וואָס האָבן אַזוי שטאַרק דערוועקט דעם אינטערעס צו דער ביבל און אין דער זעלבער צייט שטאַרק פּאַרטונקלט דעם אַמאַליקן גלאַנץ פון די קאַטויליש־געפּאַרב־טע מיסטעריען, זיינען אין דער ערשטער העלפט פון 16טן י"ה גע־שאַפּן געוואָרן אין רייכער צאַל ביבלישע דראַמעס פון אַ מער־ווייניקער עולמישן כאַראַקטער. און טאַקע האָנס זאַקס, דער גרויסער מייסטער פון פּאַסט־נאַכט־שפּילן האָט אויך פּאַרפּאַסט אַ גאַנצע צאַל וועלטלעכע דראַמעס אויף ביבלישע טעמעס: „אסתר“, „יהודית“, „שלמה המלכ משפט“ א״אנ״ד.

דאָס אַלץ האָט געמוזט מאַכן אַ שטאַרקן רושם אין דעם יידישן געטאָ, וואו מען האָט בכלל מיט פּאַרכאַפטן אַטעם זיך צוגעהערט צו דעם אין דער קריסטלעכער וועלט אויסגעבראַכענעם קאַמפּ, געזען אין דער רעפּאַרמאַציע־באַוועגונג די „עקבתא דמשיחא“ און געהאַפּט. אַז דעם ווידערשפּעניקן מאַנאָך לוטער וועט געלינגען צו צעשמעטערן דעם געפּערלעכסטן פּיינט פונם יידנטום — די קאַטוילישע קריסטלע־כע קירך. אַט ביי די צושטאַנדן איז ענדלעך געשאַפּן געוואָרן „די בריק“ צווישן דעם יידישן געטאָ און דעם אייראָפּעאישן טעאַטער, און די מחיצה, וואָס האָט אַפּגעטיילט די יידישע באַפּעלקערונג פון מעל־

פאָמענאס טעמפל, איז באַזייטיקט געוואָרן. אויך אויף דער יידישער גאָס באַווייזן זיך טעאַטער-שפּילן לויט דעם מוסטער פון די פּאַסט-נאַכט-שפּילן, און דראַמאַטישע שאַפונגען לויט דעם מוסטער פון די ביבלישע דראַמעס, אין וועלכע עס האָבן ענדלעך געקאָנט אויסגע-נוצט ווערן אין טעאַטראַלישער, ווען אַפילו גאַנץ פּרימיטיווער פּאַרם, די אויסערגעוויינלעך רייכע דראַמאַטישע קערנער, וואָס זיינען פּאַר-שפּרייט אין דער מדרש-ליטעראַטור.

ד"ר שיפער פלייסט זיך צו דערווייזן מיט פיל פאַראַלעלע ציטאַטן אויס דייטשע מיסטעריעס און אַלט-יידישע דראַמאַטישע שפּילן די ריכטיקייט פון זיין אויספיר, אַז די יידישע דראַמאַטיק איז געשטאַנען אונטערן איינפלוס פון דער דייטשער מיסטעריע. נאָר טאַקע די פון אים געזאַמלטע „וויכטיקסטע שפּיל-טעכנישע באַריר-פונקטן“ (ז. 123 — 134) באַווייזן דווקא, אַז די יידישע פּאַלקס-שפּילן זיינען געשטאַנען אונטער דער דירעקטער השפּעה נישט פון די מיסטעריעס, נייערט פון די פּאַסט-נאַכט-שפּילן פון נירענבערגער סטיל. און אין אַ פּאַר ערטער איז דאָס טאַקע ד"ר שיפער אַליין מודה. בנוגע די „באַגרי-סונגס-פאַרמולעס“ אין די אַלט-יידישע פּיעסן באַמערקט ד"ר שיפער: „ווי ס'ווייזט אָבער אויס, איז די יידישע פּאַרמולע גענומען געוואָרן אויף אַן אומדירעקטן וועג, דורך דער פּאַרמיטלונג פון די נירענבערגער פּאַסט-נאַכט-שפּילן“ (ז. 126). דאָס אייגענע חזרט זיך אויך איבער בנוגע צו אַנדערע אין די יידישע שפּילן אַנגענומענע „פּאַרמולעס“, ווי אַשטייגער ביי דער פּאַרמולע פון בעטן באַלוינונג ביים פּובליקום. ד"ר שיפער באַמערקט דערביי: „דער לעצטער מאַמענט קומט פּאַר דער עיקרשט אין די פּאַסט-נאַכט-שפּילן“ (ז. 132).

מיר קאַנען אויך נישט מסכים זיין מיט אייניקע אַנדערע פון ד"ר שיפער אַרויסגעשטעלטע השערות, ווי צום ביישפּיל, אַז דאָס אַזוי פּאַר-פולערע ביי יידן רעטעניש-ליד מיט די קונדסישע פּערזן:

נאַרישער בחור, נאַרישער טראַפּ

דו האַסט נישט קיין שכל אין דיין קאַפּ —

„איז אַ פּלאַנצונג, וואָס שטאַמט פון דער מיטלאַלטערלעכער הויפּט-שער דיכטונג און וואָס איז דאַרט פון די עלטסטע צייטן געווען איינגעראַמט אין אַ דראַמאַטישער פּאַרם“ (ז. 167). אַזוינע רעטעניש-לידער זיינען פעסט איינגעבירגערט אין פּאַלקלאַר פון אַלע אייראָפּע-אישע פעלקער, נישט נאָר גערמאַנישע אָדער ראַמאַנישע, נייערט אויך ביי די סלאַווישע ווי ביי די סערבן, בולגאַרן, טשעכן וכדומה. עס איז

קיין שום ספק נישט. אָז די דאָזיקע לידער שטאַמען פון „פּאַלק“, נישט
 פון די „הויפּישע“ ספּערן...
 מיט אונזערע קריטישע באַמערקונגען זיינען מיר אָבער כלל נישט
 אויסן צו פאַרקלענערן ד״ר שיפּערס גרויס פאַרדינסט אַלס טעאַטער־
 פאַרשער. יעדער פּיאַנער, וואָס לייגט דורך נייע וועגן, מוז ערטער־
 ווייזן בלאַנדזשען, און ד״ר שיפּער איז דער אמתער פּיאַנער אויפן גע־
 ביט פון יידישער טעאַטער־פאַרשונג. ער האָט גענומען אויף זיך די
 שווערע מיזאַמע אַרבעט צונויפזאַמלען די ביז אים נאָך נישט אויס־
 געפאַרשטע מאַטעריאַלן, קריטיש באַלייכטן און מאַכן אויס זיי אַ גאַנצן
 בנין פון ברייטן פאַרנעם, געגרינדעט אויף וויסנשאַפטלעכע יסודות.
 קאָן מען דען צו אים טענות האַבן, וואָס נישט אַלע זיינע השערות
 זיינען גענוגנדיק באַגרינדעט, און אייניקע פון זיינע אויספירונגען זיי־
 נען נישט ריכטיק? און מיר חזון גערן איבער די ווערטער, וואָס אַן
 אַנדער קריטיקער (ד״ר י. שאַצקי) האָט אַרויסגעזאָגט בנוגע די ער־
 שטע צוויי בענדער פון ד״ר שיפּערס „געשיכטע פון יידישער טעאַטער־
 קונסט“: „ד״ר שיפּערס טעאַטער־געשיכטע איז אַ שטופּ פאַראויס פאַר
 דער יידישער טעאַטער־פאַרשונג, אַ ווינקלשטיין פאַר אַ מאַדערנעם
 וויסנשאַפטלעכן צוגאַנג צום עצם ענין אין הסכם מיט די לעצטע מע־
 טאָדעס פון טעאַטער־פאַרשונג בכלל. דערפאַר קומט אים אַן אויס־
 דרוק פון דאַנקבאַרקייט און אַ וואָרט פון אַנערקענונג.“

„פורים-שפיל“ אין פארשיידענע צייטן

דער „נס“ פון פורים, די מעשה פון דער שיינער אסתר און דעם נאָרישן מלך אחשוורוש פאַרנעמט אַ בכבודיקן אַרט אין דער געשיכטע פון אַלטן אייראָפּעאישן טעאַטער. דאָס „אסתר דראַמאַ“ אָדער „אַקטאַ אחשוורוש“ איז געווען איינע פון די באַליבטסטע און פּאָפּולערסטע פּאַלקס־פּיעסן אין מיטל־אייראָפּע אין משך פון דעם 16טן ביזן 17טן יאָרהונדערט. אייניקע פּאַרשער האָבן אָפּילו וועגן דעם ספּעציעלע וויסנשאַפּטלעכע אַרבעטן געשריבן. (1) אין דער באַקאַנטער פּיעסן־זאַמלונג „קאַמעדיע אונד טראַגעדיע שפּיעלער... זאַמפּט דעם פּיקעל־הערינג“ (וואָס איז דערשינען אין דייטשלאַנד אינם יאָר 1624) (2) איז פון אויבן אָן אָפּגעדרוקט די „קאַמעדיע וועגען דער קעניגין אסתר און דעם שטאַלצען המן“. ווען אין 1672 איז אין רוסלאַנד ביים הויף פונם מלך אַלעקסיי מיכאַילאָוויטש געמאַכט געוואָרן דער ערשטער פּראַוו אַ טעאַטער־בינע אויפצובויען און מען האָט דערמיט באַאויפ־טראַגט דעם געבילדעטן דייטשן פּאַסטאָר יאַהאַן גרעגאָרי — איז די ערשטע „קאַמעדיע“ וואָס איז געשפּילט געוואָרן פּאַר דעם גאַטס־פּאַרכטיקן רוסישן מלך, געווען „אַקטאַ אחשוורוש“ (אַרטאַסערקסאָוואַ דעיסטוואַ).

נאָך מער איז דאָס „אחשוורוש שפּיל“ באַליבט געווען ביי אונדז יידן. ווייל ס'איז דאָך געווען ענג פּאַרבונדן מיט דעם יידישן „קאַר־נאָוואַל“ — מיט דעם פּריילעכן פורים ווען ס'איז אַ מצוה לוסטיק צו זיין. ווי ווייט די דאָזיקע „פורים־קאַמעדיע“ איז אין די פּריערדיקע דורות באַליבט געווען אין די ברייטע קרייזן פון פּאַלק, קאַן מען זען

(1) זע, למשל: רודאָלף שוואַרץ, „אסתר אום דויטשען דראַמאַ דעם רעפּאַרמאַציאָן־צייט־אַלמערס“, 1894; ה. האַלשטיינס אַרכיוו פון ליטעראַ-טור־געשיכטע X, 147-54; XI, 442; XII, 46-60.
(2) זע: עדי. דעווריענט „געשיכטע דער דויטשען שווישפּיעל קונסט“, ב. I—II, 90 (1905).

פון אַזאַ כאַראַקטעריסטישן פּאַקט: נאָך דער גרויסער פּראַנקפורטער שרפה אינם יאָר 1711 האָט איינער, דוד זויגערש, פּאַרפּאַסט אַ ליד אונטער פּאָלגנדיקן טיטל: „איינ ניי קלאַגליעד פון דער גרויס שרפה בק"ק פּראַנקפורט בניגון של המן באחשורוש - שפיל". (3) עס מוז אָבער אונטערשטרעכן ווערן, אַז דער טעקסט פון דעם יידישן „אחשורוש-שפיל" איז געווען גאַנץ פּאַרשיידן פון די קריסטלעכע אסתר-דראַמען און קאַמעדיען. יענע זיינען געווען קודם-כל „ביבלישע" דראַמעס, אין וועלכע ס'איז דראַמאַטיש באַאַרבעט גע-וואָרן דער טעקסט פון מגילת אסתר. אין די יידישע „אחשורוש-שפילן" איז אָבער אויסגענוצט געוואָרן ניט אַזוי מגילת אסתר, ווי הויפט-זעכלעך דער וואונדערלעך-גרויסער לעגענדאַרישער שטאַף בנוגע צום נס פורים, וואָס איז איינגעוועבט אין די פּאַרשיידענע אַלטע מדרשים, קודם-כל אינם תרגום שני. דערפאַר אָבער זיינען די טעכנישע טע-אַטראַלע מיטלען, די אַלטע נייטיקע כלי מכשירים, די מוזיק און צווישן-שפילן (אינטערמעדיעס בלע"ז), אויך אין די יידישע „אחשורוש-שפילן" אויסגענוצט געוואָרן אין דעם זעלבן מאָס ווי אויף די קריסט-לעכע בינעס. (4).

דאָס, אָבער, וואָס דאָס יידישע „אסתר דראַמא" איז געווען אַזוי ענג פּאַרבונדען מיטן „פורים-שפיל", מיט די קאַמישע בדחני-שע שטיק וואָס מען פלעגט, לויט נאָך פון אַלטע צייטן אָנגענומענעם מנהג, טרייבן בכל תפוצות ישראל אין דעם פריילעכן פורים יום-טוב, — דאָס האָט גורם געווען, אַז דער טעקסט און שטאַף פון דער דראַמאַ איז מיט דער צייט שטאַרק פּאַרדאַרבן און פּאַרגרעכט געוואָרן. „אחשורוש-שפיל" איז דאָך געשפילט געוואָרן ניט נאָר פון אמתע אַקטיאָרן אָדער יידישע סטודענטן (בחורים פון די ישיבות) אויף ספּעציעל-איינגעאַרדענטע בינעס, נאָר אויך פון „פורים-שפילער", בעל-מלאכות און לוסטיקע לערן-יונגען, וואָס פלעגן פורים אַרומ-גיין אין די רייכע הייזער און דאָרט על רגל אחת אויפפירן דאָס

(3) דאָס ליד איז פּאַרעפנטלעכט אין שודט'ס „יודישע מערקווירדיג-קייטען", דריטער טייל, 63-73.

(4) מער באריכות וועגן דעם אין אונזער נאָך ניט פּאַרעפנטלעכטער אַרבעט וועגן „טעאַטראַלישע פּאַרשטעלונגען ביי יידן".

„אחשורוש־שפיל“. (5) קודם־כל האָבן זיי געמוזט דערביי שטאַרק מקצרו־זיין. מיר ווייסן דאָך פון דער טעאָטער־געשיכטע, אַז אין 1718 טן יאָרהונדערט פלעגט אַ „אַקציאָן־פאָרשטעלונג דויערן בערך פינף שעה; אַזויפיל צייט האָבן די „פורים־שפילער“ ניט געהאַט. דערצו האָט די שפיל געמוזט זיין וואָס פרימיטיווער, און די צאָל שוישפילער — וואָס ווייניקער. דערביי מוז מען אויך געדענקען, אַז דער רוב „פורים־שפילער“ האָבן דאָך געהערט צו די נידעריקסטע שיכטן פון פּאָלק; האָבן ניט געהאַט קיין שום בילדונג און געווען זייער קנאַפע יודעי ספר. האָבן זיי, נאַטירלעך, איבערגעמאַכט די ראָלן פון „אחשורוש־שפיל“ לויט זייער גוסט און געשמאַק, שטאַרק זיי געפּעפּערט מיט גראָבע וויצן און פשוטע ניבול־פה.

זייער טיפיש איז אין דער הינזיכט דער „אחשורוש־שפיל“־טעקסט, וואָס איז דערשינען אין פּראַנקפורט אינם אָנהייב פון 18טן יאָרהונדערט (1708) און באַלד איבערגעדרוקט געוואָרן אין שוודטס באַקאַנטן ווערק „יודישע מערווירדיגקייטען“ (III טייל, 20225) (6) שוודט גופא דערציילט, אַז די עקזעמפּליאַרן פון דעם „אחשורוש־שפיל“ זיינען אויפן באַפעל פון די קהלה־פּרנסים פאַרברענט געוואָרן, אַזוי אַז עס איז באַלד געוואָרן אַ ביבליאָגראַפישע זעלטנקייט און ס'איז אים מיט גרויס מי געלונגען צו באַקומען אַן עקזעמפּליאַר. (7) בעת מען באַקענט זיך מיט דעם דאָזיקן ווערק וואַרפט זיך קודם־כל אין די אויגן, אַז דער אומבאַקאַנטער (וואַרשיינלעך איינער פון די „פורים־שפילער“) וואָס האָט „גימאַכט דאָש אחשורוש שפיל היפש און פיין“. איז במחילה געווען אַ ווילדער עם האַרץ. יעדעס העברעאיש

(5) זע, צום ביישפיל: מיטטיילונג פון אידישע פּאָלקס־קונדע, 2, XI (1908), 15, וואו עס ווערט דערציילט ווי אין יאָר 1708 האָבן אַרעמע יודישע יינגלעך פאַרגעשמעלט אין בערלין אום פורים אין רייכע הייזער דעם „אחשורוש־שפיל“.

(6) אויפן שער־בלאַט איז דער אַנאַנימער אַרויסגעבער מזכיר ומודיע: „אויין שעהן ניו אחשורוש שפיל מיט אל די קונטשין אין עש ווארין דער מראַכט, עש ווערט וואול זיין לעב טאַג ניט אַזוי גוט ווערדן געמאַכט. מיט היפּשו שויני קלאַג־לידערן דען ריום נאָך גישמעלט. דאס פּרהאַפּן מיר ווער עש קויפן ווערט און ווערט אין ניט פּרדריסן זיין געלט, ווייל הש״י ברוך הוא האט אונז אן פרים געבען לושטיג צו זיין, אזוי האָבן מיר דרויף גימאַכט דאס אחשורוש שפיל היפש און פיין. דרום אויך איר בעלי בתים און בחורים און יונגן קומט איר ביהענד צולויפן, און טוט דאס שיינע אחשורוש שפיל אַבקויפן. דאס געלט ווערט אייך ניט פּרדריסן, ווען איר ווערט דרינגן לעזן ווערט אייער געלט ווירד גניסן“.

(7) „די יודישע מערקווירדיגקייטען“, צווייטער טייל, ז. 316.

ווארט גייט ביי אים ארויס בשן ועין. צייטנווייז איז עס ממש שווער צו דערקענען. למשל: „קושה“ — מיינט מען „קשיא“; „מיסתמי“ — מסתמא; „תנה“ — טענה; „ערך עפיים“ — ארך אפים; „לייבריס“ — לברית; „שהעכה יאנה“ — שהחינו; „קודשנה“ — קדשנו; „פאנים“ — פנים, א. אַז. וו. בנוגע צום אינהאַלט גופא זיינען קודם־כל אינטערעסאַנט צוויי פרטים. ראשית פאנגט דאָס „אחשורוש־שפיל“ אָן ניט פון מעשה ושתי נאָר גלייך פון מעשה אסתר, והשנית זיינען דאָרט קיין זייטיקע „אינטערמעדיעס“ ניטאָ. עס פעלט דאָרט בכלל די קאָמישע פּערזאָן פון אלע „הויפט־אונד שטאַטס־אַקציאָנען“ פון יענער צייט — דער „פיקעל־הערינג“, דער „האנסוורסט“. זיין ראָלע ווערט אין דעם דאָזיקן „אחשורוש־שפיל“ פּאַרטראָטן דורך איינע פון די הויפט־פּערזאָנען אינם שטיק — דורך מרדכי היהודי, און אויך ערטערווייז דורך די איבעריקע פּערזאָנען: המן, דער שרייבער א.א.וו. דאָס איז בלי ספק געטאָן געוואָרן בכדי עס זאָלן זיין וואָס ווייניקער „ראָלען“; און עס איז גאַנץ באַגרייפלעך, אַז מיט דער ראָלע פונם „פיקעל־הערינג“ האָט מען געמוזט מוכה זיין מרדכי, דעם איינציקן יידן אין דער פּיעסע. ווייל נאָר ער האָט דאָך געקאַנט שיסן מיט יידישע קאלאמבורן און וויצן, פּאַראַדירן יידישע תפילות, באַווייזן בדהנישע שטיק, און ווייל דער געשמאַק פון דעם באַטרעפנדיקן „פורים־שפילער“, וואָס האָט דאָס „אחשורוש־שפיל“ פאַרעפנטלעכט, ווי אויך פון זיינע חברים, איז געווען זייער גראַב, זיינען מרדכי וויצן און „בופאַנדערן“ אָפט אַזוי ציניש־אומגעלומ־פּערט, אַז עס איז לייכט באַגרייפלעך, אַז די פּרנסים האָבן דאָס ווערק אַזוי גערודופט, און אויך שודט, וואָס שטרייכט אונטער, אַז „יודען גופא שעמען זיך מיט דיעזער האַנס־קאָמעדיע“, האָט פאַרעפנטלעכט דעם יידישן טעקסט אָן אַ דייטשע איבערזעצונג „אום ערגערניס דער אונשולדיגען הערצען צו פּערמיידען“.

אַט דער דאָזיקער דורך שודט געראַטעוועטער „אחשורוש־שפיל“־טעקסט האָט געמאַכט פיל עגמת נפש אונדזערע יידישיסטן און אמתע פריינט פון פּאַלקס־קולטור. זייערע קעגנער האָבן זיי שטענדיק גע־שטאַכן די אויגן און געטענהט: זעט וואָס פאַר אַ שונד־שטיק מען פלעגט שפילן אויף דער פּאַלקס־בינע. בעת מיר האָבן זיך דאָס ערשטע מאל באַקענט מיט דעם פון שודט פאַרעפנטלעכטן „אחשורוש־שפיל“, האָבן מיר גלייך איינגעזען, אַז מען האָט צו טאָן ניט מיט קיין זעלבסט־שטענדיק ווערק, נאָר מיט אַ גראַב־צינישע באַאַרבעטונג פון אַ פּאַ־פולערער פּאַלקס־פּיעסע. ספּעציעל זיך פאַרנעמען מיט דער דאָזיקער

פראגע האָבן מיר אַליץ קיין צייט ניט געהאַט, און אָפגעלייגט פון איין מאָל צום אַנדערן. ערשט אינם יאָר 1919, בעת מיר האָבן געזאַמלט שטאַף פֿאַר אַ וויסנשאַפֿטלעכע אַרבעט וועגן דער געשיכטע פון „טע“ אַטראַלישע פֿאַרשטעלונגען ביי יידן, האָבן מיר באַשלאָסן אין איין וועגס אויך אויספֿאַרשן די פֿאַרפֿלאַנטערטע פֿראַגע וועגן דעם „אחשורוש-שפיל“.

קודם-כל איז דאָ צו-נייטיק געווען פעסטצושטעלן אויב עס זיינען נאָך פֿאַרבליבן עלטערע טעקסטן פון דעם „אחשורוש-שפיל“ וואָס שטאַמען פֿונם 17-טן יאָרהונדערט בעת אין דייטשלאַנד האָבן די „הויפט“ און אַקציאָנס-שפיעלע“ דערגרייכט זייער העכסטע מדרגה פון אַנטוויקלונג. דאָס איז אָבער ליידער די שווערסטע אויפגאַבע. די קליינע ביכלעך, וואָס פֿלעגן געדרוקט ווערן אויף מאַמעל-שון פֿאַרן פשוטן פֿאָלק, זיינען, ווי באַקאַנט, ס'רוב פֿאַרלאָרן געגאַנגען. אַזאָ פֿאַלקס-אויסגאַבע האָט מען ניט באַהאַלטן אין ביכער-אַלמער צוואַ-מען מיט די העברעאישע מוסר-ספרים און אַנדערע הייליקע ביכער, וואָס, ווען זיי פֿלעגן אָפֿילו צעפֿוילט ווערן אויף איינציקע בלעטער, האָט מען זיי אויך ניט אַוועקגעוואָרפֿן, נאָר אַלס „שמות“ באַהאַלטן פֿאַר די קומענדיקע דורות אין קאַסטן אונטער דעם ארון קודש. די פֿאַלקס-ביכלעך, אָבער, פֿלעגן וואַנדערן פון האַנט צו האַנט, ביז זיי זיינען אינגאַנצן לאַבוד געגאַנגען. די ביבליאָגראַפֿן האָבן בלויז פֿאַר-צייכנט איין איינציקן „אחשורוש-שפיל“ עקזעמפּליאַר, און דאָס אין כתב-יד, וועלכער איז נאָך עלטער פון דעם, וואָס איז אָפגעדרוקט אין שודטס ווערק. לויט שטיינשניידערס מעלדונג (8) געפינט זיך אין לייפּציקער ראַטס-ביבליאָטעק אַ כתב-יד מיטן שער-בלאַט: „איין שען נייא פֿוריס-שפיל פֿאַרגעשטעלט, ווי עס איז צוגאַנגען אין דער וועלט צו אחשורוש'ס צייטען היבש אין ריימען געזעצט“. ווי עס ווערט דאַרט אַנגעמערקט, האָט דאָס ווערק איבערגעשריבן פֿאַר דעם באַוואוסטן געלערנטן וואַגענזייל אינם יאָר 1697 יאָהאַנעס יאַקאַב כריס-טיאַנוס לעבער (משה כץ) אויס קראַקע. באַקומען אָן אָפשריפט פון דעם דאָזיקן כתב-יד איז אונדז ביי איצטיקע אומשטענדן אומ-מעגלעך געווען. ניט גינסטיקער איז די לאַגע בנוגע צו אַ שפעטער ווערק: „אַקטאַ אסתר מיט אחשורוש“ (אין יודיש-דייטשע ריימען), וואָס די בחורים פון דוד אָפּענהיימערס ישיבה האָבן אויפגעפירט אין

(8) שטיינשניידער ווייזט נאָר אָן, אַז דער מאַנסקריפט געפינט זיך אין דער באַרימטער באַדלעאָנער ביבליאָטעק.

אן עפנטלעך טעאטער („דעאטרוס“) מיט מוזיק, אפגעדרוקט מיט פינף האלצשניטן אין פראג, 1720. (9) דאס דאזיקע ווערק איז פאר אונדזער צוועק זייער וויכטיק, ווייל עס שטאמט דאך ניט פון פשוטע „פורים-שפילער“, נאר פון ישיבה בחורים. אויך דער נאמען פון דעם שטיק זאגט עדות, אז עס האט געוויס געטראגן אזא פאעטיש-דראמאטישן כאראקטער ווי די קריסטלעכע „שטאאטס-אקציאנען“ פון יענער צייט. ליידער איז אויך פון דעם ווערק אוממעגלעך געווען אן אפשריפט צו באקומען. מיר ווייסן אפילו ניט פון קיין איין איינציקן עקזעמפליאר וואס זאל איצט נאך זיין בנמצא. דאס דאזיקע שטיק איז אפילו צום צווייטן מאל איבערגעדרוקט געווארן אין פראג אין יאר 1763, (10) נאר אויך בנוגע דער צווייטער אויפלאגע האבן מיר בלויז א ידיעה וועגן איין איינציקן עקזעמפליאר וואס א אנטיקוואר-בוך-הענדלער אין בערלין, יוליוס בן-ציון, האט אים געהאט צו פארקויפן פאר 18 מארק אין יאר 1875. וואס מיט דעם עקזעמפליאר איז געווארן, אין וועמענס הענט ער איז אריינגעפאלן, איז אונדז ניט באקאנט.

שטיינשניידער דערמאנט אויך אין זיין אויבן-ציטירטן ווערק א לעמבערגער אויסגאבע פונם „אחשורוש-שפיל“, געדרוקט אין 1876. אן עקזעמפליאר פון דער דאזיקער אויסגאבע באנוצן מיר שוין זייט אייניקע יאר. אויפן שער-בלאט שטייט געדרוקט: „אחשורוש-שפיל אויף עברי דייטש. יעדער זאל קענין ליינין גרויס און קליין, כדי יעדער זאל קענין פארשטיין. הובא לבית הדפוס ע"י הרבני מר צבי הירש צוקער נ"י.“ דאן גייט מיט דייטשע אותיות: „יאזעף (?) שפיל, דרוק אונד פערלאג פאן ב. ל. נעכעלעס, לעמבערג.“ (11).

(9) „העברעאישע ביבליאגראפיע“, ב. 15, 94. אויפן שער-בלאט שטייט געדרוקט: „אקטא אסתר מיט אחשורוש“.

(10) ווי עס שוינט האט שטיינשניידערס עקזעמפליאר אן אנדער שער-בלאט, ווייל שטיינשניידער ווייזט אן דעם זעלבן לעמבערגער פארלעגער (הירש צוקער), דער דרוק אָבער אן אנדערער (צ. בודווייזערס). עס איז אָבער אויך מעגלעך, אז אונדזער אויסגאבע איז דערשינען ניט אין 1876 נאר מיט א פּאָר יאָר פּריער. ד יציפערן אויפן שער-בלאט זיינען צופלאסן, אז ס'איז ניט מעגלעך פעסטצושטעלן צו איז די לעצטע ציפער א זעקס אָדער א צוויי. א. לאַנדוי דערמאָנט אין זיין נאָטיץ צו דעם פון ש. ווייסבערג פאַרעפּנטלעכטן, „פורים-שפיל“, נאָך אן אַנדערע, אַ משערנאָוויצער אויסגאָבע פון דעם „אחשורוש-שפיל“, דערשינען אינם יאר 1863. אויס זיינע, ווען אויך גאַנץ קנאַפע ציטאַטן, איז אָבער קלאָר, אַז דער מעקסט פון דער לעמבער-גער און משערנאָוויצער אויסגאָבען איז איינע און די זעלבע.

(11) מיר וועלן ווייטער אונדזער לעמבערגער אויסגאבע ציטירן און-

סער (ל).

דאָס ביכעלע פאַרנעמט 48 זייטן. דער טעקסט פון דער דאָזיקער אויסגאַבע איז אַזוי גריילעך פאַרפלאַנטערט, אַז עס איז אין דער התחלה ממש ניט מעגלעך געווען אַרויסצובאַקומען דעם פשוטן פשט. אַ טייל רעדעס פון פאַרשיידענע פּערזאָנען זיינען צענויפגעמישט אין איינעם. און ווען דער ערשטער זאַץ געפינט זיך אויף איין זייט, מוז מען דעם צווייטן זוכן ערגעץ-וואו מיט עטלעכע זייטן ווייטער ביי אַ צווייטער פּערזאָן אין מויל. דאָך איז פאַר אונדז באַלד קלאַר געוואָרן, אַז אַט דער גריילעך פאַרפלאַנטערטער און אַנטשטעלטער טעקסט איז דאָך דער אמתער שליסל צו דעם אַלטן, אורשפּרינגלעכן „אַחשורוש-שפּיל“. אינטערעסאַנט איז קודם-כל די פּערזאָנען-פאַרצייכעניש. צווישן די פּערזאָנען זיינען אַנגעוויזן, ראשית, „מרדכי דער יידישער פירשט“, ובשנית, „מאַנדריש, דער הויף-נאַר“. בכּן: מרדכי און מאַנדריש זיינען צוויי גאַנץ פאַרשיידענע פּערזאָנען. איינער איז אַ „פירשט“, דער צווייטער — דער „הויף-נאַר“, דער קלאון, דער פיקעל-הערינג. דאָס איז אויך גאַנץ בולט אויס דעם טעקסט גופא אינם משך פון דער ערשטער העלפט פון אונדזער אַחשורוש-שפּיל. מרדכי שפּילט דאָרט ווירקלעך די ראַלע פון אַ פירסט, אַ שררה ביים מלכס הויף, און ווען עס קומט פאַר צווישן אים און המנען אַ צאַנקעריי, שטילט זיי אַחשורוש איין מיט די ווערטער: „וואָס איז ביי מיר איין גוואַלט זאַ שאַרף, דען איך קעניגליכע לייט בדרף, דרום איר ליבע לייטען, לאַזט אַיך ניט נייטען“. בעת אַחשורוש האָט בדעה די קעניגין ושתי צו פארמשפטן צום טויט, האַלט ער אַן עצה מיט ביידע פירסטן: דעם „פרינץ פון די עמלקים“ המן, און דעם „יידישן פירשט“ מרדכי. און מרדכי ענטפערט טאַקע דעם קעניג אינם טאַן פון אַן אמתן שררה. בכדי אַרויסצובאַקומען דעם ריכטיקן טעקסט אין (ל) לעמבער-גער אויסגאַבע האָבן מיר זיך באַנוצט, אויסער שודטס „אַחשורוש-שפּיל“ (12) אויך מיט דעם „פורים-שפּיל פון אַחשורוש און אסתר“ וואָס דער עטנאָגראַף ש. ווייסבערג האָט ביי פּורים-שפּילער אויפֿ-געשריבן און פאַרעפנטלעכט. (13) בנוגע צו דער שפּראַך איז דער דאָזיקער טעקסט שטאַרק מאַדערניזירט. די פּערזאָנען ריידן דאָרט אין אַלגעמיינעם היינטיקן וואַלינעם יידיש. עס איז אָבער קיין שום ספק, אַז דער אורשפּרינגלעכער מקור פון דעם דאָזיקן „פורים“

(12) מיר וועלן ווייטער שודט'ס אויסגאַבע ציטירן אונטער (ס).

(13) אין „מיטטיילונגען“, 1904, וועט ווייטער ציטירט ווערן און-

טער (ו).)

שפיל" איז געווען אַ זייער אַלטער טעקסט, און אייניקע פרטים זיינען דאָרט, ווי מיר וועלן ווייטער זען, טרייער און ריכטיקער איבערגעגעבן ווי ביי (ס) און אויך ביי (ל). חוץ דעם האָבן מיר זיך אויך באַנוצט מיט דעם וויכטיקסטן און זיכערסטן מקור פון אַלע „אחשורוש-שפילן" — דעם תרגום שני.

מיט גרויס מי און מאַטערניש איז אונדז סוף-כל-סוף געלונגען פאַנגאַנדערוויקלען דעם אומגעהויערן פלאַנטער פון טעקסט (ל). מיר האָבן דעמאַלט אויסגעפונען, אַז דער טעקסט שטאַמט איינגטלעך פון צוויי פאַרשיידענע קוועלן: איינע איז אויסגענוצט אין די ערשטע 23 זייטן, דאָן אויך פון זייט 39 ביזן סוף, די מיטלסטע 16 זייטן שטאַמען פון אַן אַנדער טעקסט. די ערשטע קוועלע איז בלי ספק די עלטערע, געוויס באַדייטנדיקע עלטער פון שודטס טעקסט, דער פאַר אַבער שטאַרק פאַרגרייזט, פאַרפלאַנטערט און מיט פיל הפסקות. אין דעם דאָזיקן עלטערן טייל ריידן די הויפט-פּערזאָנען ווי אין אַלע „אַקציאָנען" פון יענער צייט אין אַ פאַטעטיש פרימיטיוו-דראַמאַטישן סטיל. זייערע רייד, אפילו המנס רייד, זיינען פריי פון קאַמישע עלעמענטן, בפרט פון נבול־פה און סתם בדחנות. דערפאַר אַבער, ערטערזווייז, ווי אין אַלע דעמאַלטיקע „אַקציאָנען", ווערט די דראַמאַטישע האַנדלונג איבערגעריסן דורך ספּעציעלע קאַמישע צווישן-שפילן (אינטערמעדיעס). עס טרעט אַרויס די לוסטיקע פּערזאָן, דער איינגאַרטיקער יידישער פיקעלהערינג — מאַנדריש, און מאַכט אַלער־ליי נאַרישע שטיק: אַמזירט דעם עולם מיט קאַלאַמבורן און גראַבע בופאַנאָדן. נאָר פּלוצלונג, אויף דער זייט 23, בעת מאַנדריש שיט מיט קאַלאַמבורן און פאַראַדירט יידישע תפילות — ווערט ער מיט אַמאָל פון דער העלער הויט מגוגול אין מרדכי. מרדכי און מאַנדריש ווערן צונויפגעשמאַלצן אין איין פּערזאָן וואָס טרייבט בדחנישע שטיק און שיט מיט נבול־פה. עס איז קלאַר, דאָ הייבט זיך אַן אַ גאַנץ אַנדערער, שפּעטערדיקער טעקסט, שוין ניט פונם דראַמאַ „אחשורוש-שפיל, נאָר פונם פּורים-שפיל. דאָס זעלבע איז נאָך פאַקטיש צו באַמערקן (אמת, נאָר אין אַ פאַר שטעלן) אויך אין שודטס אחשורוש-שפיל. אויף זייט 205 לייענען מיר: „אומר מרדכי", און דאָבבי פאַלגט די באַמערקונג: „גייט מרדכי אַרויס און ווידער אַריין און זאָגט". און מרדכי דערקלערט דעם קעניג, אַז ער איז „גילופין טאָג און נאַכט", און האָט פאַר אים געפונען אַ יונגפרוי וואָס „מיט דעם ערשטען נאָמען הייסט זיא אסתר". און פּלוצלונג, תוך כדי דבור, אין דער מיט פון מרדכי'ס רעדע, קומט די אומדערוואַרטעטע און גאַנץ

זינלאָזע מעלדונג: „בא מרדכי“. נאָר אַט דער מרדכי וואָס „קומט“ איצט, איז שוין גאָר אַנאַנדער פּערוואָן — דאָס איז דער מאַגדריש, דער שפּאַסמאַכער וואָס מאַכט לוסטיק דעם עולם, און שיט מיט צינישע רייד. דאָס זעלבע חזרט זיך איבער ווייטער אויף זייט 214⁵, אין דעם אויפטריט צווישן אסתר המלכה, המן און מרדכי, נאָך דעם ווי המן האָט באַקומען פון דעם קיניג אַ דערלויבעניש צו פֿאַרטיליקן די יידן. דער גאַנצער אויפטריט פֿאַלגט געטריי דעם תּרגום שני. נאָר אויף זייט 215 נאָך דעם ווי „אומר מרדכי, אַז ער“ וויל ליבר אויף קבר אבות אניין גיין, ווערט ווידער אַמאָל גאַנץ אומדערוואַרטעט דערקלערט: „קומט (?) מרדכי אניין“. נאָר אויך איצט איז דער מרדכי וואָס קומט אַקערשט „אַניין“ ניט דער מרדכי היהודי, אסתרס פעטער, וואָס וויל ראַטעווען זיין פֿאַלק, נאָר אַ שפּאַסמאַכער, אַן אומ־געלומפּערטער קוני לעמיל, וואָס שיט מיט בדחנישע גראַבע וויצן און נאַרישע המצאות. אויף אַזאַ אופן ווערט דורך דעם „פורים־שפּילער“, דעם געשמאַקלאָזן גראַבן יונג, דער דראַמאַטישער אויפטריט פּונם פֿאַלק־שטים מיט אַמאָל איבערגעריסן, און דער אַלטער פֿאַלק־טימלעכער טעקסט ווערט פֿאַרביטן מיט דעם „פורים־שפּילערס“ גראַבע המצאות. מיר ווייסן ווייטער, אַז לויט דעם תּרגום שני, זיינען אסתר און מרדכי, נאָך המנס שליחות, ביידע מתפלל פֿאַר גאָט, און זייערע תּפילות זיינען זייער האַרציק, פּול מיט פֿאַטאַס, און מאַכן אַ שטאַרקן רושם. ביי שודטן פעלט די גאַנצע סצענע — דאָרט שיט מרדכי מיט נבול־יפה און מאַכט אַנשטעלן, אַז דער דאָזיקער דראַמאַ־טישער מאַמענט איז אַבער געהעריק אויסגענוצט געוואָרן אין דעם אַלטן אורשפּרינגלעכן טעקסט פון דער פֿאַלק־פּיעסע, לערנט אונז דער פון ווייסבערגן פֿאַרעפּנטלעכטער טעקסט (טעקסט וו.). דאָרט ווערן, אַנשטאַט מרדכי מאַגדרישס נאַרישע שטיק, געבראַכט ביידע תּפילות אין העכסט פֿאַטעטישן סטיל. די ש פ ר אַך פון די תּפילות איז שוין היינטמאָדיש, נאָר דער תּוך שטאַמט געוויס פון אַ גאַנץ אַלטן טעקסט: פשוטע פורים־שפּילער וואָלטן ניט געווען אימשטאַנד אזוי קונציק אויסצונוצן אין מרדכי־ס תּפילה אַ געוויסע לעגענדע פּונם תּרגום שני.* דאָס זעלבע זעען מיר אויך אין דעם אויפטריט וואו המן פֿאַדערט פון „אַלע הערען“ און אויך פון מרדכי, זיי זאָלן זיך

(* ווי עס ווערט דערציילט, ווי אין דער גרויסער נאכט, ווען „גדרת שנת המלך“ זיינען דערגאַנגען די געשרויען פון די יודישע קינאַער בין אין די הימלען אַרײַן, און פֿאַר דעם בורא עולם האָבן זיי אויסגענויזן ווי קולות פון ציגן און ציקעלעך (ואשתמעות לקדם כרי עלמא היך קל גדיא ועזין).

פאר אים בוקן. אין טעקסט (ו) אנטוויקלט זיך די אונטערהאנדלונג אין א דראמאטיש ערנסטן סטיל. ביי (ס) אבער, מאכט מרדכי נאריש-בטלנישע שטיק. ס'איז ניט דער הויף-שררה, איינער פון די „פירשטן און גראבין“, נאר דער גראבער שניידער-יונג וואס וויל פריילעך מאכן דעם עולם...

מיר האבן דערפאר זיך געשטעלט די ניטלייכטע אויפגאבע: פראוון ווי ווייט ס'איז נאר מעגלעך ארויסבאקומען פון די דריי פאר-שיידענע שטארק פארפלאנטערטע און פארגרייטע נוסחאות דעם אלטן טעקסט, ארויסשיילן דעם אורשפרינגלעכן קערן פון דער פאר-גרעבטער שאלעכץ, פונם מגושמדיקן לבוש אין וועלכן פשוטע פורים-שפילער און לערניונגען האבן אים איינגעהילט. און מיר וואגן צו באהיפטן אז דאס איז אונז אמווייניקסטן געלונגען בנוגע צו דער שפראך. די שפראך איז אין די דריי פון אונז באנוצטע טעקסטן גאנץ פארשיידן; בפרט אין דעם טעקסט (ו) איז, ווי מיר האבן שוין פריער אנגעוויזן, ריידן אלע פערזאנען אין אלגעמיין א היינט-מאדישן יידיש. דערפאר זיינען מיר אבער זיכער, אז בנוגע צום תוך, צו דער דראמאטישער אנטוויקלונג, צום גאנצן בוי, גייסט, כאראקטער און אינעווייניקסטן סטיל, און ריטם — איז אונז ווירקלעך געלונגען ווידער ארויסבאקומען דעם אלטן, פאלקסטימלעכן „אחשורוש-שפיל“, ווי ער פלעגט געשפילט ווערן אויף דער יידישער בינע אינם 17טן יארהונדערט. מיר שטרייכן דאביי אונטער, אז מיר האבן פון אונזער צד ניט מוסיף געווען קיין איין איינציק ווארט. און ווייל אין דעם אלטן טעקסט (ל) זיינען פיל פערזאנען פארדארבן און פארגרייזט, ערטערווייזן רייסט זיך די האנדלונג איבער אין דערמיט, האבן מיר יעדעס מאל דאס אנגעוויזן מיט א געפינטלטע שורה.

די דאזיקע ארבעט, דעם „רעטאורירטן“ אחשורוש-שפיל, האבן מיר פארענדיקט נאך צוריק מיט א יאר דריי, נאר ביי די איצטיקע שווערע פארלאנג-צושטענדן איז אונדז עדיהיום ניט געלונגען אונדזער ארבעט פארעפנטלעכן. עס איז זייער מעגלעך, אז עס וועט מיט דער צייט געליגען ארויסבאקומען און געהעריק אויסצופארשן די עלטסטע פונם „אחשורוש-שפיל“, וועלן אפשר געוויסע פרטים, ניט ריידנדיק שוין מכה דער שפראך, שטארק זיך אונטערשיידן פון אונדזער טעקסט. איינס איז אבער אויסער ספק: אין די אלע אמת אלטע טעקסטן וואס פלעגן געשפילט ווערן אויף דער בינע, וועט די קאמישע פערזאנען פון דער פיעסע זיין א גאנץ זעלבסטשטענדיקע, ניט צונויפגעפארט מיט מרדכיין און די איבעריקע הויפט-פערזאנען. זי וועט אפשר דארט

הייסן ניט מאַנדריש, נאָר גאָר אַן אַנדער נאָמען, פילייכט גאָר פיקעל-הערינג, ווי דאָס איז דער פּאַל אין „מכירת יוסף“ — די דאָזיקע פּער-זאָן וועט אָבער ניט זיין פֿאַרבונדן מיט דער דראַמע גופא: זי באַ-ווויזט זיך נאָר אין צווישנפעלע, משמח זיין דעם עולם. מיר זיינען אויך גאַנץ זיכער, אַז אַזוי ווי ס'איז אין אונדזער „רעסטאָורירטן“ טעקסט, אַזוי איז אויך אין אַלע אַלטע „אחשורוש־שפילע“ מרדכי היהודי, אין פּולן הסכם מיט מגילת אסתר און תרגום שני, דער פּרר-מער גאַטס־פֿאַרכטיקער ייד, דער צדיק וואָס דורך זיין שליחות ראַ-טעוועט גאַט דאָס פּאַלק ישראל. דאָס זעלבע איז אויך בנוגע אסתר המלכה. עס איז גאָר אַן אַ שום ספק, אַז גענוי ווי ס'איז אין אונדזער טעקסט, אַזוי איז אויך אין די אַלטע נוסחאות אסתר בת אביגול פון איר ערשטן אויפטריט ביז צום סוף — די קיניגין, די שטאַלצע מלכה, וואָס פירט אירע רעדעס אין דעם נאַאיוו־פּאַלקסטימלעכן, הויך־פּאַטע-טישן סטיל. אָבער ניט נאָר דער צדיק מרדכי און אסתר המלכה — דאָס איז אויך דער פּאַל מיט דער דריטער הויפט־פּערזאָן, ריכטיקער געזאַגט — מיט דער צענטראַלער פיגור פון דער דראַמע, מיט המן בן המדתא. עס איז זייער כאַראַקטעריסטיש וואָס אין דער יידישער מסורה פיגורירט המן אַלס גרויסער רשע, ער איז דער סימבאָל פון האָס און נקמה. ער איז ממש דער טייוול אַליין, אָבער אַן אַ מינדעסטן קאַמישן שטריד, אַן אַ סימן פון קליינלעכער נישטיקייט. אפילו אחשורוש ווערטער אין מגילת אסתר: „הגם לכבוש את המלכה“, דערקלערט אַן אַלטער מדרש אין דעם זין, אַז המן האָט גאָר אפילו ניט בדעה געהאַט די קיניגין צו באַליידיקן, נאָר דער מלאך גבריאל איז געקומען און האָט אים אויפן בעט געשטויסן, וואו אסתר המלכה איז געזעסן. נאָך ווייטער איז געגאַנגען די פּאַלקס־פּאַנטאַזיע אויף ווי ווייט זי האָט זיך אַנטפלעקט אין דעם אַלטן פּאַלקסטימלעכן „אחשורוש־שפיל“. דאָס זעען מיר גאַנץ בולט אינם טעקסט „ל“, וואָס שטייט אַם נאַענטסטן צו דעם אורשפּרינגלעכן טעקסט פון דער פּיעסע.

שוין אין ערשטן אויפטריט זיינעם, וואו ער ווענדט זיך מיט אַ געבעט „צום גרויסען גאַט“, דערקלערט ער, אַז שוין פון לאַנגע יאָרן האָט ער געקוקט אין די „ביכער“ און אויסגעפונען, אַז די יידן מוזן דורך זיינע הענט ווערן פּאַרלאָרן. זיין שנאה צו יידן — דאָס איז ניט קיין קאַפּריז, דאָס איז ממש אַ השגחה־זאָך, אַ פּאַטום; דאָס שטעקט דאָך אין זיין בלוט, ער האָט דאָס בירושה באַקומען פון זיינע עלטער־עלטער זיידעס. ער איז דאָך דער פּרינץ פון די עמלקים, אַן אוראייניקל פון דעם מלך אגג, וועלכן שמואל הנביא האָט אויף

צווייען צעשפאלטן. מער ווי אלץ האָט ער מורא, אַז מען זאָל פון אים
 ניט לאַכן. און עס איז ממש צו שטוינען ווי אַזוי אין טעקסט (ל),
 פלייסט זיך דער אומבאַקאַנטער פאַרפאַסער צו דערפילן דעם דאָזיקן
 וואונטש פון המן „צורר היהודים“. און ווען המן האָט די מפלה,
 דערלאָזט דער פאַרפאַסער ניט, אַז מען זאָל פון אים לאַכן. אַלע זיינע
 סימפאָטיעס זיינען אויף דער זייט פון דעם רשע, און די צושויער דער-
 זעען אַזוי בולט, אַז דער פרינץ פון די עמלקים איז ניט נאָר דער
 „צורר היהודים“, דער גרויסער רשע, נאָר אויך אַ שטאַרקע פּערזענ-
 לעכקייט, מיט טיפע געפילן, און צערטלעכער פאַמיליען-פאַטער
 דאצו. שיינ און רירנד זיינען די פּערזן וואו המן רעדט וועגן זיינע
 פאַטער און מוטער, און פול מיט ווייכן, האַרציקן טרויער. אין זיין
 לעצטער רעדע, וואָס פאַרענדיקט זיך מיט דעם הכנעהדיק-פרומען אַקאָרד:
 הויך דאָרף זיך קיין מענש ניט האַלטען
 צום לעצט טהוט מען איהם אין אַ פינסטערען גריב
 באַהאַלטען.

און בכדי צו האָבן אַ באַגריף אויף ווי ווייט מגושם גראָב די
 פורים-שפילער האָבן דעם „אחשורוש-שפיל“-טעקסט פאַרדאַרבן,
 געניגט צו פאַרגלייכן דעם סוף פון דער פיעסע לויט (ל) מיט דעם
 אומגעלומפּערט-נאַרישן סוף פון טעקסט (ס) (ז' 225). אויפגעהאנגען
 המנען, זאָגט אים נאָך דער שרייבער „איין גוטען זעגען“:
 אך און ווייא איז ער געווען אַזוי שין
 ער האָט גערן געסן חזיר-פיסלעך מיט גרין
 אך און ווייא איז ער געווען אַזוי קלוג
 יין נסך האָט ער גערן געטרונקען אויז איין קרוג.
 אך און ווייא, ווי האָט ער געסן מיט שיני מעסר
 ביי אַ גראָבן און פירשטן האָט ער אויפגעבראַכין
 אַלע שלעסער... .

אמר מלך לשרייבר: שרייבר, גיב אים איין גלאַז אין
 זייני אַרין

פיללייכט ווערט ער ווירד ווערן גיבאַרן... .
 און המן ווערט טאַקע ווידער געבאַרן, און איז מכריז ומודיע:
 איך בין געווען אויף יענער וועלט
 און האָב גישויאט פיעל געלט.
 דער שרייבער פּרעגט: „איי דו שעלים, ווארום כאַשטש ניט
 גענומען?“ דערקלערט המן:
 איך האָב געפאַרכטן איך ווער אום מיין לעבען קומען.

און דער דאָזיקער נאַרישער סוף „מיט דעם שויען פיעל געלט... אויף יענער וועלט“, איז דערפֿאַר צוגעטראַכט געוואָרן, בכדי די פורים־שפילער זאָלן זיך גלייך קאַנען ווענדן צום פובליקום:

דא שטעלן מיר אויף דאש בייטליין
 איין פֿאַר דוציט טוקאַטן צושיטן דריין
 איין פֿאַר דוקאַטן ווער ווער צו פיל.
 איין פֿאַר דוציט טאלר איז דער ציל.

בכלל בעת מיר האָבן פֿאַרגליכן די דריי פון אונז באַנוצטע טעקסטן, האָבן מיר זייער אָפט גאַנץ בולט אַרויסגעזען וואַסערע גלגול־מחילות געוויסע שטעלן, אָדער יענער פערז פון דעם „אחשורוש־שפיל“ האָט מיט דער צייט געהאַט אויסצושיין. אין ושתיס רעדע, למשל, בעת זי בעט ביי אחשורושן ער זאָל איר שענקען דאָס לעבן, איז לויטן טעקסט (ל) דער פֿאַלגנדיקער דאָפֿל־פערז:

אַן דיזער צייט דאס איהר האָט גענומען מיין ווייס לייב
 וואָרום זאָלט איהר מיר דען ניט געדענקען.

די דאָזיקע צניעותדיקע ווערטער באַקומען אין טעקסט (וו) אַזאַ מגושם גראַבע צורה:

פֿאַר וואָס זאָלסטו פֿאַרגעסען אַלע דייע צייטען
 אַז דו האָסט באַפופען מיינע קלורע שנעע־ווייסע
 זייטען.

עס מוז אָבער אונטערגעשטראַכן ווערן, אַז ניט יעדער אומגע־ענדערטער פערז האָט געהאַט אַזאַ גורל, ער זאָל ווערן איינגעטונקט אין שמוציקן חומר און אין תאוהשן ציניזם. אַ מאָל באַקומט אַ פערז אויך אַ תיקון. אין דעם פורים־שפילער דערוואַכט דאָס נאַאיווע קינד פון פֿאַלק, די פֿאַלקסטימלעכקייט, די פֿאַרבאָהאַלטענע אינטימע נשמה פונם פשוטן המון מיט אירע פֿאַרבאָרגענע, צאַרטע געפילן און האַר־ציקע שטימונגען, וואָס אַנטפלעקן זיך דעמאָלט אין פרימיטיווע און אומבאַהאַלפענע אָבער דאָך רירנדיק־שיינע פֿאַרמען. ניט פֿאַרגרעבט ווערט דעמאָלט דער באַטרעפנדיקער פערז, נאָר אדרבה, דערהויבן צו אַ העכערער מדרגה. אין דער נאָרוואָס ציטירטער רעדע זאָגט ושתי צו אחשורושן:

דרום, פֿאַטער קיניג, לאַזט אייך דענקען איך בין אין אייערע
 אויגען ווי איין יונג פייגליין,
 דרום, פֿאַטער קיניג, שענקט מיר מיין יונג לעבליין.

אַט דער מאַטיוו ווערט אין טעקסט (וו) מגולגל אין אַ גאַנץ ליד, טיפיש פאַלקס-ליד, פרימיטיוו-נאַאיוו און דאָך עניוּתדיק צאַרט :

ו ש ת י : פּאָטער-קיניג, קיניגלעכער פּאָטער,

איך וועל ביי דיר זיין

אַ פייגעלע איין

איך וועל דיר אַנזינגען און אַנשפילען,

אַבי שענק מיר מיין יונג לעביכען (לעבן)

גאַר גליקליך און גאַר פייך.

ד ע ר ק י נ י ג : ניין, דאָס קאַן ניט זיין,

דער טויט מוז זיין !

ו ש ת י : פּאָטער קיניג קיניגלעכער פּאָטער

איך וועל דיר זיין

אַ הינטעלע איין,

איך וועל דיר אַנהאַוקען און אַנבילען

אַבי שענק מיר מיין יונג לעביכען

גאַר ליבליך און גאַר פייך.

ד ע ר ק י נ י ג : ניין, דאָס קאַן ניט זיין,

דער טויט מוז זיין !

ו ש ת י : פּאָטער קיניג קיניגלעכער פּאָטער

אך וועל ביי דיר זיין

אַ דיענסטמעדכען איין,

איך וועל דיר אויסקערן און אויסראַמען

אַבי שענק מיר מיין יונג לעביכען

גאַר ליבליך און גאַר פייך.

ד ע ר ק י נ י ג : ניין, א. אַז. וו.

אייניקע ענדערונגען זיינען זייער אינטערעסאַנט פון ריין-סאַציאַל היסטאָרישן שטאַנדפונקט. אין תרגום שני, למשל, ווערט אין המנס מסירה מיט קיין איין וואָרט ניט דערמאַנט וועגן די יידישע קבצנים און אביונים וואָס עס איז אויף דער וועלט זייער גלייכן ניטאָ, דאן וועגן אידישע שררות, אידישע סוחרים און הענדלער, „מיט וואָקס און מיט ליכט“, וואָס זיינען אין מסחר גרויסע באַטריגער. העכסט-ווארשיינלעך איז אויך אין די אחשוּרוש-שפילן וועגן יידישע בעלי-מלאכות קיין זכר ניט געווען. די פורים-שפילער וואָס זיינען דאָך דאָס רוב געווען בעלי-מלאכות און לערן-יונגען, האָבן אויס פּראָפעסיאָנעלן

שטאַליך געזען אין דעם אַ שטיקל פּחיתת הכבוד ; האָבן זיי טאַקע דערפאַר שוין גאַרניט, אַז המן זאַל אין זיין מסירה אויך די בעלי-מלאכות צוקלאַגן פאַרן קיניג. אין דעם עלטערן טעקסט (ל) דערמאַנט שוין המן די בעלי-מלאכות אַבער, נאָר פאַרבייגייענדיק, בלויז אין איין דאַפּל פּערז :

די אידישע האַנט-ווערקער זיינען שרעקליכע בעטריגער
ס'איז פון זיי גאַר ניט אויסצוהאַלטן.

דערפאַר אַבער, אין דעם שפּעטערדיקן טעקסט (ו), איז שוין וועגן די האַנטווערקער דאָ באַריכות (פּערזן 509—486). עס ווערט מיט אַלע פרטים אויסדערציילט וועגן די רמאות פון דעם „גאַלדרינג-מאַכער“, „ראַקמאַכער“, „פּאַדיקמאַכער“, און אַזוי ווייטער. נאָך פיל אינטערעסאַנטע פרטים אַנטפלעקן זיך בעת מען באַ-טראַכט אויפּמערקזאַם די גלגולים וואָס די פּאַפּולערסטע יידישע פּיע-סע האָט געהאַט אויסצושטיין. מיר קאַנען זיך אַבער אויף זיי ניט אַפּשטעלן כל-זמן אונדזער רעסטאורירטער טעקסט איז נאָך ניט פאַר-עפּנטלעכט. די אַלטע יידישע ליטעראַטור איז נאָך בכלל זייער ווייניק אויסגעפאַרשט, הן אין ריין ליטעראַריש-עסטעטישן, הן אין קולטור-היסטאָרישן זין. דערויף זיינען מיר דאָך דער עס-הספר, דאָס פּאַלק פּונם בוך, פון דער ביבל, דאָס מיר האָבן נאָך עד-היום ניט קיין איין איינציקע ערנסט וויסנשאַפּטלעכע געשיכטע פון אונדזער ליטעראַטור, ניט פון דער העברעאיש-אַראַמעאישער און ניט פון דער יידישער.

(„צוקונפּט“, יאַנואַר, 1923)

צו דער „קעניג ליר“ פאַרשטעלונג אין מאַסקווער יידישן מלוכה-טעאטער

אין איר אינטערעסאַנטן באַריכט וועגן דעם מאַסקווער טעאטער-פעסטיוואַל (ליטער. בלעטער, נומ' 38), דערמאָנט די אַרטיסטן העלענאַ באַרקאָווסקאַ מיט גרויס התפעלות אויך די „ליר“-פאַרשטעלונג אינעם יידישן מלוכה-טעאטער. עס איז אַבער אויסער ספק, אַז די דאָזיקע פאַרשטעלונג האָט פאַרדינט אַ ספעציעלע אָפּהאַנדלונג, וואָרעם שעקס-פירס מייסטער-ווערק אויף דער יידישער בינע אין מאַסקווע איז ניט בלויז אַ גלענצנדיקער ספעקטאַקל, נאָר אַ געשעעניש, אַ דערגרייכונג פון גאַנץ ברייטן קולטורעלן באַדייט.

די יידישע בינע האָט זיך פאַקטיש קיינמאַל ניט באַקלאַגט אויף מאַנגל אין טאַלענטרייכע און טעמפּעראַמענטפולע אַרטיסטן. אַקטיאָריש בלוט פליסט דאָך אין אַ גאַנץ רייכער מאַס אין יידישע אָדערן — דע-רויף זיינען מיר דאָך קינדער פון דעם אור-אַלטן שבט, וואָס שפּילט מיט אַזאַ עקשנות שוין טויזנטער יאָרן זיין ליידנרייכע טראַגישע ראַל אויף דער ברייטער וועלט-בינע. דער הויפט-פּראָלאַג פון דעם יידישן טעאטער אין דעם געוועזענעם צאַרן-רייך איז געווען — קולטוראַל-זיקייט, גייסטיקע שפּלות און טעכנישע אומבאַהאַלפּנקייט. מאַכטלאַז זיינען געווען קעגן דער דאָזיקער פּלאַג די אַלע, וואָס האָבן געפרוּאוּט שאַפּן אַ בעסערן יידישן טעאטער, ווי הירשביין, א. ווייטער, פּרץ און אַנדערע, וואָרעם די קולטורלאָזיקייט און גייסטיקע שפּלות זיינען דאָך געווען אַ פּועל-יוצא פון פּיל סאַציאַלע און קולטור-היסטאָרישע סיבות, און זיי צו באַזייטיקן איז געווען איבער די כוחות פון די, וואָס האָבן געחלומט וועגן אַ יידישן קונסט-טעאטער.

ערשט די אַקטאַבער-רעוואָלוציע האָט באַזייטיקט די דאָזיקע שטערנדיקע סיבות און האָט אויך געשאַפּן די מאַטעריעלע און פאַ-ליטישע מעגלעכקייטן, אַז אין אַ שטאַט פון אַזאַ קאָלאַסאַלער טעאטער-קולטור, ווי מאַסקווע, זאָל געשאַפּן ווערן אַ יידישער מלוכה-טעאטער פון אַזאַ קינסטלערישער מדרגה, וואָס זאָל, ווי ה. באַרקאָווסקאַ באַ-

מערקט גאַנץ ריכטיק, „פאַרנעמען אין דער קינסטלערישער מאַסקווער גאַר אַ בכבודיקן אַרט.“

ביז היינטיקס יאָר איז מיר אויסגעקומען צו זען אין דעם מאַסקווער יידישן מלוכה-טעאַטער בלויז פאַרשטעלונגען פון יידישן לעבן. בין איך טאַקע אָפּנהאַרציק מודה: ביי מיין גאַנץ גרויס התפעלות פון מיכאַעלסן און דעם גאַנצן קאַלעקטיוו, האָב איך דאָך ניט געגלויבט, זיי זאל געלינגען צו שאַפן אַ נייעם איבערצייגנדיקן פירוש צו איינעם פון די גוואַלדיקסטע קונסט־ווערק, וואָס דער וואונדערבאַרער וועלט־גאון שעקספיר האָט געשאַפן. גראַד מיט אַ טאַג פריער פאַר דער „ליר“־פאַרשטעלונג האָב איך געזען די מאַסקווער יידישע טרופע אין מענדעלעס „מסעות בנימין השלישי“, האָט ביי מיר אין מוח געעק־בערט דער אַפיקורסישער געדאַנק; צי איז עס מעגלעך, אַז די דאָזיקע אַרטיסטן, וואָס שפילן די גראַטעסקע, אומגעלומפערטע געשטאַלטן פון מענדעלעס טוניעיאַדעווקע און גלופסק, וועט עס געלינגען זיך איינלעבן אין דער פרעמדער מיטלאַלטערלעכער אייראָפּעאישער סביבה, און שפילן מיט דערפאַלג די קרעפטיקע ריטערלעכע פּערסאָנאַזשן פון שעקספירס רעפּערטואַר? און — איך מוז אויך דאָס מודה זיין: איך בין טאַקע אַן אַלטער קולטור־טוער, וואָס האָט זיין לעבן לאַנג געקעמפט פאַר דעם כבוד און גלייכבאַרעכטיקייט פון יידיש־לשון. אומבאַוואוסט זיינען אַבער, ווי עס שיינט, אין אונדז פאַרבליבן די נאַכלאַנגען פון דעם אַמאַליקן ביטול־געפיל צום „אַרעמען זשאַראַגאַן“, בין איך מיך טאַקע מודה ומתודה, איך בין ניט געווען גאַנץ זיכער ווי ווייט האַר־מאַניש עס וועט קלינגען שעקספירס אומפאַרגלייכלעכער דיאַלאָג. שעקספירס פּערז און נוסח אין דעם יידישן לבוש... אָט מיט די ספּקות בין איך געגאַנגען אויף דער „ליר“־פאַרשטעלונג, און — דאָס אומ־דערוואַרטעטע, דאָס וואונדערבאַרע האָט זיך פאַר מיינע אויגן אַנט־פלעקט.

צוויי טעאַטער־אָווטן זיינען מיר פון מיינע יונגע סטודענטן־יאָרן פאַרבליבן אויף מיין גאַנץ לעבן איינגעקריצט אין מיין זכרון: (1) ווען איך האָב געזען צום ערשטן מאַל אויף דער בינע ביזעס מיסטער־אַפּערע „קאַרמען“ און (2) ווען איך האָב צוגעזען דאָס וואונדערבאַרע שפילן פון דער גאונישער איטאַליענערין עלענאָראַ דווע. דאָס וואָס איך האָב דעמאַלט איבערגעלעבט קאַן אַמבעסטן באַצייכנט ווערן מיטן חסידישן אויסדרוק „התפשטות הגשמיות“. איך האָב פאַרגעסן אין אַלץ אין דער וועלט, איך האָב מיך געפונען אין אַ זיס־שמערציקן פיבער, אַלע רמיח אברים זיינען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין לויטער

זען און הערן; די אַנשטרענגונג איז געווען אַזוי גרויס, אַז איך בין נאָך דעם ספּעקטאַקל געווען אויסגעמאַטערט, צעבראַכן, און דאָך איבער־פּולט פּון גליק, געפיל, באַרוישט פּון דעם כּישופּפּולן קונסט־געטראַנק... צענדליקער יאָרן זיינען זינט דעם פּאַרגאַנגען, און איך האָב שוין מער אַזוינע אַוונטן ניט איבערגעלעבט. און פּלוצלונג, גאַנץ אומדערוואַר־טעט, שוין אויף דער עלטער האָב איך זוכה געווען איבערלעבן נאָך אַמאָל אַזאַ אומפּאַרגעסלעכן אַוונט, איבערפּולט מיט דעם וואונדערבאַרן גייסטיקן שיכרות, מיט דעם מתיקות־שמערציקן התפשטות הגשמיות... שוין די ערשטע סצענע, ווי נאָר דער פּאַרהאַנג ווערט אויפגעהויבן, איז געווען פּאַר מיר ממש אַן אַנטפּלעקונג, איך האָב צום ערשטן מאָל נאָך אַזוי פיל בייגעוועזענע שעקספּיר־פּאַרשטעלונגען, דערזען פּאַר זיך דעם אמתן שעקספּיר־טעאַטער, מיט זיין געוואָלדיקער פּשטות, מיט זיין פּרימיטיוון חן און אויסטערלישער שיינקייט. ווי שפּינאוועבס, ווי שטויבעלעך פּאַרן שורמווינט זיינען זיך צעפּלויגן אלע מיינע ספּקות און סקעפּטישע געדאַנקען, אַן אַנציקטער בין איך געזעסן און געגאַפּט, און אַלץ ניט געקענט פּאַרשטיין ווי אַזוי איז דאָס וואונדער געשען; די יידישע אַרטיסטן, וואָס זיינען אויפגעוואַקסן אויף דעם מענ־דעלע און שלום עליכם רעפּערטואַר מיט זייערע נעבעכדיקע קאַסרי־לעווקער געשטאַלטן, זאָלן שפּילן מיט אַזאַ גראַנדיעזן, מיט אַזאַ שטאַלצן הדרת־פנים און דאָך מיט אַזאַ נאַטירלעכער פּשטות אַט די מיטלאַל־טערלעכע פּירסטן, ריטער און דאַמען, און ווי שייך, ווי פּאַרנעם האָט געקלונגען אינעם מויל פּון די דאָזיקע שעקספּיר־פּערסאָנאַזשן דאָס יידישע וואָרט, דער יידישער פּערזון... און אַט אויף דעם פּראַכטפּולן, מיט די גרעלטע פּאַרבן שימערירנדיקן פּאַן טרעטן אויף די צוויי מכשפים, מיכאַעלס און זוסקין, און באַווייזן דאָס גרויסע שעקספּיר־וואונדער. ה. באַרקאָוסקא באַמערקט גאַנץ ריכטיק, אַז מיכאַעלס איז „שוישפּילער ניט נאָר ווען ער רעדט אויף דער בינע, נאָר אויך ווען ער שווייגט“. איינע פּון די דערשיטערנדסטע סצענעס פּון אַט דער גאַנצער פּאַרשטעלונג איז דער מאַמענט, וואו דער צעבראַכענער־געפּאַנגען־גענומענער ליר פּירט שווייגנדיק ביי דער האַנט זיין טאַכטער קאַרדעליאַ. ווער עס האָט נאָר געזען אַט די מיט קלאַסישער שיינקייט באַשיינטע סקולפּטור־גרופּע, דעם אומגליקלעכן פּאַטער מיט זיין אומ־גליקלעכער טאַכטער, ווי זיי ווערן געפּירט פּון דעם נצחונישן שונא, דער קאַן שוין אין איר ניט פּאַרגעסן — זי שוועבט שטענדיק פּאַר זיינע אויגן... און דאָך מוז איך אונטערשטרייכן, אַז זוסקין דער לץ האָט אויף מיר געמאַכט נאָך אַ געוואָלטיקערן רושם, ווי מיכאַעלס

אין דער ליר-ראַל, דער רושם איז אפשר דערפאַר געווען שטאַרקער, ווייל ער איז געקומען אומדערוואַרטעט. איך האָב אין מיין לעבן, בפרט אין די יאָרן, וואָס איך האָב פאַרבראַכט אין אויסלאַנד, בייגעווען פיל ליר-פאַרשטעלונגען מיט באַדייטנדע אַרטיסטן אין דער הויפט-ראַל, נאָר אין קיין איינציקער פון די דאָזיקע פאַרשעלונגען, איז דער לץ ניט אַרויסגעטראָטן אויפן פאַדערגרונט. ער האָט שטענדיק זיך געפונען ווייט הינטער לירן, הינטער די הויפט-פיגורן, אָבער דאָ, אויף דער יידישער שעקספיר-בינע, וואו עס איז מיט אַזוי פיל גע-שמאַק און גייסט אויסגעהאַלטן דער אמתער נוסח פון דעם אַלטן שעקס-פיר-טעאַטער, באַקומט לירס לץ אַדאַנק זוסקינען אַ וואונדערבאַרן תיקון. דער לץ ווערט לירס דאַפלט-בילד, לירס געוויסן און אינטימער פאַרבאַהאַלטענער „איך“ אַלץ וואָס דרימלט אין די טיפענישן פון לירס האַרץ אומבאַוואוסט, פאַרשטיקט דורך פעאַדאַל-דעספאטישער גאוּוה, דורך די ווילדע קאַפריזן פון דעם אַליינהערשער, וואָס האָט שוין פון לאַנג פאַרגעסן אין די צוימען פון מאַראַלישער אַחריות — דאָס אַנטפלעקט זוסקין דער לץ מיט אויסעראַרדנטלעכער פלאַסטיק און אומפאַרגלייכבאַרער פקחות. עס אַנטשטייט אויף דער בינע אַן אויס-טערלישער וועט-קאַמף צווישן די צוויי ריון-קינסטלער, צווישן מי-כאַעלסן און זוסקינען — די צוויי העלפטן פון לירס דאַפלט וועזן, איינער דערגאַנצט דעם צווייטן. און ערשט דורך זוסקינס אינטערפּרעטאַציע, אַדאַנק זיין קינסטלערישער אינטואיציע, אַנטפלעקט זיך אַמבולטסטן שעקספירס גאַונישע המצאה, וואָס ער לאַזט דעם לץ פאַרשווינדן גלייך נאָך דעם דריטן אַקט, נאָך דער שרעקלעכער שטורעם-נאַכט, אין וועל-כער דער אומגליקלעכער, דרוך יסורים געלייטערטער ליר גייט אַראָפּ פון זינען. וואָרעם ערשט דעמאָלט דערוואַכט אין דעם פון צער-גע-בראַכענעם „משוגענעם“ קעניג דער מענטש, דאָס געוויסן. דעמאָלט ווען ליר איבערצייגט זיך אויף אַזאַ טראַגישן אופן, אַז ער איז ניט מער דער גוואַלטיקער דעספאָט, פאַר וועמעס קאַפריזן אַלע טוען ציי-טערן, נאָר אַ „שוואַכער, קינדישער אַלטער מאַן, פון אַכציק יאָר מיט נאָך עפעס“ — פאַרשווינדט די דיסטאַנץ צווישן אים און דעם פקח. דעם האַרציקן געמיטפולן לץ; זיי ווערן צונויפגעשמאַלצן אין איין טראַגישער פיגור, און דער לץ פאַרשווינדט, פאַרשווינדט אין די טי-פענישן פון לירס צעווייטיקט האַרץ, פון לירס מאַרד און נערוון...

איך האָב דערנאָך נאַכאַמאָל געזען די „ליר“ פאַרשטעלונג, און דער איינדרוק איז געבליבן דער זעלבער. אדרבה, ביים צווייטן מאָל האָב איך נאָך בולטער דערשפירט אַז די דאָזיקע פאַרשטעלונג איז אַ

גרויסע דערגרייכונג, אן אויפשטייג פון דעם יידישן טעאָטער אויף אַ העכערער מדרגה פון אוניווערסאַלן פאַרנעם. די „ליר“ פאַרשטעלונג אין דעם יידישן מלוכה-טעאָטער איז אַן אַנזאָג, אַז די יידישע קונסט-בינע איז שוין אין איר וואַקס אַריבערגעשטיגן די ענגע גרענעצן פון דער נאַציאָנאַלער סביבה און איז שוין ביכולת זיך צו פאַרמעסטן אויף דעם קלאַסישן אַלוועלטלעכן רעפערטואַר, דאָרט אַנטפלעקן נייע נאָך ניט דערפאַרשטע אוצרות, און אַרויפלייגן אויף זיי איר אייגענעם שטעמפל, באַהויבן און באַלעבן זיי מיט איר שעפּערישן גייסט.

„ליטעראַרישע בלעטער“, 16/X. 1935.

וועגן וואנדערנדיקע מאַטיוון אין יידישן פּאָלקלאָר

.1

אין דער קורצער הקדמה צו זיין קאָלעקציע „וועלטלעכע יידישע פּאָלקס-מעשיות“, פּאַרעפּנטלעכט אין אַמעריקאַנער „פּנקס“, האַלט י. ל. כהן פאַר נייטיק אַנצואווייזן: „אַנרופּנדיק די דאָזיקע מעשיות, יידישע, האָב איך בעיקר געוואָלט שטעלן דעם טראַפּ אויף זייער יידישער פּאַרם, סטיל און נאַציאָנאַלן קאַלאָריט, ניט אַפּפּרעגנדיק דערביי זייער אינטערנאַציאָנאַלן אַפּשטאַם“*.)

יעדער עטנאָגראַף און קולטורפּאַרשער ווייס פיל צו דערציילן וועגן „וואַנדערנדיקע מאַטיוון“, ווי אַזוי מיטאַסן און העלדן, מעשיות און לעגענדעס וואַנדערן פון פּאָלק צו פּאָלק, בייטנדיק דערביי זייער פּאַרם, סטיל און נאַציאָנאַלן קאַלאָריט. אויך דאָס יידישע פּאָלק, ניט געקוקט דערויף וואָס עס איז געווען אַן „עם לבדד ישכון“ און האָט אין משך פון פיל דורות געפירט אַן אַפּגעזונדערט קולטור־לעבן — איז אין דעם פּרט קיין שום אויסנאַם ניט. אויך דער יידישער פּאָלקלאָר איז זייער רייך מיט עלעמענטן, וואָס עס פילט זיך אין זיי גאַנץ בולט זייער אינטערנאַציאָנאַלער אַפּשטאַם. און טאַקע די דאָזיקע עלעמענטן האָבן פאַרן קולטור־פּאַרשער דעם גרעסטן אינ־טערעס, ווייל אין דעם לבוש, אין דער פּאַרם, וואָס דאָס פּאָלק הילט אין איר איין דעם פון דער פּרעמד אַנטליענעם שטאַף, אַנטפלעקט זיך צום שאַרפּסטן די איינאַרטיקייט פון דעם נאַציאָנאַלן קיבוץ און פון זיין וועלט־באַנעם.

דערמיט, אָבער, און דאָס איז טאַקע דאָס וויכטיקסטע, פאַר־ענדיקן זיך נאָך ניט די גילגולים וואָס די וואַנדערנדיקע מאַטיוון האָבן

* אַמער' פּנקס פון ייוואַ I, ז' 217.

אויסצושטיין. נאך דעם ווי פון דער פרעמד אימפארטירטע מעשה איז א דאנק דעם איינארטיקן סטיל און נאציאנאלן קאלאריט, וואס זי האט באקומען, מגולגל געווארן אין א ריין יידישער מעשה — פאר בלייבט זי ניט אין פארגליווערטע, אומפארענדערטע פארמען: אויך אין איין און דער זעלבער נאציאנאלער סביבה בייט זי מיט דער צייט איר נוסח, כאראקטער און טענדענץ, ווייל אויך זי, די נאציאנאלע סביבה, בלייבט דאך ניט איינע און די זעלבע, נאר זי בייט אין משך פון דורות אירע פאדערונגען, אינטערעסן און טענדענצן.

אט אזוי האבן די וואנדערנדיקע מאטיוון אויסצושטיין צוויי מינים „גילגול-מחילות“: אן אינטערנאציאנאלן, פון פאלק צו פאלק, און א היימיש-נאציאנאלן, אין משך פון דורות. עס איז זעלבסט פארשטענדלעך, אז מיר פארמעסטן זיך ניט אין אונדזער נאטיץ גרונטיק צו באהאנדלען די דאזיקע קולטורעל און ליטעראריש זייער אינטערעסאנטע פראגע. מיר פרוואוון בלויז זי באלייכטן און קלאר מאכן פארן לייענער דורך דעם, וואס מיר וועלן אילוסטרירן אט די טאפלע וואנדערונגען דורך אייניקע קאנקרעטע ביישפילן.

2.

די אינטערעסאנטע מעשה פון דער גאנצער קאלעקציע וואס י. ל. כהן האט אין „פנקס“ פארעפנטלעכט איז בלי ספק די „מעשה פון א געשייטן גנב“ (דארטן, ז' 369—376). אט די, לויט איר סטיל און נאציאנאלן קאלאריט טיפישע יידישע פאלקס-מעשה איז אבער דאך פון פרעמדן אפשטאם, און ניט אויף דער יידישער גאס איז זי געבוירן געווארן. זי וואנדערט שוין איבער דער וועלט גאנצע טויזנטער יארן, און מיר געפינען זי שוין פארשריבן ביי דעם בארימטן גריכישן היסטאריקער העראדאט, וואס האט געלעבט מיט פיר-פינף הונדערט יאר פאר דער קריסטלעכער צייטרעכענונג*.)

די מעשה קומט ביי אים פאר אין מצרים, און די שאצקאמער ווערט אויפגעבויט לויטן באפעל פון דעם מלך ראמפסיניטעס, וואס קיין אנדער מלך האט זיך צו אים מיט זיין רייכקייט ניט געקאנט גלייכן. ווי ווייט און גרויס איז אבער די דיסטאנץ צווישן דעם ליטע-דארישן אַנטיק-גריכישן נוסח און דעם פאלקסטימלעך-יידישן, דער

(* מיר ציטירן לויט דער רוסישער איבערזעצונג פון ט. ט. מישטש-ווענקא, II, 113—120.)

לעצטער איז ניט אין פאַרגלייך פילפאַרביקער, און די פאַבולע איז פיל קאָמפּליצירטער און פּאַנטאַזיע־רייכער. אייניקע דעטאַלן מאַכן אין דעם אַלט־גריכישן נוסח ממש אַן עקלאָפּטן איינדרוק.

אין דעם ייִדישן נוסח ווערט דערציילט, ווי אַזוי, בכדי צו כאַפּן דעם גנב, האָט דער דערצענטער מלך געלאָזט אויסרופן, אַז ווער עס וועט באַווייזן אַראָפּצוגנבענען ביי דעם מלכס טאַכטער דעם דימענטע־נעם האַלדזבאַנד, וואָס זי טראַגט אויפן האַלדז, דער וועט זי באַקומען פאַר אַ ווייב, און נאָך אַ האַלבע מלוכה דערצו. און בשתיקה האָט דער מלך געהייסן אויסגראַבן אַ טיפן גראַבן אַרום און אַרום דעם פּאַלאַץ וואו די פּרינצעסין איז געזעסן, און דערנאָך זאָל מען דעם גראַבן פאַר־דעקן מיט דינינקע ברעטלעך און פון אויבן באַשיטן מיט שטרוי און מיט גראַז, אַז מען זאָל גאַרניט דערקענען. ווייטער ווערט דערציילט, אַז דער געשייטער גנב איז טאַקע אַריינגעפאַלן אין דער וואַל־גרוב, דאָך גליקט אים אַפ זיך אַרויסצוראַטעווען פון דאָרט, ער כאַפט זיך אַריין אין פּאַלאַץ „און אין איינס־צוויי האָט ער שוין געהאַט דער פּרינצעסינס האַלדזבאַנד און איז דערמיט אַוועק אַהיים“.

ביי העראַדאָטן פּאַלט אַבער דער מלך, בכדי דעם גנב צו געפינען, אויף אַזאַ שכל: ער זעצט אַריין זיין טאַכטער אין אַ בית־הזנות, און די פּרינצעסין באַקומט דעם באַפעל צו פּאַדערן ביי יעדן באַזוכער, איידער זי וועט זיין ווילן טאָן, ער זאָל איר דערציילן וועגן דעם קונ־ציקסטן גניבה־שטיק וואָס ער איז ווען באַגאַנגען אין לעבן. אויף אַזאַ אופן געראַט טאַקע דער פּרינצעסין אַרויסצוגעפינען דעם געשייטן גנב. יענער באַווייזט אַבער אין לעצטן מאָמענט אַנטרונען צו ווערן דורך איינעם פון זיינע גנבישע איינפאַלן.

אַבער ניט די פרטים זיינען דאָ דער עיקר: צום טיפּישסטן איז דער גאַנצער דערציילערישער נוסח, דער איינגאַרטיקער סטיל ווי עס ווערט דערציילט וועגן די קלוגע איינפאַלן פון דעם געשייטן גנב, וואָס איז אַ באַהאַלטענער בן־מלך; אַט זיי שמעלצן עס איבער דעם פרעמדן שטאַף אין אַ טיפּישער ייִדישער פּאַלקס־מעשה.

ניט ווייניקער טיפּיש איז אויך אַזאַ פּאַל: די שענסטע פון די ייִדישע נאָוועלן, אויפגעהיטע פון דעם מיטלאַלטער, איז, בלי ספק, די ליבע געשיכטע „מעשה בריעה זומרה“ (*), אַ מעשה וועגן אַ ליבע וואָס איז שטאַרקער פון טויט, איז גובר דעם לעבנסדאַרשט און מאַכט צו־

(* זע: מ. עריק, וועגן אַלט־ייִדישן ראַמאַן, 157—171.

נישט די ווילדסטע עקשנות מיט יחוס־גדלות צוזאמען. אין דעם זעקסטן באַנד „געשיכטע פון דער ליטעראַטור ביי יידן“ ווייזן מיר אָן אויף די מאַמענטן, וואָס זיינען אין דער דאָזיקער נאָוועלע בלי ספק גענומען פון דער פרעמד. צום כאַראַקטעריסטישסטן איז דער אויס־לאַז פון דער נאָוועלע מיט דער אויסטערלישער „ברייליפט“ (חתונה) באַשרייבונג. עס ווערט דאָרט אין אַ נאַאיוו־פאַטעטישן סטיל דער־ציילט, ווי די מלאכים מיכאל און גבריאל טראָגן אַוועק דעם אַקאָרשט געשטאַרבענעם זימרה אין גן־עדן אַריין, און דאָרט, אין גן־עדן, ווערט געפראָוועט מיט גרויס פאַראַד זיין חתונה מיט „זיינער ליבסטן בריעה“: „הקב“ מאַכט די ברכה, און די מלאכים וואַרען די לצנים.

משה און אַהרן פורטן דעם חתן און כלה אונטער חופה. דער נאָך אַס מאָן, און טראַנק, און טאַנק; און שלמה המלך בענשט די שבע ברכות. עס וואַר איין זאַלכע קעסטליכע ברייליפט די ני איז אין קיינער קהלה געווען. און דווקא אַט די דאָזיקע „ברייליפט“ באַשרייבונג, וואָס טראָגט אַזאָ טיפישן נאַציאָנאַל־יידישן לבוש, איז גענומען פון דער פרעמד, שטאַמט אויך פון דער אַנטיקער רוימיש־גריכישער וועלט. עס איז אויסער ספק, אַז די דאָזיקע סצענע געפינט זיך אונטער דער השפעה פון דער אויסלאַז־סצענע אין דער שוין אין טיפן מיטלאַלטער זייער באַליבטער נאָוועלע „קופידאָן און פסיכע“, וואָס איז אויפגעהיט אין „גאַלדענעם אייזל“ פון אַפולעיוס.*

אויך אין דער דאָזיקער נאָוועלע ווערט באַזונגען די ליבע, וואָס איז שטאַרקער פון טויט און איז גובר אַפילו דעם צאָרן פון די געטער. די מעשה פאַרענדיקט זיך דערמיט, וואָס די שיינע פסיכע ווערט גע־נומען אויפן הימל און עס ווערט דאָרט געפראָוועט אַ פריילעכע חתונה: „דער גאָט וואולקאָן איז דער סאַרווער געווען, די האַרעס האָבן מיט רויטע רויזן און אַנדערע בלומען באַשיט, די גראַציעס האָבן מיט בשמים און וויראַכן באַשפּריצט און באַגאַסן, אַפאַלאָן האָט געזונגען מיט דער האַרפע אין האַנט, די שיינע ווענוס האָט געטאַנצט צום טאַקט פון דער זיסער מוזיק; אַלע האָבן איינער דעם אַנדערן אַקאַמפּאַנירט; די מוזעס האָבן אויף די פלייטן געשפּילט, און די פאַונען און סאַטירן — אויף שאַלמייען און אַנדערע מוזיק־אינסטרומענטן. אַט אַזוי האָט מען עס מיט גרויס שטאַט איבערגעגעבן פסיכען אין קופידאָנס הענט.“

(* געלעבט אין צווייטן י"ה לויט דער קריסטלעכער צייטרעכענונג. זיין באַרימט ווערק הייסט אין לאַטיין: Metamorphoseon libri XI (De asino aureo)

.3

שטאַרק אינטערעסאַנט זיינען אויך די גילגולים וואָס מעשיות האָבן אויסצושטיין אין משך פון דורות אין איין און דער זעלבער נאַציאָנאַלער סביבה. מיר וועלן זיך דערלויבן צו באַקענען דעם לייַע-נער מיט צוויי אַזעלכע גילגולים; ביידע זיינען זיי פאַרבונדן מיט דער פּאָלקס-באַוועגונג וואָס האָט געפונען איר אידעאישן אויסדרוק אין חסידיוּם.

אין דער „לאַנגער מגילה“ (א יידישע פאַראַפּראָזע אויף מגילת אסתר), וואָל לייב ב״ר משה מעליר האָט פאַרעפנטלעכט אין דער פּראָסניץ-דרוק אין קראַקע (אין 1589), געפינען מיר אַזאַ מעשה ווי אַ פירוש צו מרדכי'ס וואַרענענדיקע ווערטער, וואָס ער שיקט זאָגן אסתר המלכה: „מייַן ניט, אַז דיר, דער איינציקער פון אַלע יידן, וועט אַפּגליקן צו ראַטעווען זיך אין קיניגס הויז (מגילת אסתר, 4. 13).“

משה רבינו פלעגט אָפט אַרומגיין שפּאַצירן איבער פעלדער און אַפּגעזונדערטע ערטער, וואו ער פלעגט זיך פאַרטיפּן אין זיינע גע-דאַנקען, „אָדער די נבואה קאָם אויף אים“. איין מאָל זיצט ער אַזוי פאַרטראַכט אונטער אַ בוים ניט ווייט פון אַ ברונעם, זעט ער, ווי איי-נער גייט צו צום ברונעם, טרינקט זיך אָן, דערביי פאַלט אים אַרויס פון בוועם אַ בייטל מיט געלט; יענער באַמערקט דאָס אָבער ניט און גייט זיך רואיק ווייטער. באַלד קומט צו גיין צום ברונעם אַן אַרעמער מאַן, ער לייגט זיך אַפּרוען, באַמערקט דעם בייטל מיט געלט, הייבט אים אויף און מלא שמחה גייט ער זיך זיין וועג. אין אַ שטיק צייט אַרום קומט צום ברונעם אַ דריטער מאַן, ער טרינקט זיך אָן און לייגט זיך ברייטלעך אַפּרוען.

דערווייל האָט דער ערשטער אונטערוועגס באַמערקט, אַז ער האָט דעם בייטל פאַרלאָרן, דערמאַנט ער זיך, אַז ער איז אים מסתמא ביים ברונעם אַרויסגעפאַלן, בעת ער האָט זיך אָנגעבוּיגן צום וואַסער. לויפט ער געשווינד צום ברונעם און געפינט יענעם פאַרשוין ברייט-לעך ליגן; פּרעגט ער אים: „דו האַסט געוויס געפונען מייַן בייטל? ענטפערט יענער: „ליבר חבר, איך האב ווארליך דען בייטל ניט... גע אונ' זוך אין נייערט אַנדערס ווא... אָדער דו האסט אפשר צו מאַל קיין בייטל פאַרלאָרן.“

עס ווערט צווישן זיי אַ קריגעריי וואָס גייט באַלד איבער אין אַ געשלעג. משה רבינו וויל צולויפן בכדי זיי צו צעשיידן, עס איז שוין אָבער געווען צו שפעט; דער וואָס האָט דעם בייטל פאַרלאָרן האָט

דעם אַנדערן דערהרגעט און איז גלייך אַנטלאָפּן. משה רבינו איז אויסער זיך, און מיט גרויס צער פרעגט ער ביי גאָט: רבונו של עולם! ווי קאַנסטו עס צווען אויף דיין וועלט אַזוינע אומגערעכטע מעשים: איינער טראַגט אַוועק פרעמד געלט, דער אַנדערער פאַרלירט אומ-שולדיק זיין לעבן און דער דריטער „איז דערצו איין רוצח דרייבן גע-וואָרן אונ' ווערט נימר איין כפרה האָבן“.

דאָ ענטפערט גאָט יתברך: דו וואָרפסט מיר אויף אומגערעכטע מעשים. עס חידושן זיך אויך אַנדערע איבער וואונדערלעכע מעשים וואָס קומען פאַר אויף דער וועלט. דו זאָלסט אָבער וויסן, ליבער משה, אַז דער וואָס האָט דעם בייטל פאַרלאָרן איז טאַקע אַן אַרנטלעכער מאַן, נאָר זיין פּאַטער האָט דעם דאָזיקן סכּום געלט צוגערויבט ביים פּאַטער פון דעם וואָס האָט איצט דעם בייטל געפונען. האָב איך אַזוי געפירט, אַז יענער זאָל זיין ירושה צוריק באַקומען. דער דריטער וואָס האָט אַזוי אומשולדיק זיין לעבן פאַרלאָרן, האָט אַמאָל דער-הרגעט דעם ברודער פון בעל-האבידה; קיינער האָט דאָס אָבער ניט געזען, און אַזוי ווי עס איז פאַר יענעם בלוט ניט גענומען געוואָרן קיין נקמה, האָב איך עס איצט אַזוי געפירט, אַז דער רוצח וואָס האָט אומשולדיק בלוט פאַרגאַסן, זאָל זיין געצאָלט באַקומען. „אַזאָ מאַך איך אַלע דינג פיגן און קיין מענש קאָן מיינע מידות ניט וויסן, דרום נעמט אייך אַפט וואונדן אין דער וועלט, וואָרום עס דעם רשע צו צייטן וואָל געט און איין צדיק איבל געט.“*

די דאָזיקע מעשה איז געווען זייער באַליבט ביים עולם, און מיר געפינען זי אויך, ווען אַפילו אין אַ ביסל געקירצטער פּאַרם, איבער-דערציילט אין דעם פּאָפּולערן „שמחת הנפש“ (1707), די חסידישע באַוועגונג האָט געפרוּווט אויסנוצן די דאָזיקע מעשה פאַר אירע פּראָפּאַגאַנדע-צוועקן, זי האָט אָבער דערביי באַקומען אַ גאַנץ אייגנ-אַרטיקן נוסח:

פעם אחת — דערציילט אַ חסידישע לעגענדע — אַמאָל האָט ר' בער, דער מעזעריטשער מגיד, געפרעגט ביים בעש"ט אַ פירוש אויף אַ מימרא אין „זוהר“ „ואלה המשפטים — דא רוא דגלגולא“.

דער בעש"ט האָט געשוויגן און גאַרניט געענטפערט. אין אַ צייט אַרום הייסט דער בעש"ט ר' בערן, ער זאָל אַרויספאַרן אויסער דער שטאָט, זיך אַנידערזעצן אונטער אַ בוים און אַזוי אַפּזיצן ביז אין אַוונט.

האָט ר' בער אַזוי געטאָן, ווי ער זיצט אונטערן בוים, זעט ער ווי אַנט-

* אַפּגעהיט ווי ווייט מעגלעך די קלאַנגען, אָבער ניט דער אויסליוג.

קעגן קומט צו רייטן אַ מאַן אויף אַ פּערד, שטעלט זיך אָפּ און זעצט זיך אַוועק אונטער אַ גרויסן בוים, עסט און טרינקט, דערנאָך לייגט ער זיך אַפּרוען. אויסגערוט זיך, זעצט ער זיך ווידער אויפן פּערד און רייט ווייטער, און האָט ניט באַמערקט, אַז ער האָט אונטערן בוים פאַר-געסן אַ בייטל מיט געלט. אין אַ צייט אַרום קומט צו אַ צווייטער, לייגט זיך אַוועק רוען אונטער דעם זעלבן בוים, באַמערקט דעם בייטל מיט געלט, הייבט אים אויף און גייט זיך זיין וועג. באַלד קומט ווידער אַן אַן אַרעמער מאַן, ער זעצט זיך אונטער דעם זעלבן בוים, עסט זיין דאַר שטיקל ברויט און לייגט זיך אַפּרוען. דאָ קומט גלייך צו לויפן דער רייטער אויפן פּערד, פּרעגט דעם אַרעמאָן וועגן דעם בייטל מיט געלט. יענער ווייס ניט פון וואָס צו זאָגן. דער רייטער שלאָגט אים גוט אָן, פאַרבלוטיקט און פאַרוואַנדיקט אים, און פאַרט זיך ווייטער. אין אַוונט קומט ר' בער צוריק צום בעש"ט און דערציילט אים אַלץ וואָס ער האָט צוגעזען. זאָגט אים דער בעש"ט: זיי ווייסן, אַז דער דאָזיקער רייטער איז אין ערשטן גילגול שולדיק געווען דעם צווייטן אָט דעם סכּום געלט, וואָס איז געווען אין בייטל, ער האָט אים אָבער ניט געהאַט צו באַצאָלן; זיינען זיי געגאַנגען זיך לאָדן אָט צו דעם אַרעמאָן וואָס איז אין גילגול ראשון געווען רב און דיין. דער רב האָט אָבער געפּסקנט שלא כּדינו, אַן שום חקירה ודרישה. איז איצט אין נייעם גילגול האָט דער לווה זיין חוב באַצאָלט, און דער ניט-גערעכט-טער דיין האָט זיין שטראַף באַקומען. אָט דאָס מיינט עס דער "זוהר": ואלה המשפּטים — דא רזא דגלגולא (*).

אין אַ חסידישער לעגענדע איז אויך מגוגל געוואָרן די אויסטער-ליש שיינע מעשה, וואָס מיר האָבן געבראַכט פון דעם "ספר חסידים" אין צווייטן באַנד פון אונדזער "געשיכטע פון דער ליטעראַטור ביי יידן" (זו' 64—65), וועגן אַ יידיש קינד, וואָס איז געווען אַ פּאַסטער. ער פלעגט פּאַשען בהמות, און איז געווען אַזאַ עס-הארץ, אַז ער האָט אפילו ניט געקענט דאָווען. יעדן פרימאַרגן פלעגט ער בלויז זאָגן: "רבנו של עולם! דיר איז דאָך באַוואוסט, ווען דו זאָלסט האָבן בהמות און דו זאָלסט זיי מיר איבערגעבן צו היטן, איז אַלעמען היט איך פאַר געצאָלט, דיר אָבער וואָלט איך געהיט גאַר בחינם — אָט אזוי שטאַרק איז מיין ליבע צו דיר." איז אַמאָל גראַד פאַרביי געגאַנגען אַ תּלמיד חכם, — ווערט דערציילט, — און הערט ווי דער פּאַסטער דאָוונט אזוי. האָט דער תּלמיד-חכם פאַרבאַטן דעם פּאַסטער

(* זע הקדמה צו "מגיד דבריו ליעקב", תקס"ח.

צו זאָגן אַזאַ נאַרשע תפילה און לערנט מיט אים איין די נייטיקע תפילות. דער פּאַסטעך האָט אַבער באַלד פאַרגעסן די אַלע תפילות וואָס דער תלמיד־חכם האָט מיט אים איינגעזאָרט, זיין געוויינטלעכע בקשה האָט ער שוין מורא געהאַט צו זאָגן. האָט ער גאָר אויפגעהערט מתפלל צו זיין פאַר גאָט. האָט דער תלמיד־חכם ביינאַכט אין חלום דערהערט אַ קול: „זיי וויסן, אַז באַם דו וועסט ניט גיין צום פּאַסטעך און אים דערקלערן, אַז ער מעג זאָגן זיין געוויינטלעכע תפילה וואָס ער פלעגט מתפלל זיין, איידער דו ביסט צו אים געקומען — וועסטו האָבן אַ שלעכטן סוף, וואָרעם דו האָסט פון יענער וועלט צוגעגולט איינעם פון מיינע געטרייע דינער.“ איז יענער גלייך אַוועק און גע־פרעגט דעם פּאַסטעך וואָסערע תפילות ער זאָגט יעדן טאָג. ענטפערט דער פּאַסטעך: „איך דאַוון גאַרניט. די תפילה וואָס דו האָסט מיך געלערנט האָב איך פאַרגעסן, און די תפילה וועגן די בהמות האָסטו מיר דאָך פאַרבאַטן צו זאָגן.“ האָט אים דער תלמיד־חכם דערציילט וועגן חלום און אים אָנגעזאָגט, אַז ער זאָל ווייטער זאָגן זיין געוויינט־לעכע תפילה. „גאָט זעט, — איז דערביי מוסיף דער „ספר חסידים“, — איר האָט דאָ ניט קיין תורה און ניט קיין מעשים טובים, נאָר דעם פשוטן פאַרלאַנג צו טאָן גוטס — און דאָס איז שוין פאַררעכנט גע־וואָרן פאַר אַ זייער וויכטיקער זאַך, וואָרעם די תורה פאַדערט קודם־כל באַוויליקונג פון האַרצן („רחמנא ליבא בעי“).

די מעשה איז פאַרשריבן ניט אין דער געוויינטלעכער אַלטבאַ־קאַנטער ווערסיע פון „ספר חסידים“, נאָר אין אַ צווייטן פיל עלטערן וואַריאַנט וואָס איז פאַרבליבן אין מאַנוסקריפט צווישן די כתב־ידן פון פאַרמער־ביבליאָטעק. די מעשה מיטן פּאַסטעך* האָט אַבער גע־לעבט אין מויל פון פּאָלק, איבערגעגעבן פון דור צו דור, ביז זי האָט אין דער חסידישער סביבה באַקומען אַזאַ נוסח: ***) גלו לו לבהשׁׁט משמים, אַז ער צוזאַמען מיט ר' מאיר פון פרעמישלאַן און נאָך איינעם מיטן נאָמען משה פּאַסטעך — זיי אַלע דריי וועט געראָטן בייצוקומען דעם פּראַנק***). ימ״ש. איז דער בעשׁׁט אַוועק צו ר' מאיר און ביידע צוזאַמען האָבן זיך געלאָזט זוכן דעם אומבאַקאַנטן מאַן וואָס הייסט משה פּאַסטעך. אַז זיי האָבן אים געפונען, האָבן זיי פאַר זיך דערזען

*) פאַראַלעלע מעשיות ביי אַנדערע פעלקער זע: *Hebrew Union College Annual, 1927, 370-374*.

**) מיר ציטירן לויט ש. א. הורדצקי, חסידות וחסידים, I.
 ***) דער גרינדער פון דער פּראַנקיסטן-באַוועגונג יעקב פּראַנק.

אַ פשוטן פּאַסטעך וואָס פּאַשעט שאַף אויף איינעם פון די בערג. די שאַף זיינען צעשפּרייט אַרום דעם באַרג און דער פּאַסטעך שטייט ביים ברעג פון אַ גרוב און שרייט אויף אַ הויך קול: „ליבער גאַט! מיט וואָס קאָן איך דיר דינען? ווען דו זאַלסט האַבן שאַף וואָלט איך זיי דיר געהיט גאַר בחינם!“ און ער שפּרינגט פון איין ברעג גרוב צום אַנדערן און שרייט: „דאָס אַלץ טו איך פון זיין געבענטשטן נאַמען וועגן!“ גייט צו אים צו דער בעש״ט און זאָגט: „איך האָב מיט דיר וועגן וואָס צו ריידין.“ ענטפּערט אים יענער: „איך בין אַ שכיר יום און איך טאָר ניט פּטרן די צייט אויף אַריינצולאָזן זיך מיט דיר אין אַ שמועס.“ זאָגט אים דער בעש״ט: „אַט שפּרינגסטו דאָך פון איין ברעג גרוב צום אַנדערן, ביסטו זיך דאָך דערמיט אויך מבטל פון דיין אַרבעט?“ ענטפּערט אים יענער: „צוליב דעם השי״ת מעג איך.“ „אויך איך, — ענטפּערט אים דער בעש״ט, — וויל מיט דיר ריידין למען שמו יתברך.“ דער פּאַסטעך קומט דאָ דערביי גלייך אַריין אין גרויס התלהבות און שפּרינגט ווייטער מיט אַזאַ ברען וואָס האָט קיין שיעור און ערך ניט. נאָך דעם ווי זיי האַבן זיך אַלע דריי טובל געווען, הייבט דער בעש״ט אָן צו לערנען מיטן פּאַסטעך א״ב און אַזוי ווייטער. ער דערציילט אים וועגן חורבן בית המקדש, וועגן גלות השכינה און דעם פּאַלק ישראל, און ווייזט אים אָן, אַז עס איז שוין געקומען די פּאַסיקע צייט לבקש עבור גלות השכינה. אַלע דריי האַבן אַנגעהויבן מתפלל צו זיין און געקומען אין אַזאַ התלהבות, אַז זייער תפילה האָט אַנגעמאַכט אַ געוואַלדיקן רעש אין הימל. וואָס זשע טוט דער שטן מקטרג? מאַכט ער אָן אַ שריפה אין שטאַט, הייבן אָן די גלעקער צו קלינגען, צעלויפט זיך די טשערעדע שאַף; איז משה דער פּאַסטעך אַוועק צונויפזוכן די שאַף, און אַזוי אַרום — נתפרדה החבורה, איז צעשיידט געוואָרן די חברה, ונתבטל התיקון.

וועגן די מקורים פונם „מעשה-בוך“

מיט א שטארקער פארשפעטיקונג האב איך באקומען די נומערן „ליטערארישע בלעטער“, וואו ס'איז אפגעדרוקט ד"ר י. שיפערס אינטערעסאנטער ארטיקל וועגן מאַקס עריקס בוך. ד"ר י. שיפער באַרירט דאָרט אויך די פּראָגע „וועגן דער אַנטשטייאונג פּונם מעשה-בוך“. ער באַווייזט דערביי גרויס בקיאות, מאַכט געלונגענע השערות, און דאָך קומט ער צו אַ ניט גאַנץ ריכטיקן אויספיר. דאָס נעמט זיך, לויט מיין מיינונג, דערפון, וואָס ד"ר שיפער באַגייט אין דעם דאָזיקן אַרטיקל אַ מעטאָדעלאָגישן פעלער, וועלכער פילט זיך, ליידער, ערטערזויז אויך אין זיין זייער חשוב ווערק וועגן דעם יידישן טעאַטער. ד"ר י. שיפער שטרייכט מיט גרויס חריפות אונטער די שטאַרקע השפעה פון דער אויסערער קולטורעלער סביבה אויף די יידן אין מיטלאַלטער, בעת זיי האָבן זייער „אַלטיידישע“ ליטעראַטור און טעאַטער געשאַפן. ער פאַרגעסט אָבער, ליידער, צייטנווייז, אַז ער האָט דאָך דאָ צו טאָן מיט אַ גאַנץ אייגנאַרטיקן קיבוץ, מיט אַן אייגענעם לעבנסשטייגער, מיט אַ זייער אַלטער קולטור, וואָס ציט איר שוור שוין אין משך פון גאַנצע טויזנטער יאָרן.

לויט ד"ר י. שיפערס סכעמע ווערט די אַלטיידישע דיכטונג איינגעטיילט אין צוויי תקופות: די ערשטע, וואָס נעמט אַרום די לעצטע דריי יאָרהונדערטן פונם מיטלאַלטער און איז „אַדורכגענומען דורך דער הויפּישער קולטור, וואָס האָט זיך געשפּונען אין די ריטער-לעכע פּאַלאַצן“, — דאָס איז די תקופה פון די יידישע טרובאַדורן און „גאַליאַרדן“, ווען עס האָט געוועלטיקט הויפּטזאכלעך דער פּערזנלעכער און דאָס פּאַלקסטימלעכע ליד. די צווייטע תקופה (פונם 16-טן ביז דער מיט פון 17-טן יאָרהונדערט) — וואו די אַלט-יידישע ליטעראַטור פּאַסט זיך אינערלעך צו „צום פּאַטאָס פון דעם בייגערקלאַס, ווי אויך צו די שטימונגען פון די פּויערן, וואָס זיינען נאָר וואָס איינגעוואַנדערט פון די שטעט“ און הייבן זיך ערשט אַן צו אַסימילירן מיט די שטאַט-מענטשן, וועלכע „נעמען איצט איבער

די פירער־ראַלע אין דער ליטעראַטור אויפן אָרט פון דעם פריערדיקן ריטער־קלאַס.

פון דעם דאָזיקן שטאַנדפּונקט באַטראַכט אויך ד״ר י. שיפּער די פּראָגע וועגן דער אַנטשטייאונג פונם „מעשה-בוך“. ד״ר שיפּער שטרייכט אונטער, אַז „די וואַרצלען פון דעם מעשה-בוך געפינען זיך נאָך אין דער מיטלאַלטערלעכער שפּיל־מאַן־תּוֹפּה“, באַשר ער געפינט דאָרט אייניקע מעשיות, וואָס באַהאַנדלען ביבלשע שטאַפּן, ווי אַשטייגער די מעשה פון מגילת אסתר וכדומה, וואָס האָבן לכתחילה קורסירט אין דעם געשטאַלט פון געגראַמטע פּאַעמעס לויטן שטייגער פון די שפּילמאַן־דיכטונג, און ערשט שפּעטער איז דער „לכתחילה שפּילמאַנישער שורש“ אונטער דער השפּעה פון דעם „בירגערלעכן פּאַטאָס“, פּאַרוואַנדלט געוואָרן אין פּראָזא־דערציילונגען, צו וועלכע עס איז שפּעטער צוגעקומען דער לעגענדן־ציקל, וואָס איז אַנטשטאַנען אַרום דער פּערוואַן פון ר' יהודה חסיד. „די אַנטוויקלונגס־געשיכטע פונם מעשה-בוך, — פירט אויס ד״ר שיפּער, — ציט זיך מער ווי צוויי און אַ האַלב יאָרהונדערט, פון סוף מיטלאַלטער ביז דער העלפט פון 18־טן יאָרהונדערט.“

ד״ר שיפּער האָט אָבער אַ שטיקל טעות. — זי ציט זיך באַ־דייטנד לענגער; אויך איז זי פיל קאָמפּליצירטער, ווי ד״ר שיפּער שטעלט זיך עס פאַר. איך בין אין גאַנצן מסכים מיט ד״ר שיפּערן, בעת ער שטרייכט אַזוי שטאַרק אונטער דעם גרויסן באַדייט, וואָס ס'האַט געהאַט פאַר דער אַנטוויקלונג פון דער יידישער ליטעראַטור דאָס אויפגעקומענע בירגערטום, דער שטאַט־מענטש, וואָס איז צום סוף פונם מיטלאַלטער געוואָרן אַ חשובער סאַציאַלער פּאַקטאָר, און דאָס האָט אים געגעבן דעם אימפעט צו שטרעבן אויך נאָך קולטור רעלער און פּאָליטישער מאַכט און איבערצונעמען די פירער־ראַלע אויפן אָרט פון דעם פריערדיקן ריטער־קלאַס. נאָר אויך דאָ איז דער פּראָצעס פיל קאָמפּליצירטער, ווי ד״ר שיפּער שילדערט אים אין זיין אַרטיקל; ליידער קאָן איך מיך דערויף ניט אָפּשטעלן. די דאָזיקע פּראָגע איז אַ צו וויכטיקע, מ'זאָל זי קאַנען באַהאַנדלען כּלאַחר יד. (* מ'דאַרף אָבער קודם־כל געדענקען, אַז טאַקע דער ייד איז דאָך געווען דער טיפּישער שטאַט־מענטש אין דעם מיטלאַלטערלעכן דייטשלאַנד. דער ערשטער שטאַט־מענטש, קאָן מען זאָגן. די יידן פון די ראַיך פּראָווינצן — זיי האָבן עס אין טיפּן מיטלאַלטער געלייגט די

(* פאריכות רעד איך וועגן דעם אין מוין „ליטעראַטור־געשיכטע“.

ערשטע גרונד־שטיינער פונם שטאָטישן ישוב אין דייטשלאַנד. עס איז גענוג צו דערמאָנען די באַקאַנטע „פּריווילעגיע“, מיט וועלכער דער ביסקופ רודיגער שפייער האָט אין יאָר 1084 באַשאַנקען די יידן פון זיין פּאַראַפּיע: „באשר, — דערקלערט דאָרט דער גייסטלעכער פירסט—איך וויל אויס מיין שטעטל מאַכן אַ שטאָט, האָב איך איינ־געלאָדן יידן.“ און ווייטער שטרייכט אונטער דער ביסקופ: „איך געפין, אַז איך וועל טויזנטפאַך פאַרגרעסערן דעם כבוד פון אונדזער שטאָט. בעת איך וועל איינלאָדן אין זיינע טויערן יידן.“

די יידן זיינען אָבער געווען ניט בלויז די שטאָט־מענטשן, נאָר אויך די וועלט־טוחרים, די גרויס־הענדלער און „יודעי דרכים“ (ראַכ־דאַנידן), וואָס פלעגן האַנדלען מיט דער גאַרער וועלט; און ניט נאָר די איטאַליענישע און ספרדישע יידן, נאָר אויך דייטשע יידן פון די ריינישע שטעט, ווי רעגענסבורג, למשל, פלעגן וואַנדלען דורך דעם סלאַווישן מזרח קיין פּאָדער־אַזיע און פון דאָרט, פון די רייכע מוסול־מענישע לענדער, ברענגען ניט נאָר טייערע שטאָפּן, געווירצן און בריליאַנטן, נאָר אויך קולטורעלע אוצרות בכתב און בעל פה. און נאָך פיל פריער פאַר דער „תקופה פון דעם בירגער־קלאַס פּאַטאַס“ אין דער דייטשער ליטעראַטור, ווען עס האָבן, ווי ד״ר שיפער שטרייכט אונטער, זיך באַוווּזן די „ניי־אויפגעקומענע אַנעקטאָדן־שרייבער און נאָוועליסטן“ — האָבן די אייראָפעאישע יידן איבערגענומען מיט גרויס קונץ דעם אייגנאַרטיקן ליטעראַרישן סטיל, וואָס איז זייער באַליבט געווען אין די מדינות הודו און ביי די אַראַבער: אונטער־האַלטן, אַמוזירן און טאַקע דערביי אויך באַלערנען און מוסר זאָגן; און דאָס אַלץ מיט דער הילף פון לייכטע אַנעקדאָטן און שיינע מעשה־לעך. יעדער קולטור־היסטאָריקער ווייסט טאַקע זייער גוט ווי וויכטיק און באַדייטנד ס׳איז געווען די פאַרמיטלער־ראַלע פון יידן אויפן געביט פון אייראָפעאישן פּאָלקלאַר. אַליין אַ מזרח־פּאָלק, באַקאַנט מיט די אַראַבישע און גריכישע קוועלן, וואָס האָבן אין זיך אויפ־גענומען פיל אַריענטאַל־אינדישע אגדות, משלים און מעשיות, זיינען די יידן אין דעם מיטלאַלטער געווען דער פאַרבינדונגס־רינג און פאַר־מיטלער צווישן דער מזרח־ און דער מערב־וועלט. זיי האָבן עס אפשר מער פון אַלע אַנדערע גורם געווען, וואָס דער אייראָפעאישער מערב האָט זיך באַקאַנט מיט פיל אַריענטאַלישע מאַטיוון, מיט די אוצרות פון דער אינדישער און פערסיש־גריכישער אגדות־ און לעגענדן־וועלט. אין יענער פינצטערער תקופה, בעת די קולטורעלע אוצרות פון די אַמאַליקע דורות זיינען געלעגן באַגראָבן און פאַרגעסן, זיינען די דריי

געווען פון די גאנץ ווינציקע וועכטער, וואָס האָבן טריי געהיט די רייכטימער פון אגדות, פאָבלען און ראָמאַנען פון דעם קלאַסישן מזרח ; און אַ דאַנק די דאָזיקע וועכטער איז אַ באַדייטנדער טייל פון די רייכ־טימער, אויף אומוועגן, דורך אַראַביע און שפּאַניע, שפּעטער איינגע־דרונגען אין דער קריסטלעך־איראָפּעאישער ליטעראַטור.

ד״ר שיפּער דערמאַנט אגב אורחא דאָס „בוך דער אַלטען ווייזען“ (כלילה ודימנה) און מערקט דערביי אָן, אַז אונטער דעם דאָזיקן טיטול „איז אויפּגעהיט אַ ייִדיש־דייטשע באַאַרבעטונג פון דעם באַרימטן אינדישן משלים־אוצר „פּאַנטשאַטאַנדראַ“, וואָס איז אַריינגעדורנגען קיין איראָפּע אין דער תקופּה פון די קרייצונגען.“ און אַט טאַקע דאָס דאָזיקע כלילה־ודימנה־בוך*). דער מערקווירדיקער אוצר פון אינדי־שער וועלט־חכמה, וועלכער האָט געהאַט אַזאַ גוואַלטיקע השפּעה אויפן גאַנצן איראָפּעאישן פּאָלקלאַר — האָבן די קריסטלעך־איראָ־פּעאישע פעלקער באַקומען אויסשליסלעך דורך ייִדישע הענט **).

די יידן אין מיטלאַלטער האָבן אַבער ניט נאָר איבערזעצט פרעמ־דע מעשה־ און פּאַבעל־ביכער, נייַערט געשריבן אויך אייגענע. נאָך אינם עלפטן יאָרהונדערט, אַ סך אַ סך פריער פאַר דער תקופּה פון „בירגער־פּאַטאַס“ אין דער דייטשער ליטעראַטור, האָט אַ געטויפּטער ייד, משה הספרדי (דער קריסטלעכער נאַמען זיינען איז פּעטער אַלפּאַנזי), פּאַרפּאַסט אין לאַטיין אַ זאַמלבוך פון דריי און דרייסיק מעשיות און דערציילונגען „Disciplina clericalis“. „ווער ס׳ווייל, — זאָגט עדות אַזאַ געניטער פּאַכמאַן ווי משה שטיינשניידער, — אויספּאַרשן דעם וועג איבער וועלכן די אַריענטאַלישע מעשיות האָבן

(* אגב האָט ד״ר שיפּער אַ שטיקל מעות : „כלילה ודימנה“ און פּאַנ־משאַטאַנדראַ זיינען ניט היינט־הך — אויכס און דאָסעלבע. דער פּאַנטשאַט־טאַנדראַ — דאָס איז בלויז אַ קאַליקע, אַ פּאַרקריפּלמער גלגול פּונם כלילה־ודימנה־בוך. דאָס האָבן עס די בראַמאַנען, די פּאַרביטערטע שונאים פון בודאַס אָנהענגער, זיך נוקם געווען אין דעם גייסטיקן קינד פון זייערע קעגנער, און דאָס געוועזענע „געזעצבוך“ און וועגווייזער פאַר מלכים און פּירסטן איז מגלגול געוואָרן אין פּשוט פּאַבעל־בוך.

** מיט דער העברעאישער איבערזעצונג האָט זיך אַ געטויפּטער ייד, יוחנן פון קאַפּואַ, ביי זיין לאַטיינישער איבערזעצונג באַנוצט, און דער דאָ־זיקער לאַטיינישער מעקסט איז געווען די קוועלע פאַר דער שפּאַנישער, האַלענדישער, איטאַליענישער און ענגלישער איבערזעצונג. אַלס מקור פאַר די סלאַווישע נוסחאות פון כלילה ודימנה האָט געדינט דער גריכישער מעקסט, וועלכן ס׳האָט אויס דעם אַראַבישן איבערזעצט אינם 11טן י״ה דער געטויפּטער ייד שמעון סעט.

קיינ אייראפע געוואנדערט, דער מוז זיך רעכענען מיט אַלפּאַנזיס „דיסציפּלינאַ“, ווי מיט איינעם פון די וויכטיקסטע מיילך־שטיינער, וואָס באַצייכענען דעם דאָזיקן וועג. און אַלע קולטור־היסטאָריקער שטרייכן טאַקע אונטער די גרויסע השפּעה, וואָס אַלפּאַנזיס ווערק האָט געהאַט אויף דער אַנטוויקלונג פון דער אייראָפּעאישער נאַוועלע*).

אַבער ניט בלויז פאַר די אומות העולם** (האַבן יידן מעשה־ביכער געשריבן. נייערט אויך פאַר זיך גופא. איך רייך שוין ניט וועגן אַזוינע ווערק ווי זאַבאַראַס „ספר שעשועים“, וואו פאַר דעם פאַרגאַפטן ליינער וויקלט זיך פאַנאַנדער דער פאַנטאַטישער קנויל פון קונציקע מעשהלעך, משלים, פאַראַבאָלן, גלייכווערטלעך. דאָס בוך איז דאָך אין מאַקאַמען־סטיל געשריבן, ד. ה. אין געגראַמטער פּראָזע מיט שירים אין דער מיט. אַבער אויך פשוטע מעשה־ביכער, געשריבן אין איינפאַכער פּראָזע, זיינען ביי יידן שוין געווען נאָך אין טיפּן מיטלאַלטער. און טאַקע דורך די דאָזיקע ביכער קאָן מען זען, ווי אַזוי די פּרוכטן פון פּאַלקס־חכמה און די בלומען פון פּאַלקס־טרוימען און חלומות בייטן ביסלעכווייז זייער לבוש, באַרייכערן זיך מיט נייע עלעמענטן און דינען דאָן אַלס נייער מקור פאַר ווייטערדיקן פּאַלקסשאַפּן.

נאָך אין דער ערשטער העלפט פונם עלפטן י"ה האָט דער באַ־רימטער רב רבנו נסים אויס קוריאַן פאַרפאַסט אין אַראַביש אַ זאַמל־בוך פון ספורי מעשיות, און דאָס דאָזיקע זאַמלבוך איז טאַקע באַלד איבערגעאַרבעט געוואָרן אין העברעאיש אין צוויי נוסחאות (צום ערשטן געדרוקט אין 1519). ד"ר י. שיפּער ווייזט אָן, אַז די עלטסטע פּראָזע־באַאַרבעטונג אויף ביבלישע טעמעס, וועלכע זיינען אַריין אין דעם ציקל מעשיות פונם „מעשה־בוך“, דאָס איז די מעשה וועגן שלמה המלך, וואָס געפינט זיך אין אַ כתב־יד אויס פאַרמאַ (געשריבן אין 1511). נאָר טאַקע שוין אין טיפּן מיטלאַלטער זיינען ביי יידן געווען ספּעציעלע זאַמלונגען „משלים של שלמה המלך“. און איינע פון זיי איז אַפּילו געדרוקט (אין „בית המדרש“ 4). די דאָזיקע מעשה אין פאַרמער כתב יד, שטרייכט ד"ר שיפּער אונטער, איז געשריבן אינם „נאַאיוו פּאַלקסטימלעכן סטיל פונם מעשה־בוך“. נאָר אַט אין

* זע צב"ש : 98—99,

g. Dapping, Les juifs dans les 1845, moyeh age,

** אַ טייל פון אַלפּאַנזיס ווערק איז אַגב נאָך אין מיטלאַלטער איבער־זעצט געוואָרן אין העברעאיש אונטערן נאָמען „ספר חנוך“ (גערדוקט 1516).

דעמזעלבן פאלקסטימלעכן סטיל זיינען דאך אויפגעהיט געווארן פיל מעשיות אין דעם אַלטן „ספר חסידים“, ניט אין דעם פון לאַנגן באַ- קאַנטן נוסח, וואָס איז געדרוקט אין באלאניא, באַזעל, קראַקע און סלאוויטא, נאָר טאַקע אויך אין פאַרמער כתב־יד, וואָס איז ערשט צוריק מיט אַ יאָר 35 געדרוקט געוואָרן. עס איז גענוג צו דערמאָנען די אויסטערליש שיינע מעשה וועגן דעם תלמיד־חכם מיטן יידישן פאַסטעך, וואָס האָט קיין איין איינציקע תפלה ניט געקאַנט, אַזאַ איומדיקער עם־הארץ איז ער געווען, פלעג ער יעדן פרימאָרגן מתפלל זיין צו גאָט אויף זיין נאַאיוון שטייגער: „רבנו של עולם! דיר איז דאָך באַוואוסט, ווען דו זאַלטט האָבן בהמות און וואַלסט זיי מיר איבערגעגעבן היטן, איז אַלעמען היט איך פאַר געצאַלט, דיר, אַבער, וואַלט איך געהיט בחינם — אַזוי שטאַרק איז מיין ליבע צו דיר!“*)

עס איז איצט מער קיין ספק ניט, אַז נאָך פריער פאַרן יידישן „מעשה-בוך“ האָבן עקזיסטירט אין מאַנוסקריפטן העברעאישע מעשה־ביכער פון דעם זעלבן נאַאיוו פאַלקסטימלעכן שניט. אַ פאַר פון זיי זיינען אַפילו אין דער נייער צייט פאַרעפנטלעכט געוואָרן, ווי צב"ש די זאַמלונג, וואָס ישראל לעווי האָט אַפגעדרוקט אינם פראַנץ צייטישן „רעווי“ אין די 90־קער יאָרן (**). עס איז פאַר מיר קיין ספק ניט, אַז די דאָזיקע זאַמלונג, וואָס איז פאַרעפנטלעכט דורך לעווי, איז פאַרשריבן געוואָרן אין דייטשלאַנד, און אין דער העברעאישער שפראַך. פונם זאַמלער פילן זיך אַפילו „גערמאַניזמען“ אַדער ריכטיקער — יידישיזמען. און וויל מען אויספאַרשן די מקורים פונם יידישן „מעשה-בוך“, דאַרף מען טאַקע קודם־כל פאַרגלייכן דעם מאַטעריאַל, וואָס איז געזאַמלט מיט די אַלע העברעאישע קוועלן; מ'דאַרף אַפילו אויך נעמען אין באַטראַכט אַזאַ ספר, ווי „שלשלת הקבלה“ פון גדליה אבן יאַצ, וואָס איז דערשינען אין דער זעלבער צייט, ווען עס איז, לויט שטיינשניידערס השערה, צום ערשטן אַפגעדרוקט געוואָרן די יידישע זאַמלונג פון 302 מעשיות אונטערן נאָמען „מעשה-בוך“. אַט שוין פון אבן יאַצא ווערק אַליין (שוין ניט ריינדיק וועגן „שבט יהודה“ און פיל אַנדערע זאַמליכער) וואַלט ד"ר שיפער זיך געקאַנט איבערצייגן, אַז אין זעכצנטן י"ה איז די פערזאָן פון ר' יהודה חסיד

*) ספר חסידים, בערלינער אויסגאַבע, נומ' 6—5.

**) Ad. Neubauer, Catal of the Hebrew Manuscripts, I, 520-22.
Is. Levy, Un recueil de contes juifs inedits (Rev. d. et juives)
t.t. 33-36.

ניט געווען די איינציקע, ארום וועלכער עס איז אנטשטאנען א „לע-גענדן“ ציקל“. — פיל אנדערע גדולי ישראל, ווי רש"י, ר' יהודה הלוי, אברהם אבן אורא, דער רמב"ם, ר' אלעזר פון וואַרמס וכדומה, זיינען שוין אין מיטלאַלטער געוואָרן באַליבטע העלדן פון דער פּאָלקס-פּאַנטאַזיע, וואָס האָט זיי אַרומגעשפּינען מיט די גאַלדענע פעדים פון די וואונדערבארסטע לעגענדן. די דאָזיקע לעגענדן זיינען גע-גאַנגען פון מויל צו מויל און מיט ליבע אויך פאַרשריבן געוואָרן. ערשט בעת מען טוט די דאָזיקע פאַרגלייכנדיקע אַרבעט אַנט-פלעקט זיך דער קוואַל פון פּאָלקס-שאַפּן, מען זעט באַשיינפערלעך ווי אַזוי אין איין און דערוועלבער סביבה ווערט דער אייגענער מאַטיוו, די אייגענע מעשה, ביסלעכווייז נשתנה, ווערט באַוואַקסן מיט נייע פרטים, אַנדערע דעטאַלן ווידער פאַלן אָפּ. לייענט מען, למשל, אין דעם „מעשה-בוך“ די מעשה וועגן יוסף מוקיר שבת, דאָרף מען צו פאַר-גלייכן ניט נאָר מיטן נוסח פון מסכתא שבת, נאָר אויך מיט רבנו נסימס זאַמלונג. אין דער מעשה נומ' 222 (לויט דער ווילמערס-דאָרפער אויסגאַבע) זיינען איינגעפלאַכטן אַלס זייטיקע עפּיזאָדן א אגדה פון תלמוד (סנהדרין 104) און אַ מעשה פון רבנו נסימס זאַמלונג*). אין אַן אַנדער מעשה פונם „מעשה-בוך“ (נומ' 144) איז איינגעפלאַכטן אַ דערציילונג פון „משלי שלמה המלך“. באַזונדערס אינטערעסאַנט איז איינע פון די שענסטע מעשיות, וואָס „מעשה-בוך“ פאַרמאַגט — די מעשה מיטן צדיק ר' חנינה. די מעשה איז אַ זייער קאָמפּליצירטע, פול מיט פּאַנטאַסטיק. דער העלד פון דער געשיכטע האָט צו טאָן מיט אַ פאַרכישופטן פּראָש, מיט ריידנדיקע חיות און עופות, אַפילו מיט אַ פיש, וואָס רעדט ווי אַ מענטש, דאָן קריגעלעך מיט גיהנם-וואַסער און גן-עדן-וואַסער און נאָך פיל אַנדערע חידושי-מ-דיקע זאַכן. פיל פרטים זיינען בלי ספק גענומען פונם אייראָפּעאישן פּאָלקלאָר, נאָר איבערגעמאַכט גאַנץ יידישלעך. די דאָזיקע שיינע מעשה געפינט זיך אָבער אויך אין דער העברעאישער זאַמלונג, וואָס לעווי האָט פאַרעפנטלעכט (דאָרט הייסט דער צדיק יוחנן) נאָר אין אַן אַנדער נוסח. פיל פרטים ווערן דאָרט גאַנץ אַנדערט דערציילט ווי אין „מעשה-בוך“. אין אייניקע אַנדערע דעטאַלן פעלט לחלוטין זייער יידישער נוסח. דאָס אייגענע חזרט זיך אויך איבער מיט דער מעשה וועגן יידישן פויבסט. אין צוועלפטן יאָרהונדערט (38—1130) איז אין משך פון אַכט יאָר אויפן רוימישן פּאַבסט-שטול געזעסן

(* חבור יפה, 38 (מיר ציטירן לויט דער אַמסטערדאַמער אויסג. 1740).

אנאלעקט דער צווייטער, וואָס האָט געשטאַמט פון יידן. דערצו איז ער נאָך געווען אַ אַוהב ישראל און זיינע קעגנער האָבן אים דערפאַר גערופן: יידישער פויבסט (Judaeo pontifex). דאָס האָט געמאַכט אַזאַ רושם אויף דער יידישער סביבה, אַז עס איז געשאַפן געוואָרן אַ גאַנצע לעגענדע וועגן אַ יידיש קינד, וואָס מען האָט עס קליינערהייט אַוועקגעגנבעט ביי זיינע עלטערן און עס אַפּגעשמדט. דאָס קינד האָט געהאַט גאַונישע פעאַיקייטן, איז עס מיט דער צייט עולה לגדולה געוואָרן, פאַרנומען די שטעלע פון אַ ביסקופ און דערנאָך האָט מען אים אויסגעקליבן פאַר אַ פויבסט. צום סוף איז ער אַ בעל-תשובה געוואָרן און אַלס פרומער ייד געשטאַרבן. די דאָזיקע מעשה ווערט געבראַכט אין „מעשה-בוך“ (נומ' 87, ווילמ. אויסגאַבע), זי געפינט זיך אָבער אויך אין פאַרשיידענע נוסחאות אין העברעאישע קוועלן.*) עס איז קלאַר: קיינער קען ניט לייקענען, אַז די אַלט-יידישע וועלטלעכע ליטעראַטור האָט זייער פיל גענאַשט פון דער אַלט-דייטשער, און אַ לאַנגע צייט זיך געפונען אונטער איר שטאַרקער השפעה; מען דאַרף אָבער אויך ניט פאַרגעסן אין דעם צווייטן זייער וויכטיקן פאַקטאָר: אין דער השפעה ניט נאָר פון דער אויסערלעכער סביבה, נאָר אויך פון אינעווייניק. דאָס איז באַזונדערס נייטיק ביי אַזאַ קאַלעקטיוו זאַמל-בוך ווי דאָס „מעשה-בוך“ איז. שוין מיט אַ צושאַרפער מחיצה צויםען אַפּ אייניקע „יידיש“ פאַרשער די אַלט-יידישע ליטעראַטור פון דער העברעאישער.

לענינגראַד, דעם 20-טן נאָוועמבער, 1926.

(„ליטעראַרישע בלעטער“ נומ' 131, 5-טן נאָוו., 1926).

(* זע צ. ב., בית מדרש, V, 52—148; דאָרטן VI, 9—137.)

מאקס עריקס געשיכטע פון דער אלטער יידישער ליטעראטור

1

נאך אייניקע ניט דערפולטע הבטחות און ניט גערעכטע פרואוון האבן מיר ענדלעך באקומען א בוך, וואס טראגט מיט רעכט דעם אחריותדיקן נאמען „געשיכטע פון דער יידישער ליטעראטור“, וואו דער מאטעריאל איז מיט גרויס מי און ליבע געזאמלט געווארן אויסשליסלעך פון די ערשטע קוועלן און וואו ער ווערט באלויכטן אויפן וויסנשאפט־ לעכן יסוד פון דער אלגעמיינ־אייראפעאישער קולטור־ און ליטעראטור־ פארשונג. דאס האט זייער פיל צו זאגן. ווייל דאס איז אבער דער ערשטער פרואו, (*) אויסגעפירט אויף אזא נאך בערך ווייניק באאר־ בעטן געביט, דארף אונדז דערפאר נישט חידושן, וואס דער פארדינסט־ פולער פארפאסער גיט אונדז דאך נישט דאס, וואס ער זאגט אונדז צו, און מיר האבן אויך אין מאקס עריקס ווערק אין געוויסער מאס צו טאן מיט א „נישט דערפולטער הבטחה“.

דער פארפאסער פארזיכערט אין דער הקדמה, אז זיין „בוך איז דער ערשטער פרואו פון א סינטעטישן גאנג דורכן גאנצן שטח פון דער עלטערער יידישער ליטעראטור“, און ער דערמאנט גאנץ אפט וועגן זיין „סינטעטישער סכעמע“. ליידער איז אבער דערווייל דער פאר־ פאסער א זייער ווייניק געאיבטער ארכיטעקטאר, און די דעטאלן און פרטים פון זיין בנין — דער פון אים מיט אזוי פיל מי געזאמלטער מאטעריאל געפינט זיך גאנץ אפט אין פולער סתירה מיט זיין „סינ־ טעטישן גאנג“ און „סינטעטישער סכעמע“.

לויט דער „סכעמע“, וואס עריק שטעלט אויף אין דעם אריינפיר, האט די אלטע יידישע ליטעראטור איבערגעלעבט צוויי בלי־צייטן: 1) די שפילמאן־תקופה — „דער שווער־פונקט פון דער דאזיקער תקופה ליגט אין איר עפיק, וואו ס'דאמינירט דער פאלקס־זינגער מיט א רעפערטואר פון איבערגעארבעטע דייטשע און איטאליענישע

ריטער־ראַמאַנען און זאַגן און מיט אַריגינעלע גרויסע עפישע איבער־דיכטונגען פון דעם תנ"ך אין וועלטלעכן גייסט... דער כאַראַקטער פון דער יידישער ליטעראַטור אין דער דאָזיקער תקופה איז וועלט־לעך. די פרומע טענדענץ האָט ניט קיין איבערגעוויכט און אַפילו דער צוגאַנג צום תנ"ך צייכנט זיך אויס מיט זיין דרייטער וועלטלעכקייט. די דאָזיקע ערשטע בלי־צייט פון דער אַלט־יידישער ליטעראַטור ציט זיך — לויט עריקס סכעמע — פון דעם 14טן יאָרהונדערט ביז דער העלפט פונם 16טן יאָרהונדערט. (2) די מוסר־תקופה פון דער יידישער ליטעראַטור — פונם 16טן יאָרהונדערט ביז די ערשטע יאָרצענדליקער פון 18טן יאָרהונדערט.

אין הסכם מיט דער דאָזיקער סכעמע האָט טאַקע דאָס ערשטע בוך פון עריקס ווערק דעם שער־בלאַט: „די שפּילמאַן־תקופה פון דער יידישער ליטעראַטור“. אָבער שוין דאָס ערשטע קאַפּיטל פון דעם דאָזיקן בוך „די ליטעראַטור פון דער פּאַטראָנעסע“ געפינט זיך אין קיין שום איינקלאַנג ניט מיט דעם פּאַרפּאַסערס סכעמע. מיר ווייסן זייער גוט פון דער געשיכטע פון דער העברעאישער ליטעראַטור, וואָס פאַר אַ באַדייטנדיקע ראַלע עס האָבן אינם מיטלעלטער געשפּילט די נדבנים און מעצענאַטן. אין יענע צייטן, איידער דער דרוק־וואַרשטאַט און דאָס שמאַטע־פּאַפּיר זיינען אַנטדעקט געוואָרן, האָט דאָס בוך געהערט צו די טייערסטע חפצים, וואָס ס'האָט זיך געקאָנט פאַרגינגען בלויז אַ גאַנץ פּאַרמעגלעכער מענטש. אַפילו די ישיבות פלעגן באַ־זאָרגט ווערן מיט די נייטיקע רעליגיעזע און געהייליקטע ספרים נאָר אַ דאַנק גרויסע נדבנים און מעצענאַטן. אין געוויסער, ווען אויך באַ־דייטנדיק קלענערער, מאָס האָט זיך דאָס אויך איבערגעחזרט בנוגע צו דער אַלט־יידישער ליטעראַטור. עס האָבן זיך געפונען, ווען אויך בלויז געציילטע, רייכע פרויען, וואָס פלעגן זיך פאַרגינגען אַזאַ לוקסוס און באַשטעלן ביי אַ „שרייבער“ אַפּשרייבן פאַר זיך אַ יידיש בוך. אָבער עריק גופאָ מוז מודה זיין, אַז „דער קערן פון דער ליטעראַטור פון דער פּאַטראָנעסע איז געווען דער פרומער רעליגיעזער שטאַף“ (דאָרטן, 36). די רייכע יידישע פרוי פלעגט באַשטעלן תפילות־ און מחזור־איבער־זעצונגען פון תהילים און אייניקע אַנדערע ביבלישע ווערק, ווי מגלת אסתר וכדומה. דאָן אויך מנהגים־באַשרייבונגען פון דעם אינעווייניקן רעליגיעזן יידישן לעבן. צונויפגעפלאַכטן מיט מוסר — אָבער ניט קיין שפּילמאַן־ליטעראַטור. און דאָס שוין פשוט צוליב דעם, וואָס די עפישע ווערק פון דעם יידישן שפּילמאַן זיינען, — ווי בכלל די מיטל־עלטערלעכע ריטער־פּאַעזיע — אין זייער עצם געווען ריין־מינדלעכע. ניט ליענען פלעגט דער ריטער און זיין הויזגעזינד לידער און פּאַע־

מען, נאָר צוהערן, ווי דער זשאַנגלער און שפּילמאַן דעקלאַמירט זיי מיט אַ זינגענדיקן רעטשיטאַטיוו, על פי רוב נאָך מיט דער באַגלייטונג פון מוזיק*).

דאָס ענלעכע איז אויך פאַרגעקומען ביי יידן אינם מיטלאַלטער. אויף יידישע שמחות און פאַרזאַמלונגען, אויף חתונות, תנאים, מלווה-מלכהס, אין די „טאַנץ-הייזער“ און אַכסגיות פלעגן די יידישע „געזעלי-קייט-לייט“, די בדהנים, לצנים און מער ערנסטע שפּיללייט דעקלאַמירן און זינגען זייערע לידער, פריילעכע און ערנסטע, אויך גאַנצע פאַעמעס, אַריגינעלע און איבערגעזעצטע פון העברעאיש אָדער איבערגעמאַכטע פון דייטש און אַנדערע איראָפּעאישע שפּראַכן. די יידישע „פאַטראָנעסע“ האָט ניט געהאַט דאָס באַדערפעניש צו באַשטעלן אָפּשרייבן פאַר איר אַ וועלכס ס'איז וועלטלעך ווערק פון דעם שפּילמאַן-רעפּערטואַר, ווייל די דאָזיקע ווערק פלעגט מען דאָך ניט לייענען, נאָר צוהערן. ערשט באַדייטנדיק שפּעטער, אינם זעכצנטן י"ה, איז דער דרוק-וואַר-שטאַט — וואָס האָט דער ערשטער געגעבן די מעגלעכקייט, אַז די פשוטע פאַלקס-שפּראַך מיט איר מינדלעכן פאַלקלאַר זאָל דערהויבן ווערן צו דער מדרגה פון פאַלקס-ליטעראַטור — אים איז אויך געלונגען צו מאַכן אַ מחיצה צווישן דעם לירישן שאַפן און דער מוזיק, צווישן דעם וואַרט און דעם געזאַנג. ערשט דעמאָלט, נאָכדעם ווי דאָס בוך איז שטאַרק דעמאָקראַטיזירט געוואָרן און פון אַ טייערן לוקסוס-אַרטיקל איז עס געוואָרן אַ ביליקע סחורה, פלעגט מען שוין די ווערק פון דעם שפּילמאַן-רעפּערטואַר נישט נאָר צוהערן, נאָר אויך לייענען. ערשט ביי די דאָזיקע באַדינגונגען האָט אַ יונגע רייכע יידישע פרוי געקאָנט באַקומען חשק צו באַשטעלן ביי אַ שרייבער אַ וועלטלעך שפּילמאַן-ווערק, ווען זי האָט ניט געהאַט די מעגלעכקייט צו באַקומען אַ גע-דרוקטן עקזעמפלאַר. דאָס האָט שוין אָבער ניט קיין שייכות צו דער „ערשטער בלייציט“, צו דער שפּילמאַן-תּקופה פון דער יידישער לי-טעראַטור.

נאָך אַ קלענערן שייכות האָט צו דער „שפּילמאַן-תּקופה“ דאָס צווייטע קאָפיטל אונטערן קעפל „יידישע מיטלעלטערעלעכע לעגענדעס“. מיר ווייסן גאַנץ גוט דעם אונטערשייד צווישן דער נאַציאָנאַלער ליטע-ראַטור און דעם פאַלקסטימלעכן קאַלעקטיוון שאַפן, וואָס טראַגט ביי די אומות-העולם דעם נאָמען „פאַלקלאַר“. די נאַציאָנאַלע ליטעראַטור ווערט ביי די קולטורעלע פעלקער מיט אַ קאָמפּליצירטן און סאַציאַל-דיפּערענצירטן שטייגער-לעבן געשאַפן דורך יחידים, וואָס שטייען איבער דעם פאַלק און שאַפן אויף זייער אייגן אחריות און אונטער זייער איי-גענעם נאָמען, בעת דאָס פאַלק גופא, די שיכטן פון די ברייטע מאַסן,

שאַפן באַזונדער פאַר זיך. פון מויל צו מויל גיט איבער איין דור דעם אַנדערן גאַנצע אוצרות פון אגדות, מעשיות, לידער און משלים, נאָר אַלץ בעל-פה; ניט אין ספר ווערט דאָס אַלץ פאַרצייכנט, ניט אין נאַציאָנאַלן אוצר ווערן זיי געזאַמלט, זיי בלייבן בלויז אין זכרון פונם לעבעדיקן דור. אַ סך גייט דערביי לאיבוד, פיל באַקומט מיט דער צייט אַן אַנדער צורה, שטייט אויס אַ סך גלגולים. אַ טייל באַקומט אויך תיקון; עס ווערט אויסגענוצט פון די אויסדערוויילטע יחידים, די באַ-שעפער פון די נאַציאָנאַלע אוצרות.

עס איז קלאַר, אַז די לעגענדעס און מעשיות, וואָס גייען איבער פון מויל צו מויל און שטייען אויס אין משך פון דורות אַ סך גלגולים, האָבן אַ דירעקטן שייכות צו דער געשיכטע פון ליטעראַטור בלויז פון זייער ליטעראַריש-קאָנסטרוקטיווער פאַרם. און אַט גראַד די מיטל-אַלטערלעכע לעגענדעס האָבן אין דער יידישער „שפּילמאַן-ליטעראַ-טור“ קיין שום אַפּקלאַנג ניט געפונען. די יידישע אגדות און לעגענדעס, וואָס ווערן יאָ באַאַרבעט אין דער עפישער און לירישער דיכטונג פונם יידישן שפּילמאַן, זיינען גענומען אויסשליסלעך פון דער פיל עלטע-רער תלמודיש-מדרשיסטישער תקופה (*). די מיטלאַלטערלעכע יידי-שע לעגענדעס זיינען אָבער ליטעראַריש באַאַרבעט געוואָרן ניט אין די עפיש דיכטערישע פאַרמען פון דעם יידישן שפּילמאַן, וואָס האָט זיך אזוי שטאַרק געפונען אונטער דער השפעה פון דער מיטלאַלטערלע-כער ריטער-פּאַעזיע, נייערט אין די ריין-בירגערלעכע פּראָזאַאישידער-ציילערישע פאַרמען פון דער שפּעטערער תקופה, ווען עס הייבט זיך שוין אַן די צווייטע „בלי-צייט“, נאָכדעם ווי דער דרוק-וואַרשטאַט האָט אזוי פיל מיטגעהאַלפן צו שאַפן אַ בירגערלעכע פּאַלקס-ליטעראַטור (*). עריק באַמערקט אָבער ניט דעם דאָזיקן אונטערשייד און ער שטעלט זיך דער עיקר אַפּ אין דעם באַטרעפנדיקן קאַפיטל אויף דער זאַמלונג „מעשה נסים“, — וואָס ס'האַט פאַרפאַסט אין דער מיט פונם 17טן י"ה דער וואַרסער שמש ר' יוזפא. דער רוב דאָרט באַשריבענע לעגענדעס געהערן טאַקע צום טיפן מיטלאַלטער. צום ביישפּיל די מעשה, ווי אלעזר דער בעל „הרוקח“ פליט אויף אַ וואַלקן לשם מצווה קיין שפּאַניע צום רמב"ן, איז שוין פאַרשריבן געווען איין דור נאָכן „רוקח“. נאָך ביים רמבנ"ס לעבן דורך דעם מקובל ר' יצחק בן יעקב (*). אָבער וואָס, פאַר אַ שייכות האָט די אינטערפּרעטאַציע פון די דאָזיקע לעגענ-דעס, דער ליטעראַרישער לבוש, אין וועלכע עס האָט זיי אַנגעטאַן דער שמש פונם זיבעצנטן י"ה צו דער שפּילמאַן-תקופה מיט איר דיכטערי-שער עפיק?

ערשט אינם דריטן קאַפיטל (69—129) טרעט ענדלעך דער פאַר-

פאסער צו צו דער עצם-טעמע פון דעם ערשטן בוך — די ליטעראטור פון דעם „יידישן שפילמאן“. אט דאס דאזיקע קאפיטל צוזאמען מיטן פינפטן „דער לעצטער שפילמאן“ זיינען דער וויכטיקסטער און ווערט-פולסטער טייל פונם גאנצן ווערק. אנווייזונגען אויף דער ראָל פונם שפילמאן אין דער אַלט-יידישער ליטעראטור, זיינען שוין, אמת, גע-מאַכט געוואָרן נאָך פאַר עריקן; ווי צום ביישפיל אין שולמאַנס „שפת יהודית-אשכנזית“ (ז' 8), וואו ער שטרייכט אונטער, אַז די קריסטלע-כע ריטער-פאַעמען, ווי „דיטריך פון בערן“, „הערצאָג ערנשט“, „הויך ריף דר וועכטיר“ און פיל אַנדערע, זיינען פאַרשפרייט געוואָרן אין די ברייטע שיכטן פונם יידישן פאָלק „על ידי להקות הנוגנים הנודדים, הליצנים והבדחנים“ (דורך די וואַנדערנדיקע שפיל-מענער, ליצנים און בדחנים). מאַקס עריק איז אָבער דער ערשטער, וואָס האָט ניט נאָר אַרויס-געזאָגט די השערה, „אַז אין די צוויי לעצטע יאָרהונדערטער פון דעם מיטלאַלטער האָט ביי יידן עקזיסטירט אַ גרופע פראַפעסיאָנעלע, מן הסתם וואַנדערנדיקע פאָלקס-זינגערס, וואָס האָבן געזונגען און רעצי-טירט אין פייערלעכע, עפישן טאָן“ — נייערט ער האָט די דאָזיקע השערה אויפן גלענצנדסטן אופן באַשטעטיקט דורך זיין מוסטערהאַפטיקער קריטיש-אַנאַליטישער באַליכטונג פון אַ גאַנצער מענגע ליטעראַרישע דענקמעלער פון דער אַלט-יידישער פאַעזיע. דאָס איז בלי ספק אַ ניי בלאַט אין אונדזער ליטעראַטור-פאַרשונג און מיט אים וועט זיך מוזן רעכענען יעדער פאַרשער פון אונדזער אַלט-יידישער ליטעראַטור און איר געשיכטלעכער אַנטוויקלונג.

צו די דאָזיקע צוויי אויסגעצייכנטע קאפיטלעך פון עריקס בוך וועלן מיר זיך דערלויבן מאַכן אַ פאַר באַמערקונגען; בעת עריק שטעלט זיך אָפּ אויף זלמן סופרס וויכוח-לידער („וויכוח צווישן וויין און וואַ-סער“, „וויכוח צווישן הנוכה און אַנדערע יום-טובים“), איז ער דערביי מוסף: „אַזעלכע וויכוח-לידער זיינען געווען פאַפולער סוף מיטלאַל-טער, און צו אונדז זיי געקומען פון דער קריסטלעכער ליטעראַ-טור“ (ז' 100 און אויך 265). דער פאַרפאַסער האָט דאָ אַ גרויסן טעות. אַזעלכע וויכוח-לידער זיינען ביי אונדז יידן געווען פאַפולער נאָך אַ סך פריער ווי אין סוף מיטלאַלטער. וויכוח-לידער האָט געשריבן ניט נאָר אַלחריזי, נאָר אַפילו אברהם אבן-עזרא, וואָס איז געשטאַרבן אין 1167. אין אבן-עזראס דיוואן קאָן מאַקס עריק געפינען אַזעלכע לידער, ווי „וויכוח צווישן ברויט און וויין“, „וויכוח צווישן שבת און יום-טוב“, „וויכוח צווישן חיות און דעם מענטשן“ אַזוֹו, אַזוֹו. און אַפילו די אַלטע מדרשים דערציילן שוין אויך וועגן אַזעלכע וויכוחים, ווי צום ביישפיל וועגן אַ וויכוח צווישן די אותיות פון דער תורה, דאָן צווישן

די בוימער אין וואַלד אַאָז"וו. ניט ריכטיק איז אויך עריקס השערה אַז דעם ראַמאַן „פאַריז און וויענאַ“ האָט אליהו לעוויטאַ געשריבן צווישן 1509 און 1514, און צו יענער צייט האָט ער, ניט קוקנדיק דערויף, וואָס ער איז שוין געווען אַריבער פּערציק, נאָך ניט געהאַט חתונה געהאַט. „זיין צונעמעניש „בחור“ — איז דערביי עריק מוסיף — איז מן הסתם געקומען טאַקע צוליב דעם, וואָס ער האָט שפּעט חתונה געהאַט“ (ז' 185). און די אַלע השערות זיינע שטיצט עריק אויסשליסלעך אויף אַן איראַנישן פּערז אין „פאַריז און וויענאַ“, וואו דער דיכטער מאַכט דעם אַנשטעל, אַז ער איז נאָך אַ בחור און דאַנקט גאָט דערפאַר:

— געלויבט איז גאָט, איך בין נאָך פריי און לידיק!

אַ פאַרשער דאַרף זיך ניט לאָזן פאַרפירן פון דעם דיכטערס אַ שפּאַס און ניט נעמען פּעדאַנטיש ערנסט יעדע איראַנישע גרימאַסע. עס איז קלאַר, אַז די באַטרעפנדיקע שטעל אין „פאַריז און וויענאַ“ האָט צום דיכטערס ביאָגראַפיע קיין שום שייכות ניט. דעם ביינאַמען „בחור“ האָט אליהו לעוויטאַ צו פאַרדאַנקען זיין פּילאַלאָגיש ווערק „ספר הבחור“, וואָס האָט בשעתו שטאַרק קונה שם געווען, און חתונה האָט לעוויטאַ געהאַט, ווי אַלע יידן אין יענע צייטן — אין די יונגע יאָרן, און דאָס איז כלל ניט שווער צו דערווייזן: דאָס סוף־וואָרט צום „מתורגמן“ פאַרענדיקט דער אַלטער לעוויטאַ מיט אַ האַרציקן שיר, וואו ער בעט ביי גאָט די זכיה ער זאָל שטאַרבן אין איין צייט מיט זיין אַלטינקער פרוי, „שהיא לא תהיה אלמנה ואני לא אהיה אלמן“. זיינען זיי אַלזאָ געווען אין איין עלטער. אויסער דעם וויסן מיר דאָך זייער גוט, אַז אין די פּופציקער יאָרן פונם 16טן יאָרהונדערט, אַלזאָ, בלויז אייניקע יאָר נאָך לעוויטאַס טויט, האָבן געשפּילט אַ גאַנץ טרויעריקע ראַל אין די רדיפות און גזירות אויף העברעאישע ספרים צוויי דערוואַקסענע אייניקלעך לעוויטאַס, ביידע משומדים, שלמה רומנו און וויטטוריאַ אליאַנו. אַ טעות האָט אויך מאַקס עריק בעת ער שרייבט וועגן לעוויטאַן: „נאָר אַלס רעזולטאַט פון דער הומאַניסטישער איבערצייגונג האָט געקאַנט קומען זיין ביבל־קריטישער אויפטו. אליקו בחור איז נעמלעך דער שאַפּער פון דער ערשטער וויסנ־שאַפּטלעכער טעאַריע וועגן דעם אַנטשטיין פון דעם תנ"ך (ז' 184). אליהו בחור האָט מיט ביבל־קריטיק זיך קיינמאַל ניט פאַרגומען און וועגן דעם אַנטשטיין פונם תנ"ך קיין שום וויסנשאַפּטלעכע טעאַריעס ניט געשאַפּן, ער האָט בלויז אַרויסגעזאָגט (אין דער דריטער הקדמה צו „מסורת המסורת“), אַז די „נקודות וטעמים“ ד"ה די פּונקטאַציע און מזיקאַלישע אַקצענטן זיינען איינגעפירט געוואָרן ניט אין עזרא הסופרס צייטן, נאָר באַדייטנדיק שפּעטער, שוין נאָך חתימת התלמוד.

צווישן דעם דריטן און פינפטן קאַפיטל, וואָס באַהאַנדלען די עפיי־

שע שפילמאן ליטעראטור, האָט דער פאַרפאַסער אויסגעטיילט אַ ספּעציעל קאַפּיטל (דאָס פּערטע) פאַר דער אַלט־לירישער ליריק. דאָס דאָזיקע קאַפּיטל איז אָבער ליידער צו כאַאָטיש צונויפגעשטעלט, און אַ באַדייטנדיקער טייל פון דעם דאָרט געזאַמלטן מאַטעריאַל האָט פאַקטיש צו ליריק קיין שום שייכות ניט. דער פאַרפאַסער גופא ווייזט אָן אין דער הקדמה פון זיין ווערק, אַז „די פּורים־שפּילן און אַנדערע פּרי־מיטיווע סצענישע ווערק“ ווערן אין דעם בוך ניט באַהאַנדלט, ווייל ראשית „זיינען דאָס טעאַטער־שטיק, ניט דראַמאַטישע ווערק אין איינגעזעענע זין פון וואַרט“ און זיי געהערן „ניט צו דער געשיכטע פון דער יידישער ליטעראַטור“, והשנית זיינען „דאָך די פּורים־שפּילן שוין אויספירלעך באַהאַנדלט געוואָרן אין שיפּערס טעאַטער־געשיכטע“. ווייל אָבער די יידישע „נאַרן“ און ברחנים פלעגן דאָך זיינען אויך לירישע לידער, האָלט דער פאַרפאַסער פאַר גייטיק אין דעם קאַפּיטל וועגן אַלט־יידישער ליריק צו רעדן גאַנץ באַריכות וועגן פּורים־שפּילער און פּורים־רב, וועגן די פּיעסעס פון די ישיבה־בּחורים, וועגן דעם באַקאַנטן שפּיל „פון טובי יעקליין, זיין ווייב קענדליין“; דאָן ווערט דערציילט, אַז די יידישע פּורים־שפּילן שטייען סוף 17טן און אָנהויב 18טן יאָרהונדערט אונטער דער השפּעה פון דעם טעאַטער פון די ענגלישע קאָמעדיאַנטן, און אַז אין דער פּאָלקסטימלעכער אָפּערע „אַקטאַ אסתר מיט אַחשוּרוש“ ווערט די ראַל פון אַ „האַנסט וואַרסט“ אַריבערגעטראָגן אויף מרדכי* און טאַקע דערביי ווערן געגעבן בילדער און רעפּראָדוקציעס פון „אַקטאַ אסתר“, פּראָגער אויסגאַבע. דאָס אַלץ מעג זיין פאַר זיך גאַנץ אינטערעסאַנט, אָבער וואָס פאַר אַ שייכות האָט דאָס מיט אַלט־יידישער ליריק? מיר וועלן דאָ כלל ניט אָפּלייקענען, אַז די אַלטע פּאָלקס־פּיעסעס און פּורים־שפּילן זיינען טאַקע פאַראַן פיל עכט־לירישע עלעמענטן ווי צום ביישפּיל: ושתים געבעט פאַר דעם קייניג אַחשוּרוש, המנס ליד פאַרן טויט, יוספּס געבעט אויף דער מוטערס קבר און פיל אַנדערע, נאָר דווקא וועגן זיי דערמאַנט דער פאַר־פאַסער גאַרניט. דערפאַר אָבער באַשרייבט ער אויף גאַנצע צוויי זייטן אַ פאַשקוויל פון אַ געוויסן משה כהן געווענדט קעגן איינעם דוד „פון אושטיילינג“ (ז' 151—153). אויך דער דאָזיקער פאַשקוויל צוזאַמען מיט אייניקע אַנדערע סאַטירעס ווערן אַריינגערעכנט אין דער אַלט־יידישער ליריק. ערשט צום לעצטן טייל פון דעם דאָזיקן קאַפּיטל גייט דער פאַרפאַסער איבער צו דער עצם־טעמע און ער ברענגט דערביי גאַנץ אינטערעסאַנטע אילוסטראַציעס, נאָר אויך דאָ איז ער ניט אינגאַנצן אויסגעהאַלטן, און אין דער אָפּטיילונג פון „אַריגינעלער יידישער ליריק“ באַהאַנדלט ער די יידישע איבערזעצונג פון „בן המלך והניר“ (ז')

173), פאַרגעסנדיק דערביי, אַז וועגן דער זעלבער איבערזעצונג וועט אים נאָך אויסקומען צו רעדן אין דעם צווייטן בוך פון זײַן ווערק (335—334).

2

דאָס צווייטע בוך, וואָס באַשטייט אויך פון פינף קאַפיטלען און באַהאַנדלט די צווייטע „בליי־צייט“ — די מוסר־תּקופּה פון דער יידישער ליטעראַטור, האָט די זעלבע מעלות, אָבער אויך די אייגענע חסרונות וואָס דאָס ערשטע בוך: אַ רייכער פון די ערשטע קוועלן געזאַמלטער מאַטעריאַל, גרינטלעך און שאַרפּזיניק אַנאַליזירט, אָבער אומבאַהאַלפן אין דער אַרכיטעקטאָניק: די פאַרשיידנאַרטיקסטע עלעמענטן ווערן מיט געוואַלט איינגעפאַסט אין איין ראַם, און דער „סינטעטישער גאַנג“ ווערט ניט זעלטן מגולגל אין אַ לאַבירינטישן גאַנג... דאָס ערשטע קאַפיטל, וואָס באַהאַנדלט „דעם אויפגאַנג פון דעם צאינה וראינה“, איז טאַקע גאַנץ זאַלעך געשריבן (*), נאָר צו דעם קאַפיטל געהערט כלל ניט דער „טייטש זוהר“ און נאָך ווייניקער געהערט צום „אַריינפיר“ די אָפּשאַצונג פון אהרן בן שמואלס „ליבליכה תפילה“, וואָס איז דער־שינען אין 1709, נאָך ווייניקער באַפרידיקט די קאָנסטרוקציע פונם צווייטן קאַפיטל, וואָס באַהאַנדלט די אַנטוויקלונג פון דעם יידישן מוסר אין זעכצנטן ביז אַכצנטן יאָרהונדערט. אין דעם דאָזיקן קאַפיטל ווערן אַריינגעשפאַרט אַזוינע ווערק, ווי דער „יידישער טעריאַק“ (ז' 266—270) און „די באַשרייבונג פון אַשכּנז און פּאַלאַק“ (ז' 262—265), וואָס האָבן צו מוסר־ליטעראַטור קיין שום שייכות ניט.

ניט באַפרידיקנדיק איז אויך די „סכעמע“, וואָס דער פאַרפאַסער צייכנט אָן פאַר דער אַנטוויקלונג פון דעם יידישן מוסר. ער שטרייכט נעמלעך אונטער, אַז די גרויסע צייט פון דעם יידישן מוסר „איז דער־הויפט דאָס זיבעצנטע יאָרהונדערט און די ערשטע יאָרצענדליקער פון דעם אַכצנטן“, און ער פלייסט זיך צו דערווייזן, אַז דאָס איז אַ פּועל־יוצא פון „די גרויסע עקאָנאָמישע פאַרענדערונגען“, וואָס זיינען פאַר־געקומען אין יענער צייט אין דעם לעבן פון די יידישע מאַסן. „אין דייטשלאַנד ווערט פאַמעלעך צעריסן דער פאַרכישופּטער קרייז, וועלכן ס'שאַפט די וויכטיקסטע און אַפט אויסשליסלעכע יידישע פרנסה, דער „וואַכער“ און יענע האַנדלסמעגלעכקייטן, וואָס פליסן אַרויס פון ניט אויסגעלייזטע משכנות און חובות... עס דיפּערענצירן זיך די יידישע פרנסות אין דייטשלאַנד, עס וואַקסט אָבער אויס גלייכצייטיק אַ טיפּער אַפּשטאַנד צווישן די רייכערע יידן און די אַרעמע, גרויסע מאַסן“ (248—249)... נאָך וויכטיקער איז יענע איבערשיכטונג פון דער יידישער באַ־

פעלקערונג און פון די יידישע פרנסות, וואָס שאַפט זיך אין דעם נייעם גרויסן יידישן ישוב אין פוילן, מיר באַגעגענען דאָ די פאַרשיידנסטע שטופן אין דעם סאָציאַלן מצב פון דער יידישער באַפעלקערונג... די שווערע קאָנקורענץ און די ירידה פון דעם שטאַטישן האַנדל ברענגט צו דער פאַראַרעמונג פון דער יידישער מאַסע. עס וואַקסט די צאָל קבצנים, וואָס וואַנדערן פון שטאַט צו שטאַט און פאַלן ווי אַ שווערע לאַסט אויף דער באַפעלקערונג. אַ גרויסער טייל יידן ווערט אַרויסגע- שטופט אין דאָרף, וואו זיי לעבן צווישן די פויערים, האַלטנדיק קראַ- מען, שענקען, קרעטשמעס אַאָז"ו און ס'שאַפט זיך דער טיפ פון דעם פאַרגרעבטן און פאַרחושכטן פוילישן ישובניק" (251—252). „אַט אין דער שווערער צייט — פירט אויס דער פאַרפאַסער — ווען די עקאָנאָ- מישע און פּאָליטישע לאַגע פון די יידן אין מזרח-אײראָפּע און אין דײַטשלאַנד ווערט שטאַרק פאַרערגערט, און ווען, פון דער אַנדערער זײַט, ס'הױבן זיך אויף די ערשטע באַװעגונגען פון דער יידישער מאַסע און אירע ערשטע פּרױוון צו װיסן צו געבן פון זיך און זיך צו אַרגאַני- זירן, גײט אויף און בליט זיך פאַנאַדער דער יידישער מוסר"... „אין חושכדיקע צײטן — שטרייכט אונטער דער פאַרפאַסער — איז אױפגע- גאַנגען דער יידישער מוסר, און כמעט אַלע יידישע מוסר-װערק זײנען טאַקע מעלאַנכאָליש געשטימט"; און „ױיל זײער אַפט שטייט דער מוסר- מחבר נאַענט צו זײן אױדיטאָריע, צום פּאַלקס-מענטש" איז דערפאַר גאַנץ באַגרייפלעך, וואָס „אין די מוסר-װערק קלינגט אַמאָל אָפּ דער װײגעשרײ פון דער אַרעמער יידישער מאַסע, איר פּראַטעסט קעגן די גבירים, קעגן דער הערשאַפט פון די קהילה-תּקיפים", און ווען אויך בלויז „אומדירעקט איז דאָס יידישע מוסר-בוך אַפט דער קאַנאַל, דורך װעלכן ס'פּליסן, װען אויך באַשײדן און אָפּגעשוואַכט, די פּאָדע- רונגען און װאונטשן פון די יידישע פּאַלקסמאַסן" (ז' 55—253).

אין הסכם מיט זיין „סכעמע" ווייזט אָן דער מחבר, אַז ביז צום סוף 16טן י"ה טראַגט דאָס יידישע מוסר-װערק בלויז אַ ספּאַראַדישן כאַראַקטער, בעת אין דער „קלאַסישער צײט פון דעם יידישן מוסר", פון סוף 16טן י"ה ביז לערך 1710, „װערן געשאַפן די גרויסע אַריגינעלע יידישע מוסר-ענציקלאָפּעדיעס" — דער „בראַנטשפיגל", דער „לב טוב" און דער „שמחת הנפש" (ז' 345). נאָר — אַ מאַדנע זאָך: אַט טאַקע די דאָזיקע גרויסע „מוסר-ענציקלאָפּעדיעס" געפינען זיך אין פולער סתירה מיט עריקס „סכעמע". אינם „בראַנטשפיגל" באַמערקט זיך אַמוױניקסטן דער פון עריקן געשילדערטער פּראַצעס, וואָס „ברענגט צו דער פאַראַרעמונג פון דער יידישער מאַסע". עס הערן זיך דאָרט כלל ניט „די פּאָדערונגען און װאונטשן פון די יידישע פּאַלקס-מאַסן", וואָרעם

עריק גופא קאן ניט לייקענען, אַז „דער „בראַנטשפיגל“ איז אַ מוסר־ספר „פאַר דער רייכער, פאַרמעגלעכער יידישער פרוי“ (ז' 290). דער „לב־טוב“, וואָס עריק כאַראַקטעריזירט אים ווי דאָס „רעאַקציאָנע־סטע“ בוך פון יענער צייט, ווענדט זיך אויך ניט צו די פאַראַרעמטע פּאָלקסמאַסן, ניט צום „פאַרגרעבטן און פאַרחושכטן פוילישן ישובניק“, נאָר צום יוסטן באַלעבאַס; און וועגן סאַציאַלן קאַמף, וועגן „פּראָטעסט קעגן די גבירים“ איז דאָרט קיין זכר ניטאָ. און די לעצטע פון עריקס אויסגע־רעכנטע מוסר־ענציקלאָפּעדיעס: „שמחת הנפשׁ“ וויל גאַרנישט וויסן פון די „חושכדיקע צייטן“, אין וועלכע „דער יידישער מוסר איז אויפגעאַנגען“. עס הערט זיך דאָרט אויך ניט „דער וויי־געשריי פון דער אַרעמער יידישער מאַסע“, וואָרעם דער פרומער מחבר דערשטיקט אים מיט האַרציקער פרייד: „דען ווערט זיין שמחה גאָר גרוש זיין... דרום האָב איך דש ספר איין נמן געבין שמחת הנפשׁ“.

און עריקס „סכעמע“ מוז קומען אין סתירה מיט די רעאַלע פּאַקטן, פשוט דערפאַר, ווייל דער „היסטאָרישער שטאַנדפונקט“, פון וועלכן עריק גייט אַרויס, איז אַ פּאַלשער. אמת, עריק איז גערעכט, ווען ער זאָגט, אַז „אין חושכדיקע צייטן איז אויפגעקומען דער יידישער מוסר“. די „חושכדיקע צייטן“ האָבן זיך אָבער שוין אָנגעפאַנגען אין דער תקופה פון די קרייץ־צוגן און שוין אין 12—13טן י״ה איז געשאַפן געוואָרן אַזאַ קלאַסישע „מוסר־ענציקלאָפּעדיע“, ווי דער „ספר חסידים“. אמת, דער דאָזיקער מוסר־ספר איז געשריבן אויף העברעאיש, נאָר טאַקע פונם „היסטאָרישן שטאַנדפונקט“ איז עס גרינטלעך פּאַלש אַזאַ אַרגאַניש גאַנצע סאַציאַל־קולטורעלע דערשיינונג ווי די מוסר־ליטעראַ־טור ביי יידן מיט געוואַלט צו שפּאַלטן און מאַכן אַ שאַרפע מחיצה צווישן דעם יידישן מוסר־ספר בכלל און דעם ספּעציעל יידיש־געשריבענעם. איידער דער דרוק־וואַרשטאַט האָט געגעבן די מעגלעכקייט, ס'זאָל קאָ־נען געשאַפן ווערן אַ פּאַלקס־ליטעראַטור און דאָס בוך זאָל קאַנען אַריינדריינגען אין די ברייטע שיכטן פון פּאַלק, איז דאָס יידישע מוסר־ספר געווען געשריבן דער עיקר אויף העברעאיש, און די פּאַלקס־מגידיים און דרשנים פלעגן מיט דער מוסר־ליטעראַטור באַקענען דאָס פשוטע פּאַלק בעל־פה אין זייערע דרשות אין די בתי־מדרשים, אויף שמחות און סתם פאַרזאַמלונגען. און עריק האָט אַ גרויסן טעות, ווען ער מיינט, אַז די העברעאישע מוסר־ספרים האָבן זיך פאַרנומען בלויז מיט רעליגיעזע נאַרמען און אַבסטראַקטע דאָגמאַטיש־עטישע „באַ־טראַכטונגען“, און ערשט דאָס יידיש געשריבענע מוסר־ספר האָט אַנ־געפאַנגען צו באַאַרבעטן „אַ גרויס געביט פון קאָנקרעטע לעבנס־פּראַגן“ (ז' 247). עס איז גענוג בלויז דורכצובלעטערן דעם נאָר וואָס דער־

מאָנטן „ספר הסידים“, בכדי זיך צו איבערצייגן, וואָס פאַר אַ „גרויס געביט פון קאָנקרעטע לעבנספּראָגן“ דאָס דאָזיקע ווערק באַאַרבעט, און ווי וויכטיק דער דאָזיקער מאַטעריאַל איז פאַר דעם פאַרשער פונם סאַציאַלן יידישן לעבן אין דער תקופה פון די קרייץ־צוגן. *) אין קיין שום יידיש געשריבענעם מוסר־ספר ווערט ניט געפירט אַזאַ פאַרביי־טערטער קאַמף „קעגן די גבירים, קעגן דער הערשאַפט פון די קהילה־תּקפים“, ווי דווקא אין דעם העברעאישן „אגרת מוסר“, וואָס דער ספרדי שלמה אלמי האָט פאַרפאַסט אין 1415. ער קעמפט דאָרט ניט נאָר קעגן דער שליטה פון די הויף־יידן און באַנקירן, נאָר אויך קעגן די רבנים, וואָס האָבן ניט די דרייסטיקייט צו באַשיצן די אונטערדריקטע פאַלקס־מאַסן און האָבן אין זינען בלויז זייערע אייגענע קליינלעכע אינטערעסן.

אַבער נאָך אין דעם מיטלאַלטער, יעדנפאַלס ניט שפעטער פון דעם 15טן י"ה, האָבן זיך שוין באַוויזן מוסר־ספרים געשריבענע אויף יידיש, פאַר דער „פאַטראָנעסע“, פאַר „דער רייכער פאַרמעגלעכער יידישער פרוי“, פאַר וועלכער ס'איז אויך שפעטער פאַרפאַסט געוואָרן דער „בראַנטשפיגל“. מיר ווייסן דאָך גאַנץ באַשטימט אַז דאָס „שען פרויען בוכליין“ (ספר מצוות נשים), און וואַרשיינלעך אויך דער „רויז־גאַרטן“ (ספר „הגן“), וואָס זיינען געדרוקט ערשט אין דעם 16טן י"ה, זיינען שוין פאַרפאַסט געוואָרן אין 15טן י"ה. וואָס שייך דעם 16טן י"ה זיינען די יידיש־געשריבענע מוסר־ספרים כלל ניט געווען אַזאַ „ספּאַראַדישע“ דערשיינונג ווי עריק דערציילט. אויסער די נאָרוואַס דערמאָנטע צוויי מוסר־ביכלעך איז אין דער מיט פונם 16טן י"ה דערשינען אַ גאַנצע „מוסר־ענציקלאָפּעדיע“. דער „ספר מדות“ (צוויי מאָל געדרוקט), דאָן אַ פּראָזאַאישע איבערזעצונג און אויך אַן איבער־אַרבעטונג אין פּערזן פון יונה גירונדיס „ספר היראה“, דער „מנקת רבקה“ (געדרוקט אַפילו ערשט אין 1609). אַבער געשריבן אין דער מיט פונם 16טן י"ה, דער „סם חיים“ א"א. מען דאַרף נאָך דערביי נעמען אין באַטראַכט, אַז פיל פון די פאַלקסביכער, וואָס זיינען דערשינען אין דעם 16טן י"ה, זיינען ניט אויפגעהיט געוואָרן, אָדער זיי וואַלגען זיך נאָך ערגעץ ניט אויסגעפאַרשטע.

אמת, אין 17טן און אין 18טן י"ה דערשינען יידישע מוסר־ספרים אין אַ באַדייטנדיק גרעסערער צאָל ווי פריער, דאָס איז אַבער ניט פאַרבונדן — ווי עריק מיינט — מיט „דער פאַראַרעמונג פון דער יידי־שער מאַסע“ און מיט דעם, וואָס „די עקאָנאָמישע און פאַליטישע לאַגע פון די יידן אין מזרח־אייראָפּע און אין דייטשלאַנד ווערט שטאַרק פאַר־ערגערט“ (ז' 253), די „בלי־צייט“ פון דער יידישער מוסר־ליטעראַטור

איז דער פועל-יוצא פון אַ מער אַלגעמיינעם סאָציאַל-קולטורעלן פּראָ-צעס, וואָס איז פאַרגעקומען אין מיטל-אייראָפּע און וואָס אַ דאָנק אים האָט אין דער דייטשער ליטעראַטור און אַגב אויך ביי אונדז יידן די בירגערלעכע פּראָזע-ליטעראַטור אַרויסגעשטופט די ריטערלעך-עפּי-שע. דער יידישער מוסר-ספר האָט זיך אַלץ מער פאַרשפּרייט אין דער זעלבער צייט ווען דער „צאינה וראינה“ האָט אַרויסגעשטופט דעם „שמואל בוך“-עפּאָס און די דערציילערישע „מעשה-בוך“-ליטעראַטור האָט געמאַכט פאַרגעסן די אַמאָל אַזוי פּאָפּולערע: „דיטריך פון בערן“, „הערצאָג ערנשט“ א.פ.אַ.

די עקאָנאָמיש-פּאָליטישע פאַרערגערונג און די פאַרערגערונג פון דער יידישער מאַסע האָט ניט אַרויסגערוּפּן די „בלי-צייט“ פון דעם יידישן מוסר-ספר, אָבער אַן אָפּשפּיגלונג האָט זי אין אים געוויס גע-פונען. און ווען מאַקס עריק זאל ניט זיין אַזוי פאַרבלענדט דורך זיין „סכעמע“, וואָלט ער איינגעזען, אַז די „גרויסע צייט פון דעם יידישן מוסר“, וואָס ער ווייזט אָן; דאָס זיבצנטע יאָרהונדערט, געהערט צו צוויי פאַרשיידענע תקופות אין דעם יידישן לעבן. דווקא דער סוף פון דעם 16טן און אָנהויב פון 17טן י"ה זיינען געווען עדות ניט פון דער פאַר-אַרעמונג פונם יידישן קיבוץ אין פּוילן, נאָר פון דער בלי-צייט פון יידישער זעלבסט-פאַרוואַלטונג, בעת דער „ועד“ האָט דערגרייכט זיין העכסטן גלאַנץ. אין קיין שום יידישן קיבוץ אין אייראָפּע איז ניט פריער ניט שפּעטער געווען אַזוי גרויס די צאָל פון די „יודעי ספר“ ווי דווקא אין פּוילישן קיבוץ פון יענער צייט; דער „טיפ פון דעם פאַרגרעכטן און פאַרחושכטן פּוילישן ישובניק“, וועלכן עריק שילדערט, האָט זיך געשאַפּן אין באַדייטנדיקער צאָל ערשט שפּעטער, נאָך דער שרעקלע-כער קאַטאַסטראָפּע „גזירות ת"ח.

מיר האָבן שוין מער מאָל אָנגעוויזן*, אַז אויף דער יידישער גאַס האָט דער „מיטלאַלטער“, די אמתע מיטלאַלטערלעכע תקופה פון קול-טורעלער פאַרווילדערונג און אָפּגעשטאַנענקייט, אָנגעהויבן זיך ערשט אין דער מיט פונם 17טן י"ה, נאָך דעם דרייסיק יאָריקן קריג אין דייטשלאַנד און נאָך די גזירות ת"ח אין מדינות פּוילן. די אַסקעטיש-מרהשחורהדיקע מיסטישע שטרעבונגען פון דעם „אר“ הקדוש און זיינע אָנהענגער האָבן דאָן פאַרנומען דעם גאַנצן פּאָדערגרונד פון דעם יידישן לעבן. דאָס וואָס די רבנים פון די פריערדיקע דורות האָט זיך ניט איינגעגעבן דורכצופירן; די ברייטע שיכטן פון פּאָלק זאָלן לעבן לויטן פּרינציפּ פון „אל תשמחו אלי גיל כעמים“ — האָבן איצט, נאָך די שרעקלעכע צרות און רדיפות, וואָס דער יידישער קיבוץ איז אויס-געשטאַנען, מיט גרויס דערפאַלג דערגרייכט די בעלי-קבלה פון אר"י

חדר. אַחוץ די רעאַלע שונאים און פאַרפאַלגער האָט די איבערגעשראַ-
 קענע פּאַנטאַזיע געשאַפן נאָך גאַנצע מחנות מלאכי-חבלה, משחיתים
 און מקטרגים, וואָס האָבן אָנגעפילט דעם גאַנצן חלל פון דער וועלט.
 דאָס האָט נאָטירלעך זיך אויך אָפגעשפּיגלט אין דער יידישער
 מוסר-ליטעראַטור. דער יידישער לייענער פון פּאַלק באַגנונגט זיך
 שוין ניט מיטן „דייטש-הומש“ אַליין, ער דאַרף אויך האָבן דעם „דייטש-
 זוהר“, ווייל די גאולה קאָן ניט „געכר קומן נייארט דורך דעם זוהר,
 ווען מן דרינגן לערנט איטליכר נאָך זיין השגה און פאַרשטאַנד; דעם
 „מעשה בוך“ שטופט אַרויס ביסלעכווייז דער מיסטישער „אביר יעקב“
 און דער „מעשה ד“... בעת די מוסר-ספרים פון די פּריערדיקע דורות
 ניט בלויז דער „ספר מדות“, נאָר אַפילו דער „לב טוב“ האָבן גע-
 שטרעבט צו זיין וועגווייזער פאַרן פּאַלק, לערנען עס, ווי מען דאַרף
 זיך פירן אין לעבן האָבן די נייע מוסר-ספרים, וואָס זיינען פאַרפאַסט
 געוואָרן נאָך די גרויסע קאָטאַסטראַפּעס, ווי צום ביישפּיל דער זייער
 פּאַפּולערער „קב הישר“ — בלויז געפלייסט זיך אָנצוואַרפן אַן אימה
 אויפן מענטש אים דערשרעקן, ער זאל אַנטלויפן פונם זינדיקן לעבן,
 וואו עס לויערן אויף אים גאַנצע היילות געפערלעכע שונאים און פאַר-
 פירער. און עס איז זייער כאַראַקטעריסטיש, וואָס צוזאַמען מיטן „קב
 הישר“ האָט שטאַרק אויסגענומען ביים עולם די באַלד נאָך אים דער-
 שינענע יידישע איבערזעצונג פון דעם העברעאישן „שבט מוסר“. און
 די דאָזיקע צוויי מוסר-ספרים זיינען טאַקע ווי „מעור אחד“, זיינען ביי-
 דע געשריבן אין איין און דעם זעלבן נוסח. און טאַקע דאָס, וואָס דער
 „קב הישר“ פונם קיידאַנאווער פּוילישן רב און דער „שבט מוסר“,
 וואָס ס'האָט געשריבן דער דיין פון סמירנא, אליה בן אברהם הכהן,
 זיינען צוויי צווילינגס-ברידער און עס רוט אויף זיי איין און דער זעל-
 בער גייסט — באַווייזט אַמבולטסטן, ווי פאַלש עריקס „סכעמע“ איז.
 די אַפּשאַצונג פון יעדן מוסר-ספר באַזונדער, וואָס עריק גיט אין
 זיין ווערק, איז אין אַלגעמיין אַ גאַנץ ריכטיקע, בנוגע צום „ספר מדות“
 קומט דער פאַרפאַסער צו אַ גאַנץ ריכטיקן אויספיר, אַז דאָס ווערק
 איז תחילת געשריבן געווען אין העברעאיש, און דער יידישער טעקסט
 איז אַ שפּעטערדיקע איבעראַרבעטונג (*); מיר קאָנען אָבער דערפאַר
 כלל ניט מסכים זיין מיט דעם, וואָס עריק פלייסט זיך צו דערווייזן די
 ריכטיקייט פון גידעמאַנס השערה, אַז דער פאַרפאַסער פונם העברעאישן
 „ספר מדות“ איז דער פּראַגער רב ליפּמאַן מילהויזן, וואָס האָט זיך קונה
 שם געווען מיט זיין פּאַלעמיש ווערק „הנצחון“. די דאָזיקע השערה
 איז אָבער באַשטימט פאַלש. עריק ווייזט אַליין אַן, אַז אין דעם „ספר
 מדות“ באַמערקט זיך „אַ ניכטערנע באַציאונג צו דער וועלט פון זאַכן

און פאַקטן" (ז' 278); דער בעל "הנצחון" איז אַבער געווען אַ מיסטיקער, ווי עס איז דייטלעך צו זען פון זיינע קבלה-ווערק "ספר אלפא בית" און "ספר האשכול", און אַ מוסר-ספר פון אַ מיסטיקער קאָן ניט האָבן קיין "ניכטערנע באַציאונג צו דער וועלט" (*). אַ שטיקל טעות האָט אויך מאַקס עריק, ווען ער שטרייכט אונטער ווי אַ ספעציעלע "אייגנשאַפט פון זיין (דעם בעל "ספר מדות") מעטאָד" דאָס "אַפערירן מיט קאָנ-טראַסטן, ווייזן מיטן פאַזיטיון גלייכצייטיק זיין נעגאַטיוו" (ז' 277). דאָס "אַפערירן מיט קאָנטראַסטן" איז אַבער כלל ניט קיין ספעציעלע אייגנ-שאַפט פונם "ספר מדות"; גאַנץ אַפּט באַגעגענען מיר עס אויך אין די העברעאישע מוסר-ספרים פונם מיטלאַלטער. ניט אינגאַנצן ריכטיק איז אויך דעם פאַרפאַסערס אַנווייזונג, אַז אַלחנן קירכהאַן האָט פאַרפאַסט דעם ערשטן טייל פון זיין "שמחת הנפש" אין "הויכן עלטער" (ז' 302). עריק גופא ווייזט דאָך אַן מיט אייניקע שורות פריער, אַז קירכהאַן איז געשטאַרבן "אויף יעדן פאַל נאָך 1731, און דער באַטרעפנדיקער טייל פון "שמחת הנפש" איז דערשינען אין 1707.

פון די איבעריקע קאַפיטלען אין דעם צווייטן בוך איז דאָס אינ-טערעסאַנטסטע דאָס דריטע: "די יידישע דערציילנדיקע דיכטונג אין זעכצנטן ביזן אַכצנטן יאָרהונדערט". אייניקע ווערק וואָס ווערן באַ-האַנדלט אין דעם דאָזיקן קאַפיטל, ווי למשל, "זיגמונט און מאַגדאַ-לענאַ" (ז' 326 — 328), די נאַוועלן פונם "פראַגער אַנאַנים" (ז' 338 — 342), די "מעשה בריעה זמרה" (ז' 347—350) זיינען בכלל דורך עריקן צום ערשטן קריטיש אויסגעפאַרשט געוואָרן. צו אויבנאָפיק געפינען מיר בלויז עריקס אַפּשאַצונג פון עמנואל רומיס "מחבר התחופת והעדן" (332). דער קולטור-היסטאָרישער באַטייט פון דעם דאָזיקן ווערק איז באַדייטנדיק גרעסער ווי עריק שטעלט זיך פאַר.

צו די לעצטע צוויי קאַפיטלעך פון עריקס ווערק: "עלטערע יידישע היסטאָרישע שריפטן" און "אַלטי-יידישע מעמואַרן" וועלן מיר מאַכן בלויז אַ פאַר באַמערקונגען. דער אַרויסגעבער פון וויכטיקע היסטאָרישע דאָקומענטן יצחק עקריש איז ניט געבוירן, ווי עריק מיינט, "אַרום 1530" (ז' 378), נייערט אין די 80' קער יאָרן פון 15טן י"ה, וואָרעם עקריש גופא דערציילט, אַז ער האָט קינדוויין איבערגעלעבט דעם גרויסן "גירוש ספרד". ניט גאַנץ קלאַר איז אויך, פאַרוואָס עריק האָלט פאַר נייטיק צו ברענגען אַ ציטאַט פון מנשה בן ישראל "מקוה ישראל" דווקא אין העברעאישן (ז' 381). דאָס ווערק האָט דאָך מנשה בן ישראל פאַרפאַסט אין שפּאַנישן און די יידישע איבערזעצונג איז דערשינען מיט זיבן יאָר פריער (אין 1691) פאַר דער העברעאישער (אין 1698).

אין דעם לעצטן קאפיטל דערמאָנט עריק ניט צווישן די אַלט־יידישע מעמוואַרן אברהם לעוויס גאַנץ וויכטיקע מעמוואַרן, וואו יענער באַשרייבט זיין פינפֿיאַריקע רייזע (1719—1724). ניט ריכטיק איז אויך עריקס אויספיר בנוגע דעם תוספות יום־טובס „מגילת איכה“, אַז „מען קאָן ניט צווייפלען אין דער פּריאַריטעט פון דעם העברעאישן טעקסט; בלי ספק האָט דער תוספות יום־טוב זיין מגילה פאַרפאַסט צוערשט אין העברעאיש“ (ז' 417). עריק גופא ברענגט דאָך פאַראַלעלע ציטאַטן פון דעם געדרוקטן העברעאישן טעקסט און פון דעם יידישן אַקספאַר־דער כתב־יד, וואָס זיינען דאָך סותר דעם דאָזיקן אויספיר. פאַקטיש האָט דער תוספות יום־טוב זיינע מעמוואַרן געשריבן תחילת אין יידיש און ערשט שפעטער זיי איבערגעזעצט אויף העברעאיש. דער מאַנו־סקריפט פונם יידישן טעקסט האָט זיך געפונען אין די הענט פונם באַקאַנטן פּרעדיקער און געלערנטן א. יעלעניק (*).

צום סוף ערלויבן מיר זיך אַנצואווייזן אויך אויף אייניקע סטיליס־טישע בלויזן. די שפּראַך איז ביי עריקן אַ לייכטע און אַ פליסיקע, דאָך באַגעגענען מיר ערטערווייז אַזוינע ניט געלונגענע אויסדרוקן, ווי למשל: „אויספולן דעם גרויסן בלויז, וואָס ליגט אויפגעפּראַלט צווישן אַ ריי וויכטיקע פאַקטן“ (ז' 1); „די אויסגעפינס פון דעם דרוק (ז' 12); „די צאינה וראינה צוועצט זיך ערשט רעכט אין דעם יידישן לעבן“ (ז' 239); „אַ משומד איז ער געוואָרן צוליב דעם וואָס יידן האָבן אים פיינט געהאַט צוליב זיינע מעשים טובים (ז' 267).

(* עס פעלן אַלע הערות צו דעם אַרטיקל.

ד"ר מאקס וויינרייך : בילדער פון דער יידישער ליטעראטור-געשיכטע

ד"ר מאקס וויינרייך. בילדער פון דער יידישער ליטעראטור-געשיכטע.
פארלאג „טאמאר" פון יוסף קאמערמאכער, ווילנע 1928, 370 ז'.

ד"ר מ. וויינרייך פארמעסט זיך ניט צו געבן א „געבונדענע
געשיכטע פון דער יידישער ליטעראטור", ווייל ער שטייט אויף דעם
שטאנדפונקט, אז „לעת עתה האלטן מיר נאך ביים צונויפטראגן די
ציגל" און די צייט פון „סינטעטישע כוללדיקע ווערק איז נאך נישט
געקומען". גיט ער דערווייל בלויז עטיודן, באריכטן וועגן אלט-יידישע
ווערק און אלט-יידישע שרייבער. דערפאר אבער שטרייכט מיט פולן
רעכט דער פארפאסער אין זיין פאררעדע אונטער, אז אין די דאזיקע
באריכטן איז „נישטאָ כמעט גארנישט, וואָס זאָל זיין געגעבן לויט
ידעיות פון דער צווייטער האַנט". אַלץ וואָס וויינרייך ברענגט אין
זיינע „בילדער", גיט ער עס אויפן יסוד פון די ערשטע מקורים.
„דאָס מזל, — דערציילט וויינרייך אין דער הקדמה, — האָט מיר
געדינט און איך האָב אין משך פון די יאָרן געהאַט די מעגלעכקייט
צו אַרבעטן (וואו לענגער, וואו קירצער) כמעט אין אַלע יידישע בי-
בליאָטעקן פון אייראָפּע." די זעכצן עטיודן, וואָס גייען אַריין אין
וויינרייכס ווערק, נעמען פאַקטיש אַרום די גאַנצע אַנטוויקלונגס-
געשיכטע פון דער יידישער ליטעראַטור, פאַלגן איינער נאָכן אַנדערן
לויטן כראָנאָלאָגישן סדר, און דער פאַרפאַסער איז פולקום גערעכט
בעת ער זאָגט אַרויס זיין האַפענונג, אז „דער לייענער וועט באַקומען
פון זיי (עטיודן) אַ פאַרשטעלונג וועגן דער אַרגאַנישער אַנטוויקלונג
פון אונדזער ליטעראַטור". גיבן די ערשטע צוויי באַריכטן אָן „איבער-
בליק איבער דער געשיכטע פון דער יידישער שפּראַך" און איבער
„יידישע ביכער-זאַמלונגען און ביכער-באַשרייבער", באַקאַנט דער
פאַרפאַסער אין די ווייטערדיקע מיט „אונדזער עלטסטע ליטעראַטור".
מיט די „גלאַסעס און גלאַסאַרן", מיט דער שפּילמאַן-ליטעראַטור

דאָס „שמואל־בוך“ און פיל אַנדערע), מיט אליה בחורס „בבא־בוך“ און „פאַריז און וויענע“, דערציילט אונדז וועגן „די אוצרות אין פאַרמאַ“ (עטיוד זעקס) און „וואָס קעמברידזש פאַרמאַגט“ (עטיוד זיבן); און פאַרענדיקט מיט דריי באַריכטן וועגן שלמה עטינגער, אייזיק־מאיר דיק און „מענדעלעס אָנהויב“.

וויינרייך מאַכט ניט קיין געוואַגטע השערות, ער איז אויסערסט פאַרויכטיק אין זיינע אויספירן, און דאָס פאַרמערט נאָך מער דעם ווערט פון דעם שלל זייער וויכטיקע ידיעות וועגן דער אַלט־יידישער ליטעראַטור, וועלכע ער גיט אונדז, ווי מיר האָבן שוין אָנגעוויזן, דירעקט פון די ערשטע קוועלן. די פון וויינרייך „צונויפגעזאַמלטע ציגל“ זיינען פון בעסטע קוואַליטעט און וועלן דינען אַלס זיכערסטער מאַטעריאַל פאַר דעם פעסטן בנין פון אונדזער ליטעראַטור־געשיכטע.

איך וועל מיר דאָך דערלויבן מאַכן אייניקע באַמערקונגען צו וויינרייכס גרינטלעכן ווערק. אַלס דעם עלטסטן דאָטירטן יידישן מאַנסקריפט רעכנט וויינרייך די תהלים־איבערזעצונג פון 1490, וואָס געפינט זיך אין בערלינער ביבליאָטעק. איך רעכנען אַז מען דאַרף דאָך ניט לאָזן אויסער אַכט דעם התחייבות־בריוו (אורפעדהע), וועלכן די פראַנקפורטער רבנים האָבן אַרויסגעגעבן דער רעגירונג דעם 9טן מערץ 1372 גלייך נאָך דעם ווי מען האָט אַרויסגעלאָזט פון תפיסה דעם באַרימטן רב ר' מאיר בן ברוך הלוי (דעם בריוו האָט פאַרעפנטלעכט א. פריימאַן אין צייטשריפט פ. העבר. ביבל. 1907, 111—107). אמת, דער דאָזיקער בריוו, וואָס הייבט זיך אָן מיט די ווערטער „איך, מאיר פון ערפורט, יוד“ איז ניט קיין לי־טעראַרישער דענקמאַל, נאָר אַן אַפיציעלער דייטשער דאָקומענט טראַנסקריבירט מיט יידישע אותיות, ער איז אָבער פון באַדייטנדיקן ווערט פאַר דער אַנטוויקלונג־געשיכטע פון יידישן אויסלייג. אויף ז. 190 זאָגט ד״ר וויינרייך אַרויס אַ גאַנץ ריכטיקע השערה, אַז אליה לעוויטאס בבא־בוך פלעגט געזונגען ווערן מיט אַ ספעציעלן ניגון, און אַלס ראיה ברענגט ער פאַלגנדיקע שורה פון דער אַרטוס־באַאַרבע־טונג אין „אַכט־געזעץ“: „דען ניגון פון בבא־בוך טרעפט זיך דרויף גאר עבן“. ד״ר וויינרייך וואַלט אָבער געקאָנט ברענגען אַ פיל זיכערן עדות — אליה לעוויטאָס „בבא־בוך“ גופא. ווי עס טיילן מיט מ. שטיינשניידער (מאַנאַטששריפט, 1898, 422) און כריטיאָן דוד גינצ־בורג (אין זיין לעוויטאָס־ביאָגראַפיע צו דער ענגלישער איבערזעצונג פון „מסורת המסורה“ 1867), געפינט זיך אין דער פאַררעדע צו דער

ערשטער אויסגאבע פון „בבא בוך“ פאלגנדיקע סטראפע (מיר ציטירן מיט מאָדערניזירטן אויסלייג) :

אבר דער ניגון דער דרויף ווירד גיין
 דן קאן איך ניט געבן צו פרשטיין,
 דען איינר קענט מוויגאָ אָדר סולפה (סאַלפּעֶדזשיאַן)
 זי וואָלט איך אים האבן געאַלפּאַ
 אבר איך זינג עש מיט אינעם וולשן גזאנג.
 קאן ער דרויף מאכן אין בעסערן, זו האב ער דאנק.

עס איז דרויס קלאָר, אַז לעוויטאס „בבא-בוך“ פלעגט געזונגען ווערן מיט דעם זעלבן „וועלשן“ ניגון, מיט וועלכן מען פלעגט זינגען די איטאַליענישע אַטאַווע־רימאַ-פּאַעמעס.

מיר קאָנען אָבער נישט מסכים זיין מיט ווינרייכס אַ צווייטער השערה (ז. 51), אַז אין טיפן מיטלאַטער האָט שוין ביי יידן עקזיסטירט אַ פאַרוויילונגס־ליטעראַטור געשריבן אויף יידיש; און דאָס דרינגט ער דערפון, וואָס אין „ספר חסידים“ ווערט געוואָרנט, אַז מ'זאָל ניט צודעקן די הייליקע ספרים מיט פאַרמעט־בלעטער „הכתובים בהם רומניץ“. ווינרייך, שטיצנדיק זיך אויף ל. לאַנדוי, רעכנט, אַז דער „ספר חסידים“ מיינט דאָ בלעטער, „אויף וועלכע ס'זיינען געשריבן ראַמאַנען“. איך בין אָבער אין דעם שטאַרק מסופק, דאָ איז גי־כער צו גלייבן, אַז אונטער „רומניץ“ זיינען גאָר געמיינט ראַמאַנסן, זינג־לידער. און עס איז נאָך כלל נישט געדרונגען, אַז דאָ מיינט מען בלעטער, וואָס זיינען געשריבן דווקא מיט יידישע אותיות, ניט אויף דייטש אָדער פראַנצויזיש.

דאָ מוזן מיר מאַכן אַ באַמערקונג פון מער אַלגעמיינעם כאַ־ראַקטער. עס איז קיין שום ספק ניט, אַז בנוגע צו דער וועלטלעכער דערציילערישער אַלט־יידישער ליטעראַטור מוז קודם־כל באַטאָנט ווערן די גרויסע השפעה, וואָס ס'האַבן אויף איר געהאַט די אייראָפּע־אישע ריטער־ראַמאַנען און שפּילמאַן־שאַפונג. מען מוז אָבער דאָך דערביי נעמען אין באַטראַכט אויך די השפעה פון די העברעאישע מוסטערן. ד״ר ווינרייך פאַרגעסט אין דעם, ליידער, צייטנווייז, ווערט ער טאַקע דעמאַלט נכשל מיט ניט־ריכטיקע אויספירן. אין זיין זייער גרינטלעכן באַריכט וועגן דעם „שמואל בוך“, למשל, שטעלט זיך מ. ווינרייך אָפּ אויף דעם אינטערעסאַנטן מאַמענט, ווי אַזוי דער דיכ־טער, וואָס האָט געלעבט „אין אַ צייט, ווען יידן זיינען שוין ווייט געווען פון פירן מלחמות“, האָט זיך פאַרהאַלטן צו דער גרויסער צאָל

שלאַכטן, באַלאַגערונגען און ראַבירונגען, וואָס ער האָט געפונען אין זיין ביבלישן „אפיר“. אין דעם, וואָס אינם „שמואל-בוך“ ווערן די „קריגערישע עפיוזאָדן פון תנ"ך אויסגעברייטערט“, זעט וויינרייך — און ער חזרט דאָס מערערע מאל איבער (ז. 96, 101, 103) — דעם א י י ר א פ ע א י ש ן נ י ט י י ד י ש ן א י י נ פ ל ו ס „פון די דייטשע העלדן-לידער, און דערעיקרשט פון דעם גרעסטן דייטשן עפאָס: פון ניי-בעלונגען-ליד“. מיר רעכענען אָבער, אַז קיין יידישער ליטעראַטור-היסטאָריקער טאָר דערביי נישט פאַרגעסן צו דערמאָנען, אַז דער „שמואל-בוך“-דיכטער האָט אויך געהאַט פאַר זיך צוויי קלאַסישע מוסטער-עפאָסן פון דער העברעאישער מיטלאַלטערלעכער ליטעראַטור — דעם „יוסיפין“ און דעם „ספר הישר“, וואָס זיינען דאָך פול און פול מיט העלדישע מעשים, בלוט-פאַרגיסן, „שלאַכטן און באַלאַגע-רונגען... עס איז אויך קלאַר, אַז בכדי געהעריק אָפצושאַצן דעם ליטע-ראַרישן ווערט פון דער „שירה פון יצחק“, וואָס האָט געמאַכט אויף מ. וויינרייך אַזאַ גרויסן איינדרוק (ז. 134), מוז די דערציילונג פאַר-גליכן ווערן מיט די העברעאישע קוועלן, קודם-כל מיטן „ילקוט שמעוני“ און דעם „ספר הישר“.

מהאי טעמא רעכן איך, אַז מ. וויינרייך האָט צו איבערגעשאַצט דעם באַדייט פון דעם ביכעלע אַ „מעשה פון אַ רוח אין קאַרעץ“ (ז. 61—254). אַזוינע מעשיות וועגן אַ „דיבוק“, וואָס איז אַריין אין אַ פרוי, זיינען דאָ גאַנץ פיל אין דער העברעאישער עלטערער מוסר-ליטעראַטור. אפילו דער ספרדי גדליה אבן יחיא דערציילט אויך אין זיין „שלשלת הקבלה“, ווי ער גופא האָט גערעדט מיט אַ „דיבוק“, וואָס האָט זיך באַזעצט אין אַ יונגער פרוי און עס איז אים נישט מעגלעך געווען אַרויסצוטרייבן.

אין דעם נישט-געהעריקן אָפשאַצן די השפעה פון די העברעאישע מקורים אויף די אַלט-יידישע ליטעראַרישע דענקמעלער — ווערט אָבער נכשל נישט נאָר איין ד"ר וויינרייך. דאָס איז ליידער נישט שווער צו באַמערקן אויך ביי אַנדערע יידיש-פאַרשער.

שולמאנס ווערק און זיין רעדאקטאָר*)

ווי יעדער מענטש, אזוי האָט אויך יעדעס בוך זיין מזל, און אלעזר שולמאָנס בוך האָט נעבעך אַ זייער ביטער מזל. צענדליקער יאָרן האָט שולמאָן איבער זיין ווערק מיט גרויס פלייס און ליבע געאַרבעט; דאָס דאָזיקע ווערק איז געוואָרן דער הויפטציל פון זיין לעבן, אים האָט ער אָפּגעגעבן זיינע בעסטע כוחות. ביז ער האָט ענדלעך אינם יאָר 1903 (שוין דעמאָלט געפּערלעך קראַנק) איבער־געשיקט זיין מאָנוסקריפּט אין דער רעדאַקציע פון דער פעטערבורגער צייטונג „הזמן“; און טאַקע אין דעמזעלבן יאָר האָט שולמאָנס געשיכטע פון דער אידישער ליטעראַטור אָנגעהויבן זיך צו דרוקן אין דעם דריי־מאַנאַט זשורנאַל, וואָס האָט דערשיינט אַלס ביילאַגע צו דער דאָזיקער צייטונג. דער זשורנאַל האָט אָבער ניט געהאַט קיין לאַנגע יאָרן, און נאָך אין מיטן יאָר אויפּגעהערט אַרויסצוגיין. באַלד נאָך דעם איז אויך שולמאָן געשטאַרבן, און זיין ווערק האָט נעבעך אָנגעהויבן ליידן גלגול מחילות. צען גאַנצע יאָר האָט דאָס פאַר־יתומטע ווערק געדולדיק געוואַרט אויף תּיקון; און ענדלעך האָבן זיך אין פאַריקן יאָר אַלע פּריינד פון דער יידישער ליטעראַטור מיט פּריינד דערוואוסט, אַז שולמאָנס בוך וועט באַלד מיט מזל די וועלט דערזען. מאַדנע איבערראַשט האָט אָבער אַלע די ידיעה, אַז שולמאָנס בוך דערשיינט אונטער דער רעדאַקציע פון — י. ח. טביוב!...

דאָס פאַרשטייט דאָך אַפילו יעדער עס־הארץ, אַז כדי צו רע־דאַקטירן אַ וויסנשאַפּטלעך בוך פון אַ וואַסער ס'איז בראַנזשע, מוז מען קודם כל זיין אַ מימחה אין דעם דאָזיקן פאַך. דאָס פאַרשטייט מען אומעטום — אָבער ניט ביי אונדז, יידן, בפרט בנוגע צו יידיש, וואַריס אַז געשיכטע פון דער יידישער ליטעראַטור געהערט אויך צו קולטור־וויסנשאַפּט — דאָס איז אַ דבר חדש ניט נאָר פאַר יוסטע בעלי בתים,

*) אלעזר שולמאָן, שפת יהודית אשכנזית וספרותה מקץ המאה ה־17
עד קץ שנות המאה ה־19, יצא לאור בהשגחת י"ט, טב־ו־ב, ריגא, תרע"ג.

נאָר אויך פאַר אַ סך פון אונדזערע למדנים. און טאַקע דערפאַר איז ביי אונדז מעגלעך, אַז רעדאַקטירן אַ בוך וועגן דער געשיכטע פון דער יידישער ליטעראַטור זאל מען אַנפאַרטרויען אַ שריפטשטעלער, וואָס אים איז ניט נאָר די דאָזיקע ליטעראַטור לחלוטין פרעמד, נאָר וואָס האָט נאָך געפונען פאַר נייטיק זיך צו באַרימען בכל עם ועדה, אַז ער האָט אין זיין לעבן קיין מאָל ניט „באַשמוצט“ זיין פעדער אין „זשאַר גאַן“. ה' טביוב האַלט פשוט פאַר „לא מן הנמוס“, אַז יידן וואָס וואוינען אין רוסלאַנד, זאלן גאָר ריידן עפעס אויף „אַ דייטשן דיאַ-לעקט“; מילא, דאָס איז זיין מיינונג, און קיינער קאָן צו אים גאַרניט האַבן — אָבער מאַכן זאָ פאַרביסענעם קעגנער פון יידיש פאַר אַן אַפּוטרופּוס איבער שולמאַנס ירושה, דאָס איז דאָך ממש, ווי די דייטשן זאָגן, אַ „לייכען־שענדונג“!

און ה' טביוב האָט טאַקע באַוווּזן, וואָס ער קאָן! קודם כל די הקדמה, מיט וועלכער ער האָט געפונען פאַר נייטיק צו באַצירן שול-מאַנס ווערק, שולמאַן פאַרנעמט אַ גאַנץ באַזונדערן אַרט צווישן די פאַרשער, וואָס האַבן שטודירט די יידישע ליטעראַטור. נעמט, למשל, איינעם פון די באַקאַנטסטע צווישן זיי — משה שטיינשניידער. ער האָט זיך זייער פיל אָפּגעגעבן מיט דער אַלטער יידישער ליטעראַטור, אָבער דער עיקר אַלס ביי בליאַפּיל, אַלס אַלטערטומס־פאַרשער. ניט דערפאַר וואָס דאָס בוך איז אַ יידיש בוך, נאָר דערפאַר, וואָס עס איז אַן אַלט בוך, האָט עס זוכה געווען צוצוציען צו זיך די אויפּמערקזאַמקייט פון דעם דאָזיקן געלערנטן. צו יידיש גופא האָט ער זיך פאַרהאַלטן מיט גרויס שנאה און האָט אַליין אונטערגעשטראַכן אין זיין ווערק „פורים אונד פאַראַדיע“, אַז „זאַרגאַן איסט פיר מיך עטוואָס ווידערליכעס“. אין דער נייערער יידישער ליטעראַטור איז שטיינשניידער דערפאַר געווען אַ פּולשטענדיקער עס־האַרץ, און עס איז זיך כלל נישטאַ וואָס צו חידושן, אַז אין זיין בוך „געשיכט-ליטעראַטור דער יודען“ ווערט צווישן געשיכטלעך־געאַגראַפישע ווערק גערעכנט אויך — „מסעות בנימין השלישי“ פון אונדזער ליבן מענדעלין.

אלעזר שולמאַן אָבער האָט זיך פאַרהאַלטן מיט גרויס ליבשאַפט און וואַרימקייט צו דער יידישער פּאָלק־ליטעראַטור; ער האָט שטענ-דיך אונטערגעשטראַכן איר נאַציאָנאַל־קולטורעלע באַדייטונג, און האָט זיך זייער אַפט מתרעם געווען אויף די משכילים פונם אַלטן שניט פאַר זייער שנאה און פאַראַכטונג צו דער פּאָלקס־שפּראַך. קומט איצט ה' טביוב און האַלט פאַר פּאַסיק אין אַ פאַררעדע צום פאַרשטאַרבּענעם

שולמאָנס ווערק גופא דערקלערן אַ קאַמף קעגן די יידישיסטן רחמנא לצלן; אַלס אַפורטופוס פון שולמאָנס ירושה פלייסט ער זיך צו באַ-ווייזן. אַז דער „זשאַרגאַן“ איז פרעמד דעם יידישן פּאָלק, און „זאַגט גאַרניט אונדזער נאַציאָנאַלער נשמה“, און אַז די, וואָס רעכענען דעם „זשאַרגאַן“ פאַר אַ נאַציאָנאַלער שפּראַך, באַליידיקן זיי גראַב און מגושם (מעליכים עלבון גם) אונדזער נאַציאָנאַל-געפיל“. און ה' טביוב אונטערשטייט זיך נאָך אין דערזעלבער פאַררעדע צו דער-קלערן, אַז דער פאַרשטאַרבענער שולמאָן איז אים זייער ליב געווען... האַלטן מיר נאָך טאַקע אַזוי ווייט, אַז מען מוז דערקלערן אַן אַלטן העברעאישן שריפטשטעלער, וואָס הייסט דרך ארץ, טאַקט און נימוס?....

נאָר מילא, מיט דער פאַררעדע קאָן מען זיך נאָך ווי עס איז אַן עצה געבן. יעדער לייענער וועט אויס רעספעקט צום פאַרשטאַרבענעם שולמאָנען פשוט אויסרייסן דאָס בלעטל מיט ה' טביוב'ס אומגע-לומפערטער און טאַקטלאָזער הקדמה, פונקט ווי מען ווישט אַפּ שפינוועבס, וואָס האָט צופעליק באַדעקט אַ נוצלעכע כלי. די כלי גופא, אַבער, שולמאָנס ווערק, האָט אַבער ליידער אויך ניט ווייניק געליטן דערפון, וואָס זי האָט געהאַט ה' טביוב'ן פאַר אַ רעדאַקטאָר. ה' טביוב דערציילט אין זיין פאַררעדע, אַז שולמאָנס ווערק איז גע-בליבן אין עטלעכע פאַרשיידענע וואַריאַנטן, און פאַרגלייכנדיק זיי איינעם מיטן אַנדערן, האָט ער פעסטגעשטעלט דעם ריכטיקן נוסח. בכדי צו דערפילן אַזאַ פאַראַנטוואָרטלעכע אַרבעט, ווי געהעריק איז, מוז מען קודם כל זיין אַ מומחה אין דעם פאַך, און דאָס איז דאָך ה' טביוב לכל הדעות ניט...

קודם כל זיינען אין שולמאָנס ווערק אַרויס בשן ועין די דאַטן פון די ביכער. אין אַזאַ ווערק, אַבער, וואָס האָט צו טאָן מיט אַזאַ ווייניק באַקאַנטער און אויסגעפאַרשטער ליטעראַטור, ווי די אַלטע יידישע, איז דווקא דער פּרט פון גרויסער וויכטיקייט. איך וועל מיר דערלויבן ברענגען אַ פאַר ביישפילן. די ערשטע פיר בויגן פון שול-מאָנס ווערק זיינען שוין געדרוקט געווען אינם „הזמן“, און דווקא מיט אַ זייער שלעכטער קאַרעקטור, און פיל דאַטן זיינען אַרויס מיט גרייזן. אויף אייניקע פון זיי האָט מען שוין אַפילו אַנגעוויזן אין דער ליטעראַטור. צום ביישפיל, אויף זייט פּופצן ווערט דערמאָנט אַ יידישע איבערזעצונג פון ספר מלכים. דאָס יאָר, ווען די דאָזיקע איבערזעצונג איז דערשינען, איז אינם „הזמן“ אַנגעגעבן על פי טעות הבחור הוצעזער 1594. אַז די דאַטע איז אַ פאַלשע, איז זייער לייכט צו זעען,

וואָרום עס שטייט טאַקע דערביי : „געדרוקט אים יאָר דאָש מן צילט דריי הונדערט אונ' דריי אונ' ווירציג (אַלזאָ 1583) אונטער דעם גיוועלטיגן קיניג שטעפל יר"ה. און דער „גיוועלטיגער קיניג שטעפל“, ד. ה. דער באַוואוסטער סטעפאַן באַטאַרי, האָט דאָך גע- קיניגט ביז דעם יאָר 1586. ה' טביוב האָט אָבער איבערגעדרוקט מיט דעם אייגענעם גרייז, און אויך אין דער נייער אויסגאַבע איז אָנגע- געבן די דאַטע 1594.

איינער גרשון הלוי איידלש מפראג האָט אָנגעשריבן אַ ווערק „גלילות הארץ, או קירצי בשרייבונג פון ארץ ישראל“; דער דאָזיקער ספר איז דערשינען אינם יאָר 1635, און אין אַ יאָר אַרום איז דאָס אויפן באַפעל פון די קאַטוילישע גייסטלעכע פאַרברענט געוואָרן. ערשט אין אַ יאָר עטלעכע און פופציק אַרום (1691) האָט מען דאָס ווערק נאָך אַ מאָל אָפגעדרוקט. עס איז נאָטירלעך קיין שום ספק ניט, אַז שולמאַן האָט זייער גוט געוואוסט, ווען גרשון הלוי'ס בוך איז צום ערשטן מאָל געדרוקט געווען. אונטער ה' טביובס רעדאַקציע איז אָבער אָנגעוויזן, אַז „גלילות הארץ“ איז צום ערשטן מאָל דערשינען אינם יאָר 1691. און ה' טביובן איז כלל גיט קשה געווען, וואָס טאַקע דערביי איז אָנגעוויזן, אַז אויף דעם דאָזיקן ספר האָט געגעבן אַ הסכמה דער באַוואוסטער רב ר' יואל סירקיש (בעל הב"ח). ה' טביוב איז דאָך אַ ייד פון לערנען, — שוין זשע איז אים אומבאַקאַנט, אַז דער דאָזיקער רב איז געשטאַרבן אַכט יאָר פאַר גזירות ת"ת, אַלזאָ העכער פופציק יאָר פאַר 1691? אַזוינע ניט־ריכטיקע דאַטן זיינען שוין צו בולט, מ'טאַפט זיי ממש אָן מיט די הענט. און אויב אַפילו זיי האָט דער רעדאַקטאָר ניט באַמערקט, מוז מען קומען צום טרויעריקן שלום, אַז אין דעם וויכטיקן פרט, בנוגע צו דאַטן, קאָן מען זיך אויף שול- מאַנס ווערק אונטער טביובס רעדאַקציע ניט פאַרלאָזן.

שולמאַנס ווערק האָט אַוודאי פאַרדינט, עס זאל אַרויסגעגעבן ווערן מיט מער אויפמערקזאַמקייט, מיט מער זאַכקענטעניש, און מיט מער ליבע. נאָר ווי גיט ווי, אַפילו אין אַ ניט־געלונגענער רעדאַקציע — שולמאַנס בוך, אויף וועלכן עס האָבן אַזוי לאַנג אַרויסגעקוקט אַלע פריינד פון דער יידישער ליטעראַטור, איז דאָך ענדלעך דערשינען, און יעדער קאָן איצט מער אָדער ווייניקער אָפשאַצן דעם ווערט פון שולמאַנס ירושה. און איר ווערט איז לכל הדעות זייער באַדייטנט, ווער עס ווייס, ווי ווייניק אויסגעפאַרשט ס'איז נאָך די אַלטע יידישע ליטעראַטור; ווער עס האָט אַ באַגריף, וואָס פאַר אַ שוועריקייטן עס שטייט פאַר, כדי זיך צו באַקענען מיט די אַלטע יידישע ווערק, ווי די

איינציקע זעלטענע עקזעמפליארן, וואָס זיינען פון זיי צופעליק פאַר- בליבן, זיינען צעזייט אויף שבעה ימים — דער פאַרשטייט, וואָס פאַר אַ ריון־אַרבעט שולמאַן האָט געמוזט דורכמאַכן ביים קלייבן מאַטעריאַל פאַר זיין בוך. שולמאַן האָט זיך ניט פאַרלאָזן אויף אַנדערע. יעדן ספר, וואָס ער האָט דערמאַנט, האָט ער געמוזט זען מיט זיינע אייגענע אויגן, און ווען דער באַטרעפּענדער ספר איז נאָך אַלע מי דאָך ניט געווען צו באַקומען, האָט ער אין פאַרשיידענע אייראָפּעאישע ביבליאָטעקן, וואו עס געפינען זיך זעלטענע עקזעמפליארן פון אַלטע יידישע ספרים און כתבי יד, באַשטעלט ספּעציעלע אַפּשריפטן. אַט אויף אַזאַ אופן האָט שולמאַן פאַמעלעך אין משך פון צענדליקער יאָרן געקליבן דעם נייטיקן מאַטעריאַל פאַר זיין ווערק, געמאַכט אויסצוגן פון הונדערטער זעלטענע ספרים און מאַנוסקריפטן, קריטיש אונטער- זוכט אַלץ, וואָס וועגן די דאָזיקע ספרים איז ביז אים געשריבן געוואָרן.

דעם צוניפּגעקליבענעם מאַטעריאַל האָט שולמאַן איינגעטיילט אין פינף אָפּטיילונגען. די ערשטע צוויי פאַרנעמען זיך מיט איבערזע- צונגען פון רעליגיאָזע ספרים (כתבי הקדש, תפלות, מדרשים וכדומה), די דריטע — מיט מוסר־ספרים, די פּערטע — מיט ספרי תנ"ך, מיט ספרים מיט געשיכטלעכן אינהאַלט, בריוושטעלער וכדומה; די פינפטע — מיט ספרי משלים, ספורי־מעשיות, פיעסעס, פאַלקס- לידער, ספרי־פאָאָות, פאַלעמישע ווערק אַאָזװו. פון יעדן אַלטן און בפרט זעלטענעם ספר ווערט געגעבן אַ כאַראַקטעריסטיק, און עס ווערן אויך געבראַכט — און דאָס איז באַזונדערס וויכטיק — גרעסערע ציטאַטן. אין יעדער שורה, אין יעדער באַמערקונג פילט זיך דער גרויסער בקי, דער פאַך־קענער. שולמאַנס ספר איז בלי ספק איינס פון די וויכטיקסטע, ווען ניט דאָס איינציקע וויכטיקע בוך פאַר די, וואָס ווילן זיך באַקענען מיט דער אַלטער יידישער ליטעראַ- טור פונם 16־טן ביזן 19־טן יאָרהונדערט, און באַקומען אַ באַגריף פון איר קולטורעלן ווערט.

ליידער איז אָבער דאָס דאָזיקע בוך אויך ניט פריי פון חסרונות, ריכטיקער געזאַגט — פון איין גרויסן חסרון. וואָרום שולמאַן האָט געליטן פון דעמזעלביקן חסרון, וועלכער איז אַזוי כאַראַקטעריסטיש פאַר פיל יידישע געלערנטע־אָוטאָדידאָקטן פונעם אַלטן שניט, ווי למשה אליעזר צווייפל וכדומה. אין געוויסע בראַנזשען האָבן זיי פאַר- מאַגט גרויסע בקיאות, זיי זיינען אויך געווען באַגאַבט מיט חריפישע מוחות. איין זאך האָט זיי אָבער געפּעלט — אַרכיטעקטאַניק, ד. ה.

בויִקונסט. זיי זיינען געווען גרויסע בריה׳ס אויף צו קלייבן ריזיקן מאַטעריאַל פאַר אַ וויסנשאַפֿטלעך ווערק. האָבן אָבער ניט געהאַט די נייטיקע פעאיקייטן דעם דאָזיקן מאַטעריאַל ווי געהעריק אויסצונוצן און אויפבויען פון אים אַ גאַנצן האַרמאָנישן בנין. זיי זיינען פשוט ניט געווען אימשטאַנד דעם צונויפגעקליבענעם מאַטעריאַל צו באַ־וועלטיקן. און אַזאָ ספר, ווי, למשל, צווייפֿלס „שלום על ישראל“, איז אייגנטלעך ניט קיין וויסנשאַפֿטלעך ווערק, נאָר אַ גאַנצער אוצר פון זייער נוצלעכע מראי מקומות, פון ציטאַטן, פון ניט־באַאַרבעטן בוי־מאַטעריאַל.

אַט דער גרויסער חסרון פילט זיך אין געוויסער מאָס אויך אין שולמאַנ׳ס ווערק. דער מאַטעריאַל, וואָס ער האָט מיט אַזוי פיל ליבע און זאָך־קענטעניש צונויפגעקליבן, וואָלט געוויס געווען די והותר, בכדי פון אים ניט נאָר אויפצובויען אַן אויספירלעכע געשיכטע פון דער אַלטער יידישער ליטעראַטור, נאָר אויך צו געבן אַ לעבעדיק בילד פונם יידישן קולטור־לעבן פאַר די גאַנצע דריי הונדערט יאָר. שולמאַן האָט דאָס, אָבער, ליידער, אונדז ניט געגעבן. און אנשטאט אַ גאַנצן בנין האָט ער אונדז געגעבן בלויז בוי־מאַטעריאַל. אָבער דער בוי־מאַטעריאַל איז פעסט און מאַסיוו, און ווי שוואַך עס זיינען ניט שולמאַנס אַרכיטעקטאַנישע פעאיקייטן, וועט ער דאָך פאַרנעמען איינע פון די בכבודיקסטע ערטער צווישן די פאַרשער פון אונדזער אַלטער יידישער ליטעראַטור.

איין יובל — צוויי דורות

פופציק יאָר זיינען פאַרגאַנגען זינט דער אַלטער חיים זעליג סלאָנימסקי האָט אַרויסגעלאָזט דעם ערשטן נומער פון דער העברעאישער צייטונג „הצפירה“, וועלכע איז אַזוי ענג פאַרקניפט מיט דער געשיכטע פון דער יידישער אויפקלערונג אין רוסלאַנד.

„תכלית כונת הצפירה“ — „דער הויפט־צוועק פון הצפירה“, — האָט סלאָנימסקי מכריז ומודיע געווען אינם פראָספעקט, וואָס ער האָט פאַנאַנדערגעשיקט אין יאַנואַר 1862, — „איז צו פאַרשפרייטן דאָס ליכטיקייט פון די נייטיקע חכמות, צו באַווייזן זייער שיינקייט און נוצלעכקייט“.

דער פשט פון „נייטיקע חכמות“ איז ביי סלאָנימסקין געווען: מאַטעמאַטיק און חכמת הטבע (נאַטור וויסנשאַפט), וואָס מען האָט דאָך דעמאָלט, אין די 60־קער יאָרן פון פאַריקן יאַרהונדערט, געהאַלטן פאַרן זיכערסטן גרונד־שטיין, אויף וועלכן מען קאָן בויען דעם בנין פון מענטשלעכע אויפקלערונג און בילדונג.

אַן אינטערעסאַנטע, אייגנאַרטיקע פיגור איז געווען דער אַלטער סלאָנימסקי. אָן עמיצנס הילף, נאָר אַ דאַנק זיינע אויסערגעוויינטלעכע פעאיקייטן האָט ער, אַ פשוטער ישיבה־בחור, זיך דערוואַרבן אַזוינע גרויסע וויסנשאַפטלעכע קענטענישן, וואָס האָבן געבראַכט אין באַ־וואונדערונג אַזאָ וועלט־באַרימטן געלערנטן ווי אַלעקסאַנדער הומ־באָלדט. פאַר אייניקע פון זיינע דערפינדונגען האָבן סלאָנימסקין פאַר־שיידענע וויסנשאַפטלעכע אַנשטאַלטן באַשאַנקען מיט פרעמיעס און פריווילעגיעס; ניט דערין אָבער ליגט די הויפט־באַדייטונג פון סלאָנימסקין, ניט אַלס דערפינדער, נאָר אַלס טאַלאַנטפולער פאַפּולאַ־ריזאַטאָר, אַלס טרעגער פון בילדונג און ליכט איז זיין נאָמען אַרייַנגעטראַגן אין דער געשיכטע פון דער יידישער אויפקלערונג. זיינע גרויסע קענטענישן האָט סלאָנימסקי, קודם כל, אויסגענוצט צו פאַר־שפרייטן נוצלעכע ידיעות צווישן דעם יידישן אַלטמאַדישן עולם, וואָס האָט כל ימיו פאַרבראַכט באהלה של תורה, און אין מאַדערנע

וויסנשאפטן געהאט זייער א קנאפן באגריף. ער האט זיך כלל ניט געוואלט באגנוגענען מיט דעם, וואס פאר זיינע אויגן זיינען אנטפלעקט געווארן די סודות פון די ווייטע הימלען מיט זייערע אומענדלעכע וועלטן און פלאנעטן. ער האט אויך געשטרעבט, אז דאס ליכט פון די אלע אנטפלעקטע פרעמדע וועלטן זאל באשיינען דעם היימישן יידישן תחום, אז העל און ליכטיק זאל ווערן אין אלע ווינקלעך פונם אלטן אידישן בית המדרש. און סלאנימסקי איז כמעט דער איינציקער צווישן די אלטע משכילים, וואס איז געווען שטארק אנגענומען ביי אלע שייכטן פונם יידישן פובליקום. ער איינער האט פארשטאנען דעם סוד, ווי אזוי איבערצואווארפן א בריק פונם אלטן צום נייעם; אין דער בריק האבן אלע געטרויט, — אזוי זיכער, אזוי פיין איז זי געווען באארבעט... אפילו די ארטאדאקסן האבן זיך גאר ניט געקאנט פאר'חידוש', ווי קונציק סלאנימסקי האט אויסגערעכנט „על פי חכמות השיעור“ (לויט דער מאטעמאטיק, הייסט עס) די „יסודי העבור“, ווי ער האט אזוי פשוט, אזוי פארשטענדלעך מסביר געווען זיי, די למדנים, די וואויל-לערנער, — פון וואנען עס נעמען זיך די „כוכבא דשביט“ (קאמעטן, בלע"ז), זיי באקאנט געמאכט מיט די „תולדות השמים“, מיט דער אנטוויקלונג און דער באוועגונג פון די פלאנעטן. און סלאנימסקי האט מייסטערהאפט פארשטאנען, ווי אזוי דעם אמת וויסנשאפטלעכן אינהאלט איינצוהילן אין אזא ריין-יידישער פארם, דאס עס איז גאר ניט געווען צו דערקענען, אז דאס איז עפעס נייעס, פרעמדס, און ניט א פשוטער המשך פון דעם, וואס שטייט אין די אלטע הייליקע ספרים...

און בעת די ארטאדאקסן האבן געקוקט אויף אנדערע משכילים, ווי אויף צערשטערער, ווי אויף „מרשיעי ברית“, איז סלאנימסקי געווען — זייער סלאנימסקי, דער פשוט, דער מסביר. סלאנימסקי האט קיין מלחמה ניט געפירט מיט די „מורדי אור“ (מיט די ווידערשפעניקער פון ליכט, די ארטאדאקסן, הייסט עס), ניט געהאלטן שטראפרייד, און ניט געלויבט אין טאג אריין די „געטלעכע טאכטער“ השכלה, נאר ער האט די ארטאדאקסן, די מענטשן מיט דער פארעלטערער וועלטאנשוואונג צו געוויינט, זיי זאלן אין די חכמות חיצוניות, אין דער אייראפעאישער וויסנשאפט זען קודם כל חכמה, און ניט אפיקורסות.

און אז סלאנימסקי האט אנגעהויבן ארויסגעבן דעם „הצפירה“, וואו ער האט געדרוקט פאפולערע ארטיקלען וועגן וואס איר ווילט: וועגן טעלעגראף, וועגן כעמיע, וועגן דאמף-מאשינען, וועגן לופט-

באלונען, עלעקטריציטעט אאז"וו, און דאס אלץ נאך אילוסטרירט מיט "ציורים פתוחי חותם" (האלצשניט בלע"ז) — האבן דערפון אנגעקוואלן און געלעקט די פינגער ניט נאך יונגע ישיבה-בחורים, וואס זיינען שוין אנגעשטעקט געווען מיט אפיקורסות, נאך טאקע אויך די עמודי-התורה, די למדנים גופא.

*

**

דור הולך ודור בא. עס האבן זיך אנגעהויבן די אכציקער יארן, און די אלטע השכלה-אידעאלן זיינען אראפ פון דער בימה. דאס פאגראם-געוויטער האט זיי אן רחמנות אראפגעשליידערט פון זייערע פיעדעסטאלן, צוגענומען זייער גלאנץ, זייער חן. עס האט זיך אנגע-הויבן די אמת'ע בהלה-צייט: מענטשן האבן פארלוירן זייער גלייכ-געוויכט, מען האט זיך געווארפן אויף אלע זייטן, מען האט געזוכט ערגעץ-וואו אן אנהאלטעניש, אן וואס זיך אנצוכאפן, צו-וואס זיך צוצוטוליען מיט דער אנטטוישטער פאר'אוש'טער נשמה. די אויפ-גאבן פון דער יידישער פרעסע זיינען געווארן פיל ערנסטער און פארוויקלטער. עס זיינען אנטשטאנען פיל נייע פראגן, אויף וועלכע די פרעסע האט געמוזט געבן אן ענטפער. דער עמיגראציאנס-שטראם איז מוראדיק געשטיגן, און דער "קורא נכבד", דער יידישער לייצענער, האט געמוזט זיך אנהייבן שטארק אינטערעסירן, וואס עס טוט זיך אין אנדערע לענדער, אט אין יענע מקומות, וואהין עס איז אוועק זיין קינד אדער זיין ברודער. דאס אלצדינג איז געווען א פארבאריי-טונג צו דער רעוואלוציע, וואס יהודה לייב קאנטאר האט געמאכט אין דער העברעאישער פרעסע מיט זיין ערשטער טאג-צייטונג "היום". נאכדעם האט אויך די "הצפירה" צוזאמען מיט דעם "המליץ", געמוזט מגולגול ווערן אין א טאג-צייטונג. חיים זעליג סלאנימסקי איז אבער געווען צו אלטמאדיש, צו אומבאהאלפן פאר די נייע אומשטענדן — דער אלטער רעדאקטאר האט זיך אפגערוקט אן א זייט, און דער הויפט-פירער פון דער "הצפירה" איז געווארן דער יונגער, זייער באגאבטער נחום סאקאלאו.

די פאָרם, דער תוך פון דער צייטונג איז ביים נייעם רעדאקטאר שטארק פארענדערט געווארן, דער גייסט אבער, די טענדענץ איז די זעלבע געבליבן: ווי ביי סלאנימסקי, איז אויך ביי סאקאלאן די "הצפירה" געווען ניט א פאנען-טרעגער, ניט א קעמפער, וואס האלט מלחמה, נאך א מסביר, א דערקלערער, וואס גיט צו פארשטיין

און מאַכט באַקאַנט ניט מיט דעם, וואָס דאָרף זיין, נאָר מיט דעם וואָס ס'איז פאַראַן. און אין דערקלערן, אין מסביר זיין אַ זאָך איז סאָקאַלאָוו ממש אַ גאון: ער פאַרמאַגט די וואונדערבאַרע אייגנטשאַפט צו ריידן מיט יעדן אַרט מענטשן אויף יענעם לשון, אויף סגנון: מיט דעם משכיל, מיט דעם סתם בעל־הבית. און סאָקאַלאָוו דער חריף איז אַ היימישער אין אַלע עניני־העולם; מיט דער אייגענער גרינגקייט און געניטקייט קאָן ער מיט אייך ריידן אי וועגן אַ האַרבן מהרם־שיף, אי וועגן אַ אייראָפּעאישן שריפטשטעלער, אי וועגן אייראָ־דאַראַ דונקאַן, אי וועגן אַ סכּסוך אין עולם הפּאָליטיק...

אין גיכן איז סאָקאַלאָוו אין די ברייטע שיכטן פונם לייענער־פּובליקום געוואָרן נאָך מער פּאָפּולער ווי אַמאַל סלאַנימסקי. פאַרן פשוטן בעל־הבית איז נחום סאָקאַלאָוו, אַדער בראשי תיבות „נס“, געוואָרן דער גרעסטער אויטאָריטעט אין אַלע אויסערלעכע און אינער־לעכע פּראַגן. דורכן סאָקאַלאָוו איז ער געוואָרן אַ גאַנצער ידען אין פּאָליטיק; אַלץ וואָס נאָר ערגעץ האָט פּאַסירט, האָט אים תיכף ימיד סאָקאַלאָוו אַזוי קונציג דערקלערט. טאַקע ממש אַריינגעלייגט אין מויל אַריין. און דער פשוטער לייענער איז דאַנקבאַר: ער האָט געלעקט די פינגער פון סאָקאַלאָווס יעדעס וואָרט; מויל און אויערן האָט ער געעפנט אויך דאָן, ווען יענער האָט שוין גערעדט ניט נאָר וועגן פּאָליטיק און סתם וועלט־זאַכן, נאָר אפילו — „למרנן ורבנן“, וועגן יידיש איבערלעכע, זאַגאַר רעליגיעזע אַנגעלעגנהייטן. ביי סאָ־קאַלאָוו איז דאָס געווען אַ תורה; וואָלט עס דעם בעל־הביתשן לייענער אַן אַנדערער געזאָגט, וואָלט ער, דער לייענער, עס געהאַלטן פאַר אַפיקורסות...

סאָקאַלאָוו האָט זיין פּובליקום דערצויגן ניט נאָר אין פּאָליטישן און געזעלשאַפטלעכן זין, נאָר אויך אין ליטעראַרישן. סאָקאַלאָוו איז דער ערשטער אייראָפּעאישער זשורנאַליסט אין דער יידישער גאַס. נאָר סאָקאַלאָווס אייראָפּעאישן האָט אַ באַזונדערן טעם: עס איז אייראָפּעאישן אויף משכילישן אונטערשלאַק, און דווקא דערין ליגט סאָקאַלאָווס שטאַרקייט. זיין אייראָפּעאישער לייענער־פּובליקום האָט געקאַנט פאַרדייען נאָר אַזוינע געקעכטצן, וואָס זיינען צוגעפּראָוועט מיט אַ ריח פון בטלנות, מיט אַ ביסעלע בעל־הבית'שע און משכיל'שע חקירות. אַלס ריינער און עכטער אייראָפּעער וואָלט סאָקאַלאָוו פאַרן פשוטן בעל־הבית, פאַרן יידן פון אַ גאַנץ יאָר, געווען אַ פּרעמ־דער, ניט זיין סאָקאַלאָוו — ניט סאָקאַלאָוו דער מושלם, סאָקאַלאָוו דער פּקח, דער ווערטל־זאַגער, דער כליבו.

מענטשן מיט אַ אינטעליגענטן אייראָפּעאישן געשמאַק זיינען
 ניט געווען גאַנץ קאַנטענט פון סאַקאַלאָווס „הצפירה“: עפעס צו-
 ווייניק פּרינציפּן, עפעס איז די פּאַרב פון דער פּאַן צו מטושטש,
 דאָס פּראָגראַם כלל ניט בולט; סאַקאַלאָווס פּאַרבנרייכער סטיל, —
 צו אומהאַרמאַניש, צו מאָזאַאיש, עפעס אַ געמיש פון כל המינים.
 נאָר, ווי פּריער געזאָגט, טאַקע אין די דאָזיקע חסרונות איז געלעגן דער
 „הצפירה“'ס שטאַרקייט. נאָר אין אַזאַ פּאַרם האָט זי געקענט ווירקן
 און פּועל-יוצא זיין ביי איר פּובליקום. און ווען אַפילו די „הצפירה“
 האָט באַקומען נאָך הערצליכע אַרויסטרעטן אַ ציוניסטישע פּאַרב, האָט
 זי אַלץ איר גרונד-כאַראַקטער ניט אַנגעוואוירן: זי איז געבליבן אַ
 בעל-הביתישע צייטונג, אַ רואיקע, אַ מעסיקע, אַ „יוצא לכל המפלגות“.
 פּלוצלונג האָט אַבער אויסגעבראַכן דער שטורם פון די „באַ-
 פּרייאַונגס-טעג“, און די בעל-הבית'שע „הצפירה“ איז אונטערגע-
 גאַנגען. פּאַר אַזאַ שעת חירום האָט זי צו ווייניק געפּאַסט. אויפגע-
 שטאַנען תּחית המתמים איז זי שוין ביי גאָר אַנדערע אומשטענדן.
 אין די פינף יאָר, וואָס די „הצפירה“ איז ניט אַרויסגעגאַנגען, האָט
 זיך אומגעהויער אַנטוויקלט די יידישע פּרעסע און צו איר איז איבער-
 געגאַנגען דער באַדייטנסטער טייל פון דער „הצפירה“'ס ליינער-
 פּובליקום. די אין סוף 1910 ניי-אויפגעשטאַנענע „הצפירה“ האָט
 שוין פּאַר זיך געהאַט אַן אַנדער פּובליקום, מער אייראָפּעאיש, מער
 אינטעליגענט, און דער קלוגער און גייסטרייכער רעדאַקטאָר האָט דאָס
 ווי עס שיינט גוט פּאַרשטאַנען...

פּאַר דער „הצפירה“ האָט זיך אַנגעהויבן דער דריטער גלגול,
 דער דריטער דור. נאָר דאָס איז שוין ניט נוגע צו אונדזער ענין.

אבראמאָוויטש — מענדעלע

(צום צענטן יאַרצייט)

שוין צען יאָר פאַרגאַנגען זייט דער אַלטער מענדעלע האָט אויף אייביק זיינע קלוגע, ליכטיקע אויגן פאַרשלאָסן. ער איז אַוועק פון אונדז אונטער די דונערן פון דער אַקטאַבער־דעוואָלוציע, ווען צוזאַמען מיטן חורבן פונם אַלטן צאַרישן רוסלאַנד איז אויך חרוב געוואָרן די אַלטע יידישע וועלט מיט איר אַלט־פרענקישן לעבנס־שטייגער, וואָס אים האָט אַזוי קונציק געשילדערט אין זיינע מייסטער־ווערק דער קינסטלער מענדעלע.

דאָס איז ממש ווי אַ סימבאָל, אַ טיפּער רמז — זאָל פאַר אַלעמען קלאָר זיין, אַז מענדעלע שליסט מיט זיך אָפּ אַ גאַנצע תקופה, מיט אַזע אירע מעלות און עליות און אויך — חסרונות און סתירות. די לעצטע ווערטער מעג מען גאַנץ רואיק אונטערשטרייכן, וואָרום מענדעלע געהערט שוין צו דער געשיכטע, ער האָט נישט וואָס מורא צו האָבן פאַר אַביעקטיווער אַפשאַצונג — ער איז גלענצנד בייגעשטאַנען דעם שטרענגסטן פּראַווישטיין, דעם אומבאַרחמנות־דיקסטן ריכטער — די צייט...

לעסינג האָט אַמאָל געזאָגט, אַז ווען דער גאָונישער קינסטלער ראַפּאַעל וואָלט אָן הענט אויף דער וועלט געקומען, וואָלט ער דאָך אַ גאָונישער קינסטלער געווען — ווען אַפילו בלויז ביכולת נישט בפועל. מיר ווייסן דאָך, אַז בלינדע זענען גאָונישע קינסטלער געווען — האַמער, מילטאָן א. א. עס זענען אויך שטומע קינסטלער געווען, באַזונדערס ביי אונדז יידן. וואָס ניט זיי גופא, ניט די וועלט האָט געוואוסט פון זיי; בלויז וועגן איינעם פון זיי, און דאָס אויך נאָר אַ דאַנק דעם, וואָס ער איז אַ רבי געווען און אַרום זיך פיל חסידים געהאַט — איך רעד וועגן ר' נחמן בראַסלאָווער — זענען מיר נאָך זיין טויט געוואָרן געוואָרן, אַז ער איז אַ קינסטלער, אַ שטומער קינסטלער געווען... די טראַגישע געשיכטע וועגן שמשון הגבור מיט די געבונדענע

הענט. חזרט זיך אזוי אָפּט איבער ביי אונדז. נאָר אַ געבונדענער שמשון הגבור איז דאָך אַ גבור, און ציטערן דאַרפן פאַר אים די אַלטע אָפּגעטער אין זייערע פינסטערע טעמפלען... און טאַקע די געשיכטע פון מענדעלעס שאַפן איז די געשיכטע ווי אזוי שמשון הגבור האָט זיך פון זיינע קייטן באַפרייט, ווי אזוי דער שטומער קינסטלער האָט זיין לשון באַקומען — מענדעלעס לשון, מענדעלעס נוסח...

מענדעלע גופא דערמאָנט גאַנץ אָפּט וועגן זיין צושפּאַלטנקייט. אין זיין „שלמה ר' חיימס" דערציילט ער באַריכות ווי אזוי דער קליינער שלמהלע איז געווען „ווי אַ צענויפגעשטעלטער פון פאַרשידענע מינים, נישט פון איין שטיק מאַטעריע... עפעס האָבן צוויי נשמות געשטעקט אין אים ביידע אינאיינעם“.

מענדעלע דערציילט אונדז וועגן „צוויי מענדעלעך“, וואָס פּלעגן מאַכן ויתרוצצו — פּלעגן זיך בוצקען איינער מיטן אַנדערן. פּאַקטיש האָבן זיך אין דעם „ויתרוצצו" באַטייליקט נישט צוויי מענדעלעך — דאָס האָט דער קינסטלער מענדעלע געפירט אַ קאַמף מיטן משיכיל און חריף שלום יעקב אַבראַמאָוויטש. און דורות לאַנג האָט זיך געפירט דער דאָזיקער קאַמף, ביז מענדעלע דער קינסטלער האָט סוף כַּף סוף גובר געווען דעם משיכיל אַבראַמאָוויטש...

מענדעלע גופא דערציילט אונדז אין זיינע זכרונות ווי אזוי אינם קליינעם שלום יעקבן (שלמהלע) איז שוין געווען וואָך דאָס שאַרפע קינסטלער־אויג. איר געדענקט דאָך די קונציקע באַשרייבונג אין דער פאַררעדע צו „שלמה ר' חיימס“, ווי אזוי ביי אים „אַ יינגעלע באַרוועס אין איין העמדל מיט אַ היטעלע אויפן קאַפּ“, עפענען זיך אויף צום ערשטן מאָל די אויגן זיינען דאַרטן צווישן די גערטנער אונטערן פרייען הימל: „און איך אַנטפלעק מיך צו מיר אַליין אינגאַנצן ווי איך בין“; „איך האָב פאַרשטאַנען דעם לשון פון קרייטעכצער און געוויקסן פון גאַרטן, דאָס ליד וואָס די רינעלעך וואָסער פּלאַפּלען, און וואָס פּראַש קוואַקעט ליגנדיק אין בלאַטע ביזן האַלז, אויסשטעלנדיק אַ פאַר גרויסע אויגן — האָב איך גוט פאַרשטאַנען, איך האָב דאָך איר אָפּגעענטפּערט, קוואַקענדיק אויך אויף אַ קול ווי זי“ (דאַרטן, 21).

און דאָס דאָזיקע קינד מיט די אָפענע קינסטלער־אויגן איז אויס־געוואַקסן אין דער טרוקענער סביבה פונם אַלטי־יידישן שטעטל, וואו אַלץ איז תכלית, און האָט זיך אויפגעצויגן אין דעם אַלט־פרענקישן חדר, געווען פאַרטאָן איין „שור שנגח את הפרה“, און געשאַרפט זיך דעם מוח מיט קונציקע קאַפּשטיק פון די בעלי התוספות, מהרשא, מהרם שיף און אַנדערע „עוקרי הרים“... איינגעדרימלט האָט דאָס „קינסטלער־

אויג; דער עלוי און חריף האט פאָרגעסן אין די אַמאָליקע „אַנטפלע-
קונגען“. פאָרגעסן ווי מען פאָרשטייט דעם לשון „פון געוויקסן אין
גאָרטן“... פאָרגעסן אויך שפעטער, ווען דער עלוי-בחור איז אַ משכיל
געוואָרן, אין גאָטלאָבערס חדר געגאַנגען, און אַ קעמפער פאָר השכלה
געוואָרן. „אַ פֿידיקער, פאָרוואַנעטער גאָרטן — דערציילט מענדעלע
גופא — איז די ליטעראַטור געווען ווען איך בין אַרויסגעטרעטן;
נישטאַ קיין בלומען, נישטאַ קיין פרוכט, — אַליץ פוסט און פאָרלאָזן.“

די דעמאָליטיקע השכלה-ליטעראַטור האָט געוואוסט פון איינאיינ-
ציקער אויפגאַבע; שטראַפן, מוסר זאָגן, דאָס אַרומיקע לעבן איז דאָך
אַזוי פינצטער-אַבערגלויביש, פאַנאַטיש, אַ אמתער תוהו ובוהו — דאָרף
מען עס מיט אַלע כוחות באַקעמפן, דערווייזן און אויפקלערן, אַז דער
לעבנס-שטייגער מוז געענדערט ווערן. אַקסנפעלד — קעמפט און זאָגט
מוסר, פֿיניעצקי — ווייסט נאָר פון איין פאַרב — סאַזשע, און זיין
פינזעל איז דער קוואַטש. עפעס אין אַ קליין פויליש שטעטעלע וואוינט
יאַ איינער, וואָס פילט אומבאַוואוסט, אינטואיטיוו, אַז טענדענץ-
ליטעראַטור איז נאָך ווייט פון אמתער קונסט — ד״ר עטינגער איז זיין
נאָמען, — איז ער אָבער אַ נחבא אל הכלים, און קיינער ווייסט פון אים.
און ווען עס האָבן זיך יאַ באַוויזן אויף דער יידישער גאַס אַ פאַר דיכטע-
רישע נשמות, אַ מאַפּו, אַ מיכה יוסף לעבענזאָן, האָבן זיי געמוזט אין
דער טרוקענער השכלה-אַטמאָספער, ראַמאַנטיקער ווערן, אַנטלויפן
וואָס ווייטער פון דער „פינסטער-פאַנאַטישער“ סביבה, זיך איבער-
טראָגן אין דער אַלטער ביבליוועלט, באַזונגען אירע העלדן און שילדערן
אין וואונדערבארע פראַכט-פאַרבן איר גלאַנץ און שיינקייט...

מענדעלע איז אָבער דער פולער קעגנזאָץ פון ראַמאַנטיזם. מענ-
דעלע גייט האַרט ביי דער ערד, ער קען שילדערן בלויז דאָס וואָס ער
זעט בחוש, טאַפט אָן מיט דער האַנט. אַפילו שוין קינדווייז האָט אים
געפעלט פאַנטאַזיע און זיין „יש ככאן“ איז געווען בלויז די רעאַלע
וועלט, דער שטייגער אַרום. מענדעלע גופא דערציילט וועגן דעם
קליינעם שלמהלע: „סאיז אין אים געלעגן אַזוינס אויפצוכאַפן באַלד
ביים ערשטן בליק יענעמס אַ מינע, אַ וואָרט וואָס עפעס נישט אַזוי,
משונה ווי ביי אַנדערע. ער פלעגט וואונדער שיינ נאָכמאַכן אַבי וועמען
מיט אַלע פאַסטעמפקעס — ווי יענער רעדט, ווי יענער שטייט און
גייט, אַזוי אַז מען פלעג זיך האַלטן ביי די זייטן פאַר געלעכטער, זעענדיק
און הערנדיק אים“ (שלמה ר׳ חיימס, 25).

מענדעלע קאָן ניט „אויסטראַכטן“. זיין פאַנטאַזיע איז אָן פליגל,
זיין קינסטלער-אויג קאָן אויפנעמען בלויז דאָס רעאַלע און ממשותדיקע.

דאָס רעאַלע און ממשותדיקע איז אַבער געווען „ווייַד“ און „פּאַנאַטיש“, וואָס האָט קודם־כל געמוזט באַקעמפּט ווערן מיט אויפקלערונג און השכּרשע שטראַף־רייַד. אַז מען קאָן אויפקלערן און באַקעמפּן דורך רייַנער קונסט, דורך דעם וואָס דער „אַבערגלויבישער“ לעבנסשטייגער ווערט קינסטלעריש געמאַכט און באַלויכטן, אַז דאָס הייסט אמתע קונסט, וואָס האָט פאַר זיך אַ גרויסן ווערט און אויך אַ געוואַלטיקן געזעלשאַפטלעכן באַטייט — דאָס איז פאַר אַבראַמאָוויטש־מענדעלען, פון די זעכציקער יאָרן נאָך בכּלל נישט קלאַר געווען...

דאָ מוז מען נעמען אין באַטראַכט אַ זייער כאַראַקטעריסטישן שטריך: הן דער משכּיל אַבראַמאָוויטש, הן מענדעלע דער קינסטלער זענען ביידע צוזאַמען זייער קאָנסערוואַטיוו, געוויס נישט דורך אַ צופאַל, און ניט בלויז אויס פּערזענלעכע פּניות איז אין דעם קאַמף, וואָס האָט אין די זעכציקער יאָרן אויסגעבראַכן אין דער העברע־אישער ליטעראַטור צווישן די „זנגע“ מיט קאָווער בראש און צווישן די „אַלטע“, — דער בעל „תּולדות הטבע“ אַבראַמאָוויטש איז געגאַנגען מיט די לעצטע און געקעמפט קעגן „יידישן פּיסאַרעוו“ און זיינע „ניהי־ליסטישע“ אידעען, וואָרום אַבראַמאָוויטש־מענדעלע איז געווען פון די נאַטורן, וואָס מוזן זיין קאָנסערוואַטיוו, ווייַל זיי קאָנען נישט לעבן פונעם געבאַרגטן, זיי מוזן אַלץ טריט ביי טריט דורכמאַכן און דורכלעבן אַליין אויף אייגענער אַחריות און אייגענעם חשבון. אַזוינער איז אויך אין יענער צייט געווען ליליענבלום. ערשט נאָך אַ לאַנגן אינווייניקסטן קאַמף מיט זיך גופא איז ליליענבלום ביסלעכווייז געקומען צום אַנט־שלוס, אַז ער מעג האַלטן אַ לייכטער אום שבת, און ווייל ער איז געווען אַזוי ווייט „קאָנסערוואַטיוו“, אַלץ אַליין געמוזט דורכמאַכן דורך אייגענעם חשבון־הנפש, דורך ביטערן שווערן קאַמף — דערפאַר איז ער אַבער געווען קאָנסעקווענט ביז גאַר, און געגאַנגען אַן פּחד אין זיין צעשטערונגס־אַרבעט אַלץ ווייטער, ביז ער איז געוואָרן אַ „כּופּר־בעיקר“, געלייקנט אין אַלץ און אַפּגעוואָרפּן אַלע נאַציאָנאַלע קולטור־ווערטן צוזאַמען, אַזאָ „קאָנסערוואַטיווע“ נאַטור איז אויך געווען אַבראַמאָ־וויטש, און דער דאָזיקער קאָנסערוואַטיוז איז געלעגן אין דעם, וואָס אַבראַמאָוויטש אַלס פּערזענלעכקייט איז געווען צו אַריגינעל, צו זעלבס־שטענדיק, ער זאל זיך פאַרלאָזן אויף יענעם, אַלץ געמוזט דורכמאַכן אַליין, לאַנגזאַם, טריט ביי טריט...

לאַנגזאַם, פּאַמעלעך קוקט זיך צו אַבראַמאָוויטש דער פּקח מיטן פאַרבאַרגענעם קינסטלער־אויג פון מענדעלען, צום יידישן לעבן, באַ־טראַכט אויפּמערקזאַם דעם משכּילישן „שלחן ערוך“ און — ער דערזעט

דאָס, וואָס קיינער פאַר אים האָט ניט געזען. ביסלעכווייז ווערט דער „קאַנסערוואַטאָר“ אַבראַמאַוויטש, דער קעמפער קעגן „ניהיליזמוס“ — אַ „כּופּר בעיקר“, וואָס צעברעכט אַן רחמנות די משכילישע לחות מיט זייערע „עשרת הדברות“. די משכילים האָבן אַלץ געטענהט, אַז די הויפּט־סיבות פונעם אומנאַרמאַלן אינעם יידישן לעבן איז דער „אַבערגלויבן“, דער פּאַנאַטיזם און דאָס גלויבן אין רביים. אַבראַמאַ־וויטשעס רבי, גאַטלאַבער, און פיל אַנדערע השכּחה־קעמפער זענען געווען פעסט איבערצייגט, אַז ווען יידן וועלן אַ שטייגער אַראָפּוואַרפן דאָס שטריימל און די לאַנגע קאַפּאַטע מיט סטראַקעס, וועט דערפון אַרויסקומען די גרעסטע ישועה. אַבראַמאַוויטש פייקנט אָבער אין די אַלע „ישועות“. ער שטעלט דעם טראָפּ אויף דער סאַציאַלער צעפּוילטקייט און געזעשאַפּטלעכער אומגעווענעכטיקייט, וואָס הערשט אינם יידישן לעבן. „וואָס העלפט עס, טענהט פיקהאַלץ אין דער „טאַקסע“, אַז זיי האָבן געבעד נישט קיין מזל, אַז זיי זיינען געבעד אומ־גליקלעך און פון כמה שנים שטיקט מען צענייף אַלע אין איינעם אין איין אָרט ווי די שאַף, אַז זיי זעען פאַר זיך נישט קיין וועלט און קאַנען נישט אַטעמען קיין פרייע דופּט“...

און אַבראַמאַוויטש דער פּובליציסט, דער קעמפער און שטראַף־פרעדיקער, ענג צענויפגעפּאַכטן מיט מענדעלע דעם קינסטלער, פלייסט זיך צו דערווייזן אין זיינע ערשטע יידישע ווערק ווי נישט דער גלויבן אין רביים, נייערט דאָס קנעכטישקייט און סאַציאַלע אומ־גערעכטיקייט איז די שרעקלעכע צרעת, וואָס צעפרעסט און פאַרחושכט דאָס יידישע לעבן. „איך קען נישט צווען — שרייט אויס אַבראַמאַוויטש־מענדעלע — ווי מענטשן פאַרלירן זייער שכל, זייער האַרץ, זייער ווילן, און זייער מענטשלעכע בחירה; איך קען נישט צווען ווי מע לעקט זיך אונטער, בייגט זיך עפעס פאַר אַ פּיאַדע גבירע, ווי מען סלזשעט, גייט אויף די שפיץ פינגער פאַר אַן אויפגעקומענעם משרת וכדומה אַזוינע מיני פאַרשוניען. איך קען נישט צווען, ווי מען פאַרקויפט דעם אמת, דעם יושר, דעם נוצן און דעם אינטערעס פון דער שטאַט פאַר אַ גלעזל בראַנפן, פאַר אַ קניש“...

און אַבראַמאַוויטש־מענדעלע, ביידע צוזאַמען, האַלב פּובליציס־טיש, האַלב קינסטלעריש, ווייזן אַן ווי אַזוי אין דער אומגעזונטער, עקאַנאָמיש אומנאַרמאַלער אַטמאָספּער מוזן זיך מערן און פּרוכפערן ווי שוועמלעך נאָך אַ רעגן כל המיני עקדעשן, אַנשיקענישן, אַלערליי פּיאָווקעס, וואָס זויגן אויס אַרעם בלוט, אַט די גאַנצע גרויסע „באַנדע שטאַט־בעלי־בתים“, די רייכע גאַלעריע פון אַלע סאַרטן תקיפים,

ספאָדיקעס, פיאָווקעס, יענקוּצן, כל המיני בעדי־טובהניקעס, כאָדאַ־טאָיעס, דעפּוטאַטן, בעלי־טאַקסעס, סבאַרשטשיקעס, כאָפּערס, היינט ווייטער גלאַט שיינע יידן, כשרע יידן, מיטן פולן מויל יידן, ברענענדיקע יידן, צעבראַכענע יידן, גאַלדענע־אַדער־יידן, גלאַט יידן, אַזוי זיך יידן און אויך מיר יידן...

די משכילים האָבן אַלץ געטענהט: זייט לייטיש — וועט מען אייך ליב האָבן, מ'דאַרף באַווייזן, אַז מיר זיינען לייטן גלייך, אַז מיר ווילן זיך בילדן, אַז מיר זענען ווערט מ'זאָל אונדז מוכה זיין מיט מענטשלעכע רעכט; זאל די „לייטזעליקע“ און „מענטשנפריינטלעכע“ רעגירונג זיך איבערצייגן, אַז מיר זענען נוצלעכע בירגער, לייטישע בריות... אַבראַ־מאָוויטש מאַכט אין זיין „קליאַטשע“ די דאָזיקע טענות צו שפּאַט און צו געלעכטער, און דער דאָזיקער סאַציאַלער גרויסער באַטייט פון דער „קליאַטשע“ איז נאָך ביי אונדז געהעריק נישט אָפּגעשאַצט געוואָרן. די „קליאַטשע“ האָט בשעתו געמאַכט אַ גוואַלדיקן רושם, און געווען באַליבט ביים עולם. דער עיקר — פאַר די אַנצוהערענישן, פאַר די פיינע איינפאַלן, פאַר דעם קונציקן משל: „די קליאַטשע אַ פירוש אויף „איוב“, דער בית־מדרש־למדן האָט אין איר דערזען פיל שפייציקע קאַפֿ־אַרבעט. דערביי האָט מען אָבער נישט באַמערקט, אַז די „קליאַטשע“ איז דאָס באַדייטנסטע פּובליציסטישע ווערק פון דער גאַנצער השכּה־תּקופּה, וועלכע פאַרמאַגט בלויז נאָך איין איינציק ווערק, וואָס קאָן זיך אפשר גלייכן צו דער „קליאַטשע“ און איז אין געוויסן זין אַ דערגאַנ־צונג צו איר — דאָס איז דעם פריער דערמאַנטן ליליענבלומס „חטאות נעורים“. דער „חטאות נעורים“ — דאָס איז דער געוואַלדיקער אויס־געשריי, דער פּראָטעסט פונם יחיד, פון דער אויפגעוואַכטער און אין זיך באַוואוסטער פּערזענלעכקייט. אויף יעדן בלאַט זיינעם הערט זיך דער דומפּער קלאַפּ פונם האַמער, וואָס שלאָגט אַריין די צוועקעס אינם אַרון פון דער השכּלה מיט אירע צעבראַכענע לוחות. די „קליאַטשע“ אָבער איז דער פּראָטעסט פונם קיבוץ, דאָס איז דער וויגעשריי פונם אויפגעוואַכטן נאַציאָנאַלן זעלבסט־באַוואוסטזיין...

„וואָס פאַר אַ שייכות, איך בעט דיר, האָט עסן און דאָס נויטיקע באַדערפעניש מיט בילדונג? מיט וואָס פאַר אַ יושר קאָן מען יענעם נישט לאָזן עסן, אַטעמען פריי, סיידן ביז ער וועט זיך אויסלערנען עפעס קונצן?“ (די קליאַטשע“ 115). „איך וויל גאַרנישט הערן קיין רחמנות, קיין נוצן — רחמנות. און נוצן זיינען אַזעלכע זאַכן, וואָס די וועלט קען זיך אויף זיי נישט האַלטן. איך בין גלייך ווי אַלע... פלייש און בלוט זיינען מיר אַלע, אונדזערע באַדערפענישן זענען גלייך,

און איין רעכט אויף צו לעבן האָבן מיר אַלע. האָט יענער אויף מיר רחמנות, הייסט עס אַזוי פיל ווי איך לעב אין זיין זכות, ער האָט יאָ דאָס רעכט צו לעבן און איך — נישט. אינגאַנצן וואָס איך האָלט מיר, וואָס איך זשיפע, האָב איך עס צו פאַרדאַנקען אים — נאָר אים... איך וויל אָבער לעבן גלייך ווי אַנדערע, גלאַט ווייל איך בין אויך אַ באַשעפעניש פאַר מיר; פאַרשטיסטו מיר, מיין מליץ יושר, מיין באַרמהאַרציקער האַר? אויף אייער באַרמהאַרציקייט און אויף דעם, וואָס איר קאָנט פון מיר האָבן נוצן — דערויף קאָן איך מיר כלל נישט סומך זיין"...

2.

די „קליאַטשע“ איז נישט נאָר די העכסטע שטאַפל, וועלכע אַבראַם מאַוויטש דער פּובליציסט האָט דערגרייכט, דאָס איז אויך געווען פאַר אים אַ זעלבסטבאַפרייאַונגס־אַקט. און אָט דער פּראָצעס פון זעלבסט באַפרייאַונג, דער איבערגאַנג פון מוסר־זאָגן צום פּראָטעסט און צום סאַרקאָסטישן שפּאַט, איז אויך געווען געוואַרטיק וויכטיק פאַר דער אַנטפלעקונג פון מענדעלע דעם קינסטלער. אַבראַם מאַוויטש דער פּובליציסט האָט זיך אין דער „קליאַטשע“ אויסגעשעפּט, ער האָט פאַרברענט הינטער זיך אַלע „משכילישע“ בריקן און דער קינסטלער מענדעלע באַקומט דאָס וואָרט. ער שטופּט אָפּ אין אַ זייט אַבראַמאַ־וויטשן דעם לַמְדון און אויפקלערער, ער לאָזט אים זיך חקרנען אינם „ייד־“, פאַרנעמט אים מיט איבערזעצן „פרק שירה“ און די שבת־דיקע זמירות, בעת מענדעלע דער קינסטלער שאַפט זיין „מסעות בנימין השלישי“.

מיר האָבן פריער ציטירט פון דער „קליאַטשע“ דעם שטאַלצן זאַץ: „איך וויל לעבן גלייך ווי אַנדערע!“ בעת אָבער מענדעלע האָט זיך מיט זיין קינסטלעראַויג צוגעקוקט צום לעבן אינם ייִדישן תּחום, האָט ער געמוזט לאַכן זיין ביטער געלעכטער. מיר האָבן שוין געזען ווי שטאַרק מענדעלע האָט נאָך קינדווייז געליבט די נאַטור, ווי ענג פאַר־בונדן ער האָט זיך מיט איר געפּילט; ער איז געווען דער גרויסער מייסטער פון נאַטור־שילדערן, וואו אַלץ איז אַזוי האַרמאָניש גאַנץ, שפּראַצט מיט לעבן און שימערירט מיט די שענסטע פאַרבן. דערפאַר איז אַזוי גרויס ביי מענדעלען דער עקל צום קאַבצאַנסקער און גלופּסקער לעבנסשטייגער וואו אַלץ איז אַזוי אומגעלומפּערט, ווידד משונה און אומנאַטירלעך. ער איז פול מיט רחמנות צום פאַרחושכטן פּאַרק ישראל. פול מיט ליבע צו די ייִדישע קינדערלעך „פון אַרעמע עלטערן

פייגעלעך, פריטועלעטע נעבעך אין קלייזלעך, וואָס וואַלגערן זיך נעבעך אין די פינצטערע בלאַטעס פון קאַבצאנסק און טעטעריווקע... און אַט דער ביטול איינגעטונקט אין פאַרביסענער שנאה צו דעם פאַרשטאַרטן, פון דער נאַטור אָפּגעריסענעם קאַבצאַנסקער לעבנסשטייגער, איז אין ערגעץ ביי מענדעלען ניט אויסגעדריקט מיט אַזאַ בייסנדן סאַרקאַזם ווי אין „מסעות בנימין השלישי“.

אַ דאַנק דעם פּוילישן שריפטשטעלער קעמענס יונאַשאַ, וואָס האָט איבערגעזעצט מענדעלעס מייסטעריווערק אונטערן נאַמען „דאָן קיכאַט זשידאָווסקי“, דערמאָנט זיך נישט ווילנדיק בעת מען רעדט וועגן „בנימין השלישי“ — סערוואַנטעסעס דאָן קיכאַט. ווי טרויעריק איז אָבער דער דאָזיקער פאַרגלייך, ווי בולט שטאַרצט דערביי אַרויס אונדזער אַרעמקייט און נישטיקייט. דאָרט איז פאַראַן רחבות, טראַגישע שיינקייט, אין סערוואַנטעסעס העלד פילט זיך דער שטאַלצער ברייטער זשעסט, ער קעמפט נישט נאָר מיט ווינטמילך, נאָר אויך מיט ממשותדיקע פּייבן, און דאָ איז אַרץ אַזוי ענג און קאַמיש. גנילאַ פּיאַטאַווקע איז דער ים־אוקינוס, גלופסקער פּישמאַרק — די גרויסע וועלט־אַרענע, און בנימין — איר גרויסער העלד...

צוריק מיט אַ יאָר פּופּצען האָט אין דער מוזיקאַלישער וועלט געמאַכט אַ שטאַרקן רושם דער דעמאַלט יונגער רוסישער מוזיקער סטראַווינסקי מיט זיין אָפּערע „פעטרושקאַ“. דער הילצערנער „פעט־רושקאַ“, דער אויטאָמאַט מיטן שנירל, באַקומט לעבן: ער ליבט און ליידיט, ער ווערט אַ טראַגישע פיגור און מיט קלאַפּנדיקע פאַרקלעמטע הערצער הערט זיך צו די אוידיטאָריע צו זיינע ליידין, צו די שמאַרץ־געשרייען פון זיי טראַגישער ליבע... אונדזער יידישער קינסטלער אַנטפּלעקט פאַר אונדז אַ טראַגיש בילד פון אַ פּיל ברייטערן פאַרנעם: ווי אַזוי אַ גאַנצע אומה, דאָס עלטסטע קולטור־פּאַלק אין דער וועלט, „דאָס האַרץ פון דער וועלט“ ווי עס הייסט ביי יהודה הלוי, ווערט פאַרוואַנדלט אין אַ קיבוץ פון אויטאָמאַטן. סענדערלס מאַרש, מיט וועלכן עס פאַרענדיקט זיך דער „מסעות בנימין השלישי“, דאָס איז אַ סימבאָל, דאָס איז דער שלוס־אַקאַרד, דער לעצטער שטריוך, וואָס מאַכט אַם בולטסטן דאָס גאַנצע בילד. און אַט דאָס אויטאָמאַט־טישקייט, פאַרגליווערטקייט פונם לעבנסשטייגער ווערט איינער פון די גרונד־מאַטיוון אין מענדעלעס שאַפּן און אגב אויך פון די גרונט־אַביעקטן פאַר דעם קינסטלערס איראַניע און גאַדיקן סאַרקאַזם.

„איז דען דאָ נאָך אַ אומה אויף דער וועלט — הידושט זיך מענדעלע — וואָס דער גאַנצער שטייגער לעבן פון אַיטלעכן באַזונדער זאָל זיך ציען פונם געבוירן ווערן ביז דעם שטאַרבן אויף איין נוסח ווי

ביי אונדז יידישע קינדער?... אפילו עסן און טרינקען האָבן אויך איין נוסח".

"מיר זיינען אַן עדה פון מילבן, וואָס ווי איינע אַזוי די אַנדערע — אַלע גלייך. אין דער נאַטור־געשיכטע, זאָאָלאָגיע, ווערט גערעדט וועגן דעם מין מילבן בכּלל, אָבער נישט וועגן איטדעכער מילב באַזונדער".

אמת, מענדעלעס שאַרף אויג באַמערקט, אַז "ביי מענטשן איז נישט אַזוי", ער שטרייכט טאַקע אונטער אַז "איין זאך וואָס דינט אין דער טבע פון כלל מענטשן באַקומט ביי יעדערן פון זיי אַ גאַנץ אַנדער פנים. יעדער טוט זי אויף זיין שטייגער, אַנדערש ווי דער צווייטער, ביי איטלעכן מענטשן לאַזט זיך באַמערקן אַ באַזונדער כאַראַקטער אין דעם רעדן, אין דעם שמייכל, אין דעם ווינקען מיט די אויגן, אין דעם גאַנג, אין דעם שטייגער עסן און טרינקען".

אַט די אַקאַרשט ציטירטע שטעלע איז טאַקע זייער כאַראַקטער־ריסטיש פאַר מענדעלען און זיין שאַפן. זיין קינסטלער־אויג איז אַפן פאַרן אױבערפלאַך פונם מענטשן, פאַר זיין לבוש; ער באַמערקט קודם כּל די גרימאַסע, די העויה, דאָס קאַמיש־לעכערלעכע, דאָס אומ־נאַטירלעכע... איר געדענקט ביי גאַגאַלן אין "רעוויזאָר" ווי דער גאַר־ראַדניטשי קלאַגט זיך: "איך זע גאַרניט. איך זע עפעס חזירישע "רילעס" אַנשטאַט פנימער, ווייטער זע איך גאַרנישט!" אונדזער גרויסער קינסטלער זעט, חלילה, נישט קיין "חזירישע פּיסקעס" אין אַזעלכע כשרע יידישע קהילות, ווי גלופסק און קאַבצאַנסק, נאָר אויך ער זעט דאָרט נישט קיין בולטע "פנימער", קיין שאַרף אויסגעפרעגטע מענטשלעכע פיגורן. מענדעלע זעט אינם יידישן קיבוץ דאָס אייגענע, וואָס הערשעלע און ביילע האָבן דערזען אויף דער גלופסקער זאָרג־באַנק — "בשער האשפות", ווי עס הייסט אין העברעאישן "בעמק הבכא":

"די זאָרג־באַנק האָט זיך אינגאַנצן ווי זי איז אַנטפלעקט פאַר זייערע אויגן, געוויזן וואָס זי אַזוינס באַטייט, און מיטאַמאַל ביי זיי צוגענומען דעם חשק צו רעדן. עס האָט זיך אַ ווייז געטאַן אַן אויס־מישעניש פון אַדערליי צרות און געשטאַלטן: פאַנפּעוואַטע, צוגע־פלאַטשטע און געשוואַדענע נעז, וואַרגעס, לעפּצן, באַפרישטשעטע, שווייסיק־גלאַנצנדיקע שטערנס און שיינע חנעוודיקע פנימער, געעל־טערט, געקנייטשט פאַר דער צייט. אַ קאַשע פון אַפּגעריסענע, אַפּגע־שליסענע און פון משונה ווילדע מאַדניצעס משטיינס געזאָגט: שמאַ־טעס, לאַטעס, צעהאַקטע פּיס, נאַקעט לייב, הוילע פון צעפאַלענע שיך אַרויסקוקנדיקע פינגער, אינאיינעם מיט אַפּגעבלאַקעוועטע, אַפּגע־

פאַרענע, כלומרשט נאָך דער מאָדע גענייטע קליידלעך, ווילדע קרינאַ-לינעס, מגושמדיקע שטיוועלעטלעך, אויף הויכע אויסגעקרימטע קנאַפֿ-לעך, אַ דור הפלגה פון פאַרמישטע לשונות און געמבעס; גראַבע, דינע, קוויטשעדיקע, הייזערדיקע, כאַרכענדיקע און זינגנדיקע קולות" (ווינשפינגערל, 155).

נישט נאָר אין חיה־טריינעס קרעטשמע, וועלכע מענדעלע שי־דערט אַזוי מייסטערשיש, נאָר בכלל אין יעדן יידישן קיבוץ, וואו נאָר מענדעלע וואַרפט זיין קינסטלער־אויג, „הויבט אָן אַרויסשווימען פונם טונקלען טומאַן כסדר נעז, בערד, בערדלעך, טשופרינעס, גאַנצע פנימער און צורות פון מאַנסבילן און נקבות, עס שווימען אַרויס רעדלעך מענטשן...“ (פישקע דער קרומער, 7—56). מענדעלע דער קינסטלער איז זיך טאַקע נוהג ווי די נאַטור־פאַרשער, וואָס רעדן „וועגן דעם מין מילכן בכלל, אָבער נישט וועגן איטלעכער מילב באַזונדער“. ער שילדערט נאָר דעם קיבוץ, די מאַסן־פסיכאָלאָגיע, די פסיכאָלאָגיע פון אַ קיבוץ אײַטאַמאַטן. „פון אייביק אָן איז שוין אַזוי אין גלופסק גע־שטעלט: לאַז נאָר איינער דאָרט זיך רירן — רירט זיך מיט אים כסדר איינער נאָך דעם אַנדערן אַ גאַנצע עדה יידן. איין יידן פאַר זיך אַליין איז זעלטן צו באַקומען. יידן גייען דאָרט אויפן צענדליק, מנימווייז אינאַיינעם... פשוט דעריבער, ווייל יידישע נשמות קלעפן איינע אין דער אַנדערער, ווי הערינג צוויפגעשטיקט אין אַ פעסל פעסט, שווער זיך אַפצורייסן“ (ווינשפינגערל, 283).

אַט דערפאַר טאַקע ווערן ביי מענדעלען אַמקינציקסטן געשילדערט די פאַרשווינען, וואָס זייער פסיכאָלאָגיע איז וואָס נענטער צום אויטאָ־מאַט, אַ חיים־חנא, אַ חיה־טריינע וכדומה...

3.

„צי איז מענדעלע אַ רעאַליסט? די דאָזיקע פראַגע איז שוין אַמאָל געשטעלט געוואָרן מצד די, וואָס פאַדערן פון רעאַליסטישער קונסט דאָס אַביעקטיווישקייט פון אַ פאַטאַגראַפישן אַפאַראַט, און דערפאַר געפינען זיי מענדעלעס בילדער צי איינטאָניק, צו פיל נוטה צו קאַריקאַטור, צו איבערכאַפן די רעאַליסטישע פראַפּאָרציע און מאָס. ענטפערן אויף דער דאָזיקער פראַגע קאָן מען מיט אַ קעגן־פראַגע: צי איז גאַנאָל אַ רעאַליסט? גאַנאָל האָט אין דעמאָלטיקן רוסלאַנד געזען נאָר „טויטע נפשות“, בלויז סאַבאַקעוויטשעס, נאָזדריעווס און סקוואַזניק־דמוכאַנאַווסקיס. מיר ווייסן דאָך אָבער, אַז אויסער זיי זיינען דאָך בימי ניקאָלאַי געווען אויך אַזוינע קעמפער ווי די דעקאַב־

ריסטן און אַזוי אַינטעדיגענטישע קרייזער, וואָס האָבן דעם לאַנד געגעבן בייעלינסקיס, סטאַנקיעוויטשעס און הערצענס. און דאָך איז גאַגאַל אַס קינסטלער געווען גערעכט מיט זיין „איינזייטיקייט“ און „נטיה צו קאַריקאַטור“. וואָרום געוועלטיקט איבער דעם ניקאַלאַישן רוסלאַנד, דעם פּאָדערגרונד פּונם געזעלשאַפטלעכן לעבן און דעם טאָן האָבן געגעבן טאַקע די סאַבאַקעוויטשעס, די נאַזדריעווס און די גאַנצע גאַלעריע פאַרשויןען, וואָס גאַגאַל האָט פאַראייביקט אין זיינע מייסטער־ווערק. און דאָס, וואָס ער האָט זיין גאָניש קינסטלעך־אויג אַפּגעשטעלט אויסשליסלעך אויף זיי און זיי פאַר דער וועלט אַנט־בלויזט אין זייער גאַנצער נישטיקייט און נידערטראַכט — דאָס איז געווען אַ געזעלשאַפטלעכע טאַט פּון אַ געוואַלטיקער וויכטיקייט. רוסלאַנדס שוואַרצע שאַנד און ווילדקייט האָט געמוזט אומברח־מנותדיק אויפּגעדעקט ווערן, באַשפּיגן ווערן מיט גאַגאַלס גאַל, באַשפּאַט ווערן מיט זיין אין טרערן געטרענקטן געלעכטער, בכדי די בייעלינסקיס און הערצענס זאָלן קאַנען אויפּאַטעמען און באַפּרייען זיך און דאָס לאַנד פּון דעם גיפּטיקן אַטעם און בלייערנער אַאַט פּון די „טויטע נפשות“...

גאַגאַל האָט אין ניקאַלאַישן רוסלאַנד געזען קודם כל „טויטע נפשות“ און „חזירשע פּיסקעס“, און אונדזער מענדעלע בעת ער האָט אַס קינסטלער געוואַלט שילדערן דאָס יידישע לעבן — האָט זיך אים קודם כל געוואַרפּן אין די אויגן נישט דאָס, וואָס ער האָט צו טאָן מיט פאַנאַטישע, אבערגלויבישע פאַרשויןען — נאָר מיט בעטלער, קבצנים. „איך האָב נאָר שטענדיק צו טאָן מיט אַביונים, קבצנים, אומגליק־לעכע נעבעך; אויך מיט מענטשלעכע דראַבעס, פאַקוסניקעס וכדומה אַזעלכע מיני נפשות, קליינטשיקע, נידעריקע פאַרשויןען. מיר חלומט זיך נאָר בעטלערס, פאַר מיינע אויגן שוועבט תמיד אַ טאַרבע — די אַלטע, גרויסע יידישע טאַרבע הענגט מיר תמיד, ווי ביי יענעם מרה־שחנהיק, אַ לונג און לעבער אויף דער נאַז. וואוהין איך זאָל מיך נישט קערן און ווענדן, זע איך פאַר מיר די טאַרבע; וואָס איך זאָל נישט וועלן עפעס דערציילן אַדער זאָגן — קומט מיר אפּיר די טאַרבע! אוי, אַלץ די טאַרבע, די יידישע טאַרבע!“

דער פּיינער געדענקט געוויס, אַז די דאָזיקע ציטאַטע איז אויס דער הקדמה צו „פּיסקע דעם קרומען“ — „אַ מעשה פּון יידישע אַרעמע לייט“. דער קובץ פּון דער דאָזיקער „מעשה“ באַשטייט אָבער אין דעם, וואָס עס איז נישט פשוט אַ מעשה וועגן יידישע קבצנים, נאָר וועגן דעם קבצנישן פאַדק ישראל. כל ישראל איין קבצן! גאַגאַל זעט צוויטער סאַבאַקעוויטשעס און שטיטשיקאָווס, און אונזער מענדעלע זעט אויף

דער יידישער גאס קודם כל „אלע סארטן קבצנים, שטאָטאַרעמע לייט, קבצנים פשוטע, קבצנים כלי־קודש, תורה און מצוה־קבצנים, באַהאַל־טענע קבצנים, האַלבע קבצנים, גמילות־חסד קבצנים“.

מענדעלע שטרייכט מיט ביטערער איראַניע אונטער, ווי אַנשטאַט דעם ממשותדיקן פילפאַרביקן לעבן, „האַבן מיר אַ מלמד מיט אַ חדר, מיט אַ באַהעלפער, שדכנים, חתנים, כלות מיט ווייבער, קליינוואַרג, חלוצות און עגונות, אַלמנות און יתומים, נשרפים געפאַלענע און אַפגע־קומענע, אַלע סארטן אַרעמע לייט, אַרומגייענדיקע איבער די הייערער ערב שבת, ערב יום־טוב ראש־חודש און גלאַט אַזוי זיך מאַנטיק און דאַנערשטיק, בטלנים, גבאים, מקבלים, און צדקה־פושקעס, אַלע מיני פורעניות, דלות, קבצנות און אַלערליי מיני משונהדיקע פרנסות — אַט דאָס איז אונדזער לעבן, אַז אַך און וויי צו אונדז“.

נאָך אין איין פונקט בעט זיך דער פאַרגלייך צווישן גאַגאַן און אונדזער מענדעלע — נישט געקוקט דערויף, וואָס זייערע קינסטלערישע נאַטורן אונטערשיידן זיך זייער שטאַרק איינע פון דער אַנדערער. גאַגאַל איז נישט אימשטאַנד געווען צו באַשאַפן פאַזיטיווע טיפן, שילדערן פאַרשטייער פונעם נייעם „רוסלאַנד“; און זיין טענטעטיקאָו איז בלאַס און בלוטאָרם. אונדזער מענדעלעס קאַנסערוואַטיוזם באַווייזט זיך אויך אין דעם, וואָס ער איז ניט אימשטאַנד צו שילדערן קיין נייע, היינטוועלטליקע מענטשן, וועלכע האַבן זיך שוין אַרויסגעריסן פונעם אַלטערענישן, אויטאָמאַטישן לעבנסשטייגער, זיינע גוטמאַנס און רפאלס זיינען בלאַסע ס כ ע מ ע ס, און זיין הערשעלע האָט בלוט און פלייש כל זמן ער איז קאַבצאַנסקער און גלופסקער תושב און איז אין איין קאַמפאַניע מיט די „פון אַרעמע עלטערן פייגעלעך, פריטולעטע נעבעך אין קלייזעלעך“; קומט ער אַבער צוריק פון דייטשלאַנד אַלס שטודירטער דאָקטאָר — איז פּרחה נשמתו, ווערט ער צעשוואומען און פאַרבלאָז... עס איז כאַראַקטעריסטיש פאַר מענדעלען, — ווי נאָר ער באַרירט אַ טעמע, וואָס איז אַביסל פּרעמדלעך דעם קאַבצאַנסקער לעבנסשטייגער, דמשל דער ליבע־ראַמאַן צווישן פישקען און דער האַרבאַטעניקע, אַזוי פאַרלירט מענדעלע זיין זיכערקייט, עס פילט זיך גלייך — ער גייט אויף שטאַלצן, ער ווערט מיטאַמאַל סענטימענטאַל און די פאַרבן ווערן וואַסעריק צעשוואומען... לייבע איז דאָך נישט קיין יידישע זאָך, און דעם פּקה מענדעלע פעלט דער פאַטאָס צו לייבע. מענדעלען האָט אַפילו גאָר אויפן געדאַנק נישט געקאַנט קומען שרייבן אַ ראַמאַן, וואָס זיין באַוועגונגס־נערוו, זיין חוּס־השדרה זאָר זיין געבויט אויף לייבע און ליידנשאַפט. מענדעלע איז בכלל אַ גאַנץ שוואַכער אַרכיטעקטאָר. כמעט אַלע זיינע גרעסערע זאַכן (אחוץ זיין מסעות

בנימין השלישי) זיינען טעמאטיש זייער נישט אויסגעהאלטן: עס גייט ביי אים שטענדיק אַ מעשה איבער אַ מעשה, און נאָך דער מעשה נאָך אַ מעשה. מאַפּו, אַ שטייגער, האָט געבויט זיינע ראַמאַנען לויט אַ באַשטימטן מוסטער — לויט די פּראַנציוזישע ראַמאַנען פון דיומאַס שניט. מענדעלע איז אַבער אויך אין דער הינזיכט געווען נאַציאָנאַל-קאָנסערוואַטיוו. ער איז געגאַנגען נאָך די אַלטע יידישע מוסטערס, וואָס זיינען בשעתם באַשאַפן געוואָרן אונטער דער שטאַרקער השפּעה פון די אַראַבישע קייט־ראַמאַנען, וואו איין סיפור המעשה דינט אַלס ראַם, וואָס פאַסט איין און פאַרבינדט אין זיין קייט פּיעַע אַנדערע מעשיות, איין מעשה איבער דער אַנדערער. אין דעם דאָזיקן קאָנסערוואַטיזם און „אַלט־מאָדישקייט“ איז געלעגן מענדעלעס באַגרענעצטקייט, אַבער אויך זיין שטאַרקייט. מענדעלע דער קינסטלער איז אימשטאַנד צו שילדערן נאָר דאָס סטאַטישע, דאָס פאַרגליווערטע און לאַנג־אַנעדיקע. זיין אויג נעמט אויף בלויז דאָס וואָס ס'איז, און האָט שוין פעסטע שאַרף באַגרענעצטע פאַרמען, אַבער נישט דאָס דינאַמישע, וואָס האַרט ערשט אין באַשאַפן ווערן, וואָס צאַפּלט נאָך אינם פּראַצעס פון זיין און ווערן...

דער היסטאָריקער דובנאָוו דערצייטט אין זיינע זכרונות וועגן מענדעלע, ווי יענער האָט אים אַמאַל מיט שטאַלץ דערקלערט: „איך בין אויך אַ היסטאָריקער... אַז איר וועט קומען צו דער געשיכטע פונם ניינצנטן יאָרהונדערט, וועט איר מוזן זיך באַנוצן מיט מיינע ווערק, כדי צו שילדערן דעם לעבנסשטייגער פון די דאַמאָסדיקע דורות.“ און מענדעלע דער „היסטאָריקער“ איז געווען פון די תּלמיד־חכמים, וואָס די גמרא זאָגט וועגן זיי, אַז וואָס עלטער זיי ווערן, אַלץ געזעצטער ווערט זייער פאַרשטאַנד און שאַרפּער זייער אויג. וואָס עטער מענדעלע ווערט, וואָס מער ער רוקט זיך אַפּ פון די „דעמאָסטיקע דורות“ מיט זייער לעבנסשטייגער, וואָס ער האָט פאַראַייביקט אין זיין ווערק — אַלץ מער וואַקסט זיין שילדערונקס־קראַפט. דער אַלטער מענדעלע איז סוף־כל־סוף גובר דעם אַמאַליקן אַבראַמאַוויטש דעם מוסר־זאָגער און מוכיח, און ער אַנטפלעקט זיך אין זיין גאַנצער פּראַכט מיטן שפּאַטישן שמייכל אויף די ליפּן. און מענדעלעס שפּאַט און סאַרקאָזם איז געווען פאַר דער יידישער ליטעראַטור אַ באַפּרייאַונגס־אַקט ניט פון אַ קלענערער מדרגה ווי פאַר דער רוסישער — גאַגאַלס גאַדיקער, אין טרערן־געטובלטער געלעכטער. מענדעלעס שפּאַט און סאַרקאָזם איז געווען אַ מוז־זאָך, בכדי בייקומען און גובר זיין די שליטה פון דעם פאַרגליווערטן לעבנסשטייגער, אַ מוז־זאָך פאַר די שפּעטערדיקע קינ־סטער, זיי זאָלן אימשטאַנד זיין פּרייַ צו שאַפן און ווערן

פערלזוכער דארט, וואו מענדעלע האָט געזען בלויז דעם אויטאָ-מאָט, „אַ עדה פון מילבן“... „מסעות בנימין השלישי“ און „פישקע דער קרומער“ האָבן דורכגעטרעטן דעם וועג נישט נאָר פאַר מענדעלעס „אייניקל“ שלום עליכם מיט זיין טביהן און מנחם מענדלען, נייערט אויך פאַר פּרצס „פּאַלקסטימלעכע געשיכטן“ און פאַר שלום אַש מיט זיין „שטעטל“. נאָכן צעשטערנדן סאַרקאָז פון בנימינס וועלט-באַרימטע אַנדענקונגען און סענדערלס מאַרש, האָט פּרץ באַקומען פּרייע לופט זיינע שטומע נפשות צו באַזינגען, צו שאַפן זיינע העלדן אָן ווערטער — אברהםל באַס און סאַטיע דער פּישער, און אַש האָט די פּאַסענדע שטימונג באַקומען אויס דעם לעבנסשטייגער פון זיין אַלטפּרענקיש שטעטעלע אַ אידיליע צו שאַפן.

מענדעלע האָט אָבער דערצו נאָך געהאַט די גרויסע זכיה פון אַריכת ימים, און געהאַט די מעגלעכקייט אַליין מיט זיינע אייגענע אויגן צו זען ווי אויס זיין „עדה פון מילבן“ איז געוואָרן אַ געזעל-שאַפטלעכער קיבוץ מיט קאָמפּליצירטע אינטערעסן, און אַנשטאַט די הכנעהדיקע גרימאָסע, דערזען דעם עקשנותדיקן קאַמף און דעם שטאַצן רוקן... דער ביטור, דער שפּאַט צום קאַבצאַנסקער לעבנסשטייגער ווערט אַפּגעשטאַרבן. מענדעלע האָט דערזען — עס איז שוין דאָס אַמאָל געוועזענע, דאָס היסטאָריש פּאַרגאַנגענע; מען דאַרף עס שוין נישט אַפּלאַכן, נאָר מאַלן, אָן כּעס, אָן צאַרן, מיט אַ רואיק געלאָסן געמיט, און מיט אַ זיכערער האַנט, און דער „זיידע“ מענדעלע, שאַפט זיין „בימים ההם“, זיין „שלמה ר' חיימס“...

און דאָ מוז באַזונדערס אונטערגעשטראַכן ווערן איין העכסט אינטערעסאַנטע דעטאַל. אין דער גאַנץ גרויסער הקדמה צו „שלמה ר' חיימס“ טרעטן צום ערשטן מאַל אַרויס פאַר אונדז מענדעלע און ר' שלמה, ד. ה. שלום יעקב אַבראַמאָוויטש, די זעלבע צוויי, אַלס צוויי באַזונדערע פּאַרשוינען, צוויי אַלטע גוטע ברידער. מיר ווייסן אַלע גאַנץ גוט, אַז מענדעלע איז נישט סתם אַ פּסעוודאָנים ווי ס'איז דער מנהג ביי אַנדערע שרייבער — מענדעלע מוכר ספרים איז דאָך די צענטראַלע פיגור אין מענדעלעס ווערק, בכדי דער קינססטלער זאָל קאָנען גובר זיין דעם משכיל, דעם חקרן, האָט זיי אַבראַמאָוויטש צונויפּגעשמאַלצן אין איין שפיגל-בילד — אין דעם מענדעלע, וואָס איז אַ פּקה אי אַ תּם, אַ ייד אַ חקרן מיט ניין מאָס רייד און בו בעת מיט אַ ניצוץ פון אַ דיכטער, וואָס איז פּאַרליבט אין גאַטס שיין וועלטל, אינם געזאַנג פונם פּויגל און אינם צניעותדיקן וואַקסן פון אַ בלום... און אַט דאָס טאַקע איז דער גאַנצער קונץ פון מענדעלען אַלס טיפּ און כאַראַקטער-בילד, וואָס מען קאָן קיינמאַל נישט אַרויסבאַקומען

די גרענעץ וואו עס ענדיקט זיך דער יחיד מענדעלע, דער חכם, דער פקה, דער האלבער משכיל און האלבער פרומער ייד, און וואו הויבט זיך אן אין אים דער סימבאל פון כלל ישראל, פון דעם יידישן קיבוץ אין תחום...

אין „שלמה ר' חיימס" זעען מיר עפעס גאר נייעס. מענדעלע מוכר ספרים און ר' שלמה (אַבראַמאַוויטש) טרעטן אַרויס אַלס צוויי באַזונדערע פּערזענלעכקייטן. דער קינסטלער פּאַלט דאָ אויף אַ וואונדער שיינער המצאה; ער פאַרבייט קונציק די יוצרות, און נישט דער קינסטלער באַשרייבט מענדעלען מיט זיינע תנועות און הנהגה, נאָר מענדעלע גופא שילדערט דעם קינסטלער, טאַקע ווי מענדעלע קאַן. די דאָזיקע שטעלע האָט אַזאַ אויסטערלישן חן, אַז ס'איז כדאי צו ברענגען בשלמות.

מענדעלע דערציילט ווי ער האָט זיך געלאָזט מאַכן אַ באַזוך זיין אַלטן באַקאַנטן ר' שלמה. אַריין איז ער דורך דער הינטערטיר, זיך „גוט צורעכט געמאַכט" אין פּאַדער־חדר און געבליבן שטיין ביי דער טיר שטילשווייגנדיק.

— ווער איז? ווער איז דאָ? רופט זיך אָן דער אַטער נישט רירנדיק זיך פונם אָרט.
 — גאָרנישט... אַ ייד איז דאָ... גוטן אָוונט! ענטפער איך מיט אַ האַלבן מויה, שטייענדיק אַלץ טאַקע זעבן טיר.
 — וואָס זאָגט ער דאָרטן? פרעגט דער אַלטער פאַרוואונדערט אויפשטייענדיק שוין פון אָרט, און לאָזט זיך גיין צו מיר.
 — וואָס ער זאָגט?... גאָרנישט... „גוטן אָוונט" זאָג איך.
 — „גוטן אָוונט" איז זייער שוין, זייער גוט, אָבער איך בעט אייך, רב ייד, וואָס ווילט איר?
 — וואָס וויל איך? גאָרנישט וויל איך... אזוי זיך... אַריין;
 אַז יאָ אזוי, איך האַלט שוין אין גיין, טראַכט איך מיר, כדאי אַריינצוגיין זעען זיך מיט אַ אַקטן באַקאַנטן, וואָס מאַכט איר, רב שלמה? אוי שוין אַ צייט מיט יאָרן, אַז מיר האָבן זיך נישט געזעען, מיר זיינען ביידע אַלט געוואָרן אין דער צייט. די האָר אייערע זיינען שוין גאָר ווייס געוואָרן. פונדעסטוועגן האָט איר זיך קיין סך נישט פאַרענדערט, איך האָב אייך באַלד דערקענט אין דעם הויכן שטערן און אייער קורצע ראיה; די זעלביקע אויגן די פייערדיקע, די זעלביקע זיפן, אויף וועלכע צאָרן מיט שמייכל שוועבן אינאיינעם, דער זעלביקער ברען און דאָס זעלביקע מאַכן מיט די הענט ביים ריידן, אזוי ווי אין דער יוגנט. איר זייט אין אַלטיינגל, איך בעט איבער אייער כבוד! נו, און מיר, מיך דער קענט איר נישט? — זאָג איך מיט אַ זיס פריינטלעך שמייכלעך, אויסציענדיק זיך פאַר אים ווי גרויס איך בין, אָננעמענדיק זיך פאַרן בערדל.

— הא, ווארט נאָר, ווארט אַ וויילע — זאָגט רב שלמה שאַרף אַנקוקנדיק מיך — אַ דערקענט: רב מענדעלע... אַך, ליבער פריינט רב מענדעלע מוכר ספרים! ברוך הבא!... (שלמה ר' חיימס, 8).

מענדעלע טרעט שוין אָפּ אין אַ זייט — ר' שלמה, דאָס הייסט ש'ום יעקב אבראמאָוויטש באַקומט דאָס וואָרט. און דער קלוגער מענ-דעלע איז שוין זיכער, אַז דער אַלטער ר' שלמה וועט שוין נישט זאָגן קיין מוסר. ער וועט נאָר דערציילן און באַשרייבן וואָס ס'איז געשען „בימים ההם“, אָן רוגז, אָן שטעכווערטלעך...

און מענדעלע האָט טאַקע קיין טעות נישט געהאַט. שלמהלעס געבורטס־שטאָט אין „שלמה ר' חיימס“ איז אַזוי ווייניק ענלעך צו קאַבצאַנסק און טעטעריווקע, עס ווייט דאָרט אַ גאַנץ אַנדער לופט. דאָס אַלטפּרענקישע שטעטל דערשיינט אין אַ גאַנץ אַנדערער באַלייכ-טונג. מיר זעען איבער אים הענגען אַן אַנדערן הימל. אַפילו אין קנייט־לעך־לייגן אַנטפּדעקט דער אַלטער ר' שלמה. ווי ער גופא דריקט זיך אויס, „אַ לעבעדיקן קוואַל פון ליבשאַפט צו מענטשן, צו אַ גאַנצער וועלט מענטשן“. דער דיכטער פון „שלמה ר' חיימס“ באַווייזט אונדז ווי אַזוי „די עדה פון מירבן“ לעבט כּלל נישט אויף איין נוסח ווי אַ קיבוץ אויטאָמאַטן: ער באַקענט אונדז מיט אַ גאַנצער גאַלעריי אייגנ־אַרטיקע מענטשן, דיכטערישע נשמות, נישט נאָר ליפּא ראובן דער מלמד אַנטפּדעקט פאַר אונדז אַ ניצוץ פון אַ קינסטלער, נאָר אויך דער סטאַליער הערצעלע קייזערס, וואָס מאַלט ווי אַזוי די שכינה איז „מנהמת כּיונה“, און אייזיק דער שמיד, אָן אַלטער יינגל, און דער פריילעכער קבצן אייזיק שניידער מיט זיינע לידלעך... יא, נישט נאָר מען וויינט אינם אַלטפּרענקישן שטעטלע, וואו שלמהלע פאַרברענגט זיינע קינדער־יאָרן מען זינגט דאָרט אויך לידלעך, אַפילו ליבעלידלעך... פאַרגעסן אין זיין סאַרקאָזם, און ער ווערט דער דיכטער פון אַ אידליע, דער שפּאַט און ביטול ווערט פאַרביטן אויף דעם נוסח פון אַן עפּאָס...

דאָס לעצטע באַט אין מענדעלעס שאַפּן, זיין שוואַגען־ליד, איז אַ ניי בלאַט געווען, מיט אַ נייעם נוסח... דאָס באַווייזט ווי ווייט מענדעלע איז טאַקע גערעכט געווען — טאַקע „איין אַלט יינגל“ מיט דעם יוגנט־אימפעט צו בויען און צו שאַפּן... דער היסטאָריקער דובנאָו האָט אונדז אַמאַל דערציילט, ווי אַזוי אין 1913 בעת ער איז אין אַדעס געווען, און דעם אַלטן „זיידן“ באַזוכט, האָט יענער אין אַ געשפּרעך אים דערקלערט מיט אַ שמייכל: „פון הונדערט יאָר וועל איך דעם רבונג של עולם נישט שענקען קיין איין

טאָג אַפילו. וואָס מער פון הונדערט—וועלן מיר שוין ווי עס איז מושוו
ווערן. ביז אין טיפן עלטער, ביז צו דער שקיעה — פול מט לעבנס-
קראַפט און מיט שאַפונגס-חשק. אַ שטאַרקער פעסטער בוים, דער
ערשטער קרעפטיקער בוים, וואָס איז אויסגעוואַקסן אין אונדזער
„ליידיקן פאַרוויסטן גאַרטן“, צו וועלכן מענדעלע האָט די דעמאָלטיקע
ליטעראַטור פאַרגליכן. מענדעלע איז אָבער נישט נאָר דער ערשטער
קלאַסיקער אין אונדזער נייער ליטעראַטור: ער איז די מאַס, דער
טרייער וועג צייכן, ווי ווייט מיר גייער פאַרויס און צו מיר גייען
אין ריכטיקן וועג. און נישט נאָר מיר קומען רוען אונטער דעם
ברייטן שאַטן פון דעם קרעפטיקן בוים, הערן די אַלטע מעשיות,
וואָס האָבן פאַסירט „בימים ההם“ דאָרט „בעמק הבכא“, אין גלופסק
און קאבצאנסק, וואו מענדעלע מוכר ספרים איז אַרומגעפאַרן מיט זיין
ביידל, — נאָר אויך אונדזערע אייניקלעך, וואָס וועלן וואנדערן אויף
פיל ווייטערע און נייע וועגן, וועלן דאָך מיט ליבע און דאַנק ווענדן
זייערע בליקן צו דעם אַלטן מיט מאַך באַדעקטן און דאָך שטאַרקן און
שטאַלצן ריווךבוים מיט דער אייביק גרינער קרוין.

מיטן פנים צום טאלענט

וועגן איציק מאַנגערס פאַרטראַג „מיטן פנים צום טאלענט“ ווייס איך בלויז פון מ. קיטאָיס אַרטיקל אין די „ליטעראַרישע בלעטער“ (נומ. 43); קאַזן איך דערפאַר נישט אורטיילן, ווי ווייט קיטאָי איז גערעכט מיט זיינע טענות קעגן מאַנגערן. איך האַלט אָבער פאַר זייער כאַראַקטעריסטיש די שטעלע אין קיטאָיס אַרטיקל, וואו דער פאַר-פאַסער שטעלט די פראַגע וועגן „אייביקע ווערטן, וואָס מען קען בכלל נישט באַשטימען, ווייל ווער קאַז זיך מיט זיכערקייט אָננעמען צו זאָגן, וואָס עס וועט פאַרבלייבן אין דער אייביקייט.“ „קאַז מען, — פּרעגט ווייטער מ. קיטאָי, — מעסטן אייביקייטן מיטן מאַסשטאַב פון די עטלעכע הונדערט יאָר קולטור- און קונסט-געשיכטע, וואָס מיר פאַרמאַגן? גייט דאָך בכלל די געשיכטע, די געזעלשאַפטלעכע, ווי די קולטורעלע, מיט זיגזאַגן, און וואָס היינט איז טריף, קאַז מאַרגן געכשרט ווערן, און אויך פאַרקערט.“

איך וועל מיך נישט אַפּשטעלן דערויף, וואָס קיטאָי רעדט בלויז וועגן „עטלעכע הונדערט יאָר קולטור- און קונסט-געשיכטע, בעת די דאָזיקע געשיכטע ציט זיך שוין נישט הונדערטער, נאָר טויזנטער יאָרן, טיפּיש ביז גאָר איז זיין דערקלערונג, אַז אויך בנוגע פראַגן פון קונסט און פּאָעזיע איז גילטיק דער כלל: „וואָס היינט איז טריף, קאַז מאַרגן געכשרט ווערן.“ און קיטאָי גלויבט אַזוי פעסט אין דער גילטיקייט פון דעם דאָזיקן כלל, אַז ער פאַרזיכערט אַפילו דערביי: „קיין ראיות דערצו דאַרף מען נישט ברענגען.“ איך געדענק נאָך זייער גוט, ווי צוריק מיט אַ יאָר דרייסיק האָט מען אין געוויסע יידישע ליטעראַרישע קרייזן מרעיש-עולם געווען וועגן „שינו ערכין“ — מען דאַרף איבערשאַצן אַלע ווערטן, איבערשאַצן אונדזער גאַנצע קולטור- ירושה! נישט דאָ איז דאָס אַרט זיך גענויער אַפּצושטעלן אויף דער דאָזיקער „שטורם-און-דראַנג“ באַוועגונג; איינס דאַרף אָבער אָנגע- מערקט ווערן: אַפילו אירע אַנטשיידענע קעגנער האָבן געמוזט אָנער- קענען, אַז די פריידיקער פון „שינוי ערכין“ זיינען געווען דורכגע-

דרונגען מיטן פעסטן גלויבן אין דער ריכטיקייט פון זייערע נייע דערוואַרבענע „ערכין“. היינט באַמערקט זיך אין געוויסע יידישע אינטעליגענטע קרייזן אין מערב-איראָפּע און אויך אין אַמעריקע אַ גאַנץ אַנדערע שטימונג, אַ שטימונג פון צעמישטקייט, פון „ערבוב התחומין“, עס האַנדלט זיך שוין נישט וועגן „שינוי ערכין“, נאָר וועגן „ביטול ערכין“ — מענטשן האָבן בכלל אַנגעוואוירן דעם גלויבן אי-נעם ווערט פון די אַלטע „ערכין“, און אויך פון די נייע, עס פעלט דער נויטיקער מוט און שאַפונגס-לוסט צו באַשאַפן נייע לוחות אויפן אָרט פון די אַלטע צעבראַכענע, וואָרעם — וואָס היינט איז טריף, קאָז דאָך מאַרגן געכשרט ווערן“...

זיי האָבן אָבער אַ גריילעכן טעות, אַט די פון „ערבוב התחומין!“ און דער טעות נעמט זיך טאַקע דערפון, וואָס זיי פאַרבייטן, במחילה, די יוצרות, מישן צונויף גאַנץ פאַרשיידענע ענינים, די טראַגעדיע פון עוורפידי און סאָפּאָקל, האַמערס איליאַדע, די תהלים-געזאַנגען, די ביבלישע ספרים „שיר-השירים“ און „רות“, די וואונדערבאַרע געטיץ פון מילאָס, די גאונישע סקולפּטורן פון פּידיאַס און פּאליקלעט, האָבן געהערט צוריק מיט טויזנטער יאָרן און געהערן אויך איצט צו די העכסטע דערגרייכונגען פון דער מענטשהייט אויפן געביט פון קונסט. און אַט דאָס איז טאַקע דער בעסטער פּראַוואַוויטיץ פאַר אמתער קונסט, וואָס דער אומברחמנותדיקער קריטיקער — די צייט, האָט איבער איר נישט קיין שליטה, מער נישט דער מאַדערנער קולטור-מענטש קוקט מיט אַנדערע אויגן אויף דעם אַנטיקן קונסט-ווערק, ער גיט אים אַן אַנדערע פירוש. סאָפּאָקלעסעס אַ דראַמע, אַ שטייגער, איז בשעתה געווען פּאַקטיש אַ רעליגיעזער אַקט, געווען פאַרבונדן מיט דעם אַנטיקן גאַטעסדינסט; די וועגס פון מילאָס איז אַ געטיץ-בילד. היינט גלויבט מען נישט אין פאַרקערפּערטע געטער, און דאָך האָט דאָס געטלעכע סקולפּטור-בילד זיין גוואַלטיקע מאַכט נישט פאַרלוירן; די צייט האָט דער געטיץ די הענט אָפּגעבראַכן, און דאָך — אַ קאַליקע, אָן הענט, באַגליקט זי דאָך מיט איר כישוף-שמיכל די מענטשהייט; און ווי גרויס און גוואַלטיק ס'איז די צויבער-קראַפט פון דעם דאָזיקן שמיכל, זאָגט גענוי עדות גלעב אוספענסקיס האַרציקע דערציילונג „וויפּראַמיליאַ“ (אויסגעגלייכט) און היינעס באַרימטע פאַררעדע צו זיין „ראַמאַנצעראַ“...

אַט טאַקע אין דעם ליגט די גרויסקייט פון אמת: אומשטערב-לעכע קונסטווערק, וואָס יעדער דור זעט אין זיי עפעס ניס, גיט אויף זיי אַ נייעם פירוש, זעט אין זיי דעם סימבאָל פון זייערע שטרעבונגען,

פון זייער באַוואוסטזיין און וועלטבאַנעם. אַזוי לייגט אַריין יעדער דור אַן אַנדערן אינהאַלט אין שעקספירס „האַמלעט“, אין סערוואַנט-טעסעס „דאָן קישאַט“ און אין געטעס „פּאָסט“.

איך ווייס אָבער, אַז ביי אונדז זיינען פאַראַן אַזוינע פּיערדיקע חסידים פון רעאַליזם, וואָס פאַרהאַלטן זיך מיט גרויס חשד צו די ווער-טער: סימבאָל, סימבאָליזם, באַשר דאָס שמעקט שוין מיט מיסטיק, און מיסטיק קאָן דאָך פאַרפירן צו דער סטראַ-אַחרא... דאַרף מען אָבער קיין פּחדנים ניט זיין, ניט מורא האָבן פאַר געוויסע ווערטער, ווי אַסטראָווסקיס באַוואוסטע פּערסאָנאַזש האָט זיך געשראַקן פאַרן וואָרט „זשופּעל“, אמתע קונסט באַנגונגט זיך קיין מאָל ניט מיטן בלויוז אוי-בערפלאַך, מיט די צוויי שטחן פונעם ציפּערבלאַט, נאָר זי גראַבט אין דער טיף, זוכט נאָר דעם פאַרבאַרגענעם. און אויב אַלץ, וואָס זוכט נאָכן פאַרבאַרגענעם, אַלץ, וואָס איז פּילבאַדייטנדיק און אין סוד איינ-געהילט, איז מיסטיק — מוז מען מודה זיין, אַז צום געביט פון מיסטיק געהערט דער סודותדיקער שמייכל פון לעאַנאַרדאָס דזשיאַקאָנאַדאָ, די אַראַפּגעלאָזטע אויגן פון יהודית וואָס טרעט מיטן פוס אויף דעם קאַפּ פון הולפּורנוס, אויפן פּראַכטבילד פון דעם ווענעציאַנער דזשאַר-דזשאַנע, וואָס הענגט אין לענינגראַדער ערמיטאַזש, אויך פּושקינס קלאַסישע דערציילונג, „די דאַמע פּיק“ און די געראַנגלענישן פון איוואַן קאַראַמאַזאָוו ביי דאָסאַטאַיעווסקיין, נישט בלויוז אויף דאַנטעס „געטלעכע קאַמעדיע“ און אויף דעם צווייטן טייל „פּאָסט“ שרייבט מען אַלץ נייע פּירושים, נאָר אויך אויף פּושקינס „קופּערנעם רייטער“. קריש-טאַל-קלאַר איז פּושקינס מוזע, זי וויל ניט וויסן פון שליערס און רמזים און דאָך: שוין הונדערט יאָר זיינען פאַרגאַנגען, זינט זי האָט איר מיסטערוערק „דעם קופּערנעם רייטער“ פאַר דער וועלט אַנטפּלעקט, און נאָך איז ניט אויסגעשעפּט זיין טיפּער באַדייט, מען זוכט אין אים אַלץ נייע סימבאָלן, נייע אַנטפּלעקונגען. האָט דאָך שוין דער אַלטער יידישער דיכטער, יהודה הלוי, געוואוסט פון דעם סוד, אַז אמתע, פּולקאַמע שיינקייט באַווייזט זיך קיינמאַל ניט נאַקעט און אַנטבלויוזט...

געוויס איז מ. קיטאַי גערעכט, ווען ער ווייזט אָן, אַז אַ ווינ-טשעווסקי אַדער אַ באַוושאַווער, וואָס האָבן אין זייערע פּראַלטאַרישע דיכטונגען אַזוי אַפט געזינדיקט „קעגן דער ריינער געטלעכער מוזע“, זיינען דאָך געווען שטאַרק באַליבט ביי דער יידישער מאַסע, ביי די יידישע אַרבעטער, וואָס האָבן געזונגען און זיך געקוויקט מיט זייערע לידער. צי איז דאָס אָבער אַ באַווייז, אַז ווינטשעווסקי און באַוושאַווער זיינען גרויסע דיכטער ? מיר ווייסן דאָך אויך, ווי שטאַרק באַליבט

און פאפולער עס זיינען אמאל קאמפלידער, וואָס זייערע באַשעפער באַ-
 זיצן נאָך פיל ווייניקער פּאָעטישן טאַלאַנט, ווי ווינטשעווסקי און באַוו-
 שאַווער. בשעת אַ הונגער-נויט איז דעם מענטשן אַ פאַרדאַרט שטיקל
 ברויט געוויס וויכטיקער, ווי פּושיקנס שענסטע פּאָעמע. ווען דער
 שונא פאַלט אָן, איז וויכטיקער פון אַלץ די שווערד און די ביקס, און
 אַ געלונגענע פּראַקלאַמאַציע (אין פּראָזע, צי אין פּערוון), איז געוויס אין
 דעם מאַמענט נויטיקער פון היינעס בעסטן לירישן געדיכט. דאָס אַלץ
 גיט אָבער כלל ניט קיין רעכט צונויפצומישן גאַנץ-פאַרשיידענע זאַכן,
 און דערקלערן די פאַרן באַשטימטן מאַמענט אַזוי נויטיקע אין גראַ-
 מען געשריבענע פּראַקלאַמאַציע, פאַר אמתע פּאָעזיע. געוויס האָט אַזאַ
 פּראַקלאַמאַציע אַ גרויסן געזעלשאַפטלעכן באַדייט, און דער צוקונפֿ-
 טיקער קולטור- און סאָציאַל-היסטאָריקער וועט איר פאַרפאַסער דער-
 מאַנען צום גוטן, אַלס נוצלעכן און מוטיקן און נוצלעכן קעמפּער און
 טוער, ווייל מען זיך אָבער דערמיט ניט באַגנוגענען, און מען פּראַוואַט
 די דאָזיקע פּראַקלאַמאַציע-שרייבער דערקלערן פאַר טרעגער פון
 עכטער פּאָעזיע, אויף דעם סמך, וואָס זיי האָבן בשעתם נוצן געבראַכט
 די ברייטע מאַסן פון פּאָלק — באַגייט מען דערמיט אַ זינד לגבי די
 מאַסן גופא. און עס איז דעריבער כלל ניט קיין צופאַל, וואָס דווקא
 היינע, דער פאַרפאַסער פון אומשטערבלעכן פּראַלעטאַרישן ליד „די
 וועבער“, היינע, וואָס האָט געהייסן, מען זאַל אויף זיין קבר אַרױפֿלייגן
 אַ שווערד, ווייל ער איז אַ מוטיקער קעמפּער געווען פאַר דער מענטש-
 הייט-באַפּרייאַונג. דווקא ער האָט אין זיין „אַטטאַ טראַל“ מיט די
 גיפטיקסטע פּיילן באַשאַסן די „טאַנץ-בערן“ און „טענדענץ-בערן“,
 וואָס האָבן דעמאָלט מיט זייערע „פּרייהייטס-לידער“ פאַרהילכט דעם
 דייטשן פאַרנאַס.

פאַרבייט נאָר ניט די יוצרות, מישט ניט אויס פּובליציסטיק
 מיט פּאָעזיע. טאַג-אַגיטקעס מיט קונסט-ווערק, און קומט ניט אויף
 דעם סמך צום קאַסרילעווקער אויספיר, אַז — להד"ם, נישטאַ קיין
 אייביקע ווערטן, קיין אמתע קונסט-ווערק אַ פאַרבלעדעניש איז דער
 אידעאַל פון שיינקייט און האַרמאָניע, וואָרעם — עס בייט זיך דאָך
 אַלץ, און וואָס היינט איז טריף איז מאַרגן כּשר!

די גרעסטע ווערק אין דער יידישער ליטעראטור

ד.ר. ישראל צינבערג

די געשיכטע פון דער ליטעראטור
ביי יידן

10 בענד — 45.00 דאלאר

ח. נ. ביאליק און י. ח. ראבניצקי

די יידישע אגדות

דערציילונגען, זאגן, לעגענדן, משלים, אפאריזמען

און שפריכווערטער.

געקליבן פון תלמוד און מדרשים נאָכן העברעאישן

„ספר האגדה“.

2 בענד — 7.50 ד.

דע־לוקס — 9.00 ד.

MORRIS S. SKLARSKY

10 Monroe Street, New York 2, N. Y.

ביכער אויפן לאגער

\$3.00	— — — — —	אדלער, א. — דער זין פון לעבן
3.00	— — — — —	אויערבאך, א. — לויטער איז דער אלטער קוואל
5.00	— — — — —	אש, שלום — איסט רווער
2.50	— — — — —	אנקל מאזעס —
2.75	— — — — —	דער ברענענדיקער דאָרן
2.50	— — — — —	קיון אַמעריקע
10.00	— — — — —	אָשעראַוויטש, מ. — דער סוף פון די שונאי ישראל (2 בענד)
2.50	— — — — —	באָדער, ג. — אונזערע גייסטיגע ריזן (באַנד 3)
3.50	— — — — —	באשעוויס י. — דער שטן פון גאָרני
	— — — — —	בוכבינדער, נ. — די געשיכטע פון דער יידישער אַרבעטער-
5.00	— — — — —	באָוועגונג אין רוסלאַנד
3.50	— — — — —	ביאַליק, ח. ג. — לידער
3.00	— — — — —	שריפטן
7.50	— — — — —	ביאַליק און ראַבניצקי — די יידישע אגדות (2 בענד)
9.00	— — — — —	די יידישע אגדות (דע-לוקס)
1.75	— — — — —	ביק, א. — וועלט און היים
3.50	— — — — —	בערמאן, ל. — (לייבעטשקע) — אין לויף פון יאָרן
3.00	— — — — —	בריינין, ר. — פון מיון לעבנס-בוך
4.00	— — — — —	גאַלדבערג, א. — דערצייל דיין זון
4.00	— — — — —	גאַלדשטיין, ב. — פינף יאָר אין וואַרשעווער געמאַ
2.00	— — — — —	גיציס, מ. — די זון אין מזרח
2.00	— — — — —	דער וועג צום באַרג
2.50	— — — — —	ליטעראַרישע זאַמלונגען, נ' 2 און 3, צו
4.00	— — — — —	גלאַטשטיין, י. — ווען יאָש איז געקומען
1.75	— — — — —	עמיל און קאַרל
1.50	— — — — —	קרעדאָס
4.50	— — — — —	גליקאווסקי, מ. — דניאל שטאפעלד (2 בענד)
2.50	— — — — —	געלבאַרט, מ. — פון משוררים לעבן
3.50	— — — — —	געלבוים, ה. — די פאַמיליע שטוינבערג
2.50	— — — — —	דובנאַוו, ש. — יידישע געשיכטע
7.00	— — — — —	דער נסתר — די משפחה מאשבער (2 בענד)
3.50	— — — — —	דרוק, ד. — די מפרשים פון דער תורה

8.00	הורויטש, י. א.—ענטוויקלונג פון דער אמעריקאנער דעמאָקראַטיע
6.00	הילפערדינג, ר.—פּינאַנס-קאָפיטאַל (2 בענד)
15.00	הירשביין, פ.—בבֿל (3 בענד, דע-לוקס)
5.00	הערץ, י.—די געשיכטע פון אַ יוגנט
3.00	וואלאַפּסקי, ה.—מייַן לעבנס-וועג
5.00	ווייסבוים, א.—מעקסיקאנער זיגזאַגן
6.00	ווינער, מ.—צו דער געשיכטע פון דער יידישער ליטעראַ-טור אין 19-טן י. ה. (2 בענד)
7.50	ווינטשעווסקי, מ.—דער משוגענער פּילאַזאַף, דראַמען, (3 בענד)
5.00	זינגער, י. י.—די משפּחה קאַרנאַווסקי
3.00	זיפּער, י.—אויף יענער זייט בוג
3.50	זשיטלאָווסקי, ד"ר ה.—ייד און וועלט
3.00	—דער זין פון אַ מענטשלעכן לעבן
7.50	יהואַש—הנ"ך (2 בענד)
2.00	יידישע פּאַמיליעס און פּאַמיליען קרייזן אין ניו-יאָרק
12.00	ליטוויץ, א.—יידישע נשמות (4 בענד) נעט
2.50	לאַנדאַן, דוש.—דער אייזערנער קנאַפּל
3.00	מאַרק, ב.—געשיכטע פון סאַציאַלע באַוועגונגען אין פּוילן
2.50	מאַרקס, ק.—דער דלות פון פּילאַזאַפּיע
7.50	—קאָפיטאַל (3 בענד)
2.00	מדרש, י.—מאַנטרעאַל פון נעכטן
3.00	מייזל, נ.—י. ל. פּרץ, זיין לעבן און שאַפּן
3.00	—צווישן חורבן און אויפבויע
4.00	—פּאַרגייער און מיטצוילער
3.00	מילער, ש.—דור הפלגה
3.00	—רויט און שוואַרץ
6.00	מישקאווסקי—מייַן לעבן און מיינע ריזעס (2 בענד)
2.50	עפּראַן, מ.—צווישן שאַטנס
7.50	פּאַלישוק, ד"ר י.—די אַנטוויקלונג פון באַוואוסטזיין און פּראַצעס פון וויסן (2 בענד)
7.50	—די אַנטוויקלונג פון דעם אייראָפּעאישן דענקען און דער יידישער ביימראַג (2 בענד)
1.25	פיינבערג, ל.—די יורשים פון דער ערד
3.00	פּלעכאַנאָו, ג.—פון אויטאָפּיע צו וויסנשאַפּט
3.50	פּראַנצוקי גאַרפּינקל—ערב אַקטאַבער
2.50	—רחל

6.00	פרוג, ש.—שריפטן (3 בענד)
2.00	פריז, י. ל.—די צייט, דראמען (2 בענד), מגילות, יעדער בוך
45.00	צינבערג, ד"ר י.—די געשיכטע פון דער ליטעראטור ביי יידן (10 בענד)
2.75	קאץ, ל.—נקמה
2.25	קאראנא, מ.—צייטן
2.50	קוסמאן, ל.—עזרא
6.00	קראפאטקין, פ.—די פראנצויזישע רעוואָלוציע (2 בענד)
3.50	ראבינאוויטש, י.—מוזיק ביי יידן
3.50	ראזענבערג, ש.—רבי עקיבא
15.00	רבן, ז.—שיר השירים
30.00	—שיר השירים (דע-לוקס)
5.00	רומשינסקי, י.—קלאַנגען פון מיין לעבן
3.50	ריבין, ב.—די גרונט-טענדענצן פון דער ייד. ליטעראטור
3.50	—יודישע דיכטונג אין אמעריקע
3.00	—א גלויבן פאר אומגלויביקע
6.00	שוב, ד.—העלדן און מאַרטירער (2 בענד)
45.00	שלום עליכם—אלע ווערק (28 בענד)
2.00	—איינצלע בענד
21.00	—אלע ווערק אין 7 בענד
3.50	—בלאָנזשענדע שטערן
3.00	שמון, ג.—די באַציאונג צום פרעמדן

MDRRIS S. SKLARSKY

10 Monroe Street, New York 2, N. Y.

